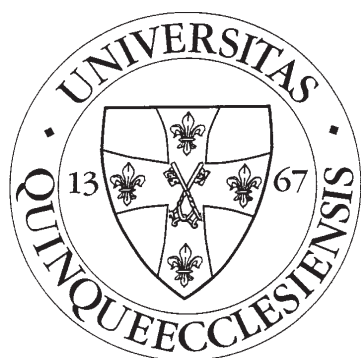

JURA

A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja

A tartalomból

STUDIUM

ANDRÁSSY GYÖRGY: A szlovák államnyelvtörvény módosítása és az emberi jogok
ANDRZEJ BISZTYGA: Poland on the way to the accession to eurozone.

Constitutional aspects of the issue

IMRE GARACZI: Von der Weltkrise zur Tradition

HADI NIKOLETT: Fogyatékoság – nyelvi jogok – jelnyelv

HERGER CSABÁNÉ: Egyházi modernizáció Franciaországban 1789-től 1905-ig

ANDRÁS KECSKÉS: The Legal Theory of Stakeholder Protection

KOCSIS MIKLÓS – KUCSERA TAMÁS GERGELY: A magyarországi doktori képzés állapota
– interdiszciplináris megközelítésben

MADARÁSZNÉ IFJU BERNADETT: A családtámogatási ellátások

ANDRÁS LÁSZLÓ PAP: Ethno-racial profiling and discrimination in the criminal
justice system: notes on current anti-terrorist legislation
and law enforcement measures

PÓKECZ KOVÁCS ATTILA: A római köztársaság válsága II. (i. e. 133–44)

SÁNDOR JUDIT: Biobankok: Egy sikeres fikció a tudomány szolgálatában?

VOGL MÁRK: A Szlovák Köztársaság államnyelvtörvénye a 2009. évi módosítások után

YA NAN ZHANG: An overview and Evaluation of Civil Judgment Enforcement System
in the People's Republic of China

COLLOQUIUM

MÁTÉ JULESZ: The Collectivization of the Individuals' Right to a Healthy Environment

SOMFAI BALÁZS: A Gyermek Jogairól szóló Egyezmény egyes rendelkezései
a hazai jogszabályokban

VÁRSZEGI ZSÓFIA MÁRIA: Szabályrendelet-alkotás Baranya vármegyében
1867 és 1886 között

FORUM

KUN TIBOR: Világméretű korrupció az oktatásban?

PETRÉTEI KRISTÓF: Gondolatok az országgyűlési képviselők 2010. évi általános választásának
időpontjáról

SOMFAI BALÁZS – HARMATH GABRIELLA: „Diákok a gyermekekért” gyermekjogi program

SZABÓ GÁBOR: Rawls igazságosság-elmélete és kritikái

VARGA KÁROLY: Ibükosz darvai a hazai igazságszolgáltatásban

ZLINSZKY JÁNOS: Észrevételek a magánjog új törvénykönyvéhez

AD HOC

ÁDÁM ANTAL: In memoriam Herczegh Géza

CSÁSZÁR KINGA: „Symbols and Ceremonies in the European Legal History”.
Jogtörténeti konferencia a pécsi Jogi Karon

HALÁSZ VENDEL: Recht ohne Grenzen – A jogtörténet sem ismer határokat

JUSZTINGER JÁNOS – PÓKECZ KOVÁCS ATTILA: A pécsi Jogi Kar könyvbemutatója (2009)

NAGY ZOLTÁN ANDRÁS: In memoriam Földvári József

16. évfolyam
2010. 1. szám

J U R A

a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos lapja

2010. 1. szám

HU-ISSN 1218-00793

Felelős kiadó: Dr. Berke Gyula dékán

A Szerkesztőbizottság

Elnöke: Dr. Korinek László

Tagjai: Dr. Balogh Zsolt György, Dr. Chronowski Nóra, Dr. Holló András,
Dr. Kecskés László, Dr. Maczonkai Mihály,
Dr. Szalayné Dr. Sándor Erzsébet, Dr. Tóth Mihály, Dr. Szécsényi László,
Dr. Trócsányi László, Dr. Visegrády Antal

Főszerkesztő: Dr. Ádám Antal

Szerkesztő: Dr. Bankó Zoltán

Postacím: 7602 Pécs, Pf.: 450., tel.: 72/501-599/3226, fax: 72/501-599/3226
e-mail: eniko@ajk.pte.hu

Kiadó: Dialóg Campus, Budapest–Pécs

A lap, valamint a benne szereplő valamennyi cikk szerzői jogilag védett, ezeknek a szerzői jogi törvény keretein kívül történő bármilyen felhasználása jogellenes és büntetendő. Fénymásolatok személyes használatra készíthetők az egyes tanulmányokról, vagy azok részleteiről. Üzletszerűen készített, illetve felhasznált másolatok díjkötelesek. A megjelentetésre szánt kéziratokat kérjük a fenti e-mail címre eljuttatni.

TARTALOM

STUDIUM

<i>ANDRÁSSY GYÖRGY:</i>	A szlovák államnyelvtörvény módosítása és az emberi jogok	7
<i>ANDRZEJ BISZTYGA:</i>	Poland on the way to the accession to eurozone. Constitutional aspects of the issue	22
<i>IMRE GARACZI:</i>	Von der Weltkrise zur Tradition	30
<i>HADI NIKOLETT:</i>	Fogyatékoság – nyelvi jogok – jelnyelv	49
<i>HERGER CSABÁNÉ:</i>	Egyházi modernizáció Franciaországban 1789-től 1905-ig	59
<i>ANDRÁS KECSKÉS:</i>	The Legal Theory of Stakeholder Protection	67
<i>KOCSIS MIKLÓS – KUCSERA TAMÁS GERGELY:</i>	A magyarországi doktori képzés állapota – interdiszciplináris megközelítésben	77
<i>MADARÁSZNÉ IFJU BERNADETT:</i>	A családtámogatási ellátások	88
<i>ANDRÁS LÁSZLÓ PÁP:</i>	Ethno-racial profiling and discrimination in the criminal justice system: notes on current anti-terrorist legislation and law enforcement measures	95
<i>PÓKECZ KOVÁCS ATTILA:</i>	A római köztársaság válsága II. (i. e. 133–44)	102
<i>SÁNDOR JUDIT:</i>	Biobankok: Egy sikeres fikció a tudomány szolgálatában?	116
<i>VOGL MÁRK:</i>	A Szlovák Köztársaság államnyelvtörvénye a 2009. évi módosítások után	126
<i>YA NAN ZHANG:</i>	An overview and Evaluation of Civil Judgment Enforcement System in the People's Republic of China	138

COLLOQUIUM

<i>MÁTÉ JULESZ:</i>	The Collectivization of the Individuals' Right to a Healthy Environment	147
<i>SOMFAI BALÁZS:</i>	A Gyermekek Jogairól szóló Egyezmény egyes rendelkezései a hazai jogszabályokban	155
<i>VÁRSZEGI ZSÓFIA MÁRIA:</i>	Szabályrendelet-alkotás Baranya vármegyében 1867 és 1886 között	162

FORUM

<i>KUN TIBOR:</i>	Világmeéretú korrupció az oktatásban?	173
<i>PETRÉTEI KRISTÓF:</i>	Gondolatok az országgyűlési képviselők 2010. évi általános választásának időpontjáról	177
<i>SOMFAI BALÁZS – HARMATH GABRIELLA:</i>	„Diákok a gyermekekért” gyermekjogi program	181
<i>SZABÓ GÁBOR:</i>	Rawls igazságosság-elmélete és kritikái	184
<i>VARGA KÁROLY:</i>	Ibükosz darvai a hazai igazságszolgáltatásban	188
<i>ZLINSZKY JÁNOS:</i>	Észrevételek a magánjog új törvénykönyvéhez	195

AD HOC	
ÁDÁM ANTAL:	
In memoriam Herczegh Géza	207
CSÁSZÁR KINGA:	
„Symbols and Ceremonies in the European Legal History”. Jogtörténeti konferencia a pécsi Jogi Karon	209
HALÁSZ VENDEL:	
Recht ohne Grenzen – A jogtörténet sem ismer határokat	211
JUSZTINGER JÁNOS – PÓKECZ KOVÁCS ATTILA:	
A pécsi Jogi Kar könyvbemutatója (2009)	214
NAGY ZOLTÁN ANDRÁS:	
In memoriam Földvári József	221
A JURA korábbi számainak tartalomjegyzéke	224

CONTENTS

STUDIUM

<i>GYÖRGY ANDRÁSSY:</i>	The Amendment of the Slovakian State Language Act and Human Rights	7
<i>ANDRZEJ BISZTYGA:</i>	Poland on the Way to the Accession to Eurozone. Constitutional Aspects of the Issue	22
<i>IMRE GARACZI:</i>	From the World Crisis to Tradition	30
<i>NIKOLETT HADI:</i>	Disability – Linguistic Rights – Sign Language	49
<i>CSABÁNÉ HERGER:</i>	Ecclesiastical Modernization in France from 1789 to 1905	59
<i>ANDRÁS KECSKÉS:</i>	The Legal Theory of Stakeholder Protection	67
<i>MIKLÓS KOCSIS – TAMÁS GERGELY KUCSERA:</i>	The Situation of the Doctoral Training – an Interdisciplinary Approach	77
<i>BERNADETT MADARÁSZNÉ IFJU:</i>	Family Support Subsidies	88
<i>ANDRÁS LÁSZLÓ PAP:</i>	Ethno-racial profiling and discrimination in the criminal justice system: notes on current anti-terrorist legislation and law enforcement measures	95
<i>ATTILA PÓKECZ KOVÁCS:</i>	The Crisis of the Roman Republic II (133–44 B. C.)	102
<i>JUDIT SÁNDOR:</i>	Biobanks: A Successful Fiction to Serve Science?	116
<i>MÁRK VOGL:</i>	The State Language Act of the Slovakian Republic after the Amendments of 2009	126
<i>YA NAN ZHANG:</i>	An overview and Evaluation of Civil Judgment Enforcement System in the People’s Republic of China	138

COLLOQUIUM

<i>MÁTÉ JULESZ:</i>	The Collectivization of the Individuals’ Right to a Healthy Environment	147
<i>BALÁZS SOMFAI:</i>	Certain Provisions of the Convention on the Rights of the Child in the Domestic Law	155
<i>ZSÓFIA MÁRIA VÁRSZEGI:</i>	Passing of Ordinances in Baranya County between 1867 and 1886	162

FORUM

<i>TIBOR KUN:</i>	Worldwide Corruption in Education?	173
<i>KRISTÓF PETRÉTEI:</i>	Some Thoughts on the Timing of the General Elections of the Members of the Parliament	177
<i>BALÁZS SOMFAI – GABRIELLA HARMATH:</i>	“Students for Children” Children’s Rights Programme	181
<i>GÁBOR SZABÓ:</i>	Rawls’ Theory of Justice and its Critics	184
<i>KÁROLY VARGA:</i>	The Cranes of Ibykus in the Domestic Jurisdiction	188
<i>JÁNOS ZLINSZY:</i>	Reflections on the New Civil Code	195

AD HOC

ANTAL ÁDÁM:

In memoriam Géza Herczegh

207

KINGA CSÁSZÁR:

„Symbols and Ceremonies in the European Legal History”.

Legal History Conference at the Faculty of Law in Pécs

209

VENDEL HALÁSZ:

Rights Without Frontiers - Legal History Knows no Frontiers either

211

JÁNOS JUSZTINGER – ATTILA PÓKECZ KOVÁCS:

Book Exhibition at the Faculty of Law in Pécs (2009)

214

ZOLTÁN ANDRÁS NAGY:

In memoriam József Földvári

221

Contents of the previous volumes of JURA

224

STUDIUM

Andrássy György
tanszékvezető egyetemi tanár

A szlovák államnyelvtörvény módosítása és az emberi jogok

Államnyelv lehet a magyar is Szlovákiában?

1. Bevezetés

Szlovákia nyelvi jogalkotása nem először gerjeszt vitákat országon belül és országon kívül; e folyamat legújabb állomása az államnyelvről szóló törvény módosítása. A törvényt módosítás mindenekelőtt a szlovákiai magyarok körében keltett félelmet, aggodalmakat, de feszültté tette Szlovákia és Magyarország viszonyát is. A törvény előírásait nemzetközi fórumok is vizsgálják: az EBESZ kisebbségi főbiztosa kezdettől fogva figyelemmel kíséri a törvényhozási folyamatot, elemzi a rendelkezéseket és javaslatokat fogalmaz meg, a Velencei Bizottság pedig várhatóan márciusban teszi közzé álláspontját az ügyben. A politikai nyilatkozatok, kommentárok mellett szaporodnak a törvényt módosítással foglalkozó nyelvtudományi és jogtudományi tanulmányok, konferencia-előadások is.¹

Abban széles körű egyetértés van, hogy a vitatott kérdéseket a nemzetközi normák, illetőleg a Szlovákia által vállalt nemzetközi kötelezettségek, különösen a kisebbségi nyelvekkel, illetőleg a kisebbségi jogokkal kapcsolatos kötelezettségek alapján lehet, illetőleg kell megoldani. Az ilyen alapról folytatott eddigi vizsgálódások eredménye pedig többnyire az, hogy a törvényt módosítás és a végrehajtási utasítás egyes kitételei ugyan problematikusak, a főbb rendelkezések azonban nem sértik a vonatkozó nemzetközi normákat. Ez a véleménye a kisebbségi főbiztosnak is, aki ezt Pozsonyban egy alkalommal így fogalmazta meg: a szlovák államnyelvtörvény módosítása általában véve „nem ellentétes az európai normákkal, de ez nem jelenti azt, hogy a jogszabály jó”.²

A főbiztos pozsonyi nyilatkozata természetesen nem ment bele a részletekbe, ezek azonban kihámozhatók a főbiztosnak a szlovák törvényt módosítás tárgyában 2009. július 22-én kelt meglehetősen részletes véleményéből. E véleményben ugyanis a főbiztos a törvényt módosítás egyes rendelkezéseivel kapcsolatban újra és újra úgy fogalmaz, hogy bár az adott norma önmagában véve nem ellentétes a nemzetközi

normákkal, mindazonáltal nem elég világos önmagában, vagy nem elég világos a szlovák jogrendszer más normáival, különösen a nemzeti kisebbségek jogaira vonatkozó jogszabályok normáival való összefüggésében stb.³

A főbiztos a „nemzetközi norma” kifejezést többféle értelemben használja,⁴ ami érthető és természetes; az viszont már zavaró, hogy nemegyszer csak kijelenti, a törvényt módosításnak ez vagy az a rendelkezése nem áll ellentétben a nemzetközi normákkal, magukat a normákat azonban nem idézi, néha még tartalmilag sem.⁵ A legerősebb, az igazi hiányérzetet mindazonáltal az kelti bennem, hogy a főbiztos nem veti föl a következő kérdést: a nemzetközi normák fényében végül is hogyan értékelhető az a tény, hogy Szlovákiának az államnyelvtörvény módosítása után is csak egy államnyelve van?⁶

A hivatalos nyelv vagy államnyelv (a továbbiakban: hivatalos nyelv⁷) intézményére vonatkozó szabályozás jelentékeny mértékben különbözik az egyes államokban: számos országban csak egy hivatalos nyelv van, sok országban viszont kettő, három vagy még ennél is több. Azokban az országokban pedig, ahol egynél több hivatalos nyelv van, az ilyen nyelvekre vonatkozó szabályozás megint nagyon eltérő: van ahol két vagy három országos hivatalos nyelv is van, van ahol csak egy, és a többi hivatalos nyelv lényegében csak regionálisan vagy helyi szinten élvezi ezt a státuszt stb.

De miként lehetséges, hogy bár a hivatalos nyelvre vagy államnyelvre vonatkozó szabályozás országonként ennyire eltérő, egyik országban sem minősül ellentétesnek – talán néhány részletszabálytól eltekintve – a nemzetközi normákkal? Milyenek lehetnek ezek a „nemzetközi normák”, ha ennyire különböző szabályozások is összeegyeztethetők velük? *Horribile dictu*, milyen szabályozás lehet egyáltalán ellentétes ezekkel a „nemzetközi normákkal”? Biztos, hogy minden rendben van ezekkel a normákkal, illetőleg biztos, hogy minden rendben van ezeknek a normáknak az értelmezésével?

Nos, a szlovák államnyelvtörvény módosítása jó alkalmat teremt arra, hogy fölvegyük és megvizsgáljuk ezeket a kérdéseket. Annál is inkább, mert úgy tűnik, nem csak a főbiztos mulasztotta el föltenni őket, hanem szinte mindenki más is. Ezért helyesebb lenne inkább úgy fogalmazni, hogy jószerével alig találni olyan szerzőket – legalábbis a nemzetközi jogászok között –, akik részletesen elemezték volna ezt a problematikát.

Ebben a tanulmányban azt a gondolatot fogom kifejtetni, hogy a nemzetközi normák, mindenekelőtt az emberi jogok nemzetközi jogának normái, ha helyesen értelmezzük őket, kiterjednek a hivatalos nyelvek számának, szintjének és kombinációjának

kérdésére is, s hogy egy olyan országnak, mint amilyen Szlovákia, egynél több nyelvet kellene államnyelvként elismernie.

Első látásra ezek talán még meghökkentőbb állítások, mint az iménti kérdések, hiszen markánsan különböznek a megszokott véleményektől.⁸ Ezért sietek leszögezni, hogy a különbség csak a végkövetkeztetésekben olyan nagy, a nemzetközi normák értelmezésében már lényegesen kisebb. Ez pedig azért lehetséges, mert a vonatkozó nemzetközi normák értelmezésében egyébként is vannak eltérések; ha tehát az ilyen normák egy újabb értelmezése szinte mindegyik értelmezésből átvesz valamit, de mindegyiktől különbözik is bizonyos pontokon, az értelmezési különbségek máris eltörpülhetnek a következtetések különbségeihez képest. És pontosan ez a helyzet ebben az esetben is: azok a nemzetközi normák, amelyeknek értelmezésére az alábbiakban vállalkozom – mindenekelőtt a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 26. és 27. cikkében foglalt normákról van szó –, az ilyen vitatott normák közé tartoznak.

Szeretném előrebocsátani továbbá, hogy a kérdéses nemzetközi normák itt következő értelmezése szerves folytatása az eddigi értelmezéseknek. A nemzetközi normák értelmezésének történetében ugyanis minden különbség és vita ellenére kirajzolódnak bizonyos ívek, amelyek mintegy jelzik a változások fő irányait. És ebben az értelmezéstörténetben természetesen benne állunk mi is: semmi okunk azt hinni, hogy ilyen változások csak a múltban voltak, hogy jelenleg nem zajlanak, s hogy a jövő is teljesen mentes lesz tőlük. Azt állítom tehát, hogy az itt következő értelmezésben, a következtetések minden szokatlansága és merészsége ellenére épp a most folyamatban levő változások fő irányai fejeződnek ki.

E tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé sem annak igazolását, hogy az alábbi értelmezés átvesz szinte minden eddigi értelmezésből valamit, sem pedig annak bemutatását, hogy ez az értelmezés valóban az értelmezéstörténet jelenleg meghatározó változásainak a folytatása. Éppen ezért kénytelen vagyok mindenekelőtt azokban a logikai érvekben bízni, amelyek a szóban forgó nemzetközi normák alábbi értelmezését és a belőle folyó következtetéseket megalapozzák.

2. A nyelvi alapon történő megkülönböztetés tilalma és a hivatalos nyelv intézménye

Általánosan elfogadott vélekedés szerint a hivatalos nyelv intézményével szinte mindig együtt jár bizonyos fokú nyelvi megkülönböztetés: a hivatalos nyelv előnyös helyzetbe hozza azokat, akiknek

saját nyelve azonos a hivatalos nyelvvel, mert ők hivatalos ügyekben is használhatják saját nyelvüket, hátrányos helyzetbe hozza viszont azokat, akiknek a nyelve különbözik a hivatalos nyelvektől, mert ők hivatalos ügyekben általában nem használhatják a saját nyelvüket. Kérdés, hogy vajon elfogadható-e ez a megkülönböztető elbánás, s ha igen, mennyiben? A válaszért forduljunk a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (a továbbiakban: Egyezségokmány) felé.

Az Egyezségokmány 2. cikkének 1. bekezdése kimondja, hogy „az Egyezségokmányban részes valamennyi állam kötelezi magát, hogy tiszteletben tartja és biztosítja a területén tartózkodó és joghatósága alá tartozó minden személy számára az Egyezségokmányban elismert jogokat, minden megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, *nyelv* (kiem. – A. Gy.), vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési, vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül.” Ennek értelmében tehát tilos a nyelvi alapon történő megkülönböztetés minden, az Egyezségokmányban elismert jog tekintetében. Mivel azonban az Egyezségokmányban elismert jogok között egyetlen olyan jog sincs, amelynek meghatározásában felbukkana a „hivatalos nyelv” vagy az „államnyelv”, vagy akár a „nemzeti nyelv” kifejezés, egyelőre azt a következtetést kell levonnunk, hogy a hivatalos nyelvvel, az államnyelvvel, illetőleg a nemzeti nyelvvel együtt járó nyelvi megkülönböztetés nem ütközik az Egyezségokmány 2. cikkének 1. bekezdésében foglalt tilalomba.

Az Egyezségokmány 26. cikke szerint „a törvény előtt minden személy egyenlő és minden megkülönböztetés nélkül joga van egyenlő törvényes védelemre. Erre tekintettel a törvénynek minden megkülönböztetést tiltania kell és minden személy számára egyenlő és hatékony védelmet kell biztosítania bármilyen megkülönböztetés ellen, mint amilyen például a faj, szín, nem, *nyelv* (kiem. – A. Gy.), vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy más helyzet alapján történő megkülönböztetés.” Ennek értelmében viszont a nyelvi alapon történő megkülönböztetés tilalma már nem korlátozódik az Egyezségokmányban elismert jogokra. Ez pedig azt jelenti, hogy a nyelvi alapon történő megkülönböztetés tilalma kiterjed bármilyen jogra és jogi rendelkezésre, s így természetesen kiterjed a hivatalos nyelvvel vagy nyelvekkel, az ilyen nyelvek kiválasztásával, számával stb. kapcsolatos jogi előírásokra is.

Ezek után, tekintettel arra, hogy a hivatalos nyelv intézményével csaknem mindig együtt jár a nyelvi alapon történő megkülönböztetés, azt gondolhatnánk, hogy az Egyezségokmány végrehajtása során különös figyelem irányul az ezzel kapcsolatos kérdé-

sekre, így a hivatalos nyelv vagy nyelvek kiválasztására és a hivatalos nyelvek számára, szintjére stb. is. E várakozásunk azonban nem igazolódik. Az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának a diszkriminációra vonatkozó Általános Magyarázata még csak nem is érinti a témát. Igaz, a Magyarázat nem tér ki ilyen részletkérdésekre a diszkrimináció egyéb formáival, tehát a nem nyelvi alapon történő megkülönböztetésekkel kapcsolatban sem. Mindazonáltal a Magyarázatnak így is megvan a jelentősége témánk szempontjából.

A Magyarázatban a Bizottság egyebek közt megállapítja, hogy az Egyezségokmány „sem nem definiálja a 'diszkrimináció' szakkifejezést, sem nem utal arra, hogy mi számít diszkriminációnak”, majd két másik nemzetközi egyezmény meghatározásait is felhasználva arra a következtetésre jut, hogy „a „diszkrimináció” szót, ahogyan azt az Egyezmény – az Egyezségokmány – kiem. A. Gy. – használja, úgy kell érteni, hogy az magában foglal minden olyan különbségtételt, kizárást, megszorítást vagy előnyben részesítést, alapítsák azt bármilyen alapra, mint amilyen a faj, szín, nem, nyelv – kiem. A. Gy. –, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyon, születés vagy más helyzet, amelynek célja vagy eredménye bármely jogok és szabadságjogok elismerésének vagy minden személy általi egyenrangú élvezetének, illetőleg gyakorlásának megsemmisítése vagy csorbítása”.⁹ A Bizottság ehhez mindjárt hozzáteszi, hogy „a jogok és szabadságok egyenlő élvezete azonban nem jelent azonos elbánást minden esetben”. Példaként a Bizottság olyan megkülönböztetéseket említ, amelyek az Egyezségokmányban is megtalálhatók: a halálbüntetés kiszabásának tilalmát 18 éven aluli személyekre, a halálbüntetés végrehajtásának tilalmát terhes nőkön (6. cikk), a büntetésvégrehajtási rendszerben a fiatalok és a felnőtt elkövetők elkülönítésének kötelezettségét, valamint a 25. cikkben kinyilvánított politikai jogok tekintetében az állampolgárság alapján történő megkülönböztetést.

Az Egyezségokmány 2. és 26. cikke közötti viszonyban kapcsolatban a Magyarázat leszögezi, hogy „míg a 2. cikk azokra a jogokra korlátozza a diszkrimináció elleni védelmet, amelyekről az Egyezségokmány rendelkezik, a 26. cikk nem szab meg ilyen korlátokat... A Bizottság megítélése szerint a 26. cikk nem csupán megkettőzi a 2. cikkben már szavatolt jogot, hanem egy önálló jogról rendelkezik: tiltja a jogi és a tényleges diszkriminációt bármely, a kormányzat által szabályozott vagy védett területen. A 26. cikk ezért azokat a részes államok számára előírt kötelezettségeket érinti, amelyek jogalkotásukkal és annak végrehajtásával kapcsolatosak. Ilyenformán, amikor egy részes állam jogszabályt fogad el, a jogszabálynak meg kell felelnie a 26. cikk követel-

ményének, amely szerint a jogszabály tartalma nem lehet diszkriminatív. Más szóval a 26. cikkben foglalt megkülönböztetés-mentességi elv alkalmazása nem korlátozódik azokra a jogokra, amelyekről az Egyezségokmány rendelkezik.”¹⁰

Az Általános Magyarázat utolsó pontjában a Bizottság visszatér ahhoz a gondolathoz, hogy a megkülönböztetés tilalma alól azért vannak, illetőleg lehetnek bizonyos kivételek, s ezzel kapcsolatban lefekteti azt a szabályt, hogy „nem minden elbánásbeli megkülönböztetés számít diszkriminációnak, ha az ilyen megkülönböztetés ismérvei ésszerűek és objektívek, és ha az elérendő cél az Egyezségokmány értelmében legitim.”¹¹

A Bizottság idézett megállapításai teljes mértékben alátámasztják a nyelvi alapon történő megkülönböztetéssel kapcsolatos eddigi jogértelmezésünket: a diszkriminációnak a Bizottság által elfogadott fogalma nyilvánvalóan kiterjed a hivatalos nyelvvel együtt járó preferenciális, illetőleg diszkriminatív elbánásra; az Egyezségokmány 26. cikke nyilvánvalóan kiterjed a részes államok jogalkotásának egészére, s így kiterjed a nyelvi jogalkotásra, s ezen belül a hivatalos nyelv vagy nyelvek kiválasztására, számuk, szintjük, formáik stb. meghatározására is.

3. Egy jelentős hatású irodalmi megközelítés

A diszkriminációval és diszkrimináció különféle formáival igen kiterjedt irodalom foglalkozik; számos elemzés kitér a nyelvi alapon történő diszkriminációra is, ugyanakkor a nyelvi diszkriminációnak a hivatalos nyelvek kiválasztásával, számuk meghatározásával stb. összefüggő problémájáról már alig találunk behatóbb vizsgálódásokat. Innen nézve tehát az Emberi Jogi Bizottság gyakorlata összhangban áll a vonatkozó elméleti irodalommal.

A nemzetközi jogi irodalomban különleges helyet foglal el Fernand de Varennes felfogása: ez a részletesen kidolgozott és meglehetősen befolyásos elmélet ugyanis igen közel áll ahhoz a ponthoz, ahol a hivatalos nyelvek számára, szintjével stb. kapcsolatos kérdések fölvetése már szinte elkerülhetetlen. Érdemes tehát vizsgálódásunkat erre a felfogásra összpontosítani.

De Varennes szerint „az állam nem lehet nyelvi- leg „semleges”, amikor lakosaival érintkezik, vagy amikor napi feladatait végzi. Az államgépezetnek egy vagy legfeljebb néhány nyelven kell működni legtöbb kapcsolata, ténykedése és szolgáltatási tevékenysége során, ami lehetetlenné teszi, hogy különbségeket ne tegyen a nyelveket illetően. Ezért a kormányzat kénytelen előnyben részesíteni egy

meghatározott nyelvet vagy egy korlátozott számú nyelvet. Ez pedig megkülönböztetést teremt: az állam azzal, hogy egy bizonyos nyelvre korlátozza magát, máris megkülönböztető elbánást tanúsít. A kormányzati foglalkoztatási lehetőségek ugyan minden egyén számára nyitottak lesznek, de csak ha kellő szinten bírják a hivatalos nyelvet. Mivel az állam (ahelyett, hogy semleges lenne, mint rendszeren, amikor bőrszín vagy vallás szerinti különbségekkel szembesül) kedvez egy bizonyos nyelvnek, aktív részese az egyének közötti, nyelvi alapon történő megkülönböztető elbánásnak.¹² Más szóval „az állam bármilyen nyelvi kedvezése mindig előnyben részesít egyeseket, és hátrányt okoz másoknak. Ismételten hangsúlyozni kell, hogy ez egy elkerülhetetlen helyzet, mivel egyetlen államnak sincsenek forrásai ahhoz, hogy valamennyi szolgáltatását hozzáférhetővé tegye minden, a joghatósága alá tartozó területen beszélt nyelven.”¹³ Mindazonáltal – folytatja de Varennes – „egy adott államban ténylegesen alkalmazott nyelvpolitikának ésszerűnek kell lennie”.¹⁴

Külön kiemelésre kívánkozik, hogy de Varennes is megfogalmazza: „az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága és mások alkalmanként elmulasztották megfelelően mérlegelni, hogy voltaképpen mi is képez nyelvi különbségtételt, megszorítást vagy előnyben részesítést.”¹⁵

Ami most már az „ésszerű” nyelvpolitika kimunkálásakor – vagyis az állam nyelvi preferenciáinak ésszerű kialakításakor – szóba jöhető tényezőket, szempontokat illeti, ezeket de Varennes, mintegy próbaképpen, tizenegy pontban foglalja össze. Ezek a következők: nemzeti egység, demográfiai jelentőség és népesség-koncentráció, megkülönböztető elbánás állampolgárok és nem-állampolgárok között, egyéni preferencia, gyakorlati megfontolások, főként pénzügyi és szakértői erőforrások, jogi és hagyományos engedmények, kompenzációs tényezők, az állami szolgáltatások és juttatások szintje és típusa, társadalmi, kulturális és vallási megfontolások, a célok legitimitása, arányosság a célok és az eszközök között.¹⁶

De Varennes természetesen mindegyik tényezővel kapcsolatban kibontja, hogy miként és milyen mértékben alapozhatja meg ésszerűen az állam nyelvi kedvezéseit, s az elemzést számos nemzeti és nemzetközi bírói döntéssel, illetőleg állami gyakorlattal is alátámasztja; az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának a diszkrimináció alóli kivételt megfogalmazó álláspontját mindazonáltal csak a 11. tényezővel kapcsolatban idézi.¹⁷

Nos, a de Varennes által bemutatott tényezők valóban fontosak, az elemzés egésze azonban megítélésem szerint elhibázott: elsősorban azért, mert elmosza az egy és a több hivatalos nyelv közötti különbséget, de azért is, mert „koncesszióvá” fokozza le a legfontosabb tényezőt stb.

De Varennes ugyanis azt követően, hogy rámutat, a nyelvi alapon történő állami diszkrimináció elkerülhetetlen, mert „egyetlen államnak sincsenek forrásai ahhoz, hogy valamennyi szolgáltatását hozzáférhetővé tegye minden, a joghatósága alá tartozó területen beszélt nyelven”, elmulasztja föltenni a kérdést, hogy akkor egy adott államnak mégis hány nyelven lenne „ésszerű” hozzáférhetővé tennie valamennyi szolgáltatását. Mert azt azért mégsem gondolhatjuk, hogy ha egyetlen állam sem teheti hivatalos nyelvvé a joghatósága alá tartozó területeken beszélt valamennyi nyelvet, akkor már teljesen mindegy is, hogy hány nyelvet tesz hivatalos nyelvvé: egyet, vagy kettőt, esetleg hármat vagy tízet, s hogy országos, regionális és/vagy helyi, illetőleg szövetségi államokban szövetségi, tagállami, regionális és/vagy helyi szinten teszi-e ezt meg az egyes nyelvek esetében. Nyilvánvaló ugyanis, hogy azoknak a személyeknek, akiknek a saját nyelve azonos a második, harmadik stb. hivatalos nyelv státuszára esélyes nyelvekkel, egyáltalán nem mellékes, hogy saját nyelvük végül hivatalos nyelv lesz-e, avagy sem. Ha ugyanis nyelvük elnyeri a hivatalos nyelv státuszát, az azt jelenti, hogy előnyös, ellenkező esetben viszont hátrányos megkülönböztetésben részesülnek.

Az, hogy de Varennes egyszerűen átugorja ezt a kérdést, nem csupán azért furcsa és érthetetlen, mert a kérdés önként kínálkozik elemzéséből, hanem azért is, mert számos állam ténylegesen is elismer egynél több hivatalos nyelvet; más szóval ez a különbségtétel nem pusztán egy elméleti lehetőség, hanem létező, gyakorlati valóság is.

Mindent egybevetve tehát azt mondhatjuk, hogy egyelőre sem az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága, sem pedig a nemzetközi jogi irodalom nem alkalmazta az Egyezségokmány 26. cikkének a nyelvi alapon történő diszkriminációt tiltó normáját a hivatalos nyelvek kiválasztásának, az ilyen nyelvek számának, szintjének, kombinációjának stb. problémájára. Ez a mulasztás azonban, ahogy azt a fentiekben kimutattuk, indokolatlan, mi több, komoly hiba. Azt, hogy az uralkodó felfogás valóban elhibázott, további érvekkel is alá lehet támasztani. A legkézenfekvőbb módon úgy, hogy kimutadjuk: az Egyezségokmány 26. cikkének alkalmazása a hivatalos nyelvek számára, szintjére stb. igen „ésszerű” eredményhez vezet.

4. Összeegyeztethető-e a hivatalos nyelv intézménye a diszkrimináció tilalmával

Korábban jeleztük már, hogy általánosan elfogadottnak tekinthető az a nézet, hogy a hivatalos nyelv intézményével szinte szükségszerűen együtt jár a

diszkrimináció, de Varennes-től pedig érveket is bemutatunk e nézet mellett. Mindazonáltal célszerűnek látszik saját felfogásunkat is összefoglalni e tekintetben, már csak azért is, mert a magunk részéről úgy véljük, pontosabban, logikailag feszesebben is meg lehet fogalmazni, hogy jogi természetüket tekintve milyen előnyök, illetőleg milyen hátrányok fakadnak a hivatalos nyelv intézményéből és a vonatkozó részletszabályokból.¹⁸

A hivatalos nyelv fogalmilag azt jelenti, hogy hivatalos ügyekben, illetőleg hivatalos kapcsolatokban a hivatalos nyelv használata kötelező. Ha tehát egy országnak van hivatalos nyelve, vagy vannak hivatalos nyelvei, mindenki köteles ezt vagy ezeket a nyelveket a jog által körülírt körben használni: az is, akinek saját nyelve megegyezik a hivatalos nyelvvel, vagy a hivatalos nyelvek egyikével, s az is, akinek a saját nyelve nem egyezik meg a hivatalos nyelvvel, vagy a hivatalos nyelvek egyikével sem.¹⁹

Ha valaki köteles valamit megtenni, akkor joga is van azt a valamit megtenni.²⁰ Ezért amikor a jog arra kötelez mindenkit, hogy a hivatalos nyelvet vagy a hivatalos nyelvek egyikét használja az erre vonatkozó rendelkezések által meghatározott körben, akkor egyszerre mind fel is jogosít mindenkit arra, hogy a hivatalos nyelvet vagy a hivatalos nyelvek egyikét használja ugyanebben a körben. Következésképpen azoknak, akiknek a saját nyelve azonos a hivatalos nyelvvel vagy a hivatalos nyelvek egyikével, joguk van ahhoz, hogy saját nyelvüket hivatalos nyelvként használják, azoknak azonban, akiknek a saját nyelve nem azonos a hivatalos nyelvvel vagy a hivatalos nyelvek egyikével, nincs joguk ahhoz, hogy saját nyelvüket hivatalos nyelvként használják. Kifejezhetjük ezt úgy is, hogy azoktól, akiknek a saját nyelve nem azonos a hivatalos nyelvvel vagy a hivatalos nyelvek egyikével sem, megtagadják azt a jogot, hogy saját nyelvüket hivatalos nyelvként használják, miközben azoktól, akiknek saját nyelve azonos a hivatalos nyelvvel vagy a hivatalos nyelvek egyikével, nem tagadják meg azt a jogot, hogy saját nyelvüket hivatalos nyelvként használják.

Bárhogy fejezzük is ki azonban ezt az eredményt, nyilvánvaló, hogy a hivatalos nyelvvel együtt járó előny, illetőleg hátrány megkülönböztetésnek, és pedig nyelvi alapon történő és egy nyelvi jogra – a saját nyelv használatának jogára – vonatkozó megkülönböztetésnek minősül.

Ha tehát egy adott államban élnek vagy tartózkodnak mind olyan személyek, akiknek a saját nyelve megegyezik a hivatalos nyelvvel vagy a hivatalos nyelvek egyikével, mind pedig olyan személyek, akiknek a saját nyelve nem egyezik meg a hivatalos nyelvvel, illetőleg a hivatalos nyelvek egyikével sem, szükségképpen, fogalmilag fönnáll a nyelvi alapon

történő megkülönböztetés a saját nyelv használatára való jog tekintetében.²¹ Elég azonban csak egy futópillantást vetni a világ országaira, hogy megállapíthassuk: gyakorlatilag egyetlen országban sincs annyi hivatalos nyelv – nevezzék ezeket a nyelveket bárhogy is –, mint ahány nyelvet az adott országban élő vagy tartózkodó személyek saját nyelvükként beszélnek. De akkor elkerülhető-e egyáltalán ez a nyelvi alapon történő megkülönböztetés? Összeegyeztethető-e egyáltalán a hivatalos nyelv intézménye a nyelvi alapon történő megkülönböztetésnek az Egyezségokmány 26. cikkében kinyilvánított tilalmával?

Nos, úgy tűnik, nem, hiszen a hivatalos nyelv intézménye a fentiek szerint úgyszólván fogalmi ellentmondásban áll a nyelvi alapon történő megkülönböztetés tilalmával. Néhány megoldás azért még így is kínálkozik. Mindenekelőtt az, ha hivatalos nyelvvé nyilvánítanak minden országban minden élő beszélt nyelvet. Ekkor ugyanis senkitől sem tagadnák meg azt a jogot, hogy saját nyelvét hivatalos nyelvként (is) használja. Ezzel azonban okafogyottá is válna a hivatalos nyelv intézménye: a hivatalos nyelv intézménye ugyanis feltételezi, hogy vannak nem hivatalos nyelvek, s ez ebben az esetben nem állna fenn. Az elképzelés megvalósításának további akadálya is lenne: jelenleg mintegy 6000 élő beszélt nyelvről tudunk, s ennyi nyelv hivatalos nyelvként való elfogadása és használata valamennyi országban a mai technikai adottságok közepette egyelőre kivitethetetlennek látszik.²²

A másik szóba jöhető megoldás az lehetne, hogy minden országban egy vagy több olyan nyelvet nyilvánítanak hivatalos nyelvvé, amely nem azonos egyetlen ember saját nyelvével sem. Ilyenkor ugyanis, bár mindenkitől megtagadnák, hogy saját nyelve hivatalos nyelv legyen, s hogy ennek megfelelően saját nyelvét hivatalos nyelvként használja, ez a korlátozás nem ütközne a nyelvi alapon történő megkülönböztetés tilalmába. Az elképzelés technikailag nem kivitethetetlen, hiszen rendelkezésre állnak ilyen nyelvek – például az eszperantó –, s ezeket épp ilyen kiegészítő nyelvi célra alkották meg.²³ Az elgondolás megvalósítása tehát végső soron azt jelentené, hogy nem hivatalos ügyekben valószínűleg senkitől sem tagadnák meg azt a jogot, hogy saját nyelvét használja, hivatalos ügyekben azonban mindenkitől megtagadnák azt a jogot, hogy saját nyelvét használja. Erre azonban egyelőre egyetlen példát sem találunk a világon, s föltehető, hogy ez nem az emberek, illetőleg az emberek többségének akarata ellenére van így.²⁴

A harmadik lehetőség végül az, hogy egyetlen nyelvet sem nyilvánítanak hivatalos nyelvvé. Ez természetesen lehetséges, sőt van is több olyan ország, amely így járt el: hallgat például e kérdésről mind

az Egyesült Államok (szövetségi) alkotmánya, mind pedig a Magyar Köztársaság alkotmánya. A hivatalos nyelv léte vagy nemléte azonban nem jogalkotói döntés függvénye. Sem a törvényhozó, sem a végrehajtó, sem pedig a bírói hatalom nem működhet ugyanis nyelvhasználat nélkül, és nem nélkülözheti a nyelvhasználatot a regionális és helyi önkormányzati rendszer sem: egyszerűen az államgépezet működtetése elképzelhetetlen nyelvhasználat, legalább egy nyelv használata nélkül. Ezért aztán voltaképpen minden államnak van hivatalos nyelve, függetlenül attól, hogy alkotmánya vagy más jogszabálya nyilvánítja ezt vagy sem. Kimondhatjuk tehát, hogy a hivatalos nyelv intézménye nem nélkülözhető, s hogy ezért a világ minden országának van legalább egy hivatalos nyelve.

Ha viszont a hivatalos nyelv nem nélkülözhető, s ha a hivatalos nyelv azonos valamely személyek saját nyelvével és nem azonos valamely más személyek nyelvével, akkor ez szükségképpen magában foglalja, hogy azoktól, akiknek saját nyelve nem azonos a hivatalos nyelvvel megtagadják, azoktól viszont, akiknek saját nyelve azonos a hivatalos nyelvvel, nem tagadják meg azt a jogot, hogy saját nyelvüket hivatalos nyelvként használják. Más szóval, ha a hivatalos nyelv intézménye nem nélkülözhető, és a hivatalos nyelv azonos valamely személyek saját nyelvével, illetőleg különbözik valamely más személyek saját nyelvétől, akkor a hivatalos nyelvvel vagy hivatalos nyelvekkel kapcsolatos jogi szabályozás elkerülhetetlenül magában foglalja minden államban a nyelvi alapon történő megkülönböztetést, ami viszont sérti az Egyezségokmány 26. cikkét.

Van-e, s ha igen, mi lehet a kiút ebből a helyzetből? – Szögezzük le mindenekelőtt, hogy ha valami elkerülhetetlen, akkor az a jogi tiltás ellenére is elkerülhetetlen: a szükségszerűség előtt a jognak is meg kell hajolnia. Ha tehát a hivatalos nyelvvel kapcsolatban a nyelvi alapon történő megkülönböztetés elkerülhetetlen, akkor azt a jognak el kell fogadnia; vitázni legfeljebb arról lehet, hogy diszkriminációnak nevezzük-e ezt az elkerülhetetlen megkülönböztetést vagy sem.

Az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága, mint láttuk, egyfelől arra az álláspontra helyezkedett, hogy a megkülönböztetés, legyen szó az Egyezségokmány 2. és a 26. cikke szerinti bármilyen alapon történő megkülönböztetésről, az elkerülhetetlennél kevésbé kényszerítő körülmények között is elfogadható lehet, s hogy a maga részéről az elfogadható megkülönböztetéseket nem tekinti diszkriminációnak. A Bizottság emellett, amint arra szintén rámutattunk, körvonalazta az elfogadható megkülönböztetés feltételeit is. Eszerint – legyen szó a 2. és a 26. cikk szerinti bármilyen alapon történő megkülönböztetésről

– „nem minden megkülönböztető elbánás számít diszkriminációnak, ha az ilyen megkülönböztetés ismervei ésszerűek és objektívek, és ha az elérendő cél az Egyezségokmány értelmében legitim.”

Innen nézve a következő kérdésnek úgy kellene hangzania, hogy miként lehet a Bizottságnak ezt az általános, tehát nem csak a nyelvi alapon, hanem a 2. és 26. cikk szerinti bármely alapon történő megkülönböztetésre vonatkozó jogértelmezését konkretizálni a hivatalos nyelv intézményével szükségképpen együtt járó nyelvi megkülönböztetésre. Csakhogy ennél a konkretizálásnál kínálkozik egy ígéretesebb út is: a hivatalos nyelvek kiválasztására, számukra, szintjükre stb. vonatkozó következtetések közvetlen levezetése a nyelvi alapon történő megkülönböztetésnek a 26. cikkben kimondott tilalmából. Ez az út pedig éppenséggel egybeesik azzal az úttal, amelyet eddig mind a Bizottság, mind pedig a nemzetközi jogi irodalom elmulasztott bejárni, s amely mulasztásról a fentiekben kimutattuk, hogy teljességgel indokolatlan és érthetetlen.

Anélkül tehát, hogy kétségbe vonnánk a Bizottság általános, a 2. és 26. cikk szerinti bármely alapon történő megkülönböztetéssel kapcsolatos megállapításait, ki kell mondanunk, hogy a Bizottságnak a nyelvi alapon történő megkülönböztetés esetében külön vizsgálat tárgyává kellene tennie az elfogadható megkülönböztetés feltételeit. Az alábbiakban mindazonáltal megpróbáljuk mi magunk bejárni ezt az utat, vagy annak egy részét.

5. Mikor fogadható el, és mikor nem a hivatalos nyelvvel kapcsolatos megkülönböztetés

Mindenekelőtt térjünk vissza oda, ahol gondolatmenetünket megszakítottuk a Bizottság álláspontjának ismételt bemutatásával.

Ha a hivatalos nyelv intézménye nem nélkülözhető – mint ahogy nem is nélkülözhető –, és a hivatalos nyelv azonos valamely személyek saját nyelvével, illetőleg különbözik valamely más személyek saját nyelvétől, akkor a hivatalos nyelvvel vagy hivatalos nyelvekkel kapcsolatos jogi szabályozás elkerülhetetlenül magában foglalja minden államban a nyelvi alapon történő megkülönböztetést, ami viszont sérti az Egyezségokmány 26. cikkét. Ilyenkor pedig a jog nem tehet mást, meg kell hajoljon a szükségszerűség előtt.

Az tehát nem kérdéses, hogy minden állam rákényszerül legalább egy hivatalos nyelv kiválasztására. Az azonban már egy ettől különböző kérdés, hogy a rendelkezésre álló nyelvek közül melyiket választja ki erre a célra. Kényszer csak arra van, hogy

legyen legalább egy hivatalos nyelve, arra vonatkozóan azonban már nincs, hogy mely nyelv is legyen ez a hivatalos nyelv: igen sok nyelv közül választhat minden állam. Az államnak ez a választása azonban véleményem szerint semmiképpen sem lehet önkényes. Könnyen belátható ugyanis, hogy az egyik nyelv kiválasztása nagyobb, a másik kiválasztása kisebb nyelvi alapon történő megkülönböztetést von maga után, ezzel kapcsolatban pedig az Egyezségokmány 26. cikkéből kiindulva aligha juthatunk más következtetésre, mint hogy ilyen esetekben a kisebb súlyú megkülönböztetést kell választani.²⁵

További kérdés, hogy hány nyelvet választhat ki az állam hivatalos nyelvnek. Véleményem szerint az állam döntése e tekintetben sem lehet önkényes, s ez ismét az Egyezségokmány 26. cikkében foglalt megkülönböztetési tilalomból következik. Tegyük fel például, hogy egy állam törvényhozói először úgy gondolják, elég lesz egyetlen hivatalos nyelv országuk számára és ki is választják azt; később, esetleg évtizedek múlva azonban a törvényhozók meggondolják magukat és egy másik nyelvet is hivatalossá nyilvánítanak.

Azok a személyek, akiknek a saját nyelve azonos az elsőként kiválasztott hivatalos nyelvvel, a második hivatalos nyelv kiválasztása előtt egyedül élvezik az előnyös nyelvi megkülönböztetést, azaz egyedül őket illeti meg az a jog, hogy saját nyelvüket hivatalos nyelvként is használják, a második hivatalos nyelv elfogadását követően viszont már nem egyedül élvezik ezt az előnyös nyelvi megkülönböztetést, hanem azokkal együttesen, akiknek a saját nyelve azonos a második hivatalos nyelvvel.

Ezzel szemben azok a személyek, akiknek a saját nyelve a másodikként hivatalossá tett nyelvvel azonos, a második hivatalos nyelv elfogadása előtt hátrányos nyelvi megkülönböztetésben részesülnek, a második hivatalos nyelv elfogadását követően azonban az előnyös nyelvi megkülönböztetés helyzetébe kerülnek. E személyek helyzete tehát – ellentétben azokkal, akiknek a saját nyelve az első hivatalos nyelvvel azonos – teljesen eltérő a második hivatalos nyelv elfogadása előtt és után.

A személyek e két csoportján kívül mindenki más hátrányos megkülönböztetésben részesül, akár egy, akár két hivatalos nyelve van az országnak. Mindazonáltal az ő helyzetüket is érinti a második hivatalos nyelv bevezetése. Mert amíg csak egy hivatalos nyelve van az országnak, mindannyian ezt az egy nyelvet kénytelenek hivatalos nyelvként használni; a második hivatalos nyelv bevezetése után viszont már választhatnak, hogy melyik hivatalos nyelvet használják,²⁶ azaz némi szabadság kerül a rendszerbe. És nyilvánvaló, hogy ha az ország még több nyelvet ismerne el hivatalos nyelvnek, még nagyobb lenne

ez a szabadság – azon túl, hogy e személyek közül sokan az előnyös nyelvi elbánást élvező személyek közé kerülnének.

Ez a példa, úgy vélem, minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a nyelvi alapon történő megkülönböztetés mintázatai erősen függenek attól, hogy egy adott ország hány hivatalos nyelvet ismer el. S mivel az Egyezségokmány 26. cikke értelmében a megkülönböztetés nem lehet önkényes, nyilvánvaló, hogy alapos vizsgálódásoknak kell alávetni ezeket a mintázatokat. Más szóval a nyelvi alapon történő megkülönböztetésnek a 26. cikkben foglalt tilalma alapján egyáltalán nem mindegy, hogy egy állam egy, kettő, három vagy még több nyelvet ismer-e el hivatalos nyelvnek.

A kérdés ezek után már csak az, hogy egy adott országban kikkel szemben lehet, és kikkel szemben nem lehet alkalmazni ezt a nyelvi megkülönböztetést, vagyis hogy kiktől lehet, és kiktől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy saját nyelvüket hivatalos nyelvként használják, vagy, egyszerűbben szólva, hogy kiktől lehet, és kiktől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy saját nyelvük hivatalos nyelv legyen.

Nos, a magam részéről úgy vélem, először is azoktól lehet megtagadni azt a jogot, hogy saját nyelvük hivatalos nyelv legyen egy adott országban, akik nem a szóban forgó országban élnek vagy nem a szóban forgó országban tartózkodnak. Az indok egyszerű: ezeket a személyeket érinti a legkevésbé, hogy saját nyelvük nem hivatalos nyelv az országban, más szóval az ő saját nyelvük hivatalos nyelvként való használatára vonatkozó joguk sérül a legkevésbé, ha saját nyelvük nem hivatalos nyelv ebben az országban.

Ha azonban ez a korlátozás kevésnek bizonyulna – és nagy valószínűséggel kevésnek bizonyul –, az adott ország törvényhozása véleményem szerint megtagadhatja e jogot a bevándorlóktól is. Az indok hasonló: ezek a már az országban élő személyek bevándorlásuk idején már szembesültek azzal a problémával, hogy saját nyelvük nem hivatalos nyelv az országban és ezt a helyzetet elfogadták. Legjobb tudomásom szerint ugyanis nincs olyan részes állam, amelyben a bevándorlók nyelvét azonnal hivatalos nyelvvé tették volna,²⁷ sőt legjobb tudomásom szerint olyan részes állam sem igen akad, amelyben az új bevándorlók erőteljesen szorgalmaznák saját nyelvük hivatalos nyelvvé nyilvánítását.

A mondottak – mutatis mutandis – vonatkoznak a korábbi bevándorlók leszármazottaira is. Ezek a személyek is szembesültek, illetőleg szembesülnek bevándorló elődeiknek azzal a helyzetével, hogy saját nyelvük nem hivatalos nyelv hazájukban, azon egyszerű oknál fogva, hogy nemigen akadnak olyan államok, amelyek hivatalos nyelvvé tették, vagy tenéek a nem túl régi bevándorlók nyelvét.

Természetesen akadhatnak kivételek és speciális esetek, de az országok túlnyomó többségében meglehetősen jól kitapintható ez a szabályozási logika, s ez, úgy tűnik, nem véletlen. A vázolt gondolatsor ugyanis morálfilozófiai szempontból kidolgozottabb érveléssel is levezethető.²⁸

Összegezve az eddigi eredményeket azt mondhatjuk, hogy egy részes állam azoktól a személyektől nem tagadhatja meg a jogot, hogy saját nyelvük hivatalos nyelv legyen, akiknek a nyelve hagyományosan használt nyelv az országban vagy az ország valamely részén.

Úgy vélem, sok országban további személyektől nem is szükséges és nem is lehetséges megtagadni azt a jogot, hogy saját nyelvük hivatalos nyelv legyen. A hivatalos nyelv intézménye ugyanis rugalmas intézmény: különböző szinteken és különféle változatokban létezik az egyes országokban és ettől a tényről nyilvánvalóan nem lehet eltekinteni. Nem feltétlenül kell tehát minden ilyen nyelvet minden szinten hivatalos nyelvvé tenni: „ésszerű”, ha az egyes hagyományosan beszélt nyelvek, helyzetüknek megfelelően országos, regionális és/vagy helyi hivatalos nyelvi státuszt, szövetségi államokban pedig szövetségi, tagállami, regionális és/vagy helyi hivatalos nyelvi státuszt élveznek. Azokban az országokban pedig, amelyekben még további korlátozások látszanak szükségesnek – mert például nagyon magas a hagyományosan beszélt nyelvek száma vagy elenyészően kicsi egyik-másik nyelv anyanyelvi közössége – a 26. cikk alapján kézenfekvő annak a megoldásnak az alkalmazása, melynek értelmében egyes ilyen nyelvek nem kapják meg a hivatalos nyelv státuszát, azok a személyek azonban, akiknek saját nyelve azonos e nyelvek valamelyikével, bizonyos hivatalos kapcsolatokban mégis jogosultak e nyelvet használni.

Fölmerülnek természetesen más jellegű problémák is: igen sok nyelvnek nincs például írásbelisége és magas azoknak a nyelveknek a száma is, amelyek egyelőre nem alkalmasak arra, hogy mindent kifejezzenek, amit egy mai állam hivatalos nyelvének ki kell tudnia fejezni.²⁹ Ezek szintén komoly nehézségek, de az Egyezségokmány 26. cikkéből kiindulva meg lehet találni rájuk az ésszerű megoldást. Ez utóbbi problémákkal mindazonáltal e tanulmányban nem kell foglalkoznunk, mert Szlovákiában egyáltalán nem merülnek fel, és más európai országokban is csak igen kivételesen találkozunk velük.³⁰ Ezzel szemben feltétlenül ki kell térnünk azokra az esetenként igen jelentős eltérésekre, amelyek Európában a hivatalos nyelvre vagy nyelvekre vonatkozó szabályozások között fennállnak, s fennállnak olykor annak ellenére is, hogy a nyelvi sokféleség szerkezetében távolról sincsenek ilyen különbségek.

Svájcban például négy hagyományosan beszélt nyelv van és mindegyik hivatalos nyelv valamilyen szinten vagy formában; Belgiumban három ilyen nyelv van, s ezek szintén mind hivatalos nyelvek valamilyen szinten, illetőleg formában. Finnországban hét ilyen hagyományosan használt nyelv van és ebből kettő hivatalos nyelv mind országosan, mind pedig – egy sajátos kompozíció szerint – regionálisan, egy pedig, a számi nyelv (illetőleg ennek mindhárom változata) speciális, talán félhivatalos nyelvként jellemezhető státuszt élvez. Szlovákiában a hagyományosan használt nyelvek száma tíz – ezek közül az egyik a magyar –, hivatalos nyelv vagy államnyelv egy van, a szlovák nyelv, emellett azonban a cseh nyelv, a szlovák és a cseh hasonlóságát figyelembe véve különleges, szintén félhivatalos nyelvként jellemezhető státuszt élvez.

Kérdés, melyik szabályozás sérti és melyik nem a nyelvi alapon történő megkülönböztetésnek az Egyezségokmány 26. cikkében kinyilvánított tilalmát: azt ugyanis már nem gondolhatjuk, hogy e szabályozások egyike sem sérti a szóban forgó tilalmat. A fenti adatok alapján kézenfekvőnek látszik, ha Finnországot és Szlovákiát hasonlítjuk össze, persze – a területi korlátok miatt – a teljesség igénye nélkül.

A mai Finnország területe hosszú évszázadokon át a Svéd Királysághoz tartozott, majd a terület egy időre az Orosz Birodalom nagyhercegsége lett, ma pedig szuverén állam. A népesség túlnyomó többségét finn anyanyelvű személyek alkotják, a svéd anyanyelvű személyek a lakosságnak nem egészen hat százalékát teszik ki. Az országnak két nemzeti nyelve (országos hivatalos nyelve) van: a finn és a svéd. Az ország nyelvi felosztásának alapegysége a törvényhatósági terület. A törvényhatósági területek egynyelvűek vagy kétnyelvűek. A hivatalos statisztikai adatok alapján a kormány tízévente meghatározza, hogy mely törvényhatósági területek kétnyelvűek, s hogy melyek egynyelvű finn vagy egynyelvű svéd törvényhatóságok. Egy törvényhatóságot akkor nyilvánítanak kétnyelvűvé, ha lakosságában vannak finn és svéd nyelvűek egyaránt, s ha a kisebbség legalább nyolc százalékát alkotja a lakosságnak, vagy száma nem kevesebb háromezer főnél.³¹

A mai Szlovákia területe hosszú évszázadokon át a Magyar Királysághoz tartozott, majd egy időre Csehszlovákia része lett, ma pedig szuverén, független állam. A népesség túlnyomó többségét szlovák anyanyelvű személyek alkotják, a magyar anyanyelvű személyek a lakosságnak mintegy tíz százalékát teszik ki. Az országnak egy hivatalos nyelve, illetőleg államnyelve van, a szlovák nyelv. Ez érvényes országos és helyi szinten egyaránt: a magyar nyelv olyan településeken sem élvezi a hivatalos nyelv státuszát,

ahol a magyar anyanyelvű személyek aránya meghaladja kilencven százalékot.

Úgy vélem, a következtetés magától adódik: az Egyezségokmány 26. cikkével nem a finn, hanem a szlovák szabályozás ellentétes. A szlovák és a magyar nyelv ugyanis egyaránt hagyományosan beszélt nyelv az ország területén, míg azonban a szlovák nyelv államnyelv, a magyar nem az. Ennélfogva a szlovák anyanyelvű személyek előnyös, a magyar anyanyelvű személyek viszont hátrányos megkülönböztetésben részesülnek. A magyar nyelvnek ugyanakkor – szemben néhány más, az országban szintén hagyományosan beszélt nyelvvel – egyáltalán nem elenyészően kicsi az anyanyelvi közössége. Ebből pedig az következik, hogy Szlovákiának összhangba kellene hoznia a hivatalos nyelvre, illetőleg az államnyelvre vonatkozó jogi szabályozását az Egyezségokmány 26. cikkével, azaz a szlovák mellett a magyar nyelvet, és talán egy-két további, hagyományosan beszélt nyelvet is hivatalos nyelvvé vagy államnyelvvé kellene tennie. A magyart országosan és regionális, illetőleg helyi szinten is, az esetleges további, jóval kevésbé elterjedt nyelvet vagy nyelveket pedig regionális, illetőleg helyi szinten.

Ezzel az érveléssel szemben mindenekelőtt azt lehetne fölhozni, hogy a részes államok nagy valószínűséggel nem kívánták elismerni a történelmi nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek számára azt a jogot, hogy saját nyelvük hivatalos nyelv legyen, s ennek alátámasztásaként hivatkozni lehetne az Egyezségokmány 27. cikkére, amely ezt a jogot kifejezett formában valóban nem ismeri el. Az ellenérv lényege tehát az lehetne, hogy a 26. cikk alapján adódó eredményt nem szabad kiszakítani az Egyezségokmány egészéből, hanem egybe kell vetni például a 27. cikkben foglaltakkal is, s ha ezt megtesszük, a végeredmény már jóval szerényebb lesz. Forduljunk ezért most az Egyezségokmány 27. cikke felé.

6. Az Egyezségokmány 27. cikkében foglalt nyelvi jog: egy elhibázott megfogalmazás

Lássuk mindenekelőtt a 27. cikk szövegét.

Olyan államokban, ahol etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségek léteznek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájukat élvezzék, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják.³²

Nyilvánvaló, hogy ez a cikk három jogot, köztük egy nyelvi jogot definiál. Ha a szövegből kiemeljük

a nyelvi jogot, a következő meghatározást kapjuk: olyan államokban, ahol (nyelvi) kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját nyelvüket használják.

Véleményem szerint ennek a nyelvi jognak a meg-szövegezése egyfelől hiányos, másfelől pedig hibás. A hiányosság a jog tartalmi meghatározásával kapcsolatos; ez a meghatározás ugyanis feltűnően rövid és szegényes, ha összevetjük az Egyezségokmány más cikkeiben foglalt jogok meghatározásával. A gondolat, a meggyőződés és a vallás szabadságáról szóló 18. cikk például öt mondatban határozza meg, hogy mire is terjed ki e jog, a bűncselekmény elkövetésével vádolt személyek jogairól szóló 14. cikk pedig még ennél is sokkal részletesebben határozza meg a szóban forgó jogok tartalmát és terjedelmét. Ezzel szemben a 27. cikkben foglalt nyelvi jog meghatározásából csak azt tudjuk meg, hogy a jogalanyoknak joguk van saját nyelvük használatához (csoportjuk más tagjaival együttesen), azt azonban már nem, hogy milyen kapcsolatokban és milyen formákban (pl. szóban, írásban, nyomtatásban stb.), s hogy milyen korlátok között. Márpedig nyilvánvaló, hogy a szlovák államnyelv-törvény módosításának megítélése során épp az ilyen kérdésekben lenne szükség bizonyos támpontokra, zsinórmértékekre. Ezért aztán nem csoda, hogy a szlovák államnyelv-törvény módosításáról folyó vitában szinte szó sem esik az Egyezségokmány 27. cikkéről.

Az Egyezségokmány 27. cikkében foglalt nyelvi jog megfogalmazása megítélésem szerint nem csupán hiányos, hanem hibás is. A hiba a jogalanyok meghatározásával kapcsolatos. A problémát talán az alábbi néhány kérdéssel lehet leginkább érzékeltetni: miért csak a nyelvi *kisebbségekhez* tartozó személyek számára ismeri el az Egyezségokmány a saját nyelv használatához való jogot? A nyelvi *többséghez* tartozó személyeket vajon miért nem illeti meg ez a jog? Mi lehet a magyarázata annak, hogy olyan nemzetközi egyezmény, amely egyetemes, minden embert megillető jogokat ismer el mindenféle megkülönböztetés, s külön kiemelten nyelvi alapon történő megkülönböztetés nélkül, mégis megkülönbözteti az embereket aszerint, hogy egy adott országban a nyelvi kisebbséghez, avagy a nyelvi többséghez tartoznak-e, s míg a nyelvi kisebbséghez tartozó személyeknek elismeri a saját nyelvük használatára való jogát, addig a nyelvi többséghez tartozó személyektől megtagadja e jog elismerését.

Miként lehetséges tehát, hogy miközben az Egyezségokmány 2. és 26. cikke tiltja a nyelvi alapon történő diszkriminációt, épp maga az Egyezségokmány tesz különbséget nyelvi alapon?

A korábbiakban láttuk, hogy az Egyezségokmányban másutt is föllelhetők bizonyos megkülön-

böztetések: a Bizottság nyomán utaltunk például a halálbüntetés kiszabásának tilalmára 18 éven aluli személyek esetében, vagy a halálbüntetés végrehajtásának tilalmára terhes nők esetében (6. cikk). A megkülönböztetés indoka azonban ezekben az esetekben világos, ésszerű és természetes. Annak a megkülönböztetésnek az indoka viszont, hogy a saját nyelv használatához való jog csak a nyelvi kisebbséghez tartozó személyeket illeti meg, a nyelvi többséghez tartozókat ellenben nem, már egyáltalán nem ilyen világos, ésszerű és természetes. Ellenkezőleg, ez a megkülönböztetés egyenesen érthetetlen, ésszerűtlen és elfogadhatatlan.³³

A magam részéről tehát úgy vélem, a 27. cikkben foglalt nyelvi megkülönböztetésre, diszkriminatív jogelismerésre nem adható semmiféle olyan magyarázat, amely elfogadható lenne, s amely összeegyeztethető lenne magának az ENSZ-nek az emberi jogok értelmezésére vonatkozó és az Egyezségokmányban is rögzített filozófiai álláspontjával. Véleményem szerint tehát az Egyezségokmány 27. cikkében foglalt nyelvi jog megfogalmazása súlyosan hibás: ellentmondásban áll az Egyezségokmány 2. és 26. cikkével, azaz ellentmondásban áll az emberi jogok filozófiájának az ENSZ által is elfogadott alaptételeivel.

Az, hogy az Egyezségokmány 27. cikkében foglalt nyelvi jog logikai ellentmondásban áll az Egyezségokmány 2. és 26. cikkével, s így az emberi jogok filozófiájának az ENSZ által is kinyilvánított alaptételeivel, természetesen súlyos állítás; ezért nem csodálkoznék, ha az olvasó ezt az állítást a fenti érvek ellenére is fenntartásokkal fogadná. Ezt az állítást azonban szigorúbb logikával is igazolni lehet; nézzük meg, hogyan.

7. Mi következik az Egyezségokmány 27. cikkében foglalt nyelvi jogból?

Az Egyezségokmány 27. cikkének jogalányaival kapcsolatban már az Egyezségokmány kidolgozásának időszakában kibontakozott egy komolyabb vita, sőt e vita tulajdonképpen visszanyúlik az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát előkészítő munkálatok idejére. A Nyilatkozat szövegtervezetének egyik tárgyalásán például Mexikó képviselője felhívta a figyelmet arra, hogy „a kisebbségek problémája nem ugyanaz az amerikai kontinensen, mint Európában, vagy mint a világ más részein”, Brazília képviselője pedig kijelentette, hogy „ha a külföldiek használhatnák a nyelvüket az iskolákban, a bíróságok előtt és egyéb más helyzetekben, a bevándorlóknak nem állna érdekében portugálul tanulni és asszimilálódni a brazil népességbe”.³⁴ Az ún. „bevándorló országok” később, az Egyezségokmány előkészítésekor is hangoztatták

fenntartásaikat, mindenekelőtt azt, hogy megítélésük szerint a bevándorló külföldiek semmiképpen sem tekinthetők kisebbségeknek. Valószínűleg ezzel függ össze, hogy Chile képviselője javasolta a 27. (akkor még 25.) cikk szövegének kiegészítését a következő fordulatral: „Olyan államokban, ahol etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségek léteznek”. A kérdés fölmerült az ENSZ Közgyűlésén is: az Egyezségokmány tervezetének szövegéről a főtítkárral 1955-ben készített összefoglaló szerint „volt bizonyos vita a 'kisebbségek' szó jelentésével kapcsolatban. Egyetértés alakult ki abban, hogy a cikk csak olyan elkülönült vagy megkülönböztethető csoportokra alkalmazható, amelyek egy állam területén régtől fogva léteznek és jól definiáltak. Úgy tűnik, ez a jelentése a kezdő fordulatnak: 'Olyan államokban, ahol etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségek léteznek'”.³⁵

Az Egyezségokmány elfogadását követően ez a vita úgyszólván megismétlődött, amikor Francesco Capotorti, a 27. cikk alkalmazásával összefüggő kérdések vizsgálatára felkért különleges megbízott összegyűjtötte az egyes államok véleményét a kisebbségek fogalmával kapcsolatban. Maga Capotorti az általa elkészített jelentésben végül arra az álláspontra helyezkedett, hogy a 27. cikkben foglalt jogok alanyai csak az adott ország állampolgárai lehetnek, idegenek, külföldiek nem.³⁶

Capotorti felfogását elfogadta számos nemzetközi jogász, köztük olyan tekintélyek is, mint Patrick Thornberry.³⁷ Mások ugyanakkor nem osztották és különösen nem osztják ma ezt a felfogást: szerintük a 27. cikk szövege semmiképpen sem ad alapot a bevándorlók, illetőleg a külföldiek (akár a turisták) kizárására a jogalanyok köréből. Nagy hangsúllyal képviseli ezt a nézetet de Varennes³⁸ és lényegében ezt az álláspontot tette magáévá az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága is.³⁹ Ma tehát az Egyezségokmány 27. cikkének jogalányaival kapcsolatban a cikk szövegének szó szerinti értelmezése tekinthető uralkodó felfogásnak. Induljunk ki ezért mi is az uralkodó felfogásból.

A könnyebb érthetőség kedvéért emeljük ki ismét a cikk szövegéből a benne foglalt nyelvi jogot; az eredmény, mint korábban már láttuk, a következő lesz: olyan államokban, ahol (nyelvi) kisebbségek léteznek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját nyelvüket használják.

Szögezzük le mindenekelőtt: ez a jog önmagában véve egészen természetesnek, ésszerűnek, magától értetődőnek, úgyszólván vitathatatlanak látszik. Mert miért is lehetne megtagadni a nyelvi kisebbségekhez tartozó személyektől – legyenek e személyek akár valamilyen nemzeti vagy történelmi kisebbségi csoport tagjai, akár új bevándorlók vagy egyszerűen csak turisták – azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjai-

val együttesen a saját nyelvüket használják? Miért is ne használhatnák e személyek épp a saját nyelvüket? Hisz még az is előfordulhat, hogy csak ezt az egy nyelvet értik és beszélik. De még ha értik és beszélik is valaki más nyelvét, miért lehetne tőlük megtagadni épp a saját nyelvük használatához való jogot? Rendes körülmények között ez teljességgel érthetetlen, elfogadhatatlan és irracionális lenne. A bajok tehát nem ezzel vannak; a bajok ott kezdődnek, hogy ebből az önmagában véve egészen természetes, ésszerű és magától értetődő jogból levonható egy egyszerű, de megdöbbentő következtetés. Nevezetesen:

Ha a nyelvi kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját nyelvüket használják, akkor az elemi logika szabályai szerint másoktól, mindenki mástól viszont meg lehet tagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját nyelvüket használják.⁴⁰ Olyan államokban viszont, ahol nyelvi kisebbségek léteznek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyeken kívül fogalmilag csak és kizárólag a nyelvi többséghez tartozó személyek élhetnek vagy tartózkodhatnak.⁴¹ Ezért azok a mások, akiktől meg lehet tagadni azt a jogot, hogy saját nyelvüket használják, csak a nyelvi többséghez tartozó személyek lehetnek. Következésképpen olyan államokban, ahol nyelvi kisebbségek léteznek, a nyelvi többséghez tartozó személyektől meg lehet tagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját nyelvüket használják.

Ez az eredmény azonban valóban megdöbbentő. Egyáltalán nem tűnik ugyanis sem „természetesnek”, sem „ésszerűnek”, sem „magától értetődőnek”, sem pedig „vitathatatlanak”, hogy a nyelvi többséghez tartozó személyektől meg lehet tagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját nyelvüket használják; mi több, kifejezetten természetellenesnek, ésszerűtlennek és megmagyarázhatatlannak tűnik a saját nyelv használatára való jognak ez a megtagadása. Olyannyira, hogy épp az ellenkezője, e jog elismerése tűnik természetesnek, ésszerűnek, evidensnek és vitathatatlanak. Gondoljuk meg: mivel a nyelvi kisebbségek fogalmába a külföldiek, a turisták is beletartoznak, s mivel nem tudni, hogy kinek mikor támad kedve kirándulást tenni egy olyan országba, ahol nyelvi kisebbségek léteznek, egy ilyen országban voltaképpen senkitől a világon nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy saját nyelvét használja, ugyanakkor viszont az ország nyelvi többségéhez tartozó személyektől meg lehet tagadni azt a jogot, hogy saját nyelvüket használják. Ez azonban abszurdum.

Összegezve: az Egyezségokmány 27. cikkében foglalt és önmagában ésszerűnek, természetesnek, magától értetődőnek, sőt vitathatatlanak látszó

nyelvi jogból *logikailag szükségszerűen*, megkérdőjelezhetetlenül következik valami, ami viszont *erkölcsileg elfogadhatatlannak látszik*.

Ez a logikai következmény azonban nem csak önmagában látszik elfogadhatatlannak, hanem elfogadhatatlannak látszik premisszájával egybevetve is. Vonjuk tehát egybe a premisszát és a következtetést: eszerint olyan államokban, ahol nyelvi kisebbségek léteznek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját nyelvüket használják, a nyelvi többséghez tartozó személyektől viszont meg lehet tagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját nyelvüket használják.

Nyilvánvaló, hogy erkölcsileg ez az összetett kijelentés is elfogadhatatlan, hiszen a nyelvi kisebbségekhez és a nyelvi többséghez tartozó személyek közötti megkülönböztetés egyáltalán nem természetes, egyáltalán nem ésszerű és egyáltalán nem magától értetődő; olyannyira nem az, hogy épp az ellenkezője volna természetes, ésszerű és magától értetődő.

A szóban forgó összetett kijelentés azonban nem csak erkölcsileg látszik elfogadhatatlannak, hanem elfogadhatatlannak látszik a nemzetközi jog normáinak fényében is. Az Egyezségokmány 2. és 26. cikke ugyanis, mint láttuk, kimondja a nyelvi alapon történő megkülönböztetés tilalmát. Ennélfogva az, hogy olyan államokban, ahol nyelvi kisebbségek léteznek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni, a nyelvi többséghez tartozó személyektől viszont meg lehet tagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együtt saját nyelvüket használják, nyilvánvalóan sérti, és súlyosan sérti a nyelvi alapon történő megkülönböztetés tilalmát.

Végül, de nem utolsósorban: az, hogy a 27. cikkben foglalt nyelvi jog megfogalmazása nemzetközi jogi szempontból is elfogadhatatlan, épp abból folyik, hogy a megfogalmazás erkölcsileg elfogadhatatlan. A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya ugyanis az emberi jogok nemzetközi jogának egyik fontos dokumentuma, az emberi jogok viszont eredeti mivoltukban erkölcsi jogok. Így tehát amikor a nemzetközi jogalkotó emberi jogokat ismer el, voltaképpen erkölcsi jogokat ismer el és emel be a nemzetközi jogba. Mindez pedig értelemszerűen vonatkozik az Egyezségokmány egészére, s így a nyelvi alapon történő megkülönböztetés tilalmát kinyilvánító 2. és 26. cikke is.

8. A megoldás lényege és lehetséges, illetőleg kívánatos formái

A 27. cikkben foglalt nyelvi jog megfogalmazásának hibája jogalkotással és jogértelmezéssel egyaránt

orvosolható. Mivel azonban a két megoldásnak tartalmilag meg kell egyeznie, az alábbiakban elegendő, ha csupán az egyik utat járjuk végig. S mivel ezt a tartalmat egyszerűbben és rövidebben lehet jogértelmezésként, mint az Egyezségokmány módosítására irányuló javaslatként megfogalmazni, maradjunk a jogértelmezési megoldásnál.⁴²

Nos, ha a probléma az, hogy a 27. cikkben foglalt nyelvi jog alapján olyan államokban, ahol nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni, a nyelvi többségekhez tartozó személyektől viszont meg lehet tagadni, hogy saját nyelvüket használják, akkor a jogértelmezési megoldás kézenfekvő: a „lehető legjobb színben kell feltüntetni” a 27. cikkben foglalt nyelvi jogot. Ki kell tehát mondani, hogy a 27. cikkben foglalt nyelvi jogot úgy kell érteni, hogy nem csak a nyelvi kisebbséghez tartozó személyektől, hanem a nyelvi többséghez tartozó személyektől sem lehet megtagadni azt a jogot, hogy saját nyelvüket használják. Még helyesebb lenne azonban úgy fogalmazni, hogy senkitől sem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportja más tagjaival együttesen saját nyelvét használja.⁴³

Ezen a ponton azonban ismét beleütközünk a hivatalos nyelv problémájába. Ha ugyanis a hivatalos nyelv intézménye nem nélkülözhető – és nem nélkülözhető –, s a hivatalos nyelv azonos bizonyos személyek saját nyelvével, miközben nem azonos más személyek saját nyelvével, akkor a hivatalos nyelv intézménye elkerülhetetlenül nyelvi alapon történő megkülönböztetéshez vezet. Következésképpen azt a kérdést kell megválaszolnunk, hogy kitől lehet, és kitől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy saját nyelvét hivatalos nyelvként (is) használja, vagy hogy saját nyelve hivatalos nyelv legyen.

Ezzel azonban nyilvánvalóan visszaérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahonnan kiindulva egyszer már levezettük, hogy kitől lehet, és kitől nem lehet megtagadni, hogy saját nyelve hivatalos nyelv legyen. Ez pedig azt jelenti, hogy a hivatalos nyelvek kiválasztásával, számuk és szintjük meghatározásával stb. kapcsolatban a probléma éppen úgy merül fel a 27. cikkel kapcsolatban, mint a 26. cikkel kapcsolatban. Ebből pedig az következik, hogy a 26. cikk alapján levont korábbi következtetéseinket nem lehet a 27. cikkre történő hivatkozásokkal fellazítani. A 27. cikk helyes értelmezése tehát nem csak hogy nem keresztezi, hanem megerősíti a 26. cikkel kapcsolatos korábbi elemzésünket.

A 27. cikket ezek után már csak akkor lehetne a 26. cikkből nyert eredményeink ellen fordítani, ha elzárkóznánk attól, hogy a 27. cikk értelmezése során a lehető legjobb színben tüntessük fel a benne foglalt nyelvi jogot. Nézzük meg, mi következne ebből.

Nos, a 27. cikket természetesen most is úgy kellene értelmeznünk, hogy a nyelvi kisebbséghez tartozó személyektől nem lehet, a nyelvi többséghez tartozó személyektől viszont meg lehet tagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját nyelvüket használják.⁴⁴ A probléma, amelybe beleütköznénk, ekkor is az lenne, hogy miként lehet kiválasztani a hivatalos nyelvet vagy nyelveket. És bármily képtelenségnek tűnik, első körben épp a többségi nyelvet lennének kénytelenek kizárni. Ennek az egy nyelvnek a kizárásával ugyanakkor nem mennénk túl sokra, mert a nyelvi kisebbségek fogalmába az uralkodó értelmezés szerint mindenki beleértendő, még a turisták is. Más szóval a többségi nyelven kívül gyakorlatilag a világ összes nyelvét hivatalos nyelvként kellene elfogadnunk. Ez azonban természetesen képtelenség, tehát valamiképpen szelektálnunk kellene, a korábbiakhoz képest azonban azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy a nyelvi többség nyelve továbbra is ki lenne zárva a hivatalos nyelvi státuszra számításba vehető nyelvek köréből. Ez azonban nyilvánvalóan sértené az Egyezségokmány 26. cikkét.

Az utolsó lehetőség az lenne, hogy a 27. cikkben foglalt nyelvi jogot úgy értelmeznénk, hogy az nem terjed ki a saját nyelv hivatalos nyelvként való használatára. Ez esetben mind a nyelvi kisebbségekhez, mind a nyelvi többséghez tartozó személyektől meg lehetne tagadni azt a jogot, hogy saját nyelvük hivatalos nyelv legyen. Nos, ekkor természetesen már a többségi nyelvet is hivatalos nyelvvé lehetne tenni, ez már nem ütközne a 27. cikkbe. Mi több, most már azzal sem sérülne a 27. cikk, ha mindeközben egyetlen kisebbségi nyelv sem nyerné el a hivatalos nyelv jogállását. De azért az mégiscsak furcsa lenne, hogy a jogalkotó épp azoknak ismerné el a jogát saját nyelvük hivatalos nyelvként való használatára, akiktől a 27. cikk értelmében meg lehet tagadni a jogot, hogy saját nyelvüket használják, s épp azoktól tagadná meg a jogot saját nyelvük hivatalos nyelvként való használatára, akiktől a 27. cikk értelmében nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy saját nyelvüket használják. S mindez még furcsább lenne, ha figyelembe vesszük, hogy azokat, akiktől a 27. cikk értelmében nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy saját nyelvüket használják, ez a szabályozás arra kényszerítené, hogy épp azoknak a nyelvét használják hivatalos nyelvként, akiktől viszont a 27. cikk értelmében meg lehet tagadni a jogot, hogy saját nyelvüket használják. Talán nem szükséges tovább folytatni ezt az eszmefuttatást, hogy belássuk: ez a jogértelmezés tarthatatlan.

A megoldás ezek után, bárhogy nézzük is, csak az lehet, hogy belátjuk: a 27. cikkben foglalt nyelvi jog megfogalmazása elhibázott, s hogy ezt a hibát az arra hivatottaknak jogértelmezéssel, a szövegnek a

lehető legjobb színben történő feltüntetésével, s egy idő után jogalkotással is – az Egyezségokmány ki egészítésével – orvosolniuk kell.

9. Összegzés és néhány következtetés

Az emberi jogok védelmével foglalkozó nemzetközi szervezetek és nemzetközi jogászok körében szinte evidenciának számít egy sokszor ki sem mondott, meg sem fogalmazott tézis: az, hogy az államok szabadon határozhatják meg hivatalos nyelvüket vagy államnyelvüket, illetőleg szabadon határozhatják meg azt, hogy hány nyelvet tesznek hivatalos nyelvvé vagy államnyelvvé, s milyen szinteken, illetőleg kombinációkban. Ez következik legalábbis abból, hogy sem a szóban forgó nemzetközi szervezetek, sem a nemzetközi jogászok nem szokták behatóbb vizsgálatok tárgyává tenni, hogy vajon megfelel-e egy adott államban a hivatalos nyelvre vagy nyelvekre vonatkozó szabályozás az emberi jogoknak vagy sem; s ha néha mégis kiterjeszkednek ilyen kérdésekre, a vizsgálódás szinte mindig megmarad a rendszer részletszabályainál, szinte soha nem fogja át a rendszer egészét.⁴⁵

Ebben a tanulmányban talán sikerült kimutatnunk, hogy a nemzetközi szervezetek illetékes szerveinek és a nemzetközi jogász kommentátoroknak ez a magatartása nem igazolható: a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 26. cikkében foglalt diszkriminációs tilalom minden kétséget kizáróan kiterjed a hivatalos nyelv intézményére, s ezen nem változtat az sem, hogy a hivatalos nyelvvel mindig együtt jár bizonyos mértékű diszkrimináció. Épen ezért nem lehet eltekinteni a hivatalos nyelvvel kapcsolatos szabályozás egészének az Egyezségokmány 26. cikke alapján történő megvizsgálásától, illetőleg annak vizsgálatától, hogy ez a szabályozás nem lépi-e túl a nyelvi alapon történő diszkrimináció igazolható határait. S az ilyen vizsgálódásoknak szükségképpen ki kell terjeszkedniük a hivatalos nyelv vagy nyelvek kiválasztásának, a hivatalos nyelvek számának, szintjének és kompozíciójának kérdéseire is.

Az Egyezségokmány 26. cikkéből a hivatalos nyelvek kiválasztására, a hivatalos nyelvek számára, szintjére és kompozíciójára levonható következtetéseket nem gyengíthetik az Egyezségokmány 27. cikkére történő hivatkozások sem; s nem csupán azért, mert a megkülönböztetés-mentességhez való jog az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának álláspontja szerint „autonóm” emberi jog, hanem azért sem, mert a 27. cikkben foglalt kisebbségi nyelvi jog megfogalmazása minden kétséget kizáróan rossz. Ha pedig a 27. cikkben foglalt nyelvi jogot helyesen értelmezzük, ha tehát a lehető legjobb színben tüntetjük fel, az eredmény nem csak

hogy nem gyengíti, hanem kifejezetten megerősíti a 26. cikkből a hivatalos nyelvekkel kapcsolatban levonható következtetéseket. Ez pedig egyben azt is jelenti, hogy a hivatalos nyelvekkel kapcsolatban releváns az Egyezségokmány 2. cikke is.

Ilyenformán, ha egy adott államnak a hivatalos nyelvre vagy nyelvekre vonatkozó szabályozása túllépi a nyelvi megkülönböztetésnek az Egyezségokmány 26. cikke értelmében még ésszerű és ezért elfogadható határait, akkor az adott állam szabályozása az Egyezségokmány 26. cikkén túl megsérti az Egyezségokmány 27. és 2. cikkét is.

A szlovák államnyelvtörvény módosítása körül kirobbant vita különösen jó alkalmat kínál a hivatalos nyelvekkel kapcsolatos emberi jogi vizsgálódásokra: a vita tárgyát ugyanis most nem a kisebbségi jogok szabályozása, hanem közvetlenül a hivatalos nyelvekre vonatkozó szabályozás képezi. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nemzetközi szervezetek illetékes szerveit és a nemzetközi jogászokat ez a vita szinte rákényszeríti arra, hogy érdemben megvizsgálják azokat a kérdéseket is, amelyekre eddig nem terjedt ki a figyelmük. A beidegződések érvényesülésének veszélye persze most is fennáll. S hogy ez a veszély valós, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a főbiztos véleménye, amely teljesen megkerüli a hivatalos nyelvekkel vagy államnyelvekkel kapcsolatos alapkérdéseket.

A szlovák államnyelvtörvény módosításával kapcsolatban ugyanis nem az a legnagyobb baj, hogy nem elég világos, vagy hogy alkalmazása visszaélésekre ad lehetőséget, vagy hogy szokatlan módon büntetéseket helyez kilátásba rendelkezéseinek megsértése esetére stb. Az igazi baj az, hogy a törvénymódosítás, ahelyett, hogy hivatalos nyelvvé vagy államnyelvvé tett volna legalább még néhány, az országban hagyományosan beszélt nyelvet, mindenekelőtt a magyart, még tovább fokozta az egyetlen államnyelv létéből fakadó és a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 26. cikkével összeegyeztethetetlen nyelvi diszkriminációt. A szlovák államnyelvtörvény tehát nem csak egyes részletkérdésekben nem felel meg bizonyos ésszerű elvárásoknak és nemzetközi normáknak, hanem alapvető emberi jogokat sért: ellentétben áll a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 26. 27. és 2. cikkével. Ezért a szlovák államnyelvtörvénnyel szemben minden erre hivatott fórumon – figyelemmel ezek belső szabályaira is – fel lehet és nézetem szerint fel is kell lépni.

Jegyzetek

¹ A tudományos jellegű elemzésekről áttekintést nyújt Vogl Márk: „A Szlovák Köztársaság államnyelvtörvénye a 2009. évi módosítások után” című, a Jura e számában olvasható tanulmánya.

² Vö. http://hvg.hu/vilag/20090916_ebesz_kisebbségi_biztos_vollebaek

<http://www.origo.hu/nagyvilag/20090916-szlovak-magyar-vita-nyelvtorveny-vollebaek-pozsonyban-targyalt.html>

³ Opinion of the OSCE High Commissioner on National Minorities on amendments to the "Law on the State Language of the Slovak Republic". 3-4. és 6. o.

http://www.mtaki.hu/docs/all_in_one/hcnmobseopinion22072009.pdf

⁴ Előfordul, hogy kötelező (pl. 7-8. o.), de előfordul, hogy nem kötelező (pl. 7. o.) nemzetközi jogi normára utal, máskor valamilyen nemzetközi szerződéssel kapcsolatos joggyakorlatra (4. o.), de megesik, hogy európai és nem európai államok alkotmánybírói, illetve alkotmánytanácsai döntéseire (9. o.).

⁵ Uo. 3., 6., 8. és 10. o.

⁶ Vö. A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsának 270/1995 sz. törvénye a Szlovák Köztársaság államnyelvéről, a Szlovák Köztársaság Alkotmánybíróságának 260/1997 sz. határozata, az 5/1999 sz. törvény, a 184/1999 sz. törvény, a 24/2007 sz. törvény és a 318/2009 sz. törvény általi módosításokkal és kiegészítésekkel

1. § (1) bekezdés: A Szlovák Köztársaság területén a szlovák nyelv az államnyelv. (http://www.culture.gov.sk/uploads/A7/k7/A7k7zsGxaKL7y_L9fcfG9w/uplne-znenie-textzakona-mj-eurovkm.rtf).

⁷ A hivatalos nyelv és az államnyelv fogalmai természetesen megkülönböztethetők egymástól, az elemzésnek azt a konkrétabb rétegét azonban, ahol ez a különbség relevánssá válik, ez a tanulmány éppen csak érinti. Ésszerű ezért e tanulmányban lehetőleg csak az egyik fogalmat használni, s mivel a nemzeti és a nemzetközi jogban egyaránt a hivatalos nyelv a meggyökeresedtebb, a választás is erre esett.

⁸ Nem minden véleménytől persze. Súlyom László például tavaly augusztusban a szlovák államnyelvtörvény módosításáról az MTA által szervezett konferencián köszöntőjében azt mondta, hogy „jogos a határon túli nemzetrészek azon igénye, hogy a szomszédos államok a magyar nyelvet helyi vagy regionális hivatalos nyelvvé tegyék”. In: Magyar Tudomány, 2009. 11. szám, 1294. o.

⁹ United Nations Human Rights Committee, General Comment No. 18: Non-Discrimination: 10/11/89. CCPR General Comment No. 18. 6. és 7. bekezdés.

¹⁰ Uo. 12. bekezdés.

¹¹ Uo. 13. bekezdés.

¹² Fernand de Varennes: Language, Minorities and Human Rights. Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1996. 80. o.

¹³ Uo. 88. o.

¹⁴ Uo. 88.

¹⁵ Uo. 83.

¹⁶ Vö. uo. 89-104. o.

¹⁷ Uo. 103. o.

¹⁸ Erről részletesebben lásd Andrássy György: Nyelvi jogok. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs 1998. 31-48. és 177-182. o.

¹⁹ Tekintsünk most el a kivételektől, például a bűncselekmény elkövetésével vádolt olyan személyektől, akik nem beszélnek a tárgyalás nyelvét, vagyis a hivatalos nyelvet, vagy bizonyos országokban a különféle kisebbségekhez tartozó személyektől, akik a bíróságok és a közigazgatási hatóságok előtt bizonyos ügyekben a hivatalos nyelv helyett használhatják a saját nyelvüket stb.

²⁰ Rendelkeznie kell ezzel a joggal, máskülönben megbüntethetik azért, mert teljesíti a köteleességét, ami viszont éles ellentétben állna magával a jog fogalmával és logikájával.

²¹ Akkor is, ha vannak olyanok, akik, bár saját nyelvük nem hivatalos nyelv, mégis használhatják e nyelvet bizonyos

hivatalos kapcsolatokban, például a bíróságok és közigazgatási hatóságok előtt. Ezek a személyek ugyanis saját nyelvüket ekkor nem hivatalos nyelvként, hanem a hivatalos nyelv helyett használhatják csupán, mintegy könnyítésként, vagy ahogy inkább mondjuk, kisebbségi nyelvként.

²² A nehézségeket nem csupán a nyelvek nagy száma jelentené: nehezen leküzdhető akadály lenne az is, hogy rengeteg nyelvnek nincs írásbelisége, hogy igen sok nyelv egyelőre nem is alkalmas mindazon funkciók betöltésére, amelyek egy mai állam és jog működésében nélkülözhetetlenek, továbbá, hogy a nyelvek túlnyomó többségének igen kicsi az anyanyelvi közössége.

²³ A történelmi múltból pedig említésre kínálkozik, hogy számos európai országban hosszú időn át – Magyarországon még a tizenkilencedik század jó részében is – a latin töltötte be a hivatalos nyelv szerepét, amely ekkor már voltaképpen senkinek sem volt az anyanyelve.

²⁴ Ezt a föltevést természetesen meg lehet ingatni: hivatkozhatunk itt ismét a latin jogállásúra a középkori és újkori Európa számos országában, vagy arra, hogy a két háború között nem sokon múlt, hogy az eszperantó munkanyelv legyen a Nemzetek Szövetségében. Említhetünk persze újabb példát is: a múlt század hetvenes éveiben az Európai Parlamentben többen kezdeményezték, hogy tegyék a latint a közösség hivatalos nyelvévé.

²⁵ Erre a következtetésre jutott az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága is, amikor azt mondta, hogy a megkülönböztetésnek ésszerűnek, objektívnek stb. kell lennie: mert ebben az összefüggésben mi másat fejeznek ki ezek a kritériumok, mint a kisebbik rossz választásának az elvét? – Mindazonáltal azt, hogy bizonyos nyelvek kiválasztása valóban nagyobb megkülönböztetést von maga után, mint más nyelvek kiválasztása, a későbbiekben még be is fogjuk bizonyítani.

²⁶ Itt most az egyszerűség kedvéért azonos jogállású hivatalos nyelvekről beszélünk.

²⁷ Más kérdés, hogy lehetnek és vannak is olyan bevándorlók számos országban, akiknek a saját nyelve azonos a fogadó ország hivatalos nyelvével vagy egyik hivatalos nyelvével; mi több, a nyelv döntő tényező is lehet az új haza megválasztásakor.

²⁸ A politikai filozófiában immár jó ideje folyik egy vita arról, hogy milyen morális nyelvi jogaik vannak az új bevándorlóknak, illetve hogy milyen erkölcsi jogai vannak velük szemben a fogadó államoknak. A vita ma lényegében Kymlicka ún. „beleegyezés-elmélete” körül forog, de előzményei visszanyúlhatnak Laponce-nak 1960-ban az „önkéntes kisebbségek” és a „kényszerű kisebbségek” között tett megkülönböztetésére (Vö. Patrick Thornberry: International Law and the Rights of Minorities. Clarendon Press, Oxford 1991. 9-10. o.), illetve még régebbre: Teleki Pálnak a „hagyományos”, „önkéntes” és „kényszerű kisebbség” fogalmát megkülönböztető, 1931-ben megjelent írására (Teleki Pál: Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában. In: A magyar állam és a nemzetiségek. Napvilág Kiadó, Budapest 2002. 563-564. o.). Az elmélet lényege minden változatban az, hogy az új bevándorlók azzal, hogy kiszakadnak eredeti közösségükből, mintegy búcsút intenek annak a joguknak, hogy hivatalos nyelvi státuszt igényeljenek saját nyelvüknek az őket fogadó országban vagy, röviden, hogy lemondanak arról a jogukról, hogy saját nyelvük hivatalos nyelv legyen a fogadó országban. (Vö. Kymlicka's *Multicultural Citizenship*, Clarendon Press, Oxford 1995. 96. o.) Ezt az elméletet manapság támadások érik ugyan, alapállítása mellett azonban jó érvek szólnak. Ezen érvek egy csokrát lásd Allen Patten: Who Should Have Official Language Rights? *Supreme Court Law Review*, 2006. 101-115. o.

²⁹ Előfordulhat továbbá, hogy egy kis nyelv anyanyelvi beszélői teljesen szétszóródva élnek egy országban, de speciális problémák merülnek fel a jelnyelvekkel kapcsolatban is.

³⁰ Gyakorlatilag csak az északi országokban, például Finnországban, ahol az őshonos számi nyelv jogi státuszának

megállapítása vet vagy vethet föl kisebb-nagyobb nehézségeket. E nyelv jogi státuszára Finnországban külön rendelkezések irányadók. Vö. Language Act (423/2003) 8. és 9. cikk. <http://www.finlex.fi/pdf/saadkaan/E0030423.PDF> Vö. még: Sámi Language Act (1086/2003) <http://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2003/en20031086.pdf>

³¹ Vö. Language Act (423/2003) 1. és 5. cikk. <http://www.finlex.fi/pdf/saadkaan/E0030423.PDF> Ennek a szabályozásnak természetesen vannak további részletei, illetőleg maga a szabályozás külön egyezmény alapján és különleges formában vonatkozik az Aland-szigetekre.

³² Az Egyezségokmányt kihirdető 1976. évi 8. törvényerejű rendeletben a szöveg a következő: *Olyan államokban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják.* Ezt a szöveget az angol eredeti alapján három ponton helyesbítettem: a „nemzeti” jelző helyébe az „etnikai” jelzőt, az „élnek” szó helyébe „léteznek” szót, a „legyen” szó helyébe pedig, az „élvezzék” szót iktattam be.

³³ Talán nem egészen véletlen, hogy a Bizottság, amikor a diszkriminációról szólva kiemeli, hogy bizonyos megkülönböztetések már magában az Egyezségokmányban is fölfedezhetők, az erre felsorakoztatott példák között nem említi a 27. cikkben foglalt kulturális, vallási és nyelvi megkülönböztetést. Vö. General Comment No. 18: Non-Discrimination: 10/11/89. CCPR General Comment No. 18. 8. bekezdés.

³⁴ UN Doc A/C.3/SR 161. (1948) 721. o.

³⁵ United Nations General Assembly Official Records, Document A/2929, (New York 1955) 183. bekezdés.

³⁶ Francesco Capotorti: Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. United Nations Publications, New York 1979. 96. o.

³⁷ Thornberry ugyan nem közvetlenül Capotortira, hanem az Egyezségokmány travaux préparatoires-jára hivatkozva jut erre a következtetésre, F. de Varennes mégis úgy véli, Capotorti felfogása nagy szerepet játszott abban, hogy végül ezt az álláspontot tette magáévá. Vö. Patrick Thornberry: International Law and the Rights of Minorities. Clarendon Press, Oxford 1991. 172. o. és de Varennes: i.m. 138. o.

³⁸ De Varennes: i.m. 137–140. o.

³⁹ United Nations Human Rights Committee, General Comment No 23: The rights of minorities, CCPR/C/21/Rev.1/Add.5 (1994), 5.1 bekezdés.

⁴⁰ Ha ugyanis ez nem következne a logikai szükségszerűség erejével a premisszából, akkor az alábbi két kijelentésnek ugyanaz lenne a jelentése: 1. Olyan államokban, ahol nyelvi kisebbségek léteznek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját nyelvüket használják. 2. Olyan államokban, ahol nyelvi kisebbségek léteznek, senkitől sem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportja más tagjaival együttesen saját nyelvét használja. – Nyilvánvaló azonban, hogy a két kijelentés nem ugyanazt jelenti.

⁴¹ Hozzátehetjük, hogy olyan államokban, ahol nyelvi kisebbségek léteznek, léteznie kell nyelvi többségnek is: abszolút vagy relatív nyelvi többségnek. Az tehát fogalmilag lehetetlen, hogy egy olyan államban, ahol nyelvi kisebbségek léteznek, ne létezzon valamilyen nyelvi többség is.

⁴² Ami a jogalkotási megoldást illeti, erről bővebben lásd: Andrássy György: Nyelvszabadság: egy elismerésre váró emberi jog. Jogtudományi Közlöny 2009. 11. sz. 445–456. o.

⁴³ Elvben persze lenne más megoldás is: meg is lehetne tagadni mindenkitől azt a jogot, hogy csoportja más tagjaival együttesen a saját nyelvét használja. A nemzetközi jogalkotó azonban ezzel voltaképpen arra az álláspontra helyezkedne, hogy senkinek sincs erkölcsi joga, hogy senkinek sincs emberi joga a saját anyanyelve használatához. A fentiekben viszont már kimutattuk, hogy erkölcsileg tarthatatlan lenne e jog megtagadása a nyelvi kisebbségekhez tartozó személyektől, s hogy tarthatatlan e jog megtagadása a nyelvi többséghez tartozó személyektől is. De ettől függetlenül is nyilvánvaló, hogy erkölcsi képtelenségről van szó. Az ugyanis, hogy mindenkitől megtagadható a saját nyelvének használatára való joga, azt jelenti, hogy az államnak korlátlan hatalma van az egyén fölött, s korlátlan hatalma van minden egyén fölött ebben a nyelvi kérdésben.

⁴⁴ Ha ugyanis ezt nem ismernénk el, a legjobb színben tüntetnénk fel a 27. cikk szövegét, s most épp ezt akarjuk elkerülni.

⁴⁵ Gondoljunk például az ún. belga nyelvi ügyre vagy a breton-ügyekre vagy éppen a Ballantyne-, Davidson-, McIntyre- v. Canada-ügyre.

Dr. Hab. Andrzej Bisztyga
 Department of Constitutional Law
 Faculty of Law and Administration
 University of Silesia

Poland on the way to the accession to eurozone. Constitutional aspects of the issue

I. Introduction

The discussion concerning Poland's accession to the Eurozone is dominated by economists, which is understandable as this issue falls into the scope of economics and public finances. The legal aspect of this issue is said to be considerably narrower than its economic aspect. However, its role is significant as the very constitutional settlements determine starting the process of legal convergence, the realisation of which constitutes a necessary premise of the introduction of the euro in our country.

Public finance is the subject of constitutional regulation. Chapter 10 of the Constitution of the Republic of Poland¹ is dedicated to public finance. The scope and intensity of this regulation covering the status of the National Bank of Poland and the status of the Monetary Policy Council gives rise to the question of the necessity of potential changes within the Constitution of the Republic of Poland resulting from the intention of our country to join the Eurozone. It is worth noticing that we are already in the Eurozone in a way as it is the euro that monetary figures used in the normative acts of the EU law are given in. It is the euro that the long-term financial frameworks as well as the EU budget and funds are drawn up and received. Also, it is the euro that the EU statistics are given in². All this concerns us. However, our participation in the zone must be qualified as incomplete as long as the zloty currency is not replaced by the euro³.

It is important to realise that we are already on the way to the introduction of the euro. The sequence of considerations on the introduction of the euro is as follows. Firstly, a political decision concerning the introduction of the common currency is made, considering importantly the professional economic reasoning⁴, next followed by constitutional and legal decisions which will enable the process of the introduction of the euro to flow as smoothly as possible.

The political decision has already been taken. It was made on 1 May 2004, that is on Poland's accession to the EU. On this day, however, we embarked on a legal path leading to the introduction of the single currency in Poland. The moment of Poland's accession to the EU marked the beginning of Poland's participation in the economic and currency union in the successive stage of its creation, as a member state subject to temporary derogation from the single currency according to Article 122 of the Treaty establishing the European Community and Article 5 of the Act of Accession. A member state with a derogation is exempted from applying certain provisions of the Treaty concerning the currency union. However, we are obliged by the Treaty to do our best to fulfill the required criteria⁵ and next introduce the euro⁶.

It should be stressed, however, that Article 4 of the Accession Treaty does not determine the date of the introduction of the euro in Poland. Thus, the decision on starting by our government further actions towards the introduction of the euro, the decision on intensifying or slowing down such actions as well as the decision stating the date of the introduction of the euro in Poland, are political decisions considerably dependant – but not entirely though – on the Polish side.

Summing up, according to the Treaty it rests on us to introduce the euro. The only question is not whether but when to adopt the single currency⁷. However, when it should be introduced in Poland is subject to many factors, both external and internal. So for the time being, it is impossible to specify clearly the date of the introduction of the euro in Poland. What is certain, however, is the fact that without the will and determination on the part of Poland, the introduction of the euro in our country will not be possible.

II. The scope of modifications in the Constitution of the Republic of Poland

Recently the will of our administration has been revealed to intensify actions towards the introduction of the euro. Another step leading to the fuller participation of the Republic of Poland in the currency union would be adapting Polish legislation, including constitutional legislation in accordance with the incurred obligations, stemming from the Treaty and our will to intensify the participation in the process of European integration. It primarily gives rise to a question of necessity and scope of modifications of the Constitution of the Republic of Poland.

The necessity of changes in domestic law in connection with the intention to introduce the euro is

determined by the scale of contradiction between European regulations, such as the Treaty establishing the European Community and the Statute of the European System of Central Banks⁸ on the one hand, and Polish constitutional and statutory regulations on the other hand. Thus, it is necessary to achieve the state of legal convergence⁹ as stipulated by Article 109 of the Treaty establishing the European Community. Appropriate constitutional and statutory changes should be introduced prior to the decision of the Council of EU on abrogation of the derogation towards Poland, that is on the introduction of the euro in our country.

Poland is clearly delayed in the scope of legislative preparations to the introduction of the euro against a background of other countries still with a derogation, such as Hungary, Estonia or Lithuania or even Sweden being „resistant” to the introduction of the euro. Hence, it should be considered urgent to start work on appropriate modifications in the Constitution of the Republic of Poland and modifications in legislation.

The leading modification in the Constitution connected with the intention to receive the euro will concern Article 227, namely it will be necessary to change the constitutional status of the National Bank of Poland as well as the Monetary Policy Council. NB, the National Bank of Poland is one of few central banks in Europe that enjoys constitutional grounds for its activity and relatively big independence.

The National Bank of Poland is a national central bank¹⁰, which is entitled to issue money and pursue monetary policy on the exclusive basis. The NBP is also responsible for the value of our currency (Article 227 section 1). However, in the Eurozone the central bank is the European Central Bank (ECB), which is also a bank of issue in reference to the euro currency. On joining the Eurozone Poland will be included in the uniform monetary policy formulated by the ECB¹¹. In the Eurozone the organ which is authorised on the exclusive basis to develop the monetary policy is the Governing Council¹². This juxtaposition of the constitutional duties of the NBP with the duties of the ECB under the Treaty clearly shows that maintaining Article 227 section 1 in the existing shape seems impossible¹³. In the case of joining the Eurozone, the National Bank of Poland will lose its competence to issue money and will be deprived of the responsibility for the value of the zloty as it will be non-existent.

Also the competences of the Monetary Policy Council will be thoroughly changed (Art. 227 section 2 and 6). The competences of the Monetary Policy Council concerning conducting the monetary policy will be passed to the Governing Council. That can

but does not have to mean the liquidation of the Monetary Policy Council. The Governing Council functions within the ESCB as an organ responsible for the development of monetary policy of the states belonging to the Eurozone. It should be determined which specific competences of the Monetary Policy Council will be passed to the Governing Council and which will stay. This settlement will be decisive either for maintaining its constitutional status or for its deconstitutionalisation. One can also consider entrusting the Monetary Policy Council with the role of an advisory organ to the President of the National Bank of Poland. Its potentially advisory status would imply its missing the status of a constitutional organ as well as changing the manner of selecting its members.

The constitutional position of the President of the National Bank of Poland will also be changed¹⁴. On Poland's accession to the Eurozone he will become ex officio a member of the Governing Council in which he will jointly decide on the development of the monetary policy of the states belonging to the Eurozone. Thus, he will be the only NBP organ with an influence on this policy¹⁵. In the case of maintaining the Monetary Policy Council as an advisory and consultative body, it would be advisable to quit the solution according to which the President of the National Bank of Poland presides over the Monetary Policy Council (Article 227 section 5). Presiding over the Council enjoying such a status by a managing organ such as the President of the National Bank of Poland in his new role might restrict the Council's objectivism and impartiality.

The constitutional position of the President of the National Bank of Poland comprises among others the principles of his accountability. On the grounds of the Constitution in force he is included in the subjective scope of the Tribunal of State (TS) (Article 198 section 1). It means that the President of the National Bank of Poland holds constitutional accountability, that is the accountability for violating the Constitution or a statute committed within its office¹⁶. A little differently and in very general terms the premises of his dismissal are determined in the statute of the European System of Central Banks. It provides for the President's recalling only when he does not fulfill the requirements necessary to perform his duties or in the event of his having committed a serious offence. This is giving rise to a question of what relations there are between the constitutional and statutory premises of the accountability of the President of the National Bank of Poland.

Seemingly, a violation of the Constitution or a statute committed within the office may qualify as „a serious offence” according to the statute of the

ESCB. Hence, it can be discussed whether excluding the President of the National Bank of Poland from the subjective jurisdiction of the Tribunal of State would be necessary. On the other hand, according to the Statute of the ESCB, a decision to dismiss the President of the National Bank of Poland from his office may be appealed against by himself or by the Governing Council to the European Tribunal of Justice. However, Polish regulations do not provide for any possibility of appealing against the final decision of the European Tribunal of Justice¹⁷. This is undoubtedly a certain technical inconsistency, obviously supporting the exclusion of the President of the National Bank of Poland from the subjective jurisdiction of the Tribunal of State, especially considering that the previous practice of the Tribunal makes one look at it as an organ of an only superficial character.

The remaining, except for the above questioned sections of Article 227, that is sections 3, 4 and 7 might – which does not mean they would have to – be upheld.

It should also be stressed that the activity of the National Bank of Poland is subject to the audit of the Supreme Chamber of Control using the broadest four factor auditing criteria (Article 203 section 1 Constitution of the Republic of Poland). Thus, the activity of the National Bank of Poland is audited by the Supreme Chamber of Control regarding the legality, economic prudence, efficacy and diligence¹⁸. In the case of joining the Eurozone all the areas of the activity of the National Bank of Poland that will be connected with the functioning of the NBP within the European System of Central Banks should be excluded from the jurisdiction of the Supreme Chamber of Control. It is the ESCB that will take over, partly at least, the audit competences regarding the NBP, from the Supreme Chamber of Control.

Passing the above mentioned proposed amendments in the Constitution of the Republic of Poland would constitute an important signal of achieving a broad parliamentary and political agreement regarding the intensification of work on the realisation of this treaty obligation. The most important recipients of this signal would be the Polish lawmaker and the ESCB, including the European Central Bank.

The outlined propositions of modifications of the Constitution of the Republic of Poland connected with the adoption of the euro are of adaptive character and thus also reductive. Another matter is the question of what is going to be in force instead of the abrogated provisions. Will we find sufficient the treaty regulation that will have been extended to include us on the introduction of the euro or will we decide to take one step forward and introduce to our Constitution the European Central Bank and the

euro currency. The constitutionalisation of such institutions would certainly reinforce them and might give rise to serious consequences.

III. ERM2

As regards the European Rate Mechanism (Exchange Rate Mechanism II, ERM2)¹⁹ – this currency corridor limiting the rate fluctuations of the zloty against the euro (plus minus 15%), in the light of the above considerations, entering it does not require any modifications of the Constitution of the Republic of Poland. I believe the sufficient modification would be on the legislative level. In connection with the accession to the ERM2 Article 24 (currency policy) Act on the National Bank of Poland²⁰ should be amended, especially section 2. It provides that the rules of the zloty rate against other foreign currencies are set out by the Council of Ministers in agreement with the Monetary Policy Council. Thus, it also regulates the rules of establishing the rate of the zloty against the euro. However, within the framework of the ERM2 fluctuations of the rate would have to be limited to some extent.

IV. Changes in legislation

As regards the scope and manner of conducting statutory changes connected with the introduction of the euro, we should review the legislation in terms of its conformity with appropriate EU regulations. For instance, among the statutory changes as required by the intention to introduce the euro, apart from the mentioned proposition of amending the Act on the National Bank of Poland, one can signal the necessity of amending the Act of the Bank Guarantee Fund²¹. Of the main concern here are the provisions which collide the EU ban of financing from central bank resources as well as refer to the privileged access to such resources²². Moreover, one can expect modifications within the act on the Supreme Chamber of Control²³, being an implication of amending Article 203 section 1 Constitution of the Republic of Poland concerning the Supreme Chamber of Control. Also, certain changes had to be made in the Act on currency law²⁴.

As far as the legislative part of the „embedding” of the Euro regulation in Polish legal system is concerned, we can use one of the two models. The idea of the first of them, tested in Germany, is to adopt a set of acts specifically regulating the effects of the introduction of the euro in various branches of law. The other model, far more frequently used, consists

in the adoption of a comprehensive umbrella act, also called a horizontal act. Horizontal provisions are to guarantee continuity of all legal relations, maintain the principle of protection of acquired rights and principle of freedom of agreement. They also serve the purpose of reducing the risk of terminating contracts for the reason of changing the currency and introducing the duty of quoting double prices in both the previous and the new currency²⁵.

The scope of horizontal acts tends to be very wide, interdisciplinary and covers three directions of amendment of domestic legislation: 1. Issues strictly connected with the introduction of the euro itself, 2. Amendment of provisions concerning the national central bank, 3. Amendment of other specific acts²⁶. The use of the concept of horizontal act would make the technical aspect of the introduction of the euro in Poland clearer. Besides, it would be a single act, passed within one, yet complex legislative procedure. Such an operation would reduce the threat of more serious scale of errors and contradictions that might ensue, should the task of introducing the euro be „allocated” into several or dozens of usually parallel legislative procedures. I believe such an act should be passed preferably just before the planned date of abrogation of the derogation by the Council of EU. As regards the manner of its coming into effect I think it would be safest to enact that the horizontal act is to come into effect upon the abrogation of the derogation by the Council, namely on the day of Poland’s accession to the Eurozone.

What specific wording the constitutional and statutory changes resulting from the intention to receive the euro will be given depends on the Sejm and the Senate. What is essential, however, is that the introduced amendments should meet the requirement of their non-contradiction with EU regulations (TEU, sESCB). To the end of ensuring the non-contradiction with the legal system, the statutory changes connected with the reception of the euro should be enacted only after making appropriate amendments within the Constitution of the Republic of Poland.

V. Accessing the Eurozone without amending the Constitution of the Republic of Poland?

In the light of the above considerations, accessing the Eurozone without any previous appropriate amendments in the Constitution seems to be impossible. However, a different opinion is known, according to which accession to the Eurozone is possible without such changes²⁷. Its idea is to apply appropriate interpretative operations and especially relatively

discretionally applied purposive interpretation meant to be leading to the argument of supremacy of TEC and the Accession Treaty over the Constitution of the Republic of Poland.

This is impossible as no interpretation can be conducted *contra legem*. In other words, the result of the interpretation cannot violate the literal wording of the provisions. If this was the case, the interpreter would become an unlimited lawmaker. However, article 8 section 1 (the principle of the supremacy of the Constitution), article 87 section 1 (the principle of hierarchicality of the system of the sources of law) and article 188 item 1 of the Constitution, guarantee the supremacy of the Constitution of the Republic of Poland over all international agreements, including the agreements already ratified under prior consent as expressed in the statute. Since one of the competences of the Constitutional Tribunal is deciding on the conformity of international agreements with the Constitution of the Republic of Poland and not the other way round. Thus, I believe the argument of the supremacy of the Treaty over the Constitution is unprovable.

On the other hand, one should understand the true intentions of the advocates of the accession to the Eurozone without amending the Constitution of the Republic of Poland. What they aim at is the growth of security of Polish public finances and the finances of Polish citizens. Typically, as a result of the introduction of the euro would be savings from the lack of rate differences and facilities in cash payments²⁸. The euro would protect Poland both against too strong currency and the currency which is too weak. The point was to achieve the goals without the necessity of striving for the support for amending the Constitution of the Republic of Poland on the part of the eurosceptical members of the parliamentary opposition, especially of the Sejm. The motives that drove the authors of the idea of introducing the euro without the necessity to amend the Constitution deserve appreciation. That doesn’t change the fact that this operation would be a mere substitute of the proper action, that is the action pursuant to the requirements of legislation as we cannot accept the principle saying that the end justifies the means.

VI. Accession to the Eurozone and the referendum

In connection with the intensification of the actions towards the introduction of the euro in the Republic of Poland, there appears a question of using the referendum institution in this process.

A nationwide referendum may be conducted in matters of particular importance to the state (Article

125 of the Constitution). The introduction of the euro is such a matter but only from the purely formal or even lexical point of view. However, what speaks against using it are legal arguments which are of the substantial and rational nature. Their analysis requires maintaining a far reaching sceptical approach to the idea of using the institution of referendum in the process of introducing the euro in Poland. First of all it is not known what is supposed to be the subject matter of such a referendum.

Firstly, the decision of introducing the euro was taken along with the accession to the European Union. *Ne bis in idem*. Hence, the referendum in this matter would be pointless.

Secondly, the date of the repetition of the euro by Poland cannot be determined at the moment. This date depends on Poland's prior meeting the criteria of economic and legal convergence. At the moment we are unable to determine when this will happen. The result of the potential referendum voting in this case would have no causal power. Formally the competence of determining the date of abrogation of Poland's derogation pursuant to Article 122 TEC, or the decision of the introduction of the euro in Poland – as it is the case in every other EU member state – is in the hands of the Council of the European Union.

Thirdly, the very matter of public finances including the problem of introducing the euro, is so complex and complicated that it should rather be left for specialists. Such was the case in other countries which acceded to the Eurozone. No referendum on the euro was conducted in neither of the states except Sweden²⁹. In all the Eurozone countries, the process of its implementation was piloted by the professional factor, not by the popular factor. The society is not obliged to study the public finances thoroughly. However, it does have the right to thorough information on the euro. The duty of conducting an in-depth campaign on the euro rests on the government as it is the government that bears the responsibility for fulfilling the treaty obligations.

Fourthly, out of the question is using a referendum as part of the procedure of amending the Constitution. Article 235 section 4 Constitution of the Republic of Poland states that amendment of the Constitution is to be passed by the Sejm by a majority of at least two thirds of votes in the presence of at least half the statutory number of deputies and the Senate by an absolute majority of votes in the presence of at least half the statutory number of senators. As a matter of fact, the constitutional referendum is optionally admissible, but only where the planned changes concern the provisions of chapters I, II or XII (Article 235 section 6 Constitution of the Republic of Poland). However, the provisions of the Constitution

of the Republic of Poland to be amended in connection with the introduction of the euro, do not fall in neither of the above mentioned chapters.

To sum up, from the rational point of view, using the referendum institution in connection with the intention to introduce the euro is not justified and pointless. It may only lead to useless complication and blurring the picture of the situation. Facing the lack of possibility to determine the subject matter of the referendum concerning the euro, there appears a danger of using the referendum institution as a tool of limiting parliamentary representation³⁰. Persistently insisting on the referendum institution concerning the euro may be justified either by the lack of competence (lack of knowledge) or ill will, that is wanting to use (abuse) the nationwide referendum institution as a pretext of deferring an actual decision in this matter.

It must be noted that a certain indicator of the scale of support for the reception of the euro in Poland will be the results of the nearest elections to the European Parliament scheduled on 7 June 2009. The problem of the euro has divided Polish political scene.

VII. The euro and the constitutional category of the state security

Considering the constitutional aspects of the introduction of the euro, we undoubtedly operate in the scope of what is termed as the economic constitution of the state. The Constitution of the Republic of Poland uses the term „state security” (Article 146 section 1 item 6 and 7 [competences of the Council of Ministers], Article 126 section 2 [duties of the President of the Republic of Poland]), or its corresponding notion of security of citizens (Article 5). Contemporarily we tend to divert from the understanding of this „security of the state and citizens” in the traditional, limited way, that is as the only military security. The idea is much bigger than this. In the contemporary constitutionalism this term is extended to include other „kinds of security” like health security, energy security or the very financial security of the state. Thus, the euro is seen as a stabilizer of the public funds. Accession to the Eurozone is the accession to the zone of stable currency – and in this context more secure or more secure than the zloty. This area is also the area of economic stability.

Moreover, delaying the date of the actual accession to the Eurozone may be a factor which favours the realisation of the concept of two-speed Europe. Such a perspective appears to be particularly disadvantageous and reducing the security of the countries

of our region, namely the mid-European countries. It poses a risk of our national currency remaining outside the interests of the Union, that is outside the mainstream of its activities. Our national currency becoming increasingly exotic and the discretion of the approach and the reluctance of foreign investors to it constitute a significant threat to the stability of the zloty. In this context accession to the Eurozone would be a step towards building the longterm security of the finances of our country and the finances of citizens. I believe we should care for the deepening of the process of European integration, also within the framework of the financial sector.

It is worth quoting here a certain argument of less legal than political nature. Thus, will the eurosceptical opponents of the accession to the Eurozone guarantee us that as a consequence of not taking steps towards the euro, we will not face entering the ruble zone in 15-20 years' time? The opponents of the introduction of the euro in Poland insist on quoting the example of the UK and Sweden as the states which resist introducing the currency. However, they keep forgetting that the geopolitical situation of these states is definitely different from the geopolitical situation of the countries of our region, including Poland and Slovakia, which has already received the euro. The developing public debate on the euro is increasingly showing that the debate over Poland's accession to the Eurozone is part of a wider conflict between the supporters of the separating Poland, who think in terms of particular interests and the supporters of Poland and society open to the European integration, who think in broader terms.

VIII. Will the euro limit the sovereignty?

A certain argument of constitutional nature is raised against the introduction of the euro. According to this argument the introduction of the euro was to result in limiting our sovereignty. The idea of defending our sovereignty is often raised by some circles which are reluctant to Poland's integration with the EU, which I believe, is justified to a lesser extent less by thorough judgement of actual threats than by comfort and emotional response of that sort of argumentation³¹. Talking about sovereignty, part of which was to be manifested by the sovereignty of Polish zloty is a sign of archaic thought not considering contemporary European reality and challenges.

Taking each step leading to the deepening of European integration, we do take it on the same basis as other member states of the EU which take part in this process. If we voluntarily transfer – pursuant to Arti-

cle 90 of the Constitution of the Republic of Poland – the competences of public authorities to international organs or organisations, we do transfer them in the same scope as other EU member states do.

The transfer of definite competences to EU organs is not transferring them to the account of a superior authority, on the contrary, it is an order to execute it by purposefully appointed EU organs. The transfer of competences to EU organs is the limitation of executing sovereignty, but it does not constitute any limitation of the sovereignty itself. Organs of the Communities (EU) may pursue such competences just because the states have authorised them to do so, and, what should be stressed, they have authorised them voluntarily. Thus EU organs do not pursue their competences of their own accord, as they are not subject to the sovereignty attribute³². On the contrary, they pursue them under the sovereignty of each member state and their mandate. For this reason the euro should not be classified as a tool of reduction of our sovereignty.

IX. Summary

Summing up, the supporters of the introduction of the euro should pursue to win wider support for the realisation of this idea. The scale of the parliamentary support is sufficient to carry out legislative changes sufficient to enter the ERM2. An important test of the social preferences on the Euro will be the results of the nearing elections to the European Parliament. Members of Parliament should aim at achieving parliamentary consensus on the amendments within the Constitution which enable the introduction of the euro. This issue should be given the status of a suprapartite matter, objectively lying in the interest of Poland as a member state of the EU. One should also stress that the priority of the strategic goal, which is the introduction of the euro fully justifies the mobilisation of the public opinion and decision-making centres for the intensification of efforts for the prompt creation of the conditions for the realisation of this goal³³.

It is worth remembering that the only amendment of the Constitution of the Republic of Poland conducted so far was carried out in connection with the necessity of adapting the domestic regulations to European regulations, specifically to the institutions of the European Arrest Warrant. This particular amendment concerned Article 55 of the Constitution of the Republic of Poland³⁴, and its idea was to resign from the absolute prohibition of the extradition of a Polish citizen. This proves that in the matter as sensitive from the point of view of the principle of

the sovereignty of the Nation as the euro case, we have managed to gather a parliamentary majority (especially of the Sejm) necessary to amend the Constitution.

And also the euro problem being conditional to our participation in the next stage of the EU integration should become the object of prompt suprapartite and parliamentary consent. However, in this matter the eurosceptical part of the parliamentary opposition should not confine itself to expressing particular interests. On the contrary, its position regarding the euro should evolve towards the introduction of the single currency, in the name of responsibility for the common good of all the citizens, which is the Republic of Poland (Article 1 of the Constitution of the Republic of Poland). Political consent on respecting the standards that will let us in the Eurozone would be a confirmation to the world that we will not take irresponsible actions³⁵.

Notes

¹ Official Journal of 1997 No. 78, item 483; Correction of The Official Journal of 2001 No. 28, item 319; Official Journal of 2006 No. 200, item 1471.

² C. Kosikowski: Prawne aspekty wejścia Polski do strefy Euro, Państwo i Prawo No. 12/2008, p. 19.

³ I use the equivalent phrases: „accession to the Eurozone”, „introduction of the euro” and „reception of the euro”.

⁴ According to the dominating economic opinions, Poland's strategic goal, alike other new EU member states', which is joining the single currency area, appears in the light of both experiences as well as theoretical analyses to be economically right. Thus aiming for the Eurozone membership should be the signpost and the axis organizing the overall shape of Polish economic policy. K.Lutkowski: Siedem lat euro – próba bilansu i wnioski dla Polski, Wspólnoty Europejskie No. 8(176/177)/2006, p.3.

⁵ The catalogue of economic criteria to be fulfilled includes: 1. Criterion of stability of prices, 2. Criterion of interest rate, 3. Criterion of rate stability, 4. Criterion of the public finance sector deficiency and 5. Criterion of public debt. See further on this in: G.Wójtowicz: Wejście do strefy euro – konsekwencje dla banków, Prawo Bankowe No. 10(98)/2005, pp. 101-103.

⁶ M.Siemaszko, M.Żogała: Proceduralne i prawne aspekty wprowadzenia euro w Polsce, Prawo Bankowe No. 9(97)/2005, p. 72.

⁷ P.Zientara: „Za” i „przeciw” wczesnemu wejściu Polski do strefy euro, Wspólnoty Europejskie No. 11(180)/2006, p. 3.

⁸ European System of Central Banks is a multinational system including national central banks of the member states of the currency union and the European Central Bank. Z.Knakiewicz: Teoretyczne podłoże kreacji i regulacji euro, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny No. 4/2004, p. 141. Thus the ESCB consists of two components: national and community. The community component in the form of the ECB plays an important role in the currency union and holds a dominant position in the ESCB. S.Pawłowski: Europejski Bank Centralny – wybrane zagadnienia, Gdańskie Studia Prawnicze, Vol. XVI edited by A.Drwiłło, Gdańsk 2007, p.696.

⁹ K.Szeląg: Perspektywy przystąpienia Polski do strefy euro (part I), Prawo bankowe No. 11(99)/2005, p. 88.

¹⁰ The central bank runs the banking service of the state budget, which includes the accounts of the government, state central institutions, state target funds and budget units and processes their orders. Executing the function of a state central bank consists in: 1. The participation in the development of the state economic policy as well as drafting forecasts, analyses and evaluations of its implementation together with the signaling of possible dangers in this scope, 2. The development of the monetary and credit policy, 3. The participation in the development and conducting the currency policy, joint creation of the balance of payments and the development of the exchange rate policy and its current implementation, organizing and conducting interbank settlements by accounting chambers as well as in the cash settlement service of central bank units, representing the interests of Poland in the International Bank for Economic Cooperation, the International Investment Bank, the World Bank and other international institutions. See: C.Kosikowski, A.Borodo, E.Ruśkowski: Finanse publiczne i prawo finansowe, Wolters Kluwer Polska 2008, p. 211.

¹¹ K.Szeląg: op.cit., p. 94.

¹² The Governing Council of the ECB is the most important decision-making organ of the ECB. It is composed of members of the Board of the ECB in number of six and Presidents of National Central Banks of the Eurozone. As the Governing Council mainly makes decisions on matters concerning the monetary policy, Presidents of National Central Banks of non-member states of the Eurozone are excluded, including the President of the NBP. However, all the Presidents of the NCB belonging to the ESCB, including the President of the NBP compose the General Council of the ECB performing the advisory, supporting and administrative functions. A.Górska, M.Żogała: Dostosowanie NBP do członkostwa w Europejskim Systemie banków Centralnych i Eurosystemie (part 1), Prawo Bankowe No.10(98)/2005, p. 91.

¹³ A.Bisztyga: Przyjęcie euro wymusi zmianę konstytucji, Gazeta Prawna No. 212, 29 October 2008, p. 3.

¹⁴ Even now the President of the NBP participates in the proceedings of the General Council of the European Central Bank and representatives of the NBP participate in the meetings of the ESCB committees. Ideally this participation is to serve the purpose of proper organisation of actions towards the introduction of the euro in Poland and the preparation of the central bank to this new situation. G.Wójtowicz: op. cit., p.103.

¹⁵ A.Górska, M.Żogała: op. cit., p. 71

¹⁶ As a result of the deep politization of the proceedings leading to a decision on constitutional accountability, practically it is an illusory accountability and the institution of the Tribunal of State itself verges on constitutional fiction.

¹⁷ C.Kosikowski: op.cit., p. 27.

¹⁸ This control is wide and comprehensive as all the criteria are applied at the same time. Moreover, only the legality criterion is defined in a strict manner. However, the economic prudence, efficacy and diligence criteria are not determined by law but it is only determined in the practice of the Superior Chamber of Control, in the study of law and in caselaw. This results in the serious importance of the control executed by the Chamber, during which it is automatically determined what is lacking economic prudence, efficacy and diligence. J.Boć (ed.): Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 roku, Wrocław 1998, p.308-309.

¹⁹ ERM2 is a system of exchange rates linking the euro to the currencies of EU member states outside the Eurozone. The system has been in operation since the beginning of the third stage of the economic and currency union that is since 1 January 1999. Its main aim is to enable the efficient functioning of the Internal Market, which would not be possible without appropriate stability of the currency rates. M.Siemaszko, M.Żogała: op.cit., p.75. One of the economic criteria conditioning the accession to the Eurozone, namely the criterion of

the stability of currency rate, include: 1. Accession to ERM2, 2. Determination of the central rate of the zloty to the euro, 3. Selection of the range of permissible fluctuations of the market rate around the central rate, with the standard range of +/- 15%, 4. Maintaining the rate within the range of permissible fluctuations for at least two years with no serious tensions and finally 5. Intervening on the currency market in the case of major deviations of the market rate from the central rate. See: G.Wójtowicz: *op. cit.*, pp. 101-102.

²⁰ Official Journal of 2004, no. 1, item 2 as amended.

²¹ Official Journal of 2000, no. 9, item 131 as amended.

²² C.Kosikowski: *op. cit.*, p. 29.

²³ Official Journal of 2001. No. 85, item 932 as amended.

²⁴ Official Journal of 2002. No.141, item 1178 as amended.

²⁵ Opinion of Mr M. Olszak, PhD of the Legal Department of the National Bank of Poland, www.forsal.pl.

²⁶ *Ibidem*, p. 30.

²⁷ M.Jungnikiel: Euro po polsku – bez zmiany Konstytucji, www.alfaomega.webnode.com.

²⁸ P.Łysakowski: SEPA – jednolity obszar płatności euro, (w): Integracja rynków finansowych w Unii Europejskiej od A

do Z, Bank i Kredyt No. 11-12, pp. 3-4; T.Nieborak: *Aspekty prawne funkcjonowania rynku finansowego Unii Europejskiej*, Warszawa 2008, pp. 218-219.

²⁹ It doesn't change the fact that Sweden carried out in its Act on Form of Government, necessary amendments to enable the introduction of the euro.

³⁰ Cf. A.Bisztyga: O referendum jako elemencie procesu tworzenia prawa, (w): R.M.Malajny (ed.): *Konstytucjonalizm a doktryny polityczno – prawne. Najnowsze kierunki badań*, Uniwersytet Śląski, Katowice 2008, p. 245. See also interesting considerations by R.Piotrowski on the stream of representative lawmaking, R.Piotrowski: *Spór o medel tworzenia prawa*, Warszawa 1988, p. 43 and subsequent.

³¹ P.Zientara: *op. cit.*, p.3.

³² J.Kranz: Państwo i jego suwerenność, *Państwo i Prawo* No. 7/1996, p. 9.

³³ K.Lutkowski: *op.cit.*, p. 3.

³⁴ Article 55 Constitution RP was amended by Art. 1 Act of 8 Sept 2006. (Official Journal No. 200, item 1471).

³⁵ M.Grelowski, BCC: Potrzebna nam zgoda w sprawie euro, *Dziennik* of 10 March 2009, p. 8.

Imre Garaczi
 Universitätsdozent
 Pannon Universität Veszprém

Von der Weltkrise zur Tradition

Die Genien von Béla Hamvas zwischen dem Goldenen Zeitalter und der Apokalypse

I.

Béla Hamvas untersucht in seinem vor dem Zweiten Weltkrieg verfassten Essay mit dem Titel *Die Weltkrise*¹ die Genese und die seelischen Zustände der geschichtlichen Krise. Am Anfang des Essays zitiert er die Ideen von Soronkin,² der meinte, dass es in den vorangehenden zwei Jahrzehnten mehrere kleinere Krisen gegeben hatte, von dem man gleichsam wie von den Wellen des Ozeans überflutet wurde. Krise politischer, landwirtschaftlicher, kommerzieller und industrieller Art tauchten in verschiedenen Formen und an verschiedenen Orten auf. Man sprach von der Krise der Produktion und des Konsums, der Moral und des Rechts, der Religion, Wissenschaften und Künste, den Krisen des Eigentums, des Staates, der Familie, des Unternehmens, der Republik und der Monarchie, der Autarkie und Demokratie, der Diktatur und Selbstregierung, des Kapitalismus und Sozialismus, des Faschismus und Kommunismus, des Nationalismus und Internationalismus, des Pazifismus und Militarismus, des Konservatismus und Radikalismus; den Krisen des Schönen, Wahren und der Gerechtigkeit, des ganzen Wertsystems der Kultur. Jede solche Krise zeigte sich in einer reichen Vielfalt und auf verschiedenen Kraftstufen, widerhallte in den verschiedenen Zeitungen. Jede dieser Krise erschütterte, so Soronkin, die Grundlagen unserer Kultur und Gesellschaft zutiefst, und jede ließ Legionen von Besiegten und Ruinen hinter sich. Das Ende der Krisen war nicht abzusehen. Jede von ihnen war wie eine „ertönende, schreckliche Symphonie“, unvergesslich tief und intensiv. Ihre Motive wurden von einem unerhörten menschlichen Orchester, mit Millionen Chören, Schauspielern und Statisten gespielt. Und die Berge der Besiegten und Opfer wurden zu Jahr zu Jahr immer größer.³

Hamvas beschäftigte sich in den dreißiger Jahren in mehreren Werken mit den existenziellen Problemen der Zeit nach dem Ersten Weltkrieg, bzw. er reagierte auf jene Werke, die zu dieser Zeit europaweit in großer Zahl erschienen und die Krisenstimmung

der Zeit weitgehend reflektierten.⁴ Die Geschichte der Menschheit könnte man auch als eine Reihe von Krisen deuten, denn, welche konkrete historische Zeit man auch ins Auge fasst, kann man fast überall Phänomenen begegnen, die, verglichen mit einem früheren Zustand, das Bild eines Untergangs, Zerfalls oder der Krise zeigen. Der Erste Weltkrieg und die ihn abschließenden Frieden konnten die am Ende des 19. Jahrhunderts aufgetürmten politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Probleme nicht lösen. Das veranlasste Hamvas, die Krisensituation als eine umfassende und geschichtsphilosophisch interpretierbare Kategorie zu untersuchen. Die oben erwähnte Analyse von Soronkin behandelt die Wertkrise der ganzen europäischen Kultur; er sah zu wenig Chancen dazu, dass dieses Phänomen in einer absehbaren gelöst werden könnte. Daraus erhellt, dass, während die früheren Krisen größtenteils gelöst wurden, der planetare Phänomenkomplex im 20. Jahrhunderts bereits ziemlich hoffnungslos aussah. Diese Krise – wie ihre Syndrome zu erkennen geben – scheint bereits verhängnisvoll, wobei man ganz schwer die Formeln finden kann, die einen Ausweg aus dieser Lage vorweisen könnten. In den Jahren zwischen den Weltkriegen war die Kontinuität der Krisenstimmung bereits eine um- und tief greifende Tatsache für das europäische Bewusstsein. „Die Krise ist die konfus bzw. problematisch gewordene Struktur, bzw. Strukturordnung des sozialen, geistigen Lebens des Menschen. Auf objektiver Seite lässt sich durch die Unlösbarkeit, auf subjektiver Seite durch das Krisenbewusstsein charakterisieren. Krisenbewusstsein heißt: Die Unlösbarkeit des Krisenphänomens ist ein existenzielles Erlebnis, das das ganze menschliche Dasein betrifft und das durch das Gefühl der Verunsicherung und der Fatalität begleitet wird. Das Krisenphänomen kann die Voraussetzung für die Zuwendung zum normalen Zustand in sich bergen.“⁵

Zur Darstellung des Phänomens des Krisenprozesses hebt Hamvas zwei Faktoren hervor: Die Struktur der Welt wird zum einen durch *Unlösbarkeit* gekennzeichnet, deren Wurzeln er auf Nietzsche zurückführt, wobei er hinzufügt, dass die Krise bereits zur versteckten Potenz der Zeit wurde. Zum anderen verweist Hamvas im Bezug auf die Beständigkeit der Krise darauf, dass man dabei auf solche Phänomene des Kapitalismus zu achten habe wie die Fluktuation der Börsenkurse, die gleich dem Bodenwasser überall an die Oberfläche steigen können. Hamvas bemerkt noch zur wirtschaftlichen Krise, dass sie mit der Krise des Goldes zusammenhängt: „So sieht die Vielköpfigkeit der Krise aus. Sie taucht auf ohne gelöst werden zu können, doch verliert sie in der Tiefe nicht an Kraft, sondern wirkt fort, nunmehr so,

dass sie unsichtbar bleibt. Indessen führt sie immer bedrohlichere, provokativere und unvermeidlichere, ‚problematischere‘ Zustände herbei.“⁶

In diesem Zusammenhang bemerkt noch Hamvas, dass die Krise des 20. Jahrhunderts ein Symptom aufweist, dass sie von den früheren unterscheidet, nämlich dass die Hoffnungslosigkeit der *Unlösbarkeit* in den Vordergrund trat. Da die früheren Krisen in der Regel für Teilkrisen gehalten wurden, tauchte die Frage nach der Unlösbarkeit nicht auf. Dabei hält Hamvas die Krise seiner Zeit bereits für einen extremen Grenzzustand, der sich auf die ewige und ursprüngliche Kondition des Menschen auswirkt und vor allem existenziell-philosophisch interpretierbar ist. Die Verantwortung der Menschheit besteht darin, die universelle Krise nicht mehr auf die nächste Generationen zu verschieben. „Die Feststellung also, die Krise sei nichts anderes, als die Offenbarung des ewig menschlichen eschaton (Apokalypse, Revelation, Enthüllung, Offenbarung), verweist allerdings auf jene Auffassung zurück, nach der die Erkenntnis der ewigen Situation von einem bestimmten Umstand gerade heute, wo diese Erkenntnis erfolgt, beschworen werden müsse. Was ist es, das sie beschworen hat? Die radiale Krise der Situation des Menschen. So gelangt der Mensch zurück zum Merkmal der Unlösbarkeit, das nichts anderes ist, als die andere Seite des eschaton. Diese zwei Kennzeichen ergänzen einander und beide zusammen sprechen das objektive Hauptmerkmal der Krise aus.“⁷

Das andere wichtige Element, das von Hamvas in diesem Prozess hervorgehoben wird, ist die Verunsicherung des Krisenbewusstseins, dessen grundlegende Quelle der Gefahr sei, dass das Vertrauen der Menschen zur Widerherstellbarkeit der Dinge abnimmt und der feste Boden, der für die Lösbarkeit bürgen könnte, immer geringer wird. Die Gefühle der Angst, Sorge und Gefahr werden zu natürlichen Begleiterscheinungen. Hamvas verweist an dieser Stelle auf die existenziell-philosophischen Prämissen bei Kierkegaard und Nietzsche. Damit interpretiert er die zwei Standpunkte der Krisenverunsicherung. Nach dem einen ist die Krise aus der Verunsicherung entstanden, der andere meint es gerade umgekehrt. Welche der beiden als primär gelten kann, lässt sich erst im Kontext der aktuellen Krise feststellen. Nach Hamvas hängen Krise und Verunsicherung zusammen wie das Subjekt und das Objekt, also setzen sie einander voraus.

Ein weiteres Indiz für das Krisenbewusstsein sei die allgemeine Verbreitung des Gefühls der Fatalität. Wenn dieses entsteht, dann ist das laut Hamvas nichts anderes, als die Wahrnehmung des gefährdeten menschlichen Daseins. Hamvas befürchtet, dass die

ganze Kultur zum Gegenstand einer andauernden Gefährdung wird, da die Menschen spüren, dass sie an eine Grenze gelangt sind, die zu überschreiten fatal wäre. Der permanente Übergang wirkt sich negativ auf das Bewusstsein aus, wodurch auch die Seele in einen unheilbaren Zustand gerät. Die Existenz gelangt zu einem Punkt, wo sie keine Reserven mehr findet, um einen normalen Zustand wiederherzustellen. „Wenn nur die Oberfläche, ein Teil, ein Bestandteil, eine Eigenschaft gefährdet wäre, dann wären die Hast, die Spannung und die Hektik völlig unverständlich oder mit einer krankhaften Hysterie vergleichbar. Aus diesem Gesichtspunkt scheint es, dass der in Krise lebende Mensch in seiner Kultur, in seinem Staat, in seiner Politik, Wirtschaft, Wissenschaft eigentlich nicht um die Werke und Lebensformen auf diesem geistigen Niveau, sondern um das vitale und existenzielle Dasein innerhalb deren besorgt ist. Doch wäre diese Sorge nicht ernsthaft, wäre sie nicht unvermeidlich oder wäre sie keine unüberwindbare Notwendigkeit und kein unbezwingbarer Zwang, die man mit keinen Mitteln und Maßnahmen abwenden kann.“⁸

Damit im Zusammenhang unterscheidet Hamvas zwischen positivem und negativem Krisenbewusstsein. Jenes deutet auf eine vollständige Identifizierung mit dem Krisenbewusstsein, diese auf die Distanz zu ihm hin. Letztere hat die Unzufriedenheit zur Folge, die wiederum positiv und negativ sein kann und sich im Geiste der Auflehnung bzw. in der Erscheinung des Utopismus manifestiert. Hamvas charakterisiert am Ende seines Essays die Geschichte der Kriseologie. Die Krisenliteratur lasse sich in zwei Gruppen teilen. In die erste Gruppe gehören Werke, die vor der Weltkrise entstanden waren und die künftigen Krisen bereits auf prophetische Weise skizzierten. Ihre Bedeutung liegt darin, dass das Krisenbewusstsein in ihnen die spätere Entstehung derselben vorwegnimmt. Als Beispiele nennt er wiederum die Werke von Kierkegaard und Nietzsche und hält Oswald Spenglers *Untergang des Abendlandes* für das letzte Werk in der Reihe der prophetischen Kriseologien. Letzteres bezeichnet bereits eine Grenze, da das Jahr seiner Entstehung mit der Anfangsphase der Krise zusammenfällt. Die zweite Gruppe der Krisenwerke entstand erst als sich die Weltkrise konkret verbreitet hatte. Hamvas betont, dass das Krisenbewusstsein erst nach der großen Wirtschaftskrise von 1929 um sich griff. Er stellt fest, dass sich die Mehrheit der Krisenliteratur mit Detailfragen und lokalen Heilmitteln befasst, während eine Literatur mit umfassenden und weitgreifenden Analysen nur in geringer Zahl vorhanden sei. Auf dieser Grundlage teilt Hamvas die Geschichte der Kriseologie in drei Phasen: „Die erste ist die Zeit der prophetischen Krisenwerke bis

zum Ende des Ersten Weltkrieges; die zweite vom Ende des Weltkrieges, dem Buch Spenglers bis zum Ausbruch der amerikanischen Finanzkrise; die dritte ließe sich die Zeit der Säkularisierung nennen, da in dieser Periode die Weltpresse von den verschiedensten Werken überflutet wurde, die den Grund der Krise mal hier, mal dort sahen, ihre Symptome grob beschrieben, ihre Einzelheiten aufdeckten. Die herrschende Atmosphäre der Werke aus der ersten Phase ist philosophisch; in der zweiten Phase wird die Krise aus kultureller und geschichtlicher Sicht beschrieben; die Krisenwerke der dritten Phase sind vor allem politischer, kultureller und wirtschaftlicher Art.“⁹

Seine Analyse der Prozesse der Weltkrise ergänzt Hamvas mit einer Zusammenstellung einer Literatur der Weltkrise, die er *Moderne Apokalypse* betitelte.¹⁰ Darin lässt er die bedeutendste Krisenliteratur seiner Zeit Revue passieren, indem er die folgenden Feststellungen macht:

Die Vorgeschichte der Weltkrise des 20. Jahrhunderts wurde bereits im 19. von mehreren Autoren prophetisch registriert. Den Wendepunkt bildete das Hauptwerk Spenglers, *Der Untergang des Abendlandes*, doch erwähnt dabei Hamvas auch einige weniger bekannte, dennoch bedeutsame Werke. Ein Beispiel dafür ist die 1917 erschienene *Krisis der europäischen Kultur* von Rudolf Pannwitz, die seinerseits den Nihilismus-Begriff Nietzsches bearbeitet, andererseits auf die immer mehr um sich greifende Wertkrise Europas hinweist. Hamvas bemerkt dazu, dass man beim Lesen der Krisenliteratur des 20. Jahrhunderts wenig Feststellungen aufzufinden sind, die von Nietzsche direkt oder indirekt nicht erwähnt worden wären. In dieser Reihe nimmt auch Graf Hermann Keyserling Platz, für den die „Hauptfrage nicht darin besteht, wie man die Welt versteht, sondern wie tief man sie versteht. Jeder sinnliche Zusammenhang weist auf einen tieferen hin, und so weiter bis in die Unendlichkeit. Daraus resultiert die weitere Einsicht, dass die metaphysische Erkenntnis tiefer ist als die empirische; das religiöse Erleben der Welt bedeutet keine andere Methode, sondern ein tiefer fundiertes geistiges Durchleben.“¹¹

Erst wenn man all das in Betracht zieht, lässt sich Hamvas' Betrachtungsweise verstehen, in der der Nihilismus und die Entfernung von der Transzendenz des modernen europäischen Menschen im Mittelpunkt stehen. Das Zusammenwirken dieser zwei Faktoren beraubt den europäischen Menschen der Möglichkeit, sein Schicksal schöpferisch zu gestalten.¹² Anschließend kontrastiert Hamvas das religiöse Bewusstsein des modernen Menschen mit dem humanistischen. Er betrachtet die christliche Religion kritisch und lehnt sich an die Idee von Kier-

kegaard an, nach dem man die neunzehn Jahrhunderte Christentum aus der Geschichte werfen und eine neue „Einübung“ in dasselbe beginnen müsste. Berdjajew würde nur die Neuzeit aus der Geschichte des Christentums entfernen, während beide in der *Repaganisierung* die größte Gefahr sehen.

Die Wurzeln der Krisenliteratur findet Hamvas in Montesquieus Buch über den Untergang des Römischen Reiches, wobei den Gipfelpunkt dieses Vorgangs Nietzsches Theorie des Nihilismus und seine Wertkritik bilden. Hamvas versucht unter den Anschauungen der Krisenliteratur eine Art Gleichgewicht zu erzielen: „Möglich, dass es die Krise gibt, aber es ist wahrscheinlich, dass sie von den Apokalyptikern übertrieben wird. Das Wesentliche ist der Mensch. Und der Mensch ist nicht gefährdet. (...) Der Standpunkt, dass es überhaupt keine Krise gibt, ist haltbar, doch ist er ebenso überflüssig, wie der, für den sie verhängnisvoll ist. Denn der Verleugner der Krise wird von der Wirklichkeit widerlegt. Es muss nur sich in der Welt umsehen, und er wird ganz konkret eine Reihe von kritischen Situationen erfahren. Aber ebenso widerlegt die Wirklichkeit auch jenen, der in der heutigen Welt einen neue Sintflut oder Völkerwanderung sieht. Valéry sagt, dass der Zustand der Welt nie hoffungslos ist, da er nie an denen liegt, die an das Leben nicht mehr glauben, sondern an denen, die daran glauben. Und das wurde in der Geschichte bereits mehrmals bewiesen.“¹³

Nach der Vorstellung der Krisenliteratur behandelt Hamvas in seinem Essay *Krise und Katharsis* die Möglichkeiten der Entfaltung. Katharsis bedeutet hier so viel, dass es die Implikation der Krise im Leben des modernen Menschen zu untersuchen gilt. Der erste Schritt darin ist festzustellen, wer eigentlich der moderne Mensch ist. Dazu zitiert Hamvas die Meinungen verschiedener Autoren, wobei seine wichtigste Konstatierung ist, dass die Vergangenheit des modernen Menschen geographisch zum Römischen Reich gehörte, in dem später auch das Christentum Gestalt gewann, wobei beide die Erben des griechischen Geistes sind. Hamvas meint auch, dass eines der Hauptmerkmale des modernen Menschen der *unvollendete Kampf* sei, was seinerseits nichts anderes, als eine dramatische Situation sei. Die wichtigste psychische und geistige Dimension des modernen Menschen sind die Kultur und die damit verbundene Unzufriedenheit. Die Bilanz zieht Hamvas darin, wie der europäische Mensch in der dramatischen Zweiheit eine harmonische Ordnung herstellen kann. Katharsis bedeutet hier auch, dass die Gegenüberstellung der Zweiheit integriert wurde. „Das innerste Erlebnis des modernen europäischen Menschen ist dieser dramatische Zusammenstoß, und nur dieser Mensch hat heute eine vollständige

und wahre Präsenz in der Zeit, in der er das Drama aktualisieren konnte, und er hat desto mehr Präsenz, je vollständiger er es aktualisiert. Je ferner er von ihm steht, je oberflächlicher er es erlebt, desto weniger lebt er in der Gegenwart.“¹⁴

Nach Hamvas zieht das *In-der-Kultur-Sein* ernsthafte Verpflichtungen mit sich. Das heißt, man müsse die Arbeit der Vorfahren fortsetzen, nicht einfach nur genießen. Ein besonderer Typ der Krisentheoretiker ist der *Outsider*, der sich des Problems der Krise bewusst ist, wobei er sie *von außen* zu lösen sucht und seine Ideen der gegebenen Situation gleichsam aufzwingen will. In Verbindung damit sagt Hamvas, die Lösung solle sich nicht einfach nach den Einzelheiten richten, sondern man müsse immer das Ganze der Probleme einer Kultur existenziell behandeln. Er macht gleichzeitig auf die Fragen der Zeit aufmerksam und meint bezüglich der aktuellen Aufgaben, dass die größte Gefahr in der Zurückgebliebenheit liege. Diese Aufgabe deutet Hamvas auf existenziell-philosophischer Grundlage und vertritt den Standpunkt, die unerfüllte Aufgabe verliere allmählich an ihrer Gegenwärtigkeit, sie werde *unzeitgemäß*, wodurch „die Distanz zwischen dem Schicksal des Individuums und dem gemeinsamen menschlichen Schicksal“ immer größer werde.¹⁵

Daraus ergibt sich die Frage der Zeitgemäßheit, die von Hamvas nicht im Alltagsgeschehen aktualisiert, sondern mit dem „Weltgeschehen“ in Verbindung gesetzt wird.¹⁶

Hier betont er die Bedeutung der kulturkritischen Standpunkte, deren Wesen ist, dass sie sich nicht auf die einzelnen gesellschaftlichen Bewusstseinsformen, sondern das metaphysische Zentrum beziehen. Nach Hamvas ist fast jeder Punkt der Kultur seiner Zeit fragwürdig, womit auch die Einstellung des modernen Rebellen zusammenhänge. Diese Rebellionen vollziehen sich in allen Bereichen der Kultur und knüpfen sich vor allem an das Erlebnis. „Niemand würde daran zweifeln, dass der Relativismus in der Physik mit den Bestrebungen der modernen Künste parallel läuft, dass der Weltkrieg, die internen, internationalen, wirtschaftlichen und praktischen Krisen aus einem gemeinsamen Punkt ausgehen. Dem entspringt auch das Verhalten des modernen Menschen, gegen sich selbst aufzubegehren.“¹⁷

Im Bezug auf den Nihilismus behauptet Hamvas, dass er sich ganz umgreifend in einer Gesellschaft melden könne, doch bleibt in jeder Situation eine positive Möglichkeit, die man noch retten kann. Im Nihilismus steckt in impliziter Form der Glaube an eine künftige neue Welt; also könne man jenseits des Nihilismus die Katharsis erreichen, d.h. die Katharsis ist das gemeinsame Kind des Nihilismus und der Entfaltung. Man bedürfe dazu zweierlei Dinge: der

Entschlossenheit und des Selbstvertrauens. Diese können aber nur in dem Falle in einer relativen Einheit wirken, wenn sie durch *Angstlosigkeit* beherrscht werden. Die Katharsis verbindet Hamvas mit der Zeit, in der sich die dramatischen Situationen auflösen, insofern der Mensch ein psychologisches Wesen ist und in der modernen Welt die psychischen Eigenschaften korrumpiert werden, wodurch das rebellische Verhalten und die Skepsis vorherrschend werden. Hamvas warnt davor, dass im politischen Leben die Demokratie und der liberale Staat zum Cäsarismus und zu einem bürokratischen Staat entarten, der gleich Marionettenfiguren von Weltkonzernen regiert wird. Die Katharsis hält Hamvas in seiner Zeit für partiell möglich, sie betreffe nämlich nur den einzelnen Menschen, nicht aber das ganze menschliche Geschlecht in seiner Tiefe. Die Zeit der Katharsis sei noch nicht angekommen, man könne lediglich die Absicht der Erneuerung erfahren. Die Politik und das Staatsleben wiederholen nur sich selber, man könne von ihnen keine entscheidenden Veränderungen erwarten. Die Katharsis könne erst eintreffen, sagt Hamvas, wenn der Mensch in allen Bereichen des Lebens seine Tat und sein Wort legitimieren kann. Davon stehe man noch fern, da die Programme sich vor allem auf die Krise beziehen, also darüber nicht hinausweisen können. Die partiellen Lösungsversuche hält Hamvas für vergeblich: „Sie sind mit ihrer Ortgebundenheit und Bedeutungslosigkeit lächerlich. Es sind fernere, tiefere, universellere, persönlichere und gleichzeitig notwendigere Schritte erforderlich. Es gibt keine wirtschaftliche Krise: es gibt nur kritisch betrachtete Wirtschaft; es gibt keine Krise im Familienleben, in der Gesellschaft, in den Sitten: es gibt nur im Familienleben, in der Gesellschaft, in den Sitten Krisen erlebende Menschen, für die die ganze Weltsituation kritisch ist. Die Krise lässt sich nicht an einzelnen Punkten lösen, man kann sie nur in irgendeiner Teilerscheinung in allen ihren Konsequenzen durchleben. Die partielle Lösung kann nur die Folge der großen zentralen Erschütterung und Erneuerung sein. Das ist der durch Katharsis gegangene Menschentypus in der modernen europäischen Gesellschaft.“¹⁸

Der Lösungsversuch von Hamvas widerspricht der europäischen politischen Praxis, denn in der Demokratie sei die Chance für eine umfassende, die ganze Politik betreffende Lösung und Veränderung gering. Die Praxis der politischen Formen der Demokratie bleibt nach wie vor ein Lösungsversuch für die Probleme der Teilbereiche. Hamvas' Katharsis-Begriff als Anspruch lässt sich allerdings nicht auf politischer Ebene, sondern vor allem nur in psychisch-kulturellem und geistigem Sinne messen. Dazu ist aber etwas in der europäischen Zivilisation endgültig verloren

gegangen. In den aufeinander folgenden Phasen des Kapitalismus lässt sich ein Prozess beobachten, in dem die von Hamvas erforderten Lösungsmethoden sich allmählich entleerten bzw. in den Hintergrund gerieten. In mehreren Bereichen des Lebens und der Politik wurde seit der Renaissance das Jahrtausende alte natürliche Gleichgewicht des Menschen zwischen dem Äußeren (Körperlichen) und dem Inneren (Seelisch-Geistigen) zu Ungunsten des Letzteren gestört. Der Glaube an die Allmächtigkeit des Rationalismus stellte die materielle und konkrete Welt in den Vordergrund, wobei die Gültigkeit und Wirkung der psychisch-geistigen Faktoren der menschlichen Verhältnisse in den Hintergrund trat. Die finanzielle Macht des Kapitalismus kann sich nur mittels des forcierten wirtschaftlichen Wachstums aufrechterhalten, indem sie sich die ganze Welt lediglich als Konsumfeld vorstellen kann. Der Sinn der Freiheit wird auch immer enger und richtet sich hauptsächlich auf die Teilnahme am Konsum. Der Lösungsversuch von Hamvas zielte genau darauf ab, den Menschen, der sich auf den Genuss von materiellen Gütern einstellte, zum klassischen Gleichgewicht zwischen den äußeren und inneren Komponenten zurückzuführen.

Der humanistische und metaphysische Lösungsvorschlag einer die Krise lösenden Katharsis ist zwar für jeden wohlmeinenden Menschen ein zu befolgendes Ziel, doch wird er im Lichte der euroatlantischen Politik grundlos. Die Demokratie beruht nach wie vor auf Vereinbarungen von Teillösungen und den Vorhaben der finanziellen Weltmächte, die die Massengesellschaft psychologisch beeinflussen. Dennoch lässt sich der Vorschlag von Hamvas als wichtig bewerten, denn er skizzierte eine gesamtgesellschaftliche Idee, die er gegenüber der gegenwärtigen Wirklichkeit von Europa im 20. Jahrhundert formulierte. Als Idee ist sie allerdings binnen kurzer Zeit nicht realisierbar, dennoch ist sie wichtig, erstens insofern man nach ihr strebt, zweitens als reelle kritische Attitüde gegenüber der Allmacht des trans- und multinationalen Kapitalismus.

II.

In den Ausführungen von Hamvas lässt sich u.a. die Wirkung von Paul Valéry nachweisen. Der französische Dichter, Ästhet und Literaturwissenschaftler war in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts eine der leitenden Figuren des europäischen geistigen Lebens. In seinen *Regards sur le monde actuel* untersuchte er das Schicksal Europas in der modernen Welt kulturkritisch. Die einleitenden Ideen beschreiben den Untergang von Europas Schicksalszustand, dessen Gründe Valéry in der überholten Methodenlehre der Politik,

der kritiklosen Amerikanisierung und der primitiven Durchsetzung der blinden physischen Macht der Massen sah. Eine der Wurzeln der Probleme war für ihn die Entfremdung der Nationen voneinander:

„Les nations sont étrangères les unes aux autres, comme le sont des êtres de caractères, d'âges, de croyances, de mœurs et de besoins différents. Elles se regardent entre elles curieusement et anxieusement; sourient; font la moue; admirent un détail et l'imitent; méprisent l'ensemble; sont mordues de jalousie ou dilatées par le dédain. Si sincère que puisse être quelquefois leur désir de s'entretenir et de se comprendre, l'entretien s'obscurcit et cesse toujours à un certain point. Il y a je ne sais quelles limites infranchissables à sa profondeur et à sa durée.“¹⁹

Valéry personifiziert die Nationen und meint, sie müssen, um sich für vollkommen zu halten, nach dem Beweis ihrer Vollkommenheit in der *Vergangenheit* und im *Möglichen* suchen. Ihre Probleme, ihr Elend geben sie aber ungern zu.²⁰

Auf die Ereignisse der Geschichte zurückblickend lässt sich im Prinzip jeder Vorgang, ja sogar sein Gegenteil legitimieren. Nach Valéry besitzen die Nationen als Personen gleiche Eigenschaften wie die Menschen in der Gemeinschaft: Sie sind bitter, stolz, eitel, usw. Er stellt als eine geschichtsphilosophische Lehre fest, dass sich eine der größten Veränderungen in der europäischen Geschichte im 20. Jahrhundert erkennen lasse: Während in der Zeit vor der Moderne die Ereignisse der europäischen Geschichte auf den fernen Kontinenten unbekannt und wirkungslos blieben, lasse sich in Gegenwart jedes politische Ereignis auf planetarer Ebene deuten. Also trat an die Stelle der früheren *monotonen Melodie* eine *Polyphonie*. Diese Universalisierung hat eine komplett neue Situation in Europas Gegenwart geschaffen, aus der sich eine neue Verantwortung ergibt:

„Mais qui ne voit que ces entreprises qui se limitaient à un colloque, suivi d'un duel, suivi d'un pacte, entraîneront dans l'avenir de telles généralisations inévitables que *rien ne se fera plus que le monde entier ne s'en mêle*, et que l'on ne pourra jamais prévoir ni circonscrire les suites *presque immédiates* ce qu'on aura engagé.“

Tout le génie des grands gouvernements du passé se trouve exténué, rendu impuissant et même *inutilisable* par l'agrandissement et l'accroissement de connexions du champ des phénomènes politiques; car il n'est point de génie, point de vigueur du caractère et de l'intellect, point de traditions même britanniques qui puissent désormais se flatter de contrarier ou de modifier à leur guise l'état et les réactions d'un univers humain auquel l'ancienne *géométrie historique* et l'ancienne *mécanique politique* ne conviennent plus du tout.“²¹

In diesem Zusammenhang macht Valéry auf die Plastizität des Fortschrittsbegriffs aufmerksam, wobei er meint, dass auf den *Götzen des Fortschritts* der *Götze der Verdammung* desselben antwortete. Dieser Begriff stammt vor allem aus der Beziehung zwischen Künstler und Bürger in der Zeit der Aufklärung und machte eine neue Denkweise zum Vorbild. In den europäischen Gesellschaften verbreitete sich immer mehr die Ansicht, die das Wissen, die Tätigkeiten und die materiellen Beziehungen für vorläufig hielt. Die Grenzen der Wirklichkeit dehnten sich aus und wurden beweglich. Die Konsequenz davon war, dass die Gewissheit der Sachlichkeit der Einstufung zum Opfer fiel, die ihrerseits von Fachleuten bestimmt wurde. Die Träume der Menschheit gingen teilweise in Erfüllung und die Welt der Vorstellung nahm Gestalt an:

„Le fabuleux est dans le commerce. La fabrication de machines à merveilles fait vivre des milliers d'individus. Mais l'artiste n'a pris nulle part à cette production de prodiges. Elle procède de la science et des capitaux. Le bourgeois a placé ses fonds dans les phantasmes et spéculé sur la ruine du sens commun. Louis XIV, au faite de la puissance, n'a pas possédé la centième partie du pouvoir sur la nature et des moyens de se divertir, de cultiver son esprit, ou de lui offrir des sensations, dont disposent aujourd'hui tant d'hommes de condition assez médiocre.“²²

Diese Gedanken nehmen deutlich die spätere Situation der globalisierten Welt vorweg. Valéry befürchtet, dass man an die Schwelle einer Zeit gekommen sei, die durch keine Fäden mehr an die Vergangenheit gebunden ist und alle Bereiche des Lebens unter die Führung der positiven Wissenschaft geraten sind. Die Tradition und die geschichtliche Wirklichkeit verlieren ihren Grund, was auch zur Grundlosigkeit der Individualität und der Persönlichkeit führt.²³

Am Ende seiner Überlegungen gelangt Valéry zum herrschenden Begriff des Fortschritts, den er mit der Macht der Maschinen, Mechanismen und der Technik gleichsetzt. Die Grundlage davon bildet die durch Nutzen und Kalkül beweisbare Gewissheit. Hinzu kommt noch, dass die zentrale Rolle der materiellen Wirtschaft mit einer großen Verschwendung einhergeht. Als Belege dafür erwähnt Valéry den Ersten Weltkrieg, der sich vielmehr als der Krieg um industrielle und materielle Quellen als eine Fortsetzung der alten Konflikte deuten lässt. Der moderne Krieg dauert bis zur Erschöpfung des Feindes; seine Erfüllung betrachtet Valéry in einer Art dialektischem Chaos.

„[La lumière] est compromise avec la matière sa complice, dans le procès qu'intente le discontinu au continu, la probabilité aux images, les unités aux grands nombres, l'analyse à la synthèse, le réel caché à l'intelligence qui le traque, – et pour tout dire,

l'inintelligible à l'intelligible. La science trouverait ici son point critique. Mais l'affaire s'arrangera.“²⁴

Für Valéry liegt eine große Bedeutung darin, dass sich die klassische Methodik der Politik in der Moderne grundsätzlich veränderte; die alten Mittel sind zwar noch da, aber ihre Gültigkeit und Bedeutung haben sich stark polarisiert. Die Politik ist längst keine Kunst mehr, sondern vielmehr ein psychologischer Kampf und ein psychologisches Geschäft unter den verschiedenen Interessengruppen der Gesellschaft. Dabei wollen die Politiker die früheren Formen der Diplomatie bewahren, wodurch sie aber in der Zeit des Kapitalismus und der Massengesellschaft lächerlich werden.²⁵

III.

Der Geist Valérys durchdringt die Werke von Hamvas, wie das sich auch in seinem nationalphilosophischen Essay *Die fünf Genien* zeigt.²⁶ Der Essay steht ganz allein in der Hungarologie des 20. Jahrhunderts. Darin teile Hamvas Ungarn in für geistige Einheiten: 1. Süd-West, 2. West, 3. Norden, 4. Tiefebene, 5. Siebenbürgen. Bei der Darstellung der Welt des Karpaten-Beckens kombiniert er geomorphologische, landschaftsphilosophische, psychologische, folkloristische, künstlerische, lebensmethodische und geschichtliche Argumente; bei der Charakterisierung der einzelnen Regionen (Genien) nimmt er die Organisationsmodelle der Gemeinschaften zur Grundlage, indem er vom Westen nach Osten vorgeht. Die Lebensordnung der südwestlichen Region wurde bereits vom Urbanismus, Individualismus und der liberal-demokratischen Einstellung berührt. „Hier bildet nicht die philia des Aristoteles, sondern des Empedokles die Grundlage. Die philia ist in erste Linie keine Freundschaft, sondern Neigung, also ist sie das Sozialgefühl der goldenen Zeit. Die Neigung schafft ein besonderes Maß, die südliche polis myriandros, eine Stadt, die nicht mehr als zehn tausend Menschen in sich aufnimmt, weil es eine Stadt mit zehn tausend Menschen ist, in der alle einander kennen. So schmelzen in der Stadt der Zehntausende die Familie, die Kaste, die Reich-Armen zusammen. Und wo mehr als zahntausend Menschen hinziehen, da zieht die Göttin Philia aus. Der Süden mag die Großstadt nicht, will seinen Verstand nicht überentwickeln, sehnt sich nicht nach Weltvermögen und Übermacht. Wo das Leben nicht mehr so intensiv ist wie der das Maß überschreitende Ehrgeiz, dort tritt die Strenge und die Steife an die Stelle der Gelassenheit, die Menschen sehen sich nicht mehr sanft an, und ihre Stimme beginnt einem Kommando zu ähneln. In der südwestlichen Ecke

begegnet der Mensch keinem goldenen Zeitalter, es fällt ihm höchstens ein, als ob sich die Wolken erinnern würden.“²⁷

In dieser Region ist laut Hamvas das Hauptmerkmal der Formkultur die Kreisförmigkeit, während die Linien im Westen perpendikulär steigen oder sich senken. Daraus stammt die Bedeutung der Mittelpunkte. Das Symbol dieser Landschaft sei die Dichtung und die Lebensform von Berzsenyi.²⁸ Sie zeigt Verwandtschaft mit der Provence und dem klein-asiatischen Griechenland – es fehle nur das Meer, damit sie eine Art Süd-Italien werde. In der südwestlichen Region erreicht die künstlerische Stimmung nach Hamvas die höchste Stufe, die orphische Welt, in der der Mensch sich gleichsam dem Kosmos hinzudenkt. Die landschaftsphilosophischen Merkmale der Welt charakterisiert er wie folgt: „Im Westen senkt sich das elementare Leben, dort ist die Zivilisation an erster Stelle, alles andere folgt erst danach. Im Norden steht die Natur über alles. Im Osten ist das Ich, das die ganze Welt verschlingt, an erster Stelle. Im Süden weiß man, dass das Leben Musik sein muss. Wie man in China sagt: das Lied erweckt den Menschen, die Sitte verstärkt ihn, aber die Musik macht ihn vollkommen.“²⁹

Die westliche Region, die sich nach Hamvas von Pressburg bis Szentgotthárd erstreckt und die er mit der humanisierten Natur identifiziert, ist durch den hohen Grad an Kultivierung gekennzeichnet. Hamvas bemerkt aber dazu, dass die Kultiviertheit nicht in allen Fällen mit der Kultur identisch ist, da die Kultur eine Stileinheit repräsentiert, die die harmonische Ordnung des gesellschaftlichen, künstlerischen und wirtschaftlichen Lebens realisiert. Nach Hamvas gibt es nur wenig echte Zivilisationen in der Geschichte; ihr Wesen liege darin, dass sich die Struktur der menschlichen Gemeinschaften von der Natur entfernt hat. Die Kultiviertheit als Form habe hingegen keinen Schaffenscharakter, sondern sei lediglich bildend, da sich in ihr kein eigener, sondern nur ein geliehener Geist zeige. Hinsichtlich der Wohnkultur beruhe die westliche Form auf Zielmäßigkeit, der Mensch bewohne jeden Punkt seines Hauses. Das Gegenteil davon sei die für die ungarische Tiefebene charakteristische „reine Zimmer“ (*tisztaszoba*), das mit den besten Möbeln, Mitteln eingerichtet wurde, dessen Fenster eingeschlossen wurden, doch sogar jahrelang von niemandem gebraucht wird. Das ist der magische Ort der östlichen Seele, also ein sakrales Symbol. Im Westen gibt es hingegen keine symbolischen Sakralitäten mehr, alles ist humanisiert, mithin bürgerlich. Im Bezug auf die Zivilisation zeigt die Kultiviertheit in zwei Richtungen: Sie kann entweder Ausstrahlung oder aber Untergang bedeuten. Diese Region erhält seinen Genius aus Paris, doch durch

deutsche Wirkungen bereits gründlich gefiltert. In dieser Umgebung ist die Präsenz der Urbanisation stark, die vor allem von einem sozialen Instinkt hervorgebracht wird. Hamvas hält in der Psychologie des Stadtlebens die gemeinschaftliche Leidenschaft für das wichtigste Element, denn diese schafft dem Menschen die Möglichkeit, aus dem Bann der Natur auszutreten. Diese Leidenschaft ist der Trieb des Sich-Gesellens. „Man könnte glauben, dass der Austritt aus der Natur, der die Zivilisation ist, ein Verlust ist, und der größte Verlust heißt, die elementare Empfindlichkeit zu verlieren. In der Zivilisation tritt die Wert-Empfindlichkeit an die Stelle der Natur-Empfindlichkeit. Es ist überflüssig, über den Verlust der ersten Unschuld zu lamentieren, wenn der Mensch hier eine höhere Unschuld gewinnt. Er verliert tatsächlich an seiner physischen Kraft, deshalb braucht er komplizierte Schutzmaßnahmen. Doch kann sich das menschliche Dasein erst in einer Gemeinschaft verfeinern. Ist die Gemeinschaft nicht das letzte Ziel, da es immer die menschliche Person ist, dann gibt es erst im Gemeinschaftsleben die Möglichkeit, das Lebensniveau zu erhöhen.“³⁰

Das wichtigste Ziel des Menschen in der westlichen Region ist das Schaffen seiner Person, da diese im Verhältnis zum Individuum ein Plus bedeutet. Die Individualität als Talent knüpft sich an die Natur, während die Person bereits das Produkt der Zivilisation ist. Dieser Anspruch auf die Person erscheint auch im westlichen Kulturkreis. In dieser Region ist die Gemeinschaft homogen, zeigt keine Brüche und Mängel. Für sie ist die Bildung wichtig und das Schicksal zeigt sich in der Ordnung. Die Person des westlichen Genius wird durch die Gestalt von István Széchenyi repräsentiert, der einer der größten Kämpfer um die Verbreitung der westlichen Kultiviertheit in Ungarn war. Mit der Bildung verbindet sich hier auch die intensive Wirtschaft, die Institutionen funktionieren auf entsprechender Entwicklungsstufe. All das lässt einen größeren Freiheitsgrad im Gemeinschaftserlebnis der Person zu. Literarisch gesehen zeigt sich das am besten in der Prosa, die in Hamvas' Augen der Ausdruck der Zivilisation und der Wirklichkeit ist.³¹

In diesem Kulturkreis treten die Mythen und legenden in den Hintergrund, ihre Stelle wird von der Geschichte besetzt. Nach Hamvas ist die Geschichte schwächer als der Mythos, sie verliert ihre Beziehung zur elementaren Welt, und das sei gleichbedeutend mit dem Verlust der Dunkelheit, die zur „beleuchteten Nacht“ wird.

In Hamvas' Deutung ist die nördliche Region die dritte morphologische Einheit des geschichtlichen Ungarn. Ihr Hauptmerkmal ist das Fehlen eines Mittelpunkts, was damit einhergeht, dass sie keine

selbstständige Bildung und Zivilisation schöpft, sondern die Mittel der bürgerlichen Welt fertig übernimmt. „In den südlichen Regionen wird die Lebensordnung von philia gelenkt. Im Westen ist das Gesetz des sozialen Gleichgewichts, im Norden die Natur stärker, die hier jede Zivilisation übertrifft.“³²

Hamvas misst unter den fünf Kulturkreisen lediglich der westlichen Region eine Kultur bei, da in den anderen der Provinzialismus und die kulturelle Passivität sich stärker auswirken. Den Begriff der Provinz deutet er als eine Gegend, auf die zwar die Zivilisation eine Wirkung ausübt, die aber die Zivilisation nicht bereichert. Zum nördlichen Kreis gehört in seinen Augen auch die Haltung des Kuruzen, in dem sich drei Eigenschaften vermengen: der primitive Individualismus, die melancholische und die anarchische Provinzialität. Bezeichnend für diese Einstellung seien noch die Schwerkraft, das Sich-verborgen-Halten, das Verfolgtwerden und die verfehlte Anstrengung. Mit den landschaftlichen Aspekten hänge noch zusammen, dass unter allen Aufständen nur jener der Kuruzen eine selbstständige Dichtung und Musik schuf. Die nördlichen Formen haben laut Hamvas weder Haltung noch Richtung. Sie seien vielmehr durch Unschuld und Keuschheit gekennzeichnet. In diesem Kreis vermische sich die Provinzialität mit der kulturellen Passivität, hier sei auch der Aberglaube typischer.³³

Zu den nördlichen Prinzipien gehört noch, dass die Gemeinschaften keine Gesellschaften zu nennen sind, da für sie vielmehr das Zusammenleben von Gütern teilenden Familien und Gesellschaftsgruppen typisch ist. Die Einheit des Gesellschaftslebens ist dabei formlos, die Gefühlsbasis ist eng, woraus auch der häufige Klatsch resultiert. Hier steht die Natur zwischen Mythos und Märchen, wobei zwei Extreme dominieren: der *menschenscheue Idiot* und der *verrückte Konservative*. In Verbindung mit der Natur steht auch die Melancholie, eine Eigenschaft des nordischen Dichters. Die hier lebenden Menschen bevölkern ihre Umgebung mit Bildern, was von Hamvas mit einer magischen Ohnmacht gleichgesetzt wird. Der Grund dafür sei der Mangel an Tradition, was mit einer anarchischen Wirtschaft und Lebensordnung einhergehe, in der die Irrealität eine wichtige Rolle spielt. Der Mangel an Tradition birgt die Entbehrung der Planlosigkeit in sich. Die wirtschaftlichen Ziele der unterschiedlichen Kulturkreise werden von Hamvas wie folgt charakterisiert:

IV.

Im Süden hat die Wirtschaft das höhere Ziel, die Materie in den Kreis der ewigen Ordnung einzubezie-

hen. Im Westen ist das Ziel das Land zu institutionalisieren und, wenn möglich, zu veredeln. Im Norden ist das einzige Ziel der Wirtschaft die Existenz mehr oder weniger aufrechtzuerhalten. Das Ergebnis ist im Süden der sorglose Wohlstand, im Westen die Prosperität, im Norden das Überleben. Der Norden gelangt in der Regel nur bis zur Armut. Die Armut gehört ebenso zum Norden wie die Melancholie, der Aberglaube und das Wunder.“³⁴

Der symbolische Genius der nördlichen ungarischen Region ist für Hamvas die religiöse Dichtung von Mihály Tompa (1817-1868), in der sich die melancholische Darstellung der Natur mit der Vorstellung der verlassenen Provinz verbindet. Die einzige Ausdrucksform der Gesellschaft ist hier die einfache Atmosphäre der Familie. Nur hier ist das Gefühl der Wärme und des Humanen spürbar.

In der Typologie von Hamvas bildet die ungarische Tiefebene die vierte Landschaftseinheit oder Region. Diese lässt sich psychologisch als ein Querschnitt begreifen, in dem sich die Gelassenheit des Südens und die Kultiviertheit des Westens mit der Provinzialität des Nordens und der siebenbürgischen Brüchigkeit vermischen. Hamvas vergleicht die Tiefebene mit der russischen Welt, einer Art kontinentalem Ozean, in dem Melancholie und tobende Ausschweifung beisammen leben. Hamvas hält das von Petöfi mit der Tiefebene verbundene Freiheitserlebnis für paradox, denn das sei vor allem nur die Freiheit der Sehnsucht, die in einer Offenheit eingekerkert ist. Petöfi betete in der Tiefebene das Unmöglich an und suchte darin nach einer elementaren Kraft. Hamvas hebt das vorläufige Verhältnis zwischen dem Menschen und der Landschaft der Tiefebene und stellt den Mangel an irgendeiner ernsthaften Form des Urbanismus fest.³⁵

Die Fremdheit des Menschen auf der Tiefebene zeige sich auch darin, dass er die Festlegung, die Ordnung und das Gesetz häufig nicht erduldet; ein Grund dafür könnte die Zerrissenheit des Landes nach der Schlacht bei Mohács [1526] sein. Das gesellschaftliche Außenseitertum der armen Kerle sei symbolisch, die zwar von der Gesellschaft ausgestoßen wurden, in den Liedern und Legenden aber ein ruhmreiches Leben führten. Nach Hamvas gibt es im Leben der armen Kerle (*szegénylegények*) eine kuruzenhafte Stimmung, während der Kontrapunkt, der fette Bauer in der Volksmythologie vielmehr als ein Labanze erscheint. Er arme Kerl ist der Topos der Freiheit, der fette Bauer der Verräter derselben. Hamvas' Bemerkungen dazu lassen eine politisch anmutende Einstellung erkennen: „Der Labanze ist derjenige, der im Gefängnis zur Ruhe kommt. Diese Lage ist zuvor und auch nachher immer zeitgemäß. Es ist keine größerer Verrat vorstellbar als das sich

jemand gegen den Freiheitswunsch seines eigenen Volkes mit dem Wächter verbündet. Ginge es in der Tat um die Freiheit, die das Volk verlor und jetzt wiedererlangen kann, so wäre der Verrat nicht so gravierend. Doch ist nicht die Freiheit in Gefahr, sondern das Wunder, der Traum und der Sinn. Deshalb ist sogar der Gedanke davon unverzeihlich, und jeder Groschen ist verflucht, den der Verräter erheilt, jedes Wort ist verflucht, das er zu seiner eigenen Verteidigung sagte, verflucht ist jede Bestätigung, weil er den tiefsten und nie eingestandenen Durst seines Volkes verriet, und dafür gibt es keine Vergebung.“³⁶ Die sittliche Strenge dieser Sätze ist auch nach der Wende in Ungarn aktuell, die die einander wechselnden Regierungen fürs erste schuldig geblieben sind.

Der Mensch der Tiefebene ist laut Hamvas verächtlich und misstrauisch, dem sich noch Heimtücke und Neid gesellen. Er meint, dass sich kein Volk über seine Daseinsfragen im Klaren ist, da sich diese erst in den geistigen Menschen erschließen. Hinzu kommt, dass man das dem Volk als kein Fehler vorwerfen kann, denn: „Der Mensch der Tiefebene ist, trotz der Tatsache, dass er die wichtigsten Kräfte seiner Existenz aus den öffentlichen Tätigkeiten schöpfte und kein höheres Niveau als dieses erreichen konnte, und trotz auch der Tatsache, dass auch das Papsttum nicht nur militant sondern auch intrigant und geschwätzig wurde, politisch unreif geblieben ist und weder die historische Lage noch seine eigenen Möglichkeiten je erkannt hat.“³⁷

Hamvas hält die Extensivität für ein Charakteristikum der Lebensordnung in der Tiefebene, welche Extensivität auch dem psychischen Leben ihren Stempel aufdrückt. Die hier wohnenden Menschen leisten sittlichen Widerstand gegen das westliche intensive Denken. In der Organisierung der Produktion gibt es wenig vernünftige und sinnvolle Elemente, es wird vielmehr auf das Glück spekuliert. Dementsprechend gibt es hier auch wenig Kollektivisierung und Industrialisierung.

Einen größeren Teil widmet Hamvas der Vorstellung des siebenbürgischen Genius. Er hebt zunächst die Geschlossenheit hervor, aber auch das hat seine geographischen und geschichtlichen Gründe. Die Siebenbürger haben eigenartige Gesichter und Charakteristika. Hier lassen sich vor allem der byzantinische und der griechisch-christliche Einfluss nachweisen. Hamvas meint, dass Byzanz von keinem Hellenismus berührt wurde, also setzten sich hier vor allem die archaischen griechischen Formen durch. Im Leben der Siebenbürger lasse sich diese Zweifelt erkennen, die laut Hamvas aus der Ikonmalerei stammt: Hinter der Steife der geometrischen Formen befindet sich die mit der Darstellung kontrastierende Leidenschaft. Diese Geometrie will den Dämon verdecken.³⁸

Verglichen mit den westlichen Formen, für die der Ausgleich bezeichnend ist, bleiben in Siebenbürgen die unausgeglichenen Gegensätze erhalten, und das Gleiche sei auch für die einzelnen Sozialgruppen charakteristisch. Damit verknüpfen sich auch Zeremonien von magischer Herkunft, die die Beziehungen unter den Menschen umständlich machen. All das führt in den psychischen Verhältnissen der Gemeinschaft zu verschiedenartigen Verhaltensweisen. Die Denkweise ist auch durch Kompliziertheit gekennzeichnet. Der dichterische Ausdruck dieser Lebensform sei die Ballade, die wegen ihrer Zusammensetzung aus mehreren Gattungen zugleich geheimnisvoll und dramatisch ist. Diese Balladenhaftigkeit kennzeichnet nach Hamvas auch die Romankunst von Zsigmond Kemény (1814-1875). Eine ähnliche Stimmung verraten auch die Romane mit siebenbürgischen Themen von Mór Jókai (1825-1904). Das ist eine feilschende Welt, die sich unter den diversen äußeren Welten in dieser Weise in Gleichgewicht erhalten musste: „Es musste ein bisschen immer auf den Rest des Landes achten, aber es musste auch mal diesen, mal jenen täuschen, weil es ein bisschen täuschen musste, um leben zu können. Doch ist dieser geschichtliche Zwang ein Missverständnis. Weder der westliche, noch der nördliche, noch der östliche Mensch hätte in eine ähnliche Lage geraten können. Die geschichtliche Situation entspricht in der Regel dem Charakter, der die Situation auf sich nimmt, wobei er stets gleiche Situationen hervorruft. Siebenbürgen ist immer kompliziert, es ist immer zweifach als ja und als nein, es liegt zwischen den zwei wie auch das byzantinische Ikon und die Ballade zweifach und die Gesellschaft abgründig ist.“³⁹

V.

Dem byzantinischen Einfluss entstammt auch die Neigung zur Intrige in der siebenbürgischen Welt, welche Neigung auch das politische Leben der verschiedenen Zeiten durchwob. Hamvas charakterisiert die extreme Welt Siebenbürgens mit dem Zusammenleben der Zivilisation und des Wilden, wobei er meint, dass diese Extremität auch im wirtschaftlichen Leben Ausdruck gewinnt. Wirtschaft heißt hier soviel wie luxuriöse Pracht, während die Armut mit dem Sich-über-Wasser-halten gleichbedeutend ist. Die Städte Siebenbürgens sind vor allem Kleinstädte, unter denen die sächsischen herausragen, die den westlichen ähneln. Diese Siedlungen haben eine zentrale Struktur, ihre Häuser vermitteln die Stimmung einer diskreten Verschlossenheit.

Hamvas sieht einen historischen Irrtum darin, dass der Karpaten-Becken als geographisches Gebiet

für ein einziges Land gehalten wurde, da im Hinblick auf die hiesigen Nationalitäten und Nationen charakteristisch ist, dass hier äußerst verschiedenen Regionen und Volksgruppen mit sehr unterschiedlicher Vergangenheit und psychologischer Einstellung nebeneinander existierten. Die Nationalitäten verfügen laut Hamvas über Geschichten, während das Magyarentum die tausend Jahre alte Tradition pflegt:

„Der Anspruch von allen Nationalitäten, Kroaten, Deutschen, Slowaken, Rumänen auf Boden, Güter und Macht ist innerhalb des Landes partiell. Der Anspruch ist legitim, denn die Bodengüter gehören dem, der das Land bewohnt. Nationalität und Land sind aber nicht gleichbedeutend. Die Nationalität an sich ist noch kein Grund für Autonomie, und neulich, seitdem dies als Grund betrachtet wird, ruft dieser Irrglaube Krisen nach Krisen hervor. Außer den Ungarn hat kein einziges Volk eine Tradition, die sich über alle fünf Regionen mit gleicher Kraft ausdehnen würde.“⁴⁰

Anschließend analysiert Hamvas die Wechselwirkungen, Lebensordnungen und die Lebensführung der fünf Regionen ausführlich. In diesem Zusammenhang deutet er darauf hin, dass das Essen in Ungarn immer eine eminente kulturelle Bedeutung hatte.⁴¹

Einer der wichtigen Mittelpunkte der ungarischen gastronomischen Lebensordnung ist das Verhältnis zum Weinbau. Hamvas analysiert die Regionalkulturen des ungarischen Weins in einem selbstständigen Werk, in einem Essay mit dem Titel *Die Philosophie des Weins*.⁴² Der Weinkultur der fünf Regionen widmet er hingegen in den *Fünf Genien* lediglich eine kurze Ausführung. Er behauptet, dass jede Weinregion ihren *intimen Lokalgenius* besitzt und fügt hinzu, dass diejenigen, die vom Wein wirklich verstehen, sogar den eigenartigen Geschmack eines bestimmten Weinkellers erkennen können.

Hamvas legt Wert auf die intellektuelle Rolle des Weinverbrauchs innerhalb der Lebensordnung: „Aber diesseits und jenseits dieser südlichen Natur lebt nicht die elementare Wonne des Lebens, sondern das in den höchsten Eigenschaften des menschlichen Geistes verfeinerte orphische Wissen, die bewusste Realität des Augenblicks, die Einheit von Platon, Anakreon, Epikur und Marcus Aurelius, Ideen, Rausch, Heiterkeit und Weisheit zugleich. In Szekszárd ist das völlig anders als in der Gegend von Gyöngyös, anders als in Siebenbürgen, in Erlau oder in Tokaj. Kann man ohne Wein leben? Man kann, aber dann ist das Ganze nicht die Hälfte wert. Die Schnaps trinkenden Völker können diese Stufe der Freude nie erreichen.“⁴³

Hamvas vergleicht die Erkenntnis der intellektuellen Welt des Weins mit der hohen künstlerischen und religiösen. Er gliedert seine Theorie des Wein in

drei Teile. Im ersten Teil behandelt er die Metaphysik des Weins und darin die philosophischen Aspekte der regionalen Kulturen. Er betont, dass der Wein eine übernatürliche Gegebenheit sei. Im zweiten Teil spricht er von der Natur des Weins und stellt dabei das Verhältnis zwischen Land und Wein bzw. die Eigenschaften der einzelnen Weinsorten dar. Im dritten Teil fasst er die rituelle Ordnung zusammen, in der der Verbrauch von Wein mit den unterschiedlichen Bereichen des Lebens in Verbindung steht. Der theoretische Ausgangspunkt der *Philosophie des Weins* ist eine Klageschrift, die die seelische Armut der Atheisten entlarvt: „Denn der Atheismus als ein eingeschränkter Verstand und ein entartetes Gemüt würde im ganzen Leben leer ausgehen, wenn er irgendwo kein Surrogat fände. Was ist dieses Surrogat? Die übertriebene Aktivität. So führt der Atheismus notwendig zur Gewalt, und da er dazu führt, mussten die Atheisten die Weltmacht erlangen. Und sie haben sie in der Tat erlangt. Die mit ihnen kämpften, haben sie eigentlich beneidet. Für mich war das ein Irrtum. Als die Atheisten sahen, dass sie beneidet werden, wurden sie übermütig.“⁴⁴

VI.

Die Grundlage der Klagrede gegen den Atheismus ist die erste Phase jeden menschlichen Denkens, die *Wahrnehmung*. Die erkannten und begriffenen Dinge kommen auf der nächsten Stufe des *Verstandes* zum Ausdruck, in dem mit Hilfe der Analyse der Gehalt des Wissen entsteht, der dann vor den Richterstuhl der Vernunft gelangt, wo es entscheiden wird, was mit der begriffenen Kenntnis werden soll.

In seinem Überblick über den Atheismus wirft Hamvas' diesem vor, dass seine Denkweise auf die seelischen Komponenten der geistigen Kultur der Menschheit verzichtet und die Tatsachen und Vorgänge der Welt auf materialistischer Grundlage *szientifisch* oder *puritanisch* betrachtet.⁴⁵ Hamvas' Weinmetaphysik blickt auf den Paradiesgarten zurück und beschwört dabei jenes in Vergessenheit geratene Wissen, nach dem die Pflanzen den Genius der Spiritualität der Welt in ihren Düften und Ölen bewahrt haben.

Hamvas' Philosophie des Weins hat Weiten und Tiefen für den menschlichen Intellekt geöffnet, die sich auf die unmittelbarste Weise an die Grundfragen des Daseins knüpfen. Hier taucht die einst idyllische Welt des Goldenen Zeitalters auf, die die harmonische und spirituelle Einheit des Menschen in sich trägt. Die Menschheit hat es allerdings eine für allemal verloren, dennoch hat es ein Sinn, es zu beschwören, weil sich das heutige materialistisch-

technische Zeitalter an den Werten der einstigen geistigen Einheit Beispiel nehmen könnte.

Kehren wir aber zur Welt der *Fünf Genien* zurück. Hamvas analysiert hier die Zusammenhänge zwischen Genien und Kulturen detailliert. Er betont, dass die Genien und die Nationalitäten sich nicht ganz decken, da der Nationalismus vor allem im politischen Ideensystem des Nationalismus zum Vorschein kommt, was auf die Auflösung oder das Fehlen der geistigen Einheit hindeutet. In den Nationalismen kommen die *Konkurrenz*, die *Fehde*, der *Übermut* und die *eingebildete Geschichtsfälschung* zum Ausdruck. Eines von Hamvas' Steckenpferden ist die Deutung der verschiedenen Formen der geistigen Einheit. Sie werden auch bei der Behandlung von Genien und Kulturen untersucht. Diese geistige Einheit sieht er auch in der Universalität des Römischen Reiches und der mittelalterlichen Kirche, in byzantinischen, spanischen und britischen Reich bzw. in der Habsburgischen Monarchie. Die in der geistigen Einheit erscheinenden Genien verknüpfen die verschiedenen Völker der diversen Regionen und strahlen ihre Kräfte auch auf die umgebenden Regionen aus. Außer den fünf Genien Ungarns beschwört Hamvas noch drei, die in anderen Regionen der Welt eine Rolle spielen: „In Europa leben außer den fünf Genien nur noch drei, die keine Spuren in Ungarn haben. Der eine ist der afrikanische, dessen Anwesenheit man in Süd-Sizilien und in Spanien zu spüren bekommt, der aber auch auf Süd-Italien und Süd-Frankreich überstrahlt. Der andere ist der polare Genius, der sich auf den Norden Russlands, Finnlands und Skandinaviens ausdehnt, den Ural überschreitet und tief nach Sibirien überzieht. Der dritte ist der atlantische Genius, der sich von der östlichen Küste bis Nordpol erstreckt; dieser ist geographisch etwa der Kreis des Golfstroms, aus geistiger Sicht der Ort einer uralten und riesigen Zivilisation. Die Ruinen in Süd-England, Wales, Normandie und Bretagne sind vielleicht verwandt mit jenen in Kreta, Peloponnes und Malta. Es gibt sogar Hypothesen, dass die uralte atlantische Zivilisation über die das Mittelmeer hinaus reichte. Auf jeden Fall bildet die Küste des Atlantischen Ozeans einen selbstständigen Genius, und es ist nicht unmöglich, dass die Kelten etwas von dieser Zivilisation vermittelten“⁴⁶

Hamvas tritt für die Einheit von Volk, Nation und Sprache ein, welche Einheit sich am besten in der Tradition zeige. In dieser Einheit spielen die geographischen Gegebenheiten eine bestimmende Rolle; darin unterscheidet Hamvas die Begriffe des Raumes und des Ortes. Der Raum sei vor allem psychisch bestimmbar, er ist eine beschreibbare Entität, während der Ort das metaphysische Gesicht einer gegebenen Umgebung zum Ausdruck bringt. „Der Ort hat nicht

nur Physik, sondern auch Metaphysik, er ist nicht nur Anblick, sondern auch Genius (vgl. *genius loci*). Deshalb ist er nicht zu bestimmen, sondern lediglich zu zeichnen, er ist nicht unberechenbar, weil er ein Gesicht ist. Die Räume sind Begriffe, die Orte sind Namen.“⁴⁷

Im Begriff des Ortes erscheint der Genius, der ein psychischer Inhalt von hoher Geistigkeit ist. Dieser Genius widerspiegelt sich oft in den Ortsnamen, worauf auch die die Geistigkeit ausdrückenden Abstraktionen beruhen. Daraus resultieren überdies die *kollektiven Kategorien*, die eine dreifache Gestalt besitzen: Als *Mutterbegriffe* enthalten sie die grundsätzlichen Kategorien eines geographischen Bereichs (z.B. Volk, Kultur, Kaste, usw.); als *Konfliktfelder* bringen sie den Zusammenprall, die Widerstände der einzelnen Kategorien zum Vorschein; als die *architektonischen Elemente der Person* zeigen sie die individuellen Haltungen der in den einzelnen Landschaften aufgelösten Personen. So gelangt Hamvas zum Begriff der Gemeinschaft, die sich einst aufgrund des kollektiven Heils verstehen ließ. Die Individualität bedeutete in jener Zeit die Absonderung vom kollektiven Heil, und so kam es zu jener Wende, die die erste große Krise der geistigen Welt der Menschheit verursachte. Das Christentum erhob den Begriff des *persönlichen Heils* auf Podest, wodurch die Freiheit der Person zum Sinnbild der Erlösung wurde. Hamvas stellt die Frage, ob man das kollektive Heil wieder herstellen könnte: „Die Anstrengungen, die das kollektive Heil wieder herstellen wollen und lehren, dass das Heil von einer auserwählten Rasse, Volksgemeinschaft, Klasse oder Religion erreicht werden könnte, sind allesamt gescheitert und die keine Wirkung haben, werden auch scheitern. Wir leben in einem Äon, in dem die Persönlichkeit, also das einzelne, unwiederholbare und unersetzbare menschliche Individuum das letzte Wort behält. Denn das Heil ist kein kollektiver sondern ein individueller Begriff, also wird nicht das Ganze am Heil beteiligt, wie in der Urzeit, sondern jeder einzelne Mensch im eigenen Namen. Die kollektiven Kategorien leben deshalb im Menschen als unwandelbare, doch im Interesse des individuellen Ziels verwendbare Momente, die keinen Selbstwert mehr, weil keine Heilbedeutung besitzen.“⁴⁸

In Hamvas' Schriften kehrt jene Epoche in der Geschichte der Menschheit, die man das Goldene Zeitalter nennt, immer wieder zurück. Die Grenze jener Epoche ist das Jahr sechshundert vor Christi. Damals hatte sich im Laufe von drei-vier Generationen alles verändert. „Etwa sechshundert Jahre vor unsere Zeit lebten in China Laotse und Konfuzius, in Indien Buddha, in Iran der letzte Zarathustra, in Klein-Sein Herakleitos, in Ägypten der letzte Toth, in

Italien Pythagoras. Diesen Wandel kann man heute wie durch einen niedergelassenen Vorhang sehen. Damals wurde er aber nicht nur erfahren, denn, alles spricht dafür, dass man das, was geschah, besser verstand. Seltsam genug: wie weit jene Gebiete liegen und wie unabhängig auch diese Menschen voneinander handelten, beurteilten den Wandel fast eindeutig und fast mit den gleichen Worten.⁴⁹

Hamvas bewertet diesen Wandel in der Weise, dass die Wirklichkeit von China bis Italien gleichsam *in zwei Teile gerissen wurde und das Sein verloren ging*. Zur Illustration zitiert er Laotse:

Geht der große Sinn zugrunde,
so gibt es Sittlichkeit und Pflicht.
Kommen Klugheit und Wissen auf,
so gibt es die großen Lügen.
Werden die Verwandten uneins,
so gibt es Kindespflicht und Liebe.
Geraten die Staaten in Verwirrung,
so gibt es die treuen Beamten.⁵⁰

Die Abschließung des Seins verbindet Hamvas mit einer Grenzlinie, als das Leben in Erscheinung trat, was aber mit dem Untergang zusammenhänge. Verglichen mit dem einheitlichen Sein im Goldenen Zeitalter enthält das Leben nunmehr fragmenthaft den Gehalt des wahren Seins, während die Menschheit den ersten Schritt zur Apokalypse macht. Jede Sünde und jedes Leiden lässt sich erst im Verhältnis zum Goldenen Zeitalter deuten, mithin das *Goldene Zeitalter ist die Voraussetzung der Apokalypse*. In den vergangenen mehr als zwei und halb Jahrtausenden erschien der Wunsch nach dem Goldenen Zeitalter wiederholt. Ist aber wohl die Einheit des Goldenen Zeitalters ein für allemal verloren gegangen? „Denn das goldene Zeitalter ist nichts anderes als das Urbild des Lebens. Das ist das gelöste Leben, das vollendete, geformte, fertige, erfüllte, mangellose Sein. Und weil das goldene Zeitalter das Sein ist, ist es nichts anderes, als der Gegenstand der permanenten und unstillbaren Sehnsucht in jedem Menschen und in jeder Zeit. Die Apokalypse ist ihrerseits das aufgelöste und zerrissene Leben, das Leben in fließendem Zustand, formlos, ungelöst. Das goldene Zeitalter ist die Erfüllung, die Apokalypse die Möglichkeit. Und seitdem das goldene Zeitalter verloren gegangen ist, lebt die Menschheit in Apokalypse. Apokalypse heißt wortwörtlich soviel wie *revelatio*, Erschließung, urteilhafte Offenbarung. Das goldene Zeitalter heißt wortwörtlich soviel wie *das Glück des Heils*. Die zwei Ausdrücke sind die zwei extreme Lagen des Seins.“⁵¹

Hamvas sieht auch in den Kräften der fünf Genien das Verhältnis zum Goldenen Zeitalter bzw. die apokalyptische Zeit der Gegenwart: „Die Kräfte der fünf Genien sind das Lebensideal (im Süden),

die Kultiviertheit und das soziale Gleichgewicht (im Westen), die Naturnähe und die Empfindsamkeit (im Norden), die Sehnsucht nach Freiheit (im Osten) und der verwickelte Reichtum (Siebenbürgen). Heute prägen sie in erster Linie eine Frage der Persönlichkeit, doch in dem Sinne, dass sich die Einheit, Ordnung und das hohe Niveau innerhalb des Volkes erst dann verwirklichen lässt, wenn sich viele Menschen dieser fünf Genien harmonisch bewusst werden. Ungar zu sein heißt Gleichgewicht zu schaffen in der Welt der fünf Genien. Und gerade dieses Gleichgewicht ist es, was sich nach unserem historischem Gedächtnis noch in keinem realisiert hat.“⁵²

Anschließend analysiert Hamvas die wichtigen Wendepunkte in der ungarischen Geschichte aus der Sicht der Entstehung der Genien und geht dann zu einer Untersuchung der psychischen Archetypen des Ungarntums über. Diese Typologie bringt die Urformen der Genien zustande. Während aber in Europa, wie Hamvas sagt, die einzelnen Völker zwei oder drei Genien in sich vermengen, hat das Ungarntum fünf Urtypen: 1. Den *südlichen* Typus, gleichbedeutend mit Ruhe bzw. Idealität und rhythmischem Lebensanspruch des Instinkts des goldenen Zeitalters. 2. Den *westlichen* Typus, in dem die Bildung, das Praktische und das Zivilisierte erscheinen. 3. Den *nördlichen* Typus, der Provinzialität, Halbbildung und Melancholie enthält. 4. Den *östlichen* Typus, der lethargisch und heftig, zugleich aber übermütig und gespannt bzw. vorläufig ist. 5. Den *siebenbürgischen* Typus, der klug, praktisch, raffiniert, vielseitig und zerrissen ist. „Das Ungarntum lebt aus der Einheit dieser fünf Archetypen, er muss sogar aus ihnen leben, denn es hat keine andere Möglichkeit, als aus diesen fünf zu leben. Die Schwierigkeit ergibt sich aber daraus, dass es bei alledem nicht aus ihnen lebt. Die vollkommen ausgeglichene Verwebung ist allerdings selten und gewinnt nur in den besonders großen Persönlichkeiten des Volkes Gestalt. Es ist auch natürlich, dass alle hier lebende Menschen den Stempel der eigenen Region am prägnantesten tragen. Die Schwierigkeit liegt nicht darin, dass er von den anderen vier keine Kenntnis nimmt und sie nicht als mit ihm gleichrangige anerkennt, sondern darin, dass er den anderen Archetypen gegenübersteht, und zwar feindlicher und ausschließlicher als wenn er fremder Herkunft wäre.“⁵³

Der Meinung von Hamvas über die „Fremdheit“ der fünf Genien zueinander widerspricht die Tatsache, dass die Bewohner der verschiedenen Regionen im Laufe der ungarischen Geschichte sehr oft imstande waren, sich zu einem bestimmten Zweck zusammenzuschließen. In diesem Bezug sieht er die Abweichungen unter den einzelnen Regionen als gravierender an, als sie in Wirklichkeit zu Tage

traten. Dass es Unterschiede in den Traditionen, Auffassungen und sogar in der psychischen Verfassung der einzelnen Volksgruppen in den verschiedenen Regionen gibt, ist ein natürliches Phänomen, aber dass gerade *das* das fehlende Element in der Zusammenwirkung der fünf Genien wäre, lässt sich vielmehr als eine Übertreibung bezeichnen, wenn man es im Kontext einer bestimmten geschichtlichen Epoche unter die Lupe nimmt. Hamvas erfordert die Einheit der fünf Genien aufgrund der zweitausend Jahre alten Einheit des Goldenen Zeitalters, die nichts anderes ist, als die auf die Gegenwart projizierte Idee einer ehemals möglichen Einheit. Dieses Prinzip wäre aus der Hinsicht relevant, dass es die Ziele einer jeden Gemeinschaft befördern könnte; es konnte sich aber in den vergangenen zwei und halb Jahrtausenden gerade deshalb nicht verwirklichen, weil die erwähnte Einheit wohl auf immer aufgelöst und für den Menschen der apokalyptischen Epoche zu einem bloßen geschichtlichen Denkmal wurde.

Im nächsten Schritt untersucht Hamvas die Frage nach der Einheit im Bezug auf die Entstehung der Zivilisation. Er geht von der Philosophie des Brahma aus und projiziert sie auf die ungarische Geschichte. Er vertritt den Standpunkt, dass sich das Erscheinen des christlichen Priestertums nach der ungarischen Staatsgründung (im Jahre 1000) als ein anorganischer Prozess abspielte, da die Aufnahme des Christentums bei den Ungarn nicht die Veränderung der geistigen Identität, sondern ein politisches Mittel zur Erhaltung des Ungarntums und seiner Angliederung an den katholischen Westen bedeutete. Man denke nur daran, dass es zur Verbreitung des Christentums Jahrzehnte lang der Gewalt bedurfte und die heidnische Glaubenswelt in der Árpád-Zeit stets parallel mit der neuen Religion im Geheimen zugegen war und wirkte; einige ihrer Elemente haben sich sogar in die geistige Kultur des ungarischen Christentums eingebaut.

Ebenfalls im Bezug auf die Einheit würdigt Hamvas das Schicksal einiger hervorragender historischer Persönlichkeiten: „Das Volk wurde somit zum typischen Bereich der reichen aber nirgends gehörenden Talente zum Land der Nationalitäten und Sekten, ohne ernsthafte universelle Beziehungen. Es lebten hier manchmal überragende, aber immer allein stehende und deshalb verbindungslose Individualitäten ohne Vor- und Nachfahren, die keine Tradition, sondern höchstens nur ein momentanes Gleichgewicht schöpfen konnten, das sich nach ihrem Tod auflöste.“⁵⁴

Bei seinen diversen geschichtlichen Untersuchungen wendet sich Hamvas oft an den uralten, aus dem Goldenen Zeitalter abgeleiteten Einheitsbegriff und seiner Gleichgewicht schöpfenden Rolle. Damit in Verbindung hat er 1964 einen Essay mit dem Titel *Ein-*

heitslogik aus hundertzwanzig Abschnitten geplant, aus denen er sechsunddreißig beenden konnte.⁵⁵

„Die analogische Logik steht im Zeichen der Eins, die rationalistische Logik im Zeichen der Zwei, die Einheitslogik im Zeichen der Drei. Der Schöpfer der Einheitslogik was Jacob Böhme. Die Basis der Einheitslogik ist der Begriff des *Inqualierens*. Das *Inqualieren* bedeutet die gegenseitige Durchdringung. Die gegenseitige Durchdringung ist die folgende: Ich ziehe im Denken, wenn ich zwei logische Einheiten einander nähere, die zwei Elemente solange zusammen, bis sie fast identisch werden. Aber: Bevor die Identität eintritt – da in den zwei Elementen noch immer etwa übrig bleibt, das nicht identifizierbar ist –, löst dieser Punkt einen Gegenwirkung aus. Die zwei Elemente beginnen sich wider zu distanzieren, was solange dauert, bis die zwei Elemente die Grenze des Gegensatzes erreicht haben. Aber: Sie werden zu keinen Gegensätzen, da in den zwei Elemente noch immer ein einziger Punkt übrig bleibt, der nach wie vor identisch ist. So beginnen die zwei Elemente sich einander wiederum zu nähern. Die Annäherung dauert solange, bis die zwei Elemente die Grenze der Identität erreicht haben. Und so geht es immer weiter.“⁵⁶

In Hamvas' Analyse realisiert sich die Einheitslogik durch die Verknüpfung von analogischer und rationaler Logik. Den Grundsatz ergänzt er noch damit, dass die falsche Wahl einer notwendigen Logik bei der Lösung eines Problems zum Wirrwarr führen kann. Das geschieht z.B. wenn man eine analogische Logik auf die Prozesse der rationalen Logik überträgt. Auf die Relation zwischen Einheit und Logik geht übrigens Hamvas bereits in den *Fünf Genien* ein.⁵⁷ Er zeigt dort, dass der wichtigste Teil jeder Einheit der Mittelpunkt als die Möglichkeit der Bezugnahme ist, der aber keine Identität und keine Gleichheit bedeutet, weil in jener die Bestandteile nicht zu unterscheiden, in dieser aber die Teile gegeneinander austauschbar sind. Die Grundvoraussetzung für die Durchsetzung jedweden Einheitsbegriffs ist somit, dass er durch unterschiedliche Elemente hervorgebracht werde. Außer dem Mittelpunkt ist noch das Gesicht ein wichtiger Teil der Einheit, in dem sich der Mittelpunkt ausdrückt. Die in der ungarischen Geschichte häufig vorkommenden Phänomene der Uneinigkeit, des Verrats oder des Bruderzwistes erklärt Hamvas ebenfalls mit dem Fehlen einer solchen Einheit.⁵⁸

VII.

Anschließend spricht Hamvas ein strenges Urteil über das ungarische Volk im Bezug auf geschichtlichen Situationen aus, nämlich als Fremde das Land

eroberten: „Die Eroberer verstanden die unerhörte Menge an anonymen Anzeigen nicht, sie wunderten sich, erschrecken und verachteten dieses feige und schlechte Volk, in dem die Menschen ihre eigenen Brüder auf diese Weise verraten und ausliefern konnten“⁵⁹

Man kann dazu immerhin bemerken, dass in Frankreich im Zweiten Weltkrieg während der deutschen Besatzung das kollaborierende Verhalten auch charakteristisch war. Die große Zahl dieser Fälle wurde von der Geschichtswissenschaft auf verblüffende Weise nachgewiesen.

Hamvas betrachtet auch die ungarische Aufklärungs- und Reformzeit im Spiegel des Einheitsbegriffs. Er meint, dass die mit Bessenyei beginnende Erneuerung zum bis dann fehlenden Aufstieg des Ungarntums diene, welchen ein halbes Jahrhundert andauernden Prozess er mit der Erscheinung des Genius gleichsetzt. Vom Beginn der Reformzeit aber, da die politische Tätigkeit vorherrschend wurde, verlor diese Genius an Kraft. Zwei spätere Perioden – zwischen dem Ausgleich und dem ersten Weltkrieg bzw. zwischen den zwei Weltkriegen – hätte für die ungarische Nation erneut eine Möglichkeit schaffen können, den geistigen Genius zu verwirklichen. Die fehlende geistige Tradition hätte wohl dazu beitragen können, dass die vergangenen zwei Jahrhunderte der ungarischen Geschichte im Bezug auf die Selbstverwirklichung erfolgreicher werde. Dafür, dass das nicht so geschehen ist, trägt in den Augen von Hamvas der ungarische *adelige Kaste* die größte Verantwortung. Ein weitere Grund liege darin, dass „sie nicht die eigenen Kräfte gebrauchte und ordnete, nicht die eigenen Fähigkeiten entwickelte und bewusst machte, wie das von der Kschatrija in sich, ohne eine geistige Kaste auch nicht anders machen kann, sondern an Oberflächen und Äußerlichkeiten, am nicht vorhandenen Ruhm Gefallen fand. (...) Konfuzius sagte, die Herrschaft des Adels dauere höchstens zehn Generationen, die Herrschaft des Bürgertums höchstens fünf Generationen, die Herrschaft der Knechte höchstens drei Generationen lang. Eine geordnete und andauernde Herrschaft kann nur die geistige Kaste schaffen und aufrechterhalten.“⁶⁰

Hamvas hält den Adel im Grunde zur Führung eines Volkes oder Staates für unfähig, insofern er im Irrglauben lebt, dass man in einem Lande auch mit Verordnungen und Verkündigungen regieren könne. Diese Idee beherrschte den Adel im ganzen Europa und lässt ihn die Technik der Herrschaft darauf einschränken, Gebote zu erlassen, die dann vom Volk befolgt werden. „Der Platz der Gemeinschaft wird leer. Man lebt nur oberhalb und unterhalb der Gesellschaft, in ihr lebt niemand.“⁶¹ Damit im Zusammenhang meint Hamvas, dass die Selbstverderbung,

der *Todesinstinkt*, der *Verderbungsinstinkt* des Adels nicht nur in Ungarn, sondern auch im ganzen Europa charakteristisch wurde. Diese Situation wurde dadurch noch weiter erschwert, dass nach einer Zeit in der Tat nicht mehr der Adel selbst, sondern sekundäre Machtfaktoren, Banken und Abenteurer im Namen des Adels herrschten. So entstand die *parasitäre Macht*. Diese Tendenz ging überdies mit verschiedenartigen sophistischen Ideen einher, die Korruption verbreitete sich, der Wille der Schwindler und Hochstapler setzte sich durch.

Für Hamvas ist in diesem Prozess das Bedauerlichste, dass das Fehlen der Einheit der Genien bzw. das Politische ohne Charisma das Schöpfen und die Geltung von geistigen Werten vollends in den Hintergrund drängten. Dennoch glaubt Hamvas unerschütterlich an die Idee der intelligenten Gesellschaft, an die weitgehende Durchsetzung der ethischen Lebensprinzipien, obgleich er selbst darüber im Klaren ist, dass das 20. Jahrhundert als die Zeit der Industrie, des Geldes und der Technik keinen fertilen Boden dafür bietet, dass die Massengesellschaft durch pädagogische und erzieherische Ideale zu einer ideellen menschlichen Welt geführt wird es ist ein interessanter kulturphilosophischer Beitrag in Hamvas' Denken wenn er meint, dass die Zigeunermusik eine bedeutende Rolle im Untergang des Adels hatte: „Die Zigeunermusik ertönt gleichzeitig an den großen Bällen, in den Dorfkneipen, an Hochzeiten und Festen und in den Cafés, und sie ist außer der vokalen und soloinstrumentalen Musik die einzige instrumentale Musik. Es ist unmöglich, dass etwas Wohlmeinendes so tief schlecht wäre. Wahrscheinlich ist das, was sie heute ist, das Ergebnis eines seit Jahrhunderten andauernden Komödierens. Es ist unschwer zu erkennen, dass sie in irgendwelcher Form in der Gefühlstradition schmarotzt; ob sie überheblich und voller patriotischer Melancholie ist oder eben stampft: sie ist mit keiner ernsthaften Musik vergleichbar. Sie ist eine Form des musikalischen Synkretismus, der den Gemeinplatz und die Wirkung erzielt und an die unterste Stufe des Geschmacks appelliert – wenn man das überhaupt Geschmack nennen kann. Wie sich in den untergehenden Epochen einer Gemeinschaft außerhalb und unterhalb der Kasten die Ausgestoßenen einer Gesellschaft zusammentun, so schlägt sich die schwarze Kunst in der Dichtung und in der Musik nieder, welche schwarze Kunst das Exkrement der echten ist.“⁶² Hamvas weigert sich glatt, die Zigeunermusik die *Geheimmusik* der ungarischen Dichtung zu nennen, und warnt auch davor, dass diese Art Musik allein herrschend werde.

Anschließend interpretiert Hamvas den Begriff des Westens aufgrund des Gehalts des Genius und

der Wirkungen der Zivilisation. Die Wurzel des Problems sieht er darin, dass nach der Zeit der Streifzüge das westliche Priestertum und Rittertum die Konsolidierung der eindringenden nomadischen Kulturen versuchte, in welchem Prozess der östliche Genius nichts widerstandslos aufnehmen konnte. Hamvas unterstreicht dabei die Meinung, die auch von den Orientalisten seiner Zeit häufig geäußert wurde, nach der der Grund für die Wertunterschieden zwischen Westen und Osten darin bestehe, dass für die Völker des Orients die abendländische Zivilisation zur Hindernis ihrer *freien Selbstentfaltung* wurde. Der Pseudomythos hat sich mit der Wirklichkeit der geschichtlichen Zeit vermischt, was in der Zeit der Krise der westlichen Zivilisation peinliche Folgen hatte. Zum Hass zwischen Ost und West bemerkt Hamvas, er sei eine *grundlose kollektive Projizierung*, die in allen geschichtlichen Zeiten vorkomme. Daraus stamme die in der Vorstellung der Massen immer zauberhafte Suche nach dem Sündenbock; dadurch wird die Verfolgung der Ketzer, der Juden oder der einzelnen Gesellschaftsgruppen ein leichtes Spiel. Die Methode der Projizierung habe sich außerdem auch in die politische Welt eingebürgert und wurde auch in der Gegenwart zu einem ernsthaften Wirkungsfaktor. „In den schlecht regierten Völkern entsteht irgendwelche Phantasmagorie fast gesetzmäßig, die die eigene Unzufriedenheit und die infolge der schlechten Regierung erlittenen Sorgen auf eine andere soziale Gruppe projiziert und auch solche Gruppen zügellos hasst, die mit den Ursachen der Leiden nichts zu tun hat.“⁶³

Hamvas fügt hinzu, dass die Projizierung in den eigenartigen geschichtlichen Ereignissen auch eine wirkliche Rolle spielen kann. Die Gedankenwelt des Ostens hat das Christentum schwer aufgenommen und sah darin vor allem nur die Unterdrückungsmechanismen des Westens. Der Hass wurde auf den Westen übertragen, welcher hier eine Selbstschuttfunktion hatte: Daraus erwuchs die große Spannung zwischen den zwei Weltordnungen: Der östliche Westen-Hass und die westliche Ost-Romantik standen einander gegenüber. Hamvas macht den folgenden Vorschlag zur Auflösung dieses Gegensatzes: „Der ost-westliche Gegensatz lässt sich auf einem einzigen Weg beseitigen. Dieser Weg ist, dass sich der Mensch der Fünfschichtigkeit des Ungarntums bewusst wird, zwischen die Schicht der Tiefebene und der Westens die südwestliche, nördliche und siebenbürgische, mithin eine geniale Kraft einschiebt, die die Spannung auflöst. Jeder ungarische geistige Mensch, und vor allem die Dichter haben den Antagonismus in dieser Weise überbrückt.“⁶⁴

Als Beispiel dazu erwähnt Hamvas die Lyrik von Mihály Csokonai Vitéz (1773–1805), dessen Er-

lebnishintergrund aus dem östlichen Gedankengut, während seine poetischen Mittel aus den westlichen Formen stammten. Für Hamvas ist wichtig zu erkennen, dass die Mittel der ungarischen Sprache die östliche Spiritualität bereits verloren, während die rhetorischen Formen des Westens die hinterlassene Leere ausgefüllt haben. Bezüglich der Sprache setzt Hamvas hohe Maßstäbe, da er die Sprache des Goldenen Zeitalters als Vergleichsgrundlage annimmt.⁶⁵ Die orphische Prosa verschwand aus der europäischen Tradition parallel mit dem Erscheinen der Nationalsprachen, wodurch auch der Logos aus dem Zentrum in den Hintergrund trat. Die ungarische Spracherneuerung bedeutete auch eine Möglichkeit zur Wiederherstellung des Logos, doch konnte hauptsächlich nur die Erweiterung des veralteten Wortschatzes verwirklichen. Daraus erwuchs die Tendenz, dass die Sprache selbst einen sophistischen Charakter erlangte. So musste Hamvas in seiner Zeit wahrnehmen, dass sich zwischen der Umgangssprache und der geistigen Sprache ein immer größerer Abgrund auftat. Den Hauptgrund dafür sah auch er darin, dass die Umgangssprache dermaßen verflachte, dass sie sich immer weniger an die geistige Sprache knüpfen ließ. Hamvas greift auch diesem Kontext gerne zur östlichen Welt der Kasten. Obwohl diese Gesellschaftsschicht immer eng war und von der Gesellschaft abgeschieden, abgeschottet wurde, meint Hamvas dennoch, dass sie nötig ist, da sich ihre Ausstrahlung auf die ganze Gesellschaft auswirkt. Die Grundlage der Herrschaft der Kaste ist nicht die politische, sondern die *geistige Macht*. Als Beispiel dafür erwähnt er, dass die Zivilisation zwischen der neolithischen Zeit und dem Mittelalter grundsätzlich metaphysische Kulturen mit religiösem Inhalt und theokratischer Ordnung waren.

Nach Hamvas lässt sich die harmonische Lebensordnung lediglich durch eine metaphysische Hauptmacht realisieren. Diese geistige Herrschaft könnte sich in Ungarn in der Gegenwart der fünf Genien verwirklichen; stattdessen wurde diese Forderung lediglich von ein paar überragenden historischen Persönlichkeiten durchgesetzt. „Die Kräfte, wenn ihre Wirkung nicht positiv sein kann, werden negativ und schaffen keine Einheit sondern nur Auflösung. Die andere Seite des Genius ist der Dämon. Der Lenker des ungarischen Volkes im Großteil seiner Geschichte war, nach außen, aber vor allem nach innen, der dämonische Hass.“⁶⁶ Damit lässt sich auch ein Phänomen in der ungarischen Geschichte erklären, dass nämlich die Herstellung und Durchsetzung der geistigen Kasten nur versuchsweise vorhanden war und der Logoszentrismus in keiner Epoche zur allgemeinen Gültigkeit gelangte. Diese Lage wurde

durch die moralische Krise noch gravierender, die jeder ungarischen Schicksalswende gesetzmäßig folgte.⁶⁷

Das Tragischeste in der Geschichte Ungarn liegt für Hamvas darin, dass die sich bietenden Möglichkeiten und Chancen zur Schöpfung einer geistigen Kaste fast immer gescheitert sind. Doch wird diese Chance von jeder Epoche entdeckt, wozu laut Hamvas drei Dinge notwendig sind: Namenlosigkeit, Machtlosigkeit und Vermögenslosigkeit. Dieses Rezept für die Heilung der geschichtlichen und politischen Wirklichkeit des 20. Jahrhunderts hat sich aber verspätet, denn die Regeln des industriellen Kapitalismus, der Massengesellschaft und des technischen Zeitalters haben sich dermaßen eingebettet, dass Hamvas' menschliche und moralisch-geistige Lösung lediglich unter musealen Denkmälern einen Platz finden könnte. Die Unmöglichkeit dieser Lösung sah er selbst allzu gut, denn die in der geistigen und psychischen Krise des Westens wurden bereits die Politik, die Psychologie, die Pädagogik und sogar die Religion unverkennbar von der Wirtschaft beherrscht. Die Möglichkeiten der Teillösungen waren keine Selbstverständlichkeit mehr. „Jede Frage wurde zur Frage der Menschheit. Jede Lösung muss aus diesem Ganzen ausgehen. Und dieser Schlüssel zum Ganzen wurde im Wissen um den menschlichen Grundzustand gefunden. Das ist der Kern des ewigen brahmanischen Wissens. Es ist daran zu erkennen, dass es nicht säkularisierbar ist. Es ist polarisierbar und nicht auflösbar. Es ist nicht nötig, zwischen Exoterikern und Esoterikern zu unterscheiden. Wer dazu nicht reif ist, hat sich selbst ausgeschlossen. Es liegen keine Spannung und kein Reiz darin. Es ist nicht der Bereich der Entdeckungen. Es taugt weder zu Predigten, noch zu Parteiprogrammen. Wer mehr gelitten hat, versteht es besser, wer bewusster ist, der sieht darin tiefer, wer in seinem Leben reiner ist, kommt ihm näher. Es gibt in ihm nichts Abstraktes und keine Willkür. Das ist das naive und komplexe Wissen des Anfangs der Anfänge, in dem aber die kindliche Einfachheit eine endgültig reife Versöhnung ist, und in dem die Mathese und der Traum sich ebenso decken wie das Wunder und die Realität.“⁶⁸

Dazu empfiehlt Hamvas den spirituellen Geist der Brahmanen, also ruft er zur moralisch-geistigen Lösung der krisenhaften Probleme des Westens das östliche Denken zur Hilfe. Es ist kein Zufall, sagt er, dass diese Geistigkeit in Europa vor allem in den Werken von Literaten und Künstlern aufzufinden ist. Unter den Denkern des Westens wurden nur wenige vom brahmanischen Geist berührt, doch konnten sie keine zusammenhängende Tradition stiften (Cusanus, Leonardo, Shakespeare, Cervantes, Böhme,

Pascal, Bach, Mozart, Hölderlin, Nietzsche, Tolstoj). Es ist auch problematisch, dass die künstlerische und wissenschaftliche Geistigkeit im 20. Jahrhundert seine *Leuchtturm*-Rolle längst verloren hat.⁶⁹

Dafür, dass der Brahma des östlichen Denkens dem Westen – und darin Ungarn – beim Ausgang aus den permanenten Krisensituationen Hilfe leisten kann, ist laut Hamvas die wichtigste Bedingung, dass diejenigen, die das Leben der anderen leiten, außerhalb der verschiedenen sozialen Prozessen stehen, denn erst auf diese Weise könne man die Interesselosigkeit erreichen und die Voreingenommenheit vermeiden.⁷⁰ Auf diesem Grund hofft Hamvas die Weltkrisenphänomene seiner Gegenwart zu beseitigen und dazu beizutragen, „dass sich anstelle der modernen szientischen Atheokratie die Möglichkeit einer neuen Zivilisation eröffnet.“⁷¹ Er fügt aber hinzu, die Weltkrise sei noch nicht am Ende, sie habe ihren Tiefpunkt noch nicht erreicht. Die Sehnsucht nach der universellen Ordnung sei noch nicht generell bezeichnend. „Das Unwissen um die Wirklichkeit ist noch so verbreitet, dass man weltweit wirtschaftliche, politische, militärische und technische, mit einem Wort: abstrakte Lösungen ausprobiert, ohne eine Ahnung von der wirklichen Lage zu haben.“⁷²

Diese Situation wird noch dadurch erschwert, dass die früheren Werte und adäquaten geistigen Inhalte Europas allmählich in den Hintergrund gedrängt wurden. Hamvas ist der Meinung, dass die Herstellung eines geistigen Europas als Lösung in Ost-Europa realisierbar ist, während im Westen das Gleiche wegen der herrschenden Irrglauben nicht mehr möglich sei. Die Entfaltung ist umso schwieriger, als dass die östliche und westliche Elite gleichermaßen in einem geistigen Parasitismus leben. Das größte Problem der Elite ist, dass sich in ihrer Tätigkeit die Politik von der Moral trennte. „Wo immer die Elite entstand, war sie traditionslos, ein Pöbel ohne Kaste (Chandala), mit dem Unterschied, dass er sich in der Gesellschaft nicht nach unten, sondern nach oben niederschlug; so kam im Laufe der letzten hundert fünfzig Jahre der für Europa typische Übermensch-Chandala ins Leben, der mit seinem Lebensstil nicht nur die Geldmensen, die Diplomatie, den Großhandel und die Großindustrie, sondern auch die Kirche, die Kunst und die Wissenschaft beeinflusste.“⁷³

In der Deutung von Hamvas spielen die qualitativen Beziehungen zwischen Persönlichkeit und Gemeinschaft eine wichtige Rolle. Die kollektiven Kategorien können in der Modernität die Bedingungen der positiven geistigen Wiederherstellung der Persönlichkeit nicht mehr schaffen. Die Individualität der westlichen Persönlichkeit löst sich im

Kollektiv nicht mehr auf, sie baut vielmehr Mauern zwischen sich und die Gemeinschaft. An diesem Punkt gelangt Hamvas zur Idee eines utopistischen oder ideellen Staates: „Der universelle Staat, auf den heute der Mensch wartet, ist deshalb Menschheitsstaat in der Weise, dass in ihm alle Kollektive frei leben können, jede Rasse, jede Klasse, Religion oder Nation ihr Werk frei schaffen kann.“⁷⁴

Auf den letzten Seiten der *Fünf Genien* charakterisiert Hamvas das Verhältnis zwischen Mensch und Boden, und zählt die Werke mancher europäischen Autoren auf, die zu diesem Thema umfangreiche Theorien geschaffen haben. Die Liste ergänzt er mit volkscharakteriologischen und umwelttheoretischen Werken und geht dann zu den Werken der ungarischen Autoren in diesem Thema über. Die Schriften von Gyula Szekfű [siehe oben im Kap. *Multikulturalität und Metaphysik*] über die Probleme der ungarischen Nation hält er eher für politisch als wohlmeinend. Er ist der Meinung, dass die Schriften von Friedrich Riedl neben jenen von Lajos Fülep und Lajos Prohászka bezüglich der Schicksalsfragen des Ungarntums die authentischsten sind. Prohászkas *Der Wanderer und der Exulant* (s. Kap. *Die Höllenfahrt des Wanderers...*) ist in seinen Augen, eben wegen der Einheitsidee, die authentischste ungarische Schicksalsdeutung. Die Zivilisationsfragen betreffend schätzt er die Ergebnisse der *kulturmorphologischen* Richtung repräsentiert von Spengler und Frobenius als eminent bedeutend. Wiederum im Bezug auf die Einheitsidee findet er die Bestrebungen der Gesellschaft, Tradition und Philosophie nach Einheitlichkeit beachtenswert. Seine eigene Theorie passt gerade in diesen kulturmorphologischen Ansatz hinein, da in ihr die *Stileinheit* zwischen *Landschaft-Mensch-Lebensordnung* eine reelle Harmonie begründet. In diesem Bezug unterscheidet Hamvas zwischen Tradition und Zivilisation, insofern die erwähnte Stileinheit nicht auf der Zivilisation, sondern auf einer Grundeinstellung beruht. An diesem Punkt verbindet er die östliche brahmanische Moralphilosophie mit der westlichen Geschichtsphilosophie: „Die brahmanische Geschichte wird heute Geschichtsphilosophie genannt. Spengler, Frobenius, Sorokin, Toynbee stehen dadurch, dass sie sich nicht mit Epochen und Völkern, sondern mit größeren Einheiten, mit Zivilisationen befassten, der brahmanischen Geschichte näher, denn sie suchten nicht danach, was geschehen ist, sondern danach, was der Sinn davon ist und welche Folgen das hat, was geschehen ist.“⁷⁵

Im Kontext der Frage nach der Tradition hebt Hamvas die Bedeutung von René Guénon hervor, der im 20. Jahrhundert am ausdrücklichsten verkündete, dass man zur Lösung der Probleme der Ge-

genwart zum Urwissen der Kulturen zurückkehren müsse. Guénon verwarf den Begriff der Zivilisation und die damit verbundene Fortschrittsidee. Hamvas behauptet in Einvernehmen mit ihm, dass die Rückkehr zur Tradition und die Befreiung von den materialistischen Objektivierungen notwendig sind.

VIII.

In den Schlussfolgerungen der *Fünf Genien* konstatiert Hamvas, dass die Sprache der Metaphysik in Europa kompromittiert wurde, weshalb die Zeit noch nicht gekommen sei, dass der Abendland aufgrund der östlichen und westlichen Traditionen jene geistigen Kasten aufbaut, die die Erneuerung der euroatlantischen Welt versuchen könnten. Darauf müsse man noch geduldig warten, bis sich die Sprache des Szientismus hinlänglich kompromittiert hat und ein Versuch der Neuverwendung des ursprünglichen Sinns der Wörter gemacht werden kann. Sollte dies erfolgen, dann ergäbe sich die Möglichkeit einer Lösung der Probleme der Nationalismen und der Säkularisation.

Die Ergebnisse der geschichtsphilosophischen Theorie von Hamvas können auch für die Denker des 21. Jahrhunderts aufschlussreich sein: Die Tradition verkörpert durch das Goldene Zeitalter, das einst die geistige Einheit verwirklichen konnte, ging nach der Krise im Jahr 600 v. Chr. unter und die Menschheit trat in die geschichtliche Epoche der Apokalypse. An der Schwelle des 21. Jahrhunderts sind die euroatlantischen Weltphänomene der Spätmoderne nach wie vor ungünstig für die Aufnahme der von Hamvas vorgeschlagenen Lösung, doch kann unsere Aufgabe darin bestehen, die Theorie dieses überragenden ungarischen Denkers der Vergessenheit zu entreißen.

Anmerkungen

¹ Hamvas Béla: Világválság. (Die Weltkrise, im Weiteren: Weltkrise). Magvető, Budapest 1983

² Vgl. Pitirim Sorokin: Social and Cultural Dynamics. London: Allen Unwin 1937, vol. 3: Fluctuation of Social Relationships, War and Revolution. Hier: S. 532f.

³ Weltkrise, S. 63f.

⁴ Wir heben nur einige von Hamvas' Schriften hervor: Kulturmorphológia (Kulturmorphologie). Protestáns Szemle Juni 1935, S. 279-286. Keyserling új könyve. (Das neue Buch von Keyserling). Társadalomtudomány Oktober-Dezember 1934, S. 318-324. A szellem és a háború (Der Geist und der Krieg). Társadalomtudomány Juli-Dezember 1939, S. 200-204. A válság pszichológiája (Die Psychologie der Krise). In: Országút, Mai 1936, S. 13-16. A világnézetek lélektana (Die Seelenkunde der Weltanschauungen). Katolikus Szemle Juni 1938, S. 359-361. A mai világ képe (Das Bild der heutigen Welt). Pannónia Juni-September 1938, S. 287-293. W. Kröner: Der Untergang des Materialismus (Rezension). In: Athenaeum 26 (1939), H. 2/3, S. 185-187.

⁵ Weltkrise, S. 65.

⁶ Weltkrise, S. 66f.

⁷ Weltkrise, S. 70.

⁸ Weltkrise, S. 75.

⁹ Weltkrise, S. 80.

¹⁰ Weltkrise, S. 9-33.

¹¹ Zitat in der Weltkrise, S. 22.

¹² „Und der Nihilismus kulminiert nicht dort, wo der heutige Mensch die Religion verlässt, die ihn verlassen hat, sondern wo er trotz seiner Überzeugung und der Ferne der Religion auf einer Illusion beharrt, an die er subjektiv nicht mehr glaubt und die objektiv keine geschichtliche Wirklichkeit und Gegenwart mehr besitzt. Und das ist eigentlich nicht einmal der endgültige Nihilismus, der jetzt in Europa herrscht. Dieser Standpunkt ist, wie Löwith schreibt, noch unvollkommen wie der Atheismus, der zwar an Gott nicht mehr, aber als Ersatz an das Nichts als einen versteckten Gott glaubt. Der Atheismus ist nur das vorletzte Ergebnis der Auflösung unserer Zustände, ebenso, wie auch der wissenschaftliche Positivismus eigentlich die Vor-Philosophie der Enttäuschung ist. In Ermangelung eines Glaubens glaubt er zunächst an die Glaublosigkeit. Gegenwärtig befindet sich der Mensch in einem Übergangszustand, in dem er im Grunde an nichts glaubt, trotzdem alles beim alten belässt: Er glaubt an kein christliches Jenseits, doch beharrt auf ihm in Form einer weltlichen Eschatologie, er verwirft die christliche Selbstleugnung, stellt sich dennoch nicht an die Seite des natürlichen Selbstvertrauens.“ Weltkrise, S. 23f.

¹³ Weltkrise, S. 31f.

¹⁴ Weltkrise, S. 40f.

¹⁵ Weltkrise, S. 46.

¹⁶ „Der Mensch öffnet sich vor der Zeit, damit sie durch ihn geschieht. Das Verhalten ist nur auf der einen Seite passiv, also nimmt es auf, was die Zeit sagt, auf der anderen aber aktiv, denn es realisiert das von der Geschichte Gesagte. Der Mensch ist der Erleider der Geschichte, doch gleichzeitig auch ihr aktiver Teilnehmer. Er ist das ständige Gleichgewicht und ein ständiger Vermittler zwischen den großen Kräften der Geschichte und der Wirklichkeit. Das ist die Situation, die man als aktuell bezeichnen kann.“ In: Weltkrise, S. 47.

¹⁷ Weltkrise, S. 49.

¹⁸ Weltkrise, S. 61f.

¹⁹ Paul Valéry: *Regards sur le monde actuel*. Librairie Stock, Paris 1931, S. 18. (Im Weiteren „Valéry“)

²⁰ „Dans la partie perpétuelle qu'elles jouent, chacune d'elles tient ses cartes. Mais il en est de ces cartes qui sont réelles et d'autres imaginaires. Il est des nations qui n'ont en mains que des atouts du moyen âge, ou de l'antiquité, des valeurs mortes et vénérables; d'autres comptent leurs beaux arts, leurs sites, leurs musiques locales, leurs grâces ou leur noble histoire, qu'elles jettent sur le tapis au milieu des vrais trèfles et des vrais piques.“ Valéry, ebda.

²¹ Valéry, S. 20.

²² Valéry, S. 53.

²³ „L'un des effets les plus sûrs et les plus cruels du progrès est donc d'ajouter à la mort une peine accessoire, qui va s'aggravant d'elle-même à mesure que s'accuse et se précipite la révolution des coutumes et des idées. Ce n'était pas assez que de périr; il faut devenir inintelligibles, presque ridicules.“ Valéry, S. 54.

²⁴ Valéry, S. 56.

²⁵ „La politique fut d'abord l'art d'empêcher les gens de se mêler de ce qui les regarde.

A une époque suivante, on y adjoignit l'art de contraindre les gens à décider sur ce qu'ils n'entendent pas.

Ce deuxième principe se combine avec le premier.

Parmi leurs combinaisons, celle-ci: Il y a des secrets d'État dans des pays de suffrage universel. Combinaison nécessaire et, en somme, viable; mais qui engendre quelquefois de grands orages, et qui oblige les gouvernements à manœuvrer sans ré-

pit. Le pouvoir est toujours contraint de naviguer contre mon principe. Il gouverne au plus près contre le principe, dans la direction du pouvoir absolu.

Tout état social exige des fictions.

Dans les uns, on convient de l'inégalité des citoyens. Les autres stipulent et organisent l'inégalité.

Ce sont là les conventions qu'il faut pour commencer le jeu. L'une ou l'autre posée, le jeu commence, qui consiste nécessairement dans une action de sens inverse de la part des individus.

Dans une société d'égaux, l'individu agit contre l'égalité. Dans une société d'inégaux, le plus grand nombre travaille contre l'inégalité.“ Valéry, S. 28.

²⁶ Vgl. Béla Hamvas: *Az öt géniusz* [Die fünf Genien]. Szombathely 1988. (Im Weiteren: „Hamvas“)

²⁷ Hamvas, S. 11.

²⁸ Dániel Berzsenyi (1776–1836): ungarischer Dichter.

²⁹ Hamvas, S. 14.

³⁰ Hamvas, S. 17.

³¹ „Das Stichwort der Lyrik ist das Individuum, jenes der Prosa die Person. Im Osten, Norden und in Siebenbürgen ist sogar der Roman lyrisch. Im Westen ist die Prosa die Gattung der Dichtung, weil die Basis des Lebens die Prosa ist. Wenn sie müde ist, dann ist sie banal. Das Dasein ist zweitrangig, vorrangig ist die Zivilisation, der Mensch ist zweitrangig, vorrangig ist die Person.“ Hamvas, S. 20.

³² Hamvas, S. 21.

³³ „Der nördliche Mensch ist tief, aber formlos. Das ist die formlose Tiefe, darin die schier sentimentale Religiosität ohne Riten und Dogmen, mithin der Aberglaube. Der Aberglaube ist eine Art Atheismus, sagen wir: der falsch gebrauchte Glaube. Der Aberglaube ist leichtgläubig. Der abergläubische Mensch teilt die Welt in Wirklichkeit und Wunder. Er Mensch stammt aus dem Wunder, doch lebt in der Wirklichkeit. Die Welt wäre vollkommen, wenn sie ein Wunder wäre. Er weiß nicht, dass die Welt ein Mysterium ist, das zugleich Wunder und Wirklichkeit ist. Dadurch, was berechenbar und berechnet, was vorbekannt und gewiss ist, bricht stets etwas Unerwartetes, Unberechenbares und Unmögliches durch. Der abergläubische Mensch ist ebenso wenig religiös wie Mikszáth, der Atheist, doch kann er sich in seiner Vorstellung mit nichts anderem befassen, als mit der wunderbaren Auferstehung von Zrínyi, dem Regenschirm von Sankt Peter und solchen Wundern, und obgleich er scheinbar das Wunder auslacht, dennoch nur das Wunder ernst nehmen kann.“ Hamvas, S. 24.

³⁴ Hamvas, S. 26.

³⁵ „Die Lebensordnung in einer Stadt auf der Tiefebene unterscheidet sich nicht von derjenigen des Dorfes. Und auch diejenige des Dorfes wenig von einem Zeltlager. Debrecen ist weniger eine Stadt als das zehnfach kleinere und ärmere Kőszeg. Die Siedlung ist vorläufig wie eine nomadische Zeltstadt, und wenn man sie morgen abbauen würde, um fortzuwandern, würde sich niemand wundern. Es ist das Zeichen der Stadt, dass dem gewählten Zentrum womöglich alle nah bleiben. Die Stadt in der Tiefebene hat kein Zentrum, deshalb breitet sie sich aus. Das Zentrum ist allerdings nie abstrakt, also repräsentiert es keine wirtschaftliche und administrative oder sonstige Praxis. Wie in der archaisch-griechischen Polis deutet auch das Zentrum auf die Anwesenheit der höheren Kraft hin. Wo dieses Zentrum, bewusst oder unbewusst, lebt, wo die Niederlassung endgültig ist und wo es kein Zentrum gibt, dort ist das, was eine Stadt zu sein scheint, bloß ein Lager.“ Hamvas, S. 29f.

³⁶ Hamvas, S. 31f.

³⁷ Hamvas, S. 33.

³⁸ „Deshalb gestaltet und harmonisiert Byzanz nicht, sondern es zersprengt. In der byzantinischen Konvention herrscht eine versteifte Kodex-Scholastik, der gegenüber das Feuer der im ganzen Europa verbreiteten attischen Mystik im Hintergrund stand. Nirgendwo anders lässt sich der Bildkrieg

vorstellen, nur hier, wo die hinter dem Bild steckenden Kräfte das Bild selbst immer zersprengen wollen. Die zeremonielle Äußerlichkeit steht hier mit dem tiefen Wissen fast in einer solchen Beziehung wie in Tibet, wo das Gute und das Böse lediglich Nuancenunterschiede bedeuten. Von der Grausamkeit bis zur Selbstopferung gibt es nur einen Schritt.“ Hamvas, S. 36.

³⁹ Hamvas, S. 38.

⁴⁰ Hamvas, S. 40.

⁴¹ „Eine höhere Küchenkultur lässt sich immer an den Fleischsorten erkennen. IN Siebenbürgen findet man häufig drei oder vier Fleischsorten in einer Schüssel, wie auch in China. Das ist eine deutliches Zeichen der Zivilisation. Die Zivilisation ist keine Natur, sondern eine Natur auf höherer Stufe, eine veredelte Natur. Sie hat in Siebenbürgen eine Reihe von gefüllten und gelegten Fleischsorten geschaffen, die vielleicht noch in Byzanz so bevorzugt wurden. Er Struktur nach erinnern die aus mehreren Fleischsorten, Reise und Kraut bestehenden, stark gewürzten Speisen and das serbische Gericht aus Fisch, Tomaten und Paprika, bei der der Geschmack durch die Proportionen entschieden wird, wobei die gleiche Speise köstlich oder eben ungenießbar sein kann. Zu diesen Speisen braucht man keine Kessel mehr, sondern Herde und Ofen und Backofen. Die siebenbürgische Küche liebt solche raffiniert vorbereiteten Teiggerichte und Kuchen und Desserts, die in der Tiefebene nicht nur unbekannt sind, sondern nicht einmal angefertigt werden können, weshalb für sie hier auch kein Bedarf besteht. Die siebenbürgischen Speisen, ohne so fettig zu sein wie diejenigen in der Tiefebene, sind dennoch reicher und ausgiebiger. Aus den gleichen Produkten kann die siebenbürgische Küche Speisen höheren Ranges herstellen.“ Hamvas, S. 45.

⁴² Vgl. Béla Hamvas: *A bor filozófiája* (Die Philosophie des Weins). Szombathely 1988. (Im Weiteren: Philosophie des Weins)

⁴³ Hamvas, S. 46.

⁴⁴ Philosophie des Weins, S. 115f.

⁴⁵ „Der Szientifismus ist die ungefährliche, ungeschickte und komischere Form des Atheismus. Er Puritaner ist eine aggressiver Mensch. Für seine Angriffe schöpft er seinen Kraft nicht zuletzt daraus, dass er glaubt, die einzig richtige Methode des Lebens gefunden zu haben. Man kann auch dann ein Puritaner werden, wenn er eine Materialist ist, auch dann, wenn man ein Idealist, und auch dann, wenn man ein Buddhist oder Talmudist ist, denn der Puritanismus ist keine Weltanschauung, sondern ein Temperament. Man braucht dazu zwei Dinge: eine dunkle Eingeschränktheit im blinden Glauben bestimmter Grundsätze und die wahnwitzige und heimtückische Kampfbereitschaft um dieselben. Dem Puritanismus wird die Kraft daraus geliehen, dass man ein desperater Atheist ist. Er würde jede Frau, die überdurchschnittlich schön ist, auf den Scheiterhaufen schicken. Er würde jeden fettigen oder süßen Bissen vor die Hunde werden. Er würde den Lachenden zu lebenslangem Gefängnis verurteilen. Nichts hasst er mehr als den Wein, wobei er sich vor nichts mehr fürchtet als gerade vor dem Wein.“ Philosophie des Weins, S. 125.

⁴⁶ Hamvas, S. 51f.

⁴⁷ Hamvas, S. 55.

⁴⁸ Hamvas, S. 60.

⁴⁹ Béla Hamvas: *Scientia Sacra*, Bd. I. Medio, Szentendre 1995, S. 15f. (im Weiteren: *Scientia*)

⁵⁰ Laotse: *Tao te king*. Übersetzt von Richard Wilhelm.

⁵¹ *Scientia* I, S. 28.

⁵² Hamvas, S. 61.

⁵³ Hamvas, S. 66.

⁵⁴ Hamvas, S. 69.

⁵⁵ *Scientia* III, S. 315-332.

⁵⁶ *Scientia* III, S. 328.

⁵⁷ „Die Einheit ist kein logischer Begriff, auch kein naturwissenschaftlicher, kein formeller und kein küsterischer, kein psychologischer, kein soziologischer oder politischer, sondern ein Begriff, der allen Lebenstätigkeiten vorangeht, primordialer und ontologischer Natur ist, der nichts festlegt und nichts entdeckt, sondern die Tatsache der Einheit und der Ohnmacht der Vereinigung erkennt. Und zwar erkennt sie so, dass er a priori weiß, was die Einheit ist.“ Hamvas, S. 71.

⁵⁸ „Worum es in diesem Augenblick geht, ist, dass im ungarischem Lande die zueinander gehörenden fünf Elemente, die die Einheit hier allein schaffen und schaffen können, im Laufe der Jahrhunderte zu keiner Einheit wurden. Die Genien, die zueinander gehörten und gehören, führen ein voneinander unabhängiges Leben, einander verkennend, gegeneinander feindlich, voneinander immer getrennt und abgeschieden. Auf ungarischem Boden hat es keine Einheit gegeben. Das Fehlen dieser Einheit hinderte das Volk nicht nur daran, seine historischen Ziele zu erfüllen, sondern auch daran, in sich, wenn es die sonstigen Umstände erlaubt hätten, ein erträgliches Leben zu führen.“ Hamvas, S. 72.

⁵⁹ Hamvas, S. 75.

⁶⁰ Hamvas, S. 81.

⁶¹ Hamvas, S. 83.

⁶² Hamvas, S. 86.

⁶³ Hamvas, S. 91.

⁶⁴ Hamvas, S. 92.

⁶⁵ „Die Probe der Sprache ist die orphische Prosa, in der Heraklit und Platon, Plotin, Konfuzius und Tschuang Tse schrieben, in der die Bücher der hebräischen Propheten und die Upanishaden entstanden.“ Hamvas, S. 93.

⁶⁶ Hamvas, S. 97.

⁶⁷ „Die Politik ist eine gesellschaftliche und deshalb eine natürliche Ordnung, der jede Art humane Bewertung fehlt. Die Bewertung der geistigen Kaste beginnt damit, ob etwa moralisch ist oder nicht. Deshalb ist jede politische Tätigkeit und jede Politik verglichen mit dem Geist leer, abstrakt und interessenhaft. Unter den Kräften, die eine Gemeinschaft zusammenhalten ist die Politik die schwächste weil handgreiflichste; je unsichtbarer und unerklärlicher eine Kraft ist, desto größer ist ihre vereinigende Wirkung.“ Hamvas, S. 98.

⁶⁸ Hamvas, S. 100.

⁶⁹ „Jedes echte geistige Phänomen ist daran zu erkennen, dass es der Leiter, nicht der Abhängige der Ereignisse einer Geschichte ist. Die Logosnatur des Geistes bedeutet, dass er behauptet. Alles andere ist sekundär, ist höchstens Schicksalskommentar, der die Wirklichkeit zwar erklärt, doch keinen Sinn schöpft.“ Hamvas, S. 101.

⁷⁰ „Wer das Leben der anderen leitet, der darf darin nicht teilnehmen. Als die griechischen Sophoi ein Gesetzbuch für die Stadt schrieben, durften sie nicht mehr in der betreffenden Stadt leben. Der Brahmane steht immer außerhalb und hat, wie die Chinesen sagen, die einzige Aufgabe, nach Süden zu schauen.“ Hamvas, S. 101.

⁷¹ Hamvas, S. 102.

⁷² Hamvas, S. 102.

⁷³ Hamvas, S. 103.

⁷⁴ Hamvas, S. 104.

⁷⁵ Hamvas, S. 109.

Hadi Nikolett

PhD-hallgató

Fogyatékoság – nyelvi jogok – jelnyelv

A fogyatékosággal élő emberek közösségi életben való kiteljesedésének és önmeghatározásának elősegítése mindannyiunk felelőssége. A többségi társadalom ugyanis általában elutasító magatartást tanúsít, sajnálattal tekint élethelyzetükre. A fogyatékosággal élő személyekkel kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy minden egyes fogyatékosági csoport sajátos problémakört von maga után. Ezek között természetesen találhatók közös, általános jelleggel kijelölhető jellemzők is. A hallássérült személyek¹ nehézségei főként a nagyothallás vagy a siketség következtében² kialakuló hátrányos helyzetből származnak. Esetükben a beszéddel, illetve a kommunikációval kapcsolatban jelentkezik az egyéni, illetve a társadalmi életben fellépő legfőbb akadály.

A többségi társadalomban az ember értelmi képességeinek megítélése sok esetben a nyelv alapján történt, és történik még gyakran napjainkban is. Az ebből fakadó, a siket emberek vonatkozásában jelentkező társadalmi kirekesztés feloldása véleményem szerint az emberi méltóság biztosításának záloga. Magyarországon az említett feloldási folyamatban paradigmaváltást jelentett, hogy a szociális és munkaügyi miniszter 2009. július 31-én törvényjavaslatot nyújtott be a magyar jelnyelvről és annak használatáról,³ az új törvényt pedig 2009. november 9-én fogadta el az Országgyűlés. A magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról szóló 2009. évi CXXV. törvény megalkotásának előzménye, hogy a **Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló egyezmény** aláírása, illetve – a 2007. évi XCII. törvénnyel történő – ratifikációja a jelnyelvvvel és a jelnyelvi tolmácsszolgáltatással kapcsolatos kötelezettséget támasztott Magyarországgal szemben. A törvény így rögzíti a jelnyelvi tolmácsrendszer szabályait és finanszírozási hátterét, megállapítja a jelnyelvre és a speciális kommunikációs rendszerekre vonatkozó szabályokat. Emellett fontos megemlíteni azokat a törvénymódosításokat, amelyek a jelnyelvhez kapcsolódnak. Alkotmányjogi szempontból a törvény leginkább kiemelkedő jelentősége, hogy a magyar jelnyelvet használó személyek közössége mint nyelvi kisebbség kerül rögzítésre.

A jelnyelvet használó hallássérült emberek számára elsőrendű, hogy a társadalom elfogadó és befogadó viselkedésformát tanúsítson irányukba, emiatt lényeges, hogy minél többször essen szó a

siketkultúra ápolásáról, a jelnyelv használatáról. Ezért e tanulmányban vizsgálom a fogyatékoság fogalmára vonatkozó alapvető megközelítéseket, a magyar jelnyelvet használók mint nyelvi kisebbség alkotmányi összefüggésben értelmezhető elemeit.

I. A fogyatékoság fogalmáról

A hallássérült emberek társadalmi életben való részvételéhez meghatározott feltételek biztosítása szükséges. Fontos emiatt, hogy a fogyatékosággal élő személyek valamennyi csoportjára vonatkozó fogyatékoság-fogalom bemutatásra kerüljön. A fogyatékoság fogalmára vonatkozólag nem létezik egységes meghatározás, pedig ennek felállítása a fogyatékoság-politika koherenciája és a jogi eligazodás szempontjából kiemelt fontosságú. Véleményem szerint a fogyatékoság meghatározása azért nehéz, mert körülményes olyan definíciót alkotni, amely a fogyatékosággal élő emberek valamennyi problématerületén alkalmazható. Ennek oka többek között az, hogy különböző fogyatékoságuk miatt olyan heterogén személyi kört képeznek le, amelynek egységes megközelítése szinte lehetetlen. Így például a mozgássérült és a hallássérült emberek közösségi életben való részvételének biztosításakor is eltérő megközelítést kell alkalmazni. Egyik oldalról a közlekedés szabadsága kerül előtérbe, másik oldalról pedig a közlésfolyamatba való hatékony bekapcsolódás. Mindazonáltal mindkét példaként említett tényező kölcsönösen is feltételezi egymást. A fogyatékosággal élő ember objektív adottsága nem jelent csupán az egyén életét meghatározó, életvitelét befolyásoló, elszigetelt körülményt. A fogyatékoságot mindenkor a társadalmi életben való megvalósulási szempontból kell vizsgálni. A jogállam feladata a társadalomba való beilleszkedés elősegítése, a különböző fogyatékoságokhoz kapcsolódó igények elismerése és felismerése, az érintettek társadalmi életben való méltó részt vállalásának előmozdítása.

A hallássérült személyek közössége vonatkozásában elgondolkodtató az az elmélet, amit Lane 1995-ben állított fel. Ennek lényege, hogy egyik aspektusból a siketséget fogyatékoságként szemléli (disability), a másik szempont alapján viszont kizárólag a nyelvi kisebbségi mivolta helyezi a hangsúlyt. Mindkét konstrukció hosszú ideig kutatta saját visszaigazolását. Ez a szétválasztó megközelítés az angol írásmódban is megmutatkozott: a fogyatékosági felfogás eredménye a „deafness” szóhasználat lett kis „d” kezdőbetűvel, a nyelvi kisebbségi felfogás tekintetében pedig a nagy „D”-vel írandó „Deafness” nyert teret. Az irányváltás lényege a hátrányt középpontba állító szemléletből a kulturális felfogás irányába való haladás lett. Vé-

leményem szerint a hallássérült állapot és a nyelvi kisebbségi szemlélet szétválasztása nem célravezető, mert a kisebbségi lét mindenképpen a hallássérüléshez kapcsolódik. A hallássérült, főként siket emberek jelentős részének objektív, halláskárosodással összefüggő adottsága miatt ugyanis nem a beszélt magyar, hanem a magyar jelnyelv az elsődleges kommunikációs eszköze. Úgy gondolom, hogy a jelnyelv nyelvi kisebbségként való értelmezése előfeltételezi a fogyatékoság fogalmának ismeretét.⁴

A fogyatékoság fogalmát illetően két alapvető megközelítés (orvostudományi, társadalmi modell) alakult ki, amelyek közötti vetélkedés napjainkban is tart. Jelenleg a bio-pszichoszociális megközelítés tűnik a leginkább elfogadottnak, mert ez átfogó jellegű, több csatornán keresztül közelíti meg a fogyatékoság fogalmát. Véleményem szerint alkotmányjogi aspektusból a cél az alapjogvédelem jelenlegi irányainak a fogyatékosággal élő személyekre vonatkoztatása, ezért ennek a törekvésnek a mentén szükséges a fogalmi modell felállítása is. Úgy vélem, meghatározó szerepe van a kulturális megközelítésnek is, mert az a társadalomban jelenlevő kulturális viselkedésmódok rendszerében vizsgálja a fogyatékoságot.

1. Az orvostudományi modell

Az orvostudományi modell a fogyatékoságban főként az egészség károsodását látja, a fogyatékosággal élő embert betegszerepbe helyezi, és ehhez alkalmazkodó passzív viselkedésmódot társít hozzá, a társadalomtól pedig paternalista hozzáállást követel meg. A fogyatékoságot olyan problémával azonosítja, amely okán az egyén nem tud hatásosan hozzájárulni környezetéhez. Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) felismerte a fogyatékoság fogalmának a fogyatékoságpolitikát meghatározó jelentőségét, és ösztönözte a nemzetek közötti összehasonlítható adatok gyűjtését, célul tűzte ki a fogyatékoságra érvényes fogalmi keretek meghatározását. A Képességszökkenések, Fogyatékoságok és Hátrányok Nemzetközi Besorolásának (ICIDH) kidolgozása az 1970-es években valósult meg, a WHO 1980-ban tette közzé ennek eredményeit.⁵ Ennek következtében három, egymástól elkülönülő fokozati szintet képviselő fogalom került meghatározásra. Ennek első eleme a károsodás (impairment), amely az ember fiziológiai szervezetének funkcionális, illetve strukturális rendellenessége. Ez a hallássérült személyek vonatkozásában a hallás elvesztését vagy csökkenését jelenti.⁶

2. A társadalmi vagy szociális modell

A társadalmi vagy szociális modell a fogyatékosággal élő ember méltóságát helyezi középpontba,

kiemeli annak egyenrangúságát, a fogyatékoságot fizikai állapotnak tünteti fel, amely megfelelő környezetben érvényesülni képes. Az ICIDH említett fogalmi szintjei közül a következő kettő véleményem szerint ennek a megközelítésnek a jegyeit viseli magán: a fogyatékoság (disability) olyan viselkedési problémákat foglal magában, amelyek azért állnak elő, mert a károsodás okozta képességszökkenés következtében az egyén személyes tevékenységi körének jórészt nem tudja ellátni. Ez a fogalom a személyi szinten megvalósuló zavarokra helyezi a hangsúlyt.⁷ Erre példa, amikor a siket ember nem képes az adott szükséges szóbeli nyilatkozatok megtételére. A hátrány (handicap) a károsodásból, illetve a fogyatékoságból fakadó társadalmi hátrányokat jelenti.⁸ Ilyen a siket ember kirekesztéssel való szembesülése. A handicap fogalma a közösségi életben való beilleszkedési zavarok leírására előhívott definíció, amely gyakran túlságosan éles meghatározásnak tűnt individuális szempontból. A kifejezés az angolban visszaszorult, mert a koldulással, kéregetéssel lehet összefüggésbe hozni.⁹ A handicap szó visszaszorulása itt semmi esetre sem a szociális vetületből való megközelítésnek, hanem a nyelvi összefüggéseknek köszönhető.¹⁰ A társadalmi vagy szociális modell nevezhető egyben jogi alapú modellnek is, hiszen ez a fajta megközelítés jogalanyokként tekint a fogyatékosággal élő emberekre, a társadalmi téren általuk kifejtett potenciált hangsúlyozza.¹¹

3. A bio-pszichoszociális modell

A WHO elvégezte, 2001-ben pedig lezárta az ICIDH felülvizsgálatát, ennek elnevezése jelenleg Funkcionális, Fogyatékoság és Egészség Nemzetközi Besorolása (ICF).¹² A meghatározás alapján a károsodás, illetve a csökkenés három szinten valósulhat meg. Az első szintet a testi funkciókban, a testfelépítésben megvalósuló károsodás jelenti, hallássérült személy esetében ez a halláskárosodás. A második a tevékenységben megmutakozó csökkenés. Ilyen például a siket ember kommunikációs lemaradása, illetve az eltérő tanulási folyamatok alkalmazása, amely a halláskárosodás következtében, annak kompenzálására alakul ki. A harmadik szint a részvétel csökkenését jelenti különböző társadalmi területeken. Ez a hallássérült egyén vonatkozásában többek között a szociális kapcsolatok, a kommunikáció, a képzés, a foglalkoztatás szférájában jelentkezik. Véleményem szerint a harmadik lépcső az esélyegyenlőség megvalósításának célterületeit öleli fel. Az említett fogalmi komponensek kölcsönösen befolyásolják egymást, továbbá környezeti és egyénben rejlő tényezőktől függnek. Ennek a megközelítésnek a mentén

megállapítható, hogy a hallássérült személy életét is meghatározzák például a családi körülmények, a különböző technikai feltételek, a szociális viszonyok, a különféle állami támogatások. Emellett közrehatnak a hallássérült ember személyében rejlő tényezők is, úgymint például a kor, nem, egészségügyi állapot, képzettség, foglalkozás, életstílus.¹³

A bio-pszichoszociális modell egyfajta sűrített megközelítést jelent, mert a személyben rejlő és a környezetben jelentkező faktorok negatív egymásra hatásának következtében áll elő. Véleményem szerint a Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló egyezmény is ennek a megközelítésnek a jegyeit rögzíti, amikor preambulumban leírja, hogy a fogyatékos a fogyatékosággal élő személyek és az attitűdbeli, illetve a környezeti akadályok kölcsönhatásának következménye, amely gátolja őket a társadalomban való teljes és hatékony, másokkal azonos alapon történő részvételben.

A bio-pszichoszociális modell jelentősége, hogy a rehabilitáció célkitűzését szociális síkon közelíti meg. Előtérbe kerül a társadalomba való beilleszkedés elősegítése az egyén személyében rejlő és a környezeti faktorok egymáshoz igazítása révén.¹⁴ Ez a fajta aspektus előtérbe állítja az akadálymentesség megvalósításának igényét, ami a hallássérült emberek vonatkozásában a kommunikációs akadályok megszüntetését, de legalábbis csökkentését jelenti.

A megközelítés előnye, hogy tág összefüggésben tekint a fogyatékosokra. Véleményem szerint a magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról szóló 2009. évi CXXV. törvényben mindez a komplexitás egyértelműen fellelhető. A biológiai vetületet példázza a hallássérülés decibel alapján való meghatározása, a BNO-10-es osztályozás¹⁵ alkalmazása. Pszichológiai, szociológiai aspektust jelent a jelnyelv közösségformáló erejének kiemelése, annak hangsúlyozása, hogy a hallássérült személyek a társadalom egyenrangú, egyenjogú tagjai. A pedagógiai szemlélet jelenik meg, amikor a törvény hangsúlyozza, hogy az auditív-verbális oktatás mellett alkalmazni kell a bilingvális oktatási módszert.¹⁶

4. Az alapjogi modell

Véleményem szerint szükséges a fogyatékosággal élő emberekre az alapvető jogok szemszögéből közelítő úgynevezett alapjogi modell felállítása is, amely kifejezi, hogy a fogyatékosággal élő személyeknek ugyanolyan jogaik vannak, mint a társadalom többi tagjának. Esélyegyenlőségük biztosítása azonban érzékenyebb megközelítést igényel az állam részéről, az objektív intézményvédelmi kötelezettség fokozottabb érvényesülését feltételezi. A modell lényege, hogy az egyes alapvető jogokat a fogyatékoság fo-

galmának szűrőjén keresztül tekinti végig, az alapjogvédelem jelenlegi irányait a fogyatékosággal élő emberekre vetíti. A korábban bemutatott társadalmi vagy szociális modell jogi alapú modellnek is felfogható, mert jogalanyokként tekint a fogyatékosággal élő személyekre. Az alapjogi megközelítés azért érdemel ettől elkülönülő, önálló helyet a modellek sorában, mert a fogyatékoság miatti hátrányban részesítés tilalmának szemszögéből, az egyenjogúság biztosítását előtérbe helyezve vizsgálja az alapvető jogokat.¹⁷

Korunkban a fogyatékoság fogalmához tehát elsősorban emberjogi szempontból kell közelíteni. *Tausz Katalin* tanulmányában¹⁸ ezt írja: „A fogyatékos nem a fogyatékos ember egyéni szerencsétlensége, nem betegség, nem deviancia, nem csupán szociálisan hátrányos helyzet, elsősorban emberi jogi kérdés. A társadalomban normaszerűnek tekintett élet lehetőségétől nem egyéni fizikai és szellemi korlátaik zárják el a fogyatékos embereket, hanem a társadalom fogyatékosító működésmódja. Tehát nem elég a szándékosan emelt akadályokat ledönteni, lehetőségeket is teremteni kell a fogyatékos emberek számára.” Úgy vélem, hogy az alapjogi modellen belül szükséges végigtekinteni a fogyatékosággal élő emberek különböző csoportjait, megvizsgálni lehetőségeiket az egyes alapjogok vonatkozásában. A hallássérült emberek szempontjából a kommunikációs jogok biztosítása alapja a többi alapvető jog megvalósításának. Esetükben olyan úgynevezett kommunikációs alapjogi modell felállítása a cél, amely egyben elvezet a nyelvi kisebbség kérdéseihez is.

5. A kulturális modell

A kulturális fogalmi modell szerint a fogyatékoság a hozzá kapcsolódó közösségi attitűd eredménye, az előítéletek következtében keletkezik, a kulturális identitás szerepét hangsúlyozza. Ennek a modellnek azért van meghatározó szerepe, mert a fogyatékoság vonatkozásában megvalósuló kutatások során már nem a fogyatékosággal élő emberek, hanem az őket körülvevő többségi társadalom kerül előtérbe. A kulturális aspektus¹⁹ lényege, hogy a szociális gondoskodás és a fogyatékosággal élő személyeket megillető jogok mellett elengedhetetlen az érintettek kulturális reprezentációja a társadalmi részvételi funkciók megfelelő működéséhez. Úgy vélem, hogy a kulturális modell alapján a fogyatékoság mint a társadalomban létrejövő kulturális minták eredménye határozható meg, amelyek kialakításáért és alakításáért a felelősséget a társadalomnak kell felvállalnia. A kulturális megközelítésen belül önálló helyet foglal el a siketkultúra, amely különleges ismertetőjegyekkel rendelkezik. Az érintett közös-

ség tagjai folyamatosan használják a jelnyelvet, közös tapasztalatokat és élményeket szereznek. Kultúrájuk átörökítése generációkon át jellemző. Közösségformáló ereje van a közös hagyományoknak, közösséggé válásuk történeti előzményeinek is. Az összetartás regionális és nemzetközi szinten is megvalósul. A kulturális megközelítés tehát azt hangsúlyozza, hogy a siket emberek szemszögéből nem fogyatékoságuk az elsőrendű, hanem a kultúrájuk. A kulturális képviselőt azt célozza, hogy a többségi társadalom a siket emberek nézőpontjából vizsgálja különleges kultúrájukat, élethelyzetüket.²⁰

A kultúra minden területét megalapozza a közös nyelv léte. Véleményem szerint a jelnyelv *genus proximuma* a siketkultúrának, mert a sajátos vizualitásra épülő közösségben a jelnyelv képes teljesen kizárni azt a hátrányos helyzetet, amely a halláskárosodás következtében egyébként gyakran jelentkezik.²¹ Ennek a gondolatnak a mentén úgy vélem, valójában a jelnyelv anyanyelvi volta az, amely kisebbségi létet teremt a jelnyelvet használók körében. A siketkultúra további elemei ennek a létnek a tartalmát bontják ki.

II. Emberi méltóság és egyenlőség – fogyatékoság – halláskárosodás

A méltóság mint az emberi életben való létezés módja a fogyatékoság vonatkozásában különösen előtérbe kerül. Az Alkotmány 54. § (1) bekezdése szerint a Magyar Köztársaságban minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelyektől senkit nem lehet önkényesen megfosztani. Véleményem szerint ez a rendelkezés a fogyatékoság vonatkozásában előfeltételezi, hogy az állam segítse elő a fogyatékosággal élő személy emberi méltósághoz való jogának érvényesülését is. A fogyatékosággal élő ember számára kiemelt jelentősége van az Alkotmánybíróság megállapításának, amely szerint „...a méltóság az emberi élettel együttjáró minőség, amely oszthatatlan és korlátozhatatlan, s ezért minden emberre nézve egyenlő. [...] Emberi méltósága és élete mindenkinek érinthetetlen, aki ember, függetlenül fizikai és szellemi fejlettségétől, illetve állapotától, és attól is, hogy emberi lehetőségéből mennyit valósított meg, és miért annyit.”²²

Ádám Antal tanulmányában az „emberi méltóság kiemelt szolgálatára utalva” a humán biztonsággal összefüggésben megállapítja, hogy holisztikus szemlélettel az embert és az emberi közösségeket fenyegető valamennyi veszélyt figyelembe kell venni, kölcsönös összefüggésben kell vizsgálni. Külön nevesíti a „a testi és szellemi fogyatékosok előnyösen megkülönböztetett védelmének”²³ szükségességét. A

humán biztonságról mint átfogó jogi értékről szól.²⁴ Véleményem szerint a jelnyelvet használók nyelvi jogainak elismerése olyan jogi értéket teremt, amely több védendő élethelyzetre pozitív módon sugárzik ki.

A hallássérült személyek esetében a halláskárosodás nem lehet az emberi méltóság kiteljesedésének gátja. Úgy vélem, hogy a fogyatékosággal élő emberek méltó élet iránti törekvése a támogató személyi, illetve tárgyi környezet minőségének függvénye. A német jogirodalomban Theresia Degener²⁵ az emberi méltóság és a fogyatékoság viszonyát vizsgálta. Megállapította, hogy a fogyatékosügy emberi jogi kérdésként való megjelenése egyértelműen az emberi méltóság elvére vezethető vissza. Felix Welti²⁶ kidolgozta az emberi méltóság jogi és szociális dimenziójának elméletét. Előbbi arra a feltétel nélküli tiszteletre utal, ami minden embert megillet, és a mindenkire kiterjedő jogalanyiség elfogadásában testesül meg. Ez utóbbi megközelítést a Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló egyezmény is képviseli. A szociális dimenzió az emberi méltóság védelmének igényét hangsúlyozza, ugyanis a méltóság kiteljesedésének szociális kontextusban kell megvalósulnia, az államnak biztosítani kell a feltételeket ahhoz, hogy az egyén személyisége kibontakozhasson.

Az egyenlőség és az emberi méltóság fogalma szorosan összekapcsolódik egymással. Jogállami demokráciában minden ember számára biztosítani kell az alapvető jogokat. Ennek a fogyatékosággal élő egyénekre irányuló értelmezése, hogy ők ugyanolyan jogokkal rendelkeznek, mint fogyatékosággal nem élő társaik. Esélyegyenlőségük biztosítása az egyenjogúság továbbgondolása, mert a fogyatékoság kedvezőtlenül befolyásolhatja egyenjogúságuk tényleges megvalósulását. Jogegyenlőségről mindaddig nem beszélhetünk, ameddig az érintett társadalmi csoport számára nem adott az objektív jogérvényesítés esélye. Ez a megállapítás a fogyatékosággal élő emberek vonatkozásában is helytálló.²⁷ A hallássérült emberek fizikai hallásképesége negatív irányban eltér az ép hallástól. Ez az az eltérés, amelyből adódó nehézségek kezelésében az államnak is szerepet kell vállalnia.

Christian Liesen tanulmányában²⁸ abból a napjaink fogyatékosághoz való viszonyulását alapvetően meghatározó alaptételből indul ki, hogy a fogyatékosággal élő emberek és a társadalom többi tagja nem különíthetők el egymástól, a közöttük lévő kapcsolatot kontinuitás jellemzi. Liesen többször kiemeli, hogy nem beszélhetünk különleges csoporthoz alkalmazkodó jogokról, hanem csak olyan jogokról, amelyek mindenkit megilletnek. Ez a kijelentés első hallásra nagyon elgondolkodtató, de más megvilágítást kaphat két kijelentéssel. Az egyik az, hogy a fogyatékoság megtapasztalása minden ember éle-

tében előfordulhat. Ezért a fogyatékoságból eredő jogoknak mindenkire vonatkozniuk kell. A másik megállapítás, hogy fogyatékoság nem tekinthető az ember természetes tulajdonságának. Hogy melyek a fogyatékoság kritériumai, jellemzői, azt először a jognak kell feltárnia, s ily módon vonatkoztatnia az érintett egyénekre. Valamely szinten minden egyes fogyatékoság más és más ismertetőjegyeket takar. Véleményem szerint hangsúlyozni szükséges, hogy a csoporthoz alkalmazkodó jog tagadása csupán a fogyatékoság általános, tág megközelítése során helytálló, mert többek között a hallássérült emberek nyelvi kisebbségként való megközelítése ennél árnyaltabb megközelítést kíván.

III. A nyelvi jog és a jelnyelvi nyelvi státusz

1. A nyelv és a jelnyelv

A nyelv az emberi kommunikáció legáltalánosabb eszközét jelenti, tagolt, egymástól elkülöníthető, elválasztható jelekből felépülő jelrendszer. A nyelv minden társas tevékenység nélkülözhetetlen feltétele, meghatározza az egyének gondolatát is. A nyelv legelterjedtebb típusa az emberi beszéden alapul, két megnyilvánulási formával rendelkezik: a beszélt nyelv és annak írott formája, vagy formái.²⁹ A beszélt nyelv mellett a nyelv másik típusa a jelnyelv. Jelnyelvet halló emberek is használhatnak, ilyen másodlagos nyelv jött létre a motorosok, a fűrészüzemek munkásai vagy a bűvárok esetében.³⁰

A magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról szóló törvény kiemelkedő jelentősége abban rejlik, hogy a hallássérült személyek jelnyelvet önálló, természetes nyelvnek ismeri el. A jelnyelv mindig is hozzátartozott a siket közösséghez. William Stokoe 1960-ban megírt könyvében a jelnyelv struktúrájáról írt, ez volt az első jelentős lépés a jelnyelv nyelvészeti feltárása terén. Stokoe kiemelte, hogy a jelek esetében nem képekről, hanem komplex absztrakt szimbólumokról van szó, amelyeknek belső struktúrájuk van. 1965-ben megjelent második tanulmánya az amerikai jelnyelv szótára.³¹ A magyar jelnyelvre vonatkozó kutatások 1995 táján kezdődtek. A Lancz-Berbeco-féle szótár a jelnyelv első szótára, ami a budapesti dialektusra korlátozódott, és 750 alapjelet tartalmazott kézforma szerinti elrendezésben. Fontos utalni rá, hogy minden jelnyelv autonóm rendszer, a siket emberek által használt önálló jelnyelvek százai léteznek.³² A magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról szóló törvény szerint a magyar jelnyelv a hallássérült személyek által használt, vizuális nyelvi jelekből álló, saját nyelvtani rendszerrel és szabályokkal rendel-

kező, Magyarországon kialakult önálló, természetes nyelv. A „természetes” jelző arra utal, hogy a jelnyelv spontán vagy tudatos folyamatok által, de szabadon fejlődik.

2. A magyar jelnyelvet használók közössége mint nyelvi kisebbség

A nyelvi jog a jelnyelv vonatkozásában magában foglalja a jelnyelv önálló, természetes nyelvként való elismerését, a jelnyelv használatát, illetve alkalmazásának biztosítását. A jelnyelvet használók nyelvi kisebbséget alkotnak, mert a hallássérült személyek az állam lakossága körében nincsenek domináns helyzetben, és a jelnyelv használata azért alakít ki kisebbségi létet, mert a jelnyelv egyben anyanyelvük is. Ez pedig olyan objektív adottságot jelent számukra, ami megkülönbözteti őket a társadalom többi tagjától. A jelnyelvet használók – mint kisebbség – identitásuk megőrzésére törekszenek. Az emberi méltósághoz való joggal szoros összefüggésben álló identitáshoz való jog³³ lényege, hogy az emberek maguk határozzák meg személyiségüket. Ezt a szabad akaratot azonban olyan külső faktorok határozzák meg, mint jelen esetben a nagyothallás, a siketség vagy a siketvaktság. Véleményem szerint tagadhatatlan, hogy az emberi méltóság egyik összetevője a nyelvhasználat, így a nyelvi identitáshoz való jog biztosítása is a méltósággal teli élet kialakításának feltétele. Mivel a valamely kisebbséghez tartozókat megillet a kisebbséghez való létezés megőrzésére és fenntartására való törekvés, a magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról szóló törvény következő rendelkezése egyértelműen a nyelvi identitáshoz való jog rögzítése: a „magyar jelnyelvet használó személyek közösségét mint nyelvi kisebbséget megillet a magyar nyelv használatának, fejlesztésének és megőrzésének, a siketkultúra ápolásának, gyarapításának és átörökítésének joga.”³⁴

Bragyova András a 45/2005. (XII.14.) AB határozat párhuzamos indoklásában vizsgálja a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok alanyait és jellegét, az önrendelkezési jog és a kisebbséghez tartozás kapcsolatát. Véleményem szerint a nemzeti és etnikai kisebbségek vonatkozásában tett megállapításai a jelnyelvet használó nyelvi kisebbség viszonylatában a következőképpen értelmezhetők: a jelnyelvi kisebbség kulturális közösség. A jelnyelvet használók mint nyelvi kisebbség olyan különleges társadalmi csoportot alkotnak, amelyet kulturális identitása különböztet meg a többségtől. A nemzeti és etnikai kisebbségek alkotmányos jogai értelmezéséhez hasonlóan az alapvető probléma itt is az, hogy a „jelnyelvi kisebbség” jogai csak az állampolgárok egy részének alkotmányos jogai. Mindazonáltal ezek is a „többségi” jogokkal azonos alkotmányos

jogok, a különlegesség abból ered, hogy a halláskárosodásból származó eltérő hátrányos helyzetet kell kiegyenlíteni. Ehhez szükséges a jelnyelv használata. A jelnyelvet használók nyelvi kisebbsége esetében is olyan közös tulajdonsággal bíró egyének alkotmányos jogairól van szó, amely speciális jogok speciális intézményeket, szolgáltatásokat igényelnek. Bragyova András a nemzeti és etnikai kisebbségek alkotmányos jogait illetően megfogalmazza, hogy kisebbségi jogaik különleges alkotmányos jogok, amelyek a kisebbséghez tartozóknak is lehetővé teszik a „többségiék számára ‘természetesen’ gyakorolható jogok tényleges gyakorlását.” A hallássérült emberek vonatkozásában ez a joggyakorlás feltételezi a kommunikációban jelentkező akadályok csökkentését, illetve megszüntetését. Bragyova párhuzamos indoklásában leírja, hogy a nemzeti és etnikai identitás az egyén olyan tulajdonsága, amely csak részben múlik saját döntésén. Úgy vélem, hogy a hallássérülésből adódó objektív állapot nem az egyén elhatározásán alapul, a hallássérült személyek vonatkozásában az egyén döntési szabadsága a jelnyelv használatának, anyanyelvként való vállalásának vonatkozásában jelenik meg.³⁵

A jelnyelvnek azért van nyelvi státusza, mert a jelnyelv a siket és a nagyothalló emberek számára anyanyelv. Ennek következtében pedig a nyelvi kisebbséghez tartozó személyeknek joguk van arra, hogy anyanyelvüket megismerjék, ápolják, gyarapítsák. A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 27. cikke alapján levezethető, hogy a nyelvi kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját nyelvüket használják. A jelnyelv anyanyelvi volta megteremti a jogot a jelnyelvi oktatásban való részvételre. Lehetővé teszi, hogy a hallássérült emberek anyanyelvüket a bírósági, hatósági eljárások során használni tudják. Ha a jelnyelv anyanyelv, akkor ugyanis a magyar nyelv nem tudása miatt senkit sem érhet hátrány az eljárások során. A kisebbséghez tartozó hallássérült személyeknek szuverén joguk van az anyanyelv, így a jelnyelv használatára. A kisebbségek számára az állam lehetővé teszi, hogy nyelvüket azonos módon használhassák, az ebből eredő költségeket,³⁶ illetve azok egy részét magára vállalja.³⁷ Az oktatásban való részvétel és a nyelvhasználati feltételek azok a tényezők, amelyek meghatározzák a jelnyelv nyelvi státuszának tartalmát. Ennek mentén a jelnyelvi jog alapvetően a jelnyelv használatának jogát jelenti, amelynek tartalmát a törvény alapján a jelnyelvi tolmácsszolgáltatáshoz való jog és a jelnyelv tanulásához való jog tölti ki.

A hallássérült emberek közösségét szolidaritás jellemzi, társadalmi egymásrautaltságukból követ-

kezően kölcsönös kötelesség- és segítségvállalás jellemzi őket. Véleményem szerint ebben az is benne rejlik, hogy a nyelvi kisebbség rendeltetése a hallássérült személyek számára érzelmi biztonság teremtése. A német jogirodalomban is megfogalmazásra³⁸ került, hogy a hallássérült emberek a legtöbb szabadidőt egymással töltik, ilyenkor nem érzik magukat fogyatékosággal élő személyeknek, mert kizárólag a jelnyelvet használják. Véleményem szerint felmerülhet az a kritika, hogy a jelnyelv túlságosan elkülöníti az azt használókat a társadalom többi tagjától. Ebben kétségtelen van igazság, mert az ilyenfajta elkülönülés is felfogható fogyatékoság miatt fellépő társadalmi beilleszkedési zavarnak. Úgy vélem azonban, hogy mivel a méltóság részeként fogható fel a nyelvhasználat, ha a személyiség szabad kibontakozása csak a jelnyelv keretei között, bizonyos zárt körben tud megvalósulni, akkor az államnak ezt tiszteletben kell tartania, és garanciákat kell teremteni megvalósítására.

A hallássérült személyek az egyetlen olyan fogyatékos csoportot jelentik, amely önálló, saját nyelvvel rendelkezik, meghatározott kultúrával³⁹ jellemezhető nyelvi kisebbséget alakít ki. A jelnyelv a hallássérült és a siketvak személyek számára anyanyelv, ám nemcsak a hallássérült emberek használják, hanem barátaik, családtagjaik is, mindazok, akik kapcsolatba kerülnek velük. Véleményem szerint ennek alapjogi szempontból szemlélt jelentősége a „Drittwirkung”⁴⁰ jelenségében rejlik, hiszen a fogyatékosággal élő személyek alapjoggyakorlása kihat fogyatékosággal nem élő társaikra, befolyásolhatja azok joggyakorlását. Ez felveti az állam objektív intézményvédelmi kötelezettségét, így például a jelnyelv, a speciális kommunikációs rendszerek elsajátításának lehetősége a hallássérült személy közvetlen környezetében élő emberek számára is elengedhetetlen. A kapcsolódó kommunikációs jogok is azt célozzák, hogy a jogalanyok élhessenek az emberi méltóságból származtatható nyelvhasználathoz való jogukkal, aminek egyik célkitűzése, hogy a nem hallássérült társadalom tagjaival hatékonyabb kommunikációs csatornát hozzon létre. A jelnyelv nyelvi jogként való biztosítása kihat az ép hallásúak kommunikációs alapjogaira is, hiszen a közlésfolyamat egyik oldalán ők állnak.

3. Nyelvi jog és jelnyelvi nyelvi státusz

A jelnyelv vonatkozásában a beszélt nyelvi szintre emelkedés nyelvészeti és jogilag értelmezhető két síkon megy végbe. A magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról szóló törvény 1. §-ában megfogalmazza, hogy célja a magyar jelnyelv nyelvi státuszának elismerése. Véleményem szerint a nyelvi elismerés összeforr a jog általi elismerő folyamattal,

amikor a jelnyelv kérdései és a jogi rendezés közös gyökerének keresése kerül középpontba.

Andrássy György⁴¹ szerint „a modern állam nyelvi joga kiterjed az állam hivatalos nyelvének vagy hivatalos nyelveinek meghatározására és a vonatkozó részletszabályok megalkotására, az állampolgársággal kapcsolatos nyelvi kérdések szabályozására, bizonyos kisebbségi vagy akár többségi nyelvi jogok elismerésére, az idegen nyelvek tanulásával, tanításával és használatával, valamint az új bevándorlók nyelvi helyzetével összefüggő nyelvi jogok megállapítására.” Ennek a meghatározásnak a mentén a hallássérült emberek vonatkozásában a nyelvi jog⁴² megvalósulásának keretét s ezzel párhuzamosan a magyar jelnyelv nyelvi státuszának elismerését jelenti, hogy a törvény hazánk jelnyelvét önálló, természetes nyelvnek ismeri el. A törvényi szabályozás tehát a magyar jelnyelvet használó személyek közösségére mint nyelvi kisebbségre tekint. Véleményem szerint a létrejövő nyelvi kisebbség jogai a törvény alapján a jelnyelv használatának, fejlesztésének, megőrzésének jogai. Úgy vélem, hogy az előbbieken belül beszélhetünk többek között⁴³ a jelnyelv tanulásához, a bilingvális oktatáshoz, illetve a jelnyelvi tolmácsolgáltatáshoz való jogról. A jelnyelv esetében olyan kommunikációs formával találkozhatunk, amely sajátos, vizualitásra épülő kultúrát alakít ki, amelynek jelentős közösségformáló szerepe és ereje is van. Mivel a nyelv és a kultúra nehezen választható el egymástól, ez az oka annak, hogy a hallássérült személyek közösségének kultúrája alapvetően elválik a hallókétől.⁴⁴ A siketkultúra ápolásának, gyarapításának és átörökítésének joga szintén előfeltételezi a nyelvi jog létét.

A jelnyelv nyelvi státusza olyan kérdéseket vet fel, mint az államilag elfogadott nyelvvizsga letétele jelnyelvből, ami maga után vonja az ebből adódó nyelvpótlék biztosításának szükségességét. A Szociális és Munkaügyi Minisztérium szerint ezek a kérdések még további egyeztetéseket igényelnek, mert nyelvvizsgát csak olyan tanfolyam elvégzését követően lehet tenni, ahol az oktatók legalább nyolcvan százaléka tanári diplomával rendelkezik. Magyarországon most egyetlen főiskolán vagy egyetemen sem létezik jelnyelvi szak, nem szerezhető tanári képzés ebben a tárgykörben. Elengedhetetlen feladat ennek biztosítása. A Fogyatékos Személyek Esélyegyenlőségéért Közalapítvány pályázatot írt ki, erre az ELTE két kara is benyújtotta jelentkezését.⁴⁵

4. A jelnyelv elismerése Ausztriában, Németországban és hazánkban

A jelnyelv elismerésének nemzetközi folyamatát a Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló

egyezmény alapozta meg. Az Egyezmény 2. cikkében kifejezésre juttatja, hogy a „nyelv” magába foglalja a beszélt nyelvet, a jelnyelvet és a nem beszélt nyelv egyéb formáit is. Az információhoz való hozzáférés jogát 21. cikkében emeli ki, amelynek biztosítására meghatározott kommunikációs csatornákat, eszközöket sorol fel. A hallássérült emberek vonatkozásában a jelnyelv külön kiemelésre kerül. Emellett az Európai Parlament 1988. évi, 1998-ban megújított állásfoglalásában⁴⁶ juttatta kifejezésre, hogy a jelnyelv és a jelnyelvi tolmácsok segítségével a siket személyek hozzáférhetnek a szükséges információkhoz a mindennapi életben. Felszólította az Európai Bizottságot és a tagállamokat a jelnyelv elismerésére, használati akadályainak kiküszöbölésére. Szintén fontos kiemelni, hogy az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 2003-ban a jelnyelveket Európa kulturális gazdagsága kifejeződésének ismerte el. Az 1598(2003) számú ajánlás rögzítette, hogy a jelnyelv a siket ember kommunikációjának teljes értékű és természetes eszköze.⁴⁷ Hangsúlyozta a jelnyelv társadalmi integrációt előmozdító szerepét.⁴⁸

A Európai Unió különböző államaiban nem egyező a jelnyelvek jogállása, a kötelezettségeknek való megfelelés eltérő módon valósul meg. A jelnyelvi jogi státusz rögzítése egyes tagállamok alkotmányába is bekerült: ilyen Szlovákia, Portugália, Finnország, a Cseh Köztársaság, Ausztria. Több tagország törvényben vagy más jogszabályban adott hivatalos státuszt a jelnyelvnek. Ez utóbbi csoportba tartozik Belgium franciaajkú országrésze, Dánia, az Egyesült Királyság, Görögország, Írország, Lettország, Németország, Norvégia, Svédország, valamint Szlovénia.⁴⁹ A következőkben az osztrák és a német jelnyelvel kapcsolatos alapvető aspektusok megvilágítására töreksem, kiemelve, hogy az osztrák út az alkotmányi szabályozást választotta, míg Németország a törvényi rögzítés szerepét állította középpontba.

a) Az osztrák jelnyelv alkotmányi elismerése

Ausztriában a fogyatékoság (Behinderung) miatti megkülönböztetés tilalma külön nevesítve van a Szövetségi Alkotmány 7. cikk 1. bekezdésének 3. mondatában. Ez rögzíti, hogy fogyatékosága miatt senki nem részesíthető hátrányban. A szövetségi állam, a tartományok és a községek garantálják a fogyatékosággal élő és azzal nem élő emberek (behindert und nicht behinderten Menschen) egyenlő kezelését a hétköznapi élet valamennyi területén. Ez az alkotmányi rendelkezés a tényleges megvalósulást irányozza elő, államcélként jelenik meg, értékítéletet is magában foglal.⁵⁰

Az osztrák alkotmány az előbb említett „Behinderung-szabályozás” mellett a jelnyelvet használók, így a hallássérült személyek vonatkozásában további,

példaértékű biztosítékok hoz létre intézményvédelmi kötelezettsége keretében: a jelnyelv ugyanis különleges státuszt szerzett Ausztriában. 2005. július 6-án az osztrák jelnyelvet alkotmányban rögzítették, létezését hivatalosan is megerősítették. A német nyelv mellett a jelnyelv az első olyan nyelv, ami „csupán” nyelvi mivolta miatt elismerésre került Ausztriában. A Szövetségi Alkotmány 8. cikkének 3. bekezdésében kimondja, hogy az osztrák jelnyelvet önálló nyelvnek ismeri el. Ennek a bekezdésnek a második mondata pedig arra utal, hogy minden bővebbi intézkedést az egyes törvények határoznak meg. A jelnyelv biztosításával kapcsolatos nehézségek Ausztriában elsősorban abból fakadnak, hogy az előbb említett jogszabályok még nem léteznek, illetve nem jelentenek megfelelő kibontakozási lehetőséget a jelnyelv használatához. A jelnyelvet használók nyelvi kisebbségként nem kerültek megfogalmazásra, a kisebbséget kizárólag etnikai síkon értelmezik az osztrák alkotmányban. Verena Krausneker⁵¹ ennek ellenére hangsúlyozza a nyelvi kisebbség létét, amelynek történelmi előzménye 1865-re nyúlik vissza. Ekkorra tehető ugyanis az első jelnyelvi közösség megalakulása Bécsben.⁵² A jelnyelvet használókat a múltban és a mai napig is többször éri hátrány amiatt, hogy ezt a nyelvet használják, nagyon gyakori nyelvi jogok korlátozása.

Véleményem szerint az osztrák jelnyelv alkotmányban való szabályozása kétségtelenül alkotmányos érték, a gyakorlati életben való megvalósulás azonban kihívást jelent. A legtöbb sérelem Ausztriában jellemzően az oktatás területén jelentkezik. A gyenge írott nyelvi kompetencia alacsony iskolai végzettséghez vezet, ez nehézséget okoz a munkavállalásnál. A felsőfokú tanulmányok csak annak a szűk rétegnek a számára adóttak, akik a hangzó nyelvet a tanulás folyamatához szükséges mértékben el tudták sajátítani.⁵³

b) A jelnyelvvvel kapcsolatos szabályozás Németországban

Németországban az egyenlőséghez való jog általános formulája a német alaptörvény 3. cikkének első bekezdésében kapott helyet. Eszerint a törvény előtt minden ember egyenlő. Ez a megfogalmazás tág kibontakozási teret biztosít a jogalkotó számára. Az egyenlőséghez való jog alaptörvényi speciális szabályozása a magyar Alkotmányhoz hasonlóan tilalmi kategóriákat állít fel. A német alkotmányi szabályozás mindazonáltal a 3. szakaszának 3. bekezdésének második mondatában külön nevesíti a fogyatékoság (Behinderung) miatti hátrányban részesítés tilalmát. A fogyatékoságra vonatkozó 1994. évi alkotmánymódosítás háttérében Németországban a szociális jogállam követelményei állnak. A német alaptörvény említett rendelkezésével a fogyatékosággal élő em-

berek jogi helyzetét alapvetően javította, akiknek széles rétegére vonatkozik az alkotmánymódosítás, így természetesen a hallássérült személyek viszonylatában is értelmezhető.

A német jogirodalomban megfogalmazásra került, hogy a hallássérült emberek nyelvi és kulturális kisebbséget alkotnak, siket közösséghez tartozóknak érzik magukat közös nyelvi, illetve biológiai okok miatt. A hallássérült személyek halló társadalomba való beilleszkedését nagymértékben befolyásolja a kommunikációs lehetőségekhez, információkhoz való hozzájutás minősége. A jelnyelv használatának jogát Németországban először 2001-ben a szociális törvényben ismerték el, egy évvel később az egyenlőségről szóló törvényben önálló nyelvként történt meg az elismerése. Ezáltal sikerült megteremteni a feltételeket a hallássérült emberek önrendelkezésének megvalósításához.⁵⁴

c) Törvény a magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról

Magyarországon hosszú idő óta a siket és a nagyot-halló emberek egyértelmű igénye, hogy az állam ismerje el nyelvüket mint „egységes, védendő, hivatalos fórum előtt is gyakorolható nyelvet.”⁵⁵ Hazánkban az Alkotmány 70/A. §-a nem nevesíti külön a fogyatékoság kategóriáját a tilalmi szempontok között, azt az egyéb helyzet kategóriájába sorolja. A 70/A. § (1) bekezdésének végén szereplő „egyéb helyzeti szerinti különbségtétel nélkül” szövegrész gyűjtőfogalomra⁵⁶ utal. Alkotmányi szinten tehát nem található olyan rendelkezés, amely a jelnyelv státuszának alkotmányi rögzítését, illetve az azzal élő jogalanyok objektív adottságát kifejezetten megnevezné. A magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról szóló 2009. évi CXXV. törvény azonban új korszakot teremt a jelnyelv vonatkozásában, mert célja, hogy elismerje a jelnyelv nyelvi státuszát, emellett biztosítsa, hogy a hallássérült és a siketvak személyek a magyar jelnyelvet, illetve a speciális kommunikációs rendszereket használhassák, tovább igénybe vehessék az állam által finanszírozott jelnyelvi tolmácsszolgáltatást. A magyar jelnyelv önálló, természetes nyelvként kerül elismerésre, így úgy vélem a jelnyelv vonatkozásában is előtérbe kerül az emberi és állampolgári jogoknak nyelv szerinti különbségtétel nélküli biztosításának szükségessége.

Véleményem szerint a jelnyelv jogi státuszának biztosításához az lenne az ideális megoldás, ha a jelnyelv önálló nyelvként való elismerése alkotmányi szinten is megvalósulna. A jelnyelvet használók kisebbségként való kiteljesedését pedig az szolgálná a legjobban, ha az Alkotmányban a nyelvi kisebbség is külön nevesítésre kerülne.

IV. Záró gondolatok

A hallássérült emberek esélyegyenlőségének megvalósítása a kommunikációjukban megvalósuló akadályok lebontásán alapul. A jelnyelvi tolmácsolgáltatáshoz való jog és a jelnyelv, illetve a speciális kommunikációs rendszerek elsajátítására vonatkozó szabályok célja ezért az, hogy megkönnyítse számukra a közlésfolyamatban való részvételt.⁵⁷ A jelnyelvet használó sérült emberek számára alapvető, hogy a társadalom többi tagja elfogadja és befogadja őket. Emiatt nagyon fontos, hogy minél többször kerüljön előtérbe a siketkultúra bemutatása, váljon világossá mindenki számára a jelnyelv anyanyelvet betöltő szerepe. A hallássérült személyek társadalomba való beilleszkedése a normatív szabályozás mellett a morális akadálymentesség⁵⁸ megvalósulásának függvénye. Helyzetük jelentős pozitív változáson ment keresztül, a társadalomban meglévő előítéletek teljes megszüntetéséhez azonban még sok időnek kell eltelnie. A társadalmi közösség valamennyi tagjában tudatosítani szükséges a hallássérült emberek, illetve nyelvi kisebbségük egyenrangú voltát. Ehhez a szemléletváltozáshoz azonban erkölcsi-filozófiai felismerés kell. A jog eszközeinek is fontos segítenie ezt a folyamatot, ehhez a jog változása elengedhetetlen. Ez utóbbi kívánalomnak tett eleget Magyarországon a jogalkotó a magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról szóló törvény megfogalmazásával.

Jegyzetek

¹ A hallássérült személyek gyűjtőfogalma a siket és a nagyothalló embereket egyaránt magában foglalja. A siket személyek nem rendelkeznek hasznosítható hallásmaradvánnyal, csupán 80–90 decibelnél erősebb hangokat érzékelnek, általában nem viselnek hallókészüléket, többségük a jelnyelv segítségével vesz részt a közlésfolyamatban. A nagyothalló embereknél hallásmaradványuk következtében korlátozott auditív kommunikáció jellemző. Siketvakság esetén az érintettek látás- és hallássérülése olyan mértékű, hogy fejlesztésük, illetve a társadalmi életben való részvételük csak a két sérülés együttes jelenlétének figyelembevételével képzelhető el.

² Magyarországon a lakosság 10%-a küzd valamilyen hallásproblémával, a WHO szerint 60 ezer a siket, 300 ezer a súlyos fokban nagyothalló emberek száma.

[http://www.sinosz.hu/sikets%C3%A9g-%C3%A9s-nagyothall%C3%A1s\(2009.12.14.\)](http://www.sinosz.hu/sikets%C3%A9g-%C3%A9s-nagyothall%C3%A1s(2009.12.14.))

³ T/10221. számú törvényjavaslat a magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról.

⁴ Lars Bruhn – Jürgen Homann: Zentren der Ausgrenzung. DAS ZEICHEN 79/2008, Zeitschrift für Sprache und Kultur Gehörloser (<http://bidok.uibk.ac.at/library/bruhn-gehoerlosigkeit.html>) (2009.09.22.)

⁵ Európai Bizottság, Foglalkoztatási és Szociális Ügyek: A fogyatékoság definíciója Európában. Összehasonlító elemzés. Brunei Egyetem által készített tanulmány. 2002. 25–26. o.

⁶ A hallássérülés kialakulásának főbb okai az öröklött tényezők, a magzati életben bekövetkezett fertőzések, a születés után fellépő megbetegedések, valamint meghatározott gyógyszerátalmak lehetnek. Andrásné Dr. Teleki Judit: Fo-

gyatékosággal élő hallgatók a felsőoktatásban. Tájékoztató. Oktatási és Kulturális Minisztérium. 2009. 7. o.

⁷ David B. Gray – Gerry E. Hendershot: The ICIDH-2: Developments for a New era of Outcomes Research. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, Volume 81, Issue 12, 11. o.

⁸ Halmos Szilvia tanulmányában a rokkantságot ezzel a szinttel azonosítja. Lásd Halmos Szilvia: Esélyteremtés vagy önkény? A fogyatékoság fogalma a magyar és a német jogban. *Fundamentum*, 2007. 4. szám 95. o.

⁹ Cap in hand. Az Amszterdami Szerződésben szerepel a fogyatékoság miatti megkülönböztetés tilalma, ennek angol nyelvi változatában a korábbi asszociáció következtében csupán a disability szóhasználat kapott helyet.

¹⁰ A WHO 1997-ben a fogyatékoságot a megmaradt képességek oldaláról közelíti meg, a hangsúly a disability és a handicap oldalára billen. Pszichológiai, szociológiai vonatkozások kerülnek előtérbe.

¹¹ Felix Welti: Behinderung und Rehabilitation im sozialen Rechtsstaat. – Freiheit, Gleichheit und Teilhabe behinderter Menschen. *Jus Publicum*, Mohr Siebeck, 2005. 83. o.

¹² <http://www.orszi.hu/iranyelvek/FNO.pdf> (2009.12.21.)

¹³ Wacker, Elisabeth – Wansing, Gudrun – Schäfers, Markus: Personenbezogene Unterstützung und Lebensqualität. Teilhabe mit einem Persönlichen Budget. Wiesbaden 2009. 10–11. o.

¹⁴ Uo.

¹⁵ A BNO az egészségügyben használt, a betegségek nemzetközi osztályozására szolgáló kódrendszer rövidítése. A BNO-10-es osztályozás a kódrendszer 10. revízióját jelenti. A felülvizsgálatokat a pontosabb megfogalmazás, illetve az újabb betegségek megjelenése tette szükségessé. A legújabb változat kialakítása 1983-ban kezdődött, ekkor tartották Genfben a BNO-10 előkészítő értekezletét. Az új kódtáblázat 1989-ben Genfben került végső elfogadásra. A kódrendszer nemzetközi forrásáról lásd <http://apps.who.int/classifications/apps/icd/icd10online/> (2009. 10. 24.) Magyarországon az OEP által finanszírozott egészségügyi ellátások vonatkozásában lásd <http://www.gyogyinfok.hu/forum/BNO/index.asp> (2009. 10. 24.)

¹⁶ A BNO-10-es osztályozására, a hallássérülés decibel alapján való meghatározására a 4. §-ban utal a jogalkotó. A törvény preambulumban szerepel, hogy a hallássérült, valamint a siketvak emberek a társadalom egyenrangú és egyenjogú tagjai, illetve itt kerül említésre a jelnyelv kulturális, közösségformáló ereje is. A 14. §-ban szerepel, hogy a hallássérült gyermek a szülője (gyámja) döntésétől függően bilingvális, vagy auditív-verbális módszerrel folyó korai fejlesztésben és gondozásban vehet részt.

¹⁷ Itt utalnék arra, hogy a német jogirodalomban a fogyatékoság miatti hátrányban részesítés tilalma alapjoggá fejlődött. Ez az új alapjog közvetlenül érvényesülő jog, amely köti a törvényhozói, végrehajtó hatalmat, hatással van a joggyakorlatra. Erről bővebben lásd Matthias Herdegen: Der neue Diskriminierungsschutz für Behinderte im Grundgesetz. Entstehung und Tragweite des Benachteiligungsverbots. (Art.3 Abs.3 Satz 2 GG) <http://www2.hs-fulda.de/fb/sw/projekte/sozrbibliothek/material/behinderte/begg.htm> (2009. 07. 25.)

¹⁸ Tausz Katalin: Egyenlőtlenségek és különleges bánásmód. Adalékok a fogyatékosok esélyegyenlőségéről szóló törvény születési történetéhez. In: A hátrányos megkülönböztetés tilalmától a pozitív diszkriminációig. Budapest 1999, AduPrint–INDOK, 208. o.

¹⁹ <http://www.ssoar.info/ssoar/files/2008/520/disability%20studies.pdf> (2009. 12. 21.)

²⁰ Helmut Vogel: Kultur und Soziologie der Gehörlosen: Die umgebende Kultur und die Gehörlosenkultur. Lesen statt Hören, Zeitschrift für Gehörlosenkultur, Leipzig, 2003, Heft Nr. 1, 13–15. o.

²¹ Ezzel kapcsolatban bővebben lásd Susan Wendell: Az elutasított test – Feminista filozófiai elmélkedés a fogyatékos-ságról. (A könyv első fejezete) Fogyatékoság és társadalom 2009. 1. sz. 74. o.

²² 64/1991. (XII.17) AB számú határozat

²³ Ádám Antal: A biztonság az értékek között. Jura 2005. 1. sz. 34. o.

²⁴ Uo. 36. o.

²⁵ Theresia Degener: Menschenwürde und Behinderung. Vortrag auf der Konferenz „Menschenwürde“ anlässlich des 60. Jahrestages der Allgemeinen Erklärung der Menschenrechte. 2008. DBB Forum, Berlin Forrás: http://files.institut-fuer-menschenrechte.de/437/Vortrag_Menschenwuerde_und_Behinderung.pdf (2009. 09. 20.)

²⁶ Welts: i. m. 396–397. o.

²⁷ Kiss Barnabás: A jog egyenlősége – Az egyenlőség joga. Az egyenjogúság problémája a magyar közjog fejlődésében. SZEK JGYF Kiadó, Szeged 2006. 168. o.

²⁸ Christian Liesen: Gleiche Rechte und die Konstitution von Behinderung durch das Recht. Gemeinsam leben, 3/2008. 135–138. o.

²⁹ A beszélt nyelv alapját az artikuláltan kiejtett beszédhangok alkotják. Az írott nyelv gyakorta a beszélt nyelvtől részben független forma, és a beszélt formától függetlenül is fejlődhet, alakulhat.

³⁰ Cseresnyési László: Nyelvek és stratégiák. Avagy a nyelv stratégiája. Tinta Könyvkiadó, Budapest 2004. 230. o.

³¹ Csányi Yvonne: A siketek jelnyelvről. In: Bevezetés a hallássérültek pedagógiájába. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1997. 80. o.

³² Cseresnyési: i. m. 233., 230. o.

³³ Erről lásd bővebben Chronowski Nóra – Drinóczi Tímea – Petrétai József – Tilk Péter – Zeller Judit: Magyar alkotmányjog III. Alapvető jogok. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2006. 246. o.

³⁴ 3.§ (2)

³⁵ 45/2005. (XII.14.) AB határozat

³⁶ Ezzel függ össze a térítésmentes jelnyelvi tolmácsolás szolgáltatás biztosítása.

³⁷ Bodáné Pálok Judit – Cseresnyés János – Vánkosné Tímár Éva: A kisebbségek jogai Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1994. 177. o.

³⁸ Helmut C. Berghaus – Heike Bermond – Heike Milz: Behinderung und Alter: Gesellschaftliche Teilhabe 2030. Books und Demand GmbH, Norderstedt 2009. 154. o.

³⁹ Színes kultúrával rendelkeznek, amelyre büszkék is egyben. Egyesületeket hoznak létre, rendezvényeket és konferenciákat szerveznek, egyedülálló művészeti tevékenységet végeznek (pl. mozdulatművészet), jelnyelvi fesztiválokat tartanak. Lásd www.sign-it.at/gebaerdensprache/gkul.htm (2009. 09. 26.)

⁴⁰ „Az alapjogok harmadik személyek irányában megnyilvánuló hatása (Drittwirkung) egyben minden külső jogalanyt kötelez arra, hogy tiszteletben tartsa mások jogait és tiltja mások alapjogai érvényesülésének jogtalan zavarását.” Ádám Antal: Az alkotmányi értékek fejlesztésének lehetőségeiről.

http://www.alkotmanyossagi-muhely.hu/2002_szep_13_14_adam_antal.htm (2009. 10. 30.)

⁴¹ Andrásy György: Nyelvi jogok. A modern állam nyelvi jogának alapvető kérdései, különös tekintettel Európára és az európai integrációra. JPTE Pécs 1998. 1. o.

⁴² Andrásy megfogalmazza, hogy a nyelvi jog nem jogág, hanem sajátosan összefüggő normák egy csoportja, amelynek

tárgyát a nyelvek használata jelenti. Lásd Andrásy György: Nyelvek és nyelvi jog az ezredfordulón. In: Jogtudományi Közöny 2001. 266–267. o.

⁴³ A siket emberek jelentős részének ugyanis nem a beszélt nyelv, hanem a magyar jelnyelv az elsődleges kommunikációs eszköze.

⁴⁴ www.sign-it.at/gebaerdensprache/gkul.htm (2009.09.26.)

⁴⁵ A pályázati program keretében az alábbi alap- és mestertképzések, szakirányú továbbképzések létesítési és indítási dokumentációjának elkészítésére, valamint az akkreditációs eljárás lefolytatásához kaphattak támogatást a pályázók:

1) jelnyelvi alapszak

2) alapszakon belül jelnyelvi szakirány és/vagy minor szak

3) bilingvális oktatásban résztvevő gyógypedagógus szakirány a gyógypedagógia alapszakon belül

4) jelnyelv szakos tanár mesterszak

5) jelnyelvi tolmács mesterszak

6) bilingvális oktatásban résztvevő tanári szakképzettség, második tanári szak

7) szakirányú továbbképzés: bilingvális tanár (gyógypedagógusoknak)

8) szakirányú továbbképzés: bilingvális tanár (pedagógusoknak)

9) szakirányú továbbképzés: nyelvtanároknak a jelnyelv tanítására

10) szakirányú továbbképzés: nyelvtanároknak idegen nyelv jelnyelv segítségével való tanítására

11) szakirányú továbbképzés: tolmácsoknak jelnyelvi tolmácsolásra

⁴⁶ A2-302/87 Lásd <http://www.ciemen.org/mercator/butlletin/47-09.htm> (2009. 10. 21.)

⁴⁷ Kósa Ádám – Lovászy László – Tapolczai Gergely: A hallássérült személyekre vonatkozó jog áttekintése. Magyar Jelnyelvi Programiroda, Budapest 2005. 40. o.

⁴⁸ Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 1598(2003) sz. ajánlása az Európa Tanács tagállamaiban használt jelnyelvek védelméről szól.

⁴⁹ http://ec.europa.eu/education/languages/languages-of-europe/doc189_hu.htm (2009. 09. 22.)

⁵⁰ Walter Berka: Lehrbuch Verfassungsrecht: Grundzüge des österreichischen Verfassungsrechts für das juristische Studium. Springer Verlag, Wien 2005. 463–464. o.

⁵¹ Verena Krausneker: Stimme von und für Minderheiten. Österreichs erste Minderheitensprache.

Forrás: <http://minderheiten.at/stat/stimme/stimme56f.htm> (2009. 09. 19.)

⁵² <http://www.oegl.at/> (2009. 09. 22.)

⁵³ http://www.kritikaonline.hu/kritika_08juli_aug_raczszilard.html (2009. 09. 26.)

⁵⁴ Frank Menzel – Anne Gelhardt – Susanne Klinner: Gehörlose Menschen im Alter: kommunikative und soziale Bedingungen und Bedürfnisse einer kulturellen Minderheit. In: Helmut C. Berghaus – Heike Bermond – Heike Milz: Behinderung und Alter: Gesellschaftliche Teilhabe 2030. Books und Demand GmbH, Norderstedt 2009. 153., 154. o.

⁵⁵ Kósa – Lovászy – Tapolczai: i. m. 44. o.

⁵⁶ Holló András – Balogh Zsolt: Az értelmezett alkotmány. KJK, Budapest 1995. 413. o.

⁵⁷ Kósa – Lovászy – Tapolczai: i. m. 44–45. o.

⁵⁸ Erről bővebben lásd Kálmán Zsófia – Könczei György: A Taigetosztól az esélyegyenlőségig. Osiris Kiadó, Budapest 2002. 495–502. o.

Herger Csabáné
egyetemi docens

Egyházi modernizáció Franciaországban 1789-től 1905-ig¹

„Francia nemzet, te nem azért vagy, hogy példát kövess,
hanem hogy példát mutass. Hazám szabad, mutassa
meg tehát, hogy erre méltó is, azáltal, hogy összes
gyermekait ugyanazon jogokban részesíti.”
„Rabaud-Saint-Etienne, 1789. augusztusában”²

A francia állam és az egyházak közötti kapcsolat radikális átalakításának indítékait sokan kutatták már. Okolták a gallikán szabadságokat, melyek következtében úgy a klérus egy része, mint a laikusok tömegei arra a véleményre jutottak, hogy a pápai hatalom az állami szuverenitással szemben csak korlátok között értelmezhető; az eretnekségnek ítélt³ janzenista tanokat; az antiklerikalista felvilágosult irodalmat, mely a katolikus történetírás szerint a vallási meggyőződés halálát siettette; okolták a forradalmi időket, mikor a templomok évekig bezárva álltak és egy vallással szemben idegen nemzedék nőtt fel, de I. Napóleon „organikus cikkelyeit” is. Az állam és az egyházak közötti kapcsolat alakításának francia útja, mely – ha nem is követendő, de elgondolkodtató – példaként állt Európa haladó nézeteket képviselő gondolkodói és politikusai előtt, két nagyobb szakaszban valósult meg. Az első szakasz⁴ kezdetét az 1789. évi forradalom jelentette, amikor az egyházi privilégiumok felszámolása, a vagyoni szekularizáció, a lelkiismereti és vallásszabadság deklarálása, az egyház szervezétének átalakítása és az izraeliták emancipációja teljes fordulatot jelentett az ancien régime egyházpolitikájához képest. A gyakori államforma-változások következtében 1815 után az egyházi viszonyok több tekintetben visszarendeződtek, ami leginkább a royalista erők legitimitás-keresésével magyarázható. A III. köztársaságban azonban a szabadságjogok előtérbe kerülésével ismét liberális egyházpolitika⁵ érvényesült, így az állam és az egyház elválasztásának következetes megvalósításával a 20. század legelején pont kerülhetett a mondat végére.

I. Az előzmények

E két szakasz történelmi előzményeit tekintve nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szuverén hatalmi

állam⁶ tisztán világi karakterű volt – szemben a középkori hierarchikus-feudális rendszerrel. A pápai világuralom eszméjének megtörésével olyan új államegyházi rend bontakozott ki, amely a monarchikus abszolutizmus erős támaszát képezte. A főpapi székek betöltésére vonatkozó erőteljes uralkodói jogosítvány – az I. Ferenc és X. Leó által 1516-ban kötött konkordátum értelmében – garantálta a francia klérus királyhűségét. A katolicizmus nem csak államvallás, hanem kizárólagos vallás is volt 1598-ig, amikor navarrai Henrik Nantes-i Ediktumával elismerte a hugenották protestáns vallását és biztosította az alattvalók vallásszabadságát.⁷ A 17. században Richelieu és Mazarin kormányzó első miniszterek ezeket a kedvezményeket fokozatosan felszámolták, majd 1685-ben XIV. Lajos Fontainebleau-i Ediktumával visszavonta IV. Henrik rendelkezését. A kilenc évtizednyi vallási türelem után ismét vészterhes idők következtek, mikor a francia protestánsok egy része katolizált, mások külföldre menekültek, sőt volt aki (les camisards)⁸ a fegyveres ellenállást választotta. A lelkiismereti szabadság megmaradt ugyan, de a vallásgyakorlás szabadsága erősen korlátozott volt. Csak a katolikus egyház tulajdonában lehettek egyházi épületek, és a francia protestánsok érvényes házasságot csak katolikus pap előtt köthettek. Az izraeliták különleges adót fizettek, szigorú rendőri felügyelet alatt álltak és nem rendelkeztek a nyilvános közösségi vallásgyakorlás jogával.

A papság az országrendek között és a tartományi rendi gyűléseken is az első helyet foglalta el. Rendszerint két képviselője volt a kormányban, katonai szolgálattal nem tartozott. A király által – 1606 után tízévenként – összehívott papi rendi gyűlések, illetve az ötévente összehívott tartományi papi gyűlések működési köre a pénzügyi és számviteli kérdésekre szorítkozott, így szavaztak az állam irányába fizetett „önkéntes adományról”. A papi rend birtokai a hűbéri birtokokat jellemző teljes vagy részleges adómentesség alatt álltak, és csak a fent említett önkéntes adományt fizették, melyet általában a régebbi adósságok törlesztésére fordítottak. A kolostorokat és a kongregációkat az állami főhatalom érdekeinek megfelelően szervezte. A szentszékek kiterjedt bírósági joga, valamint az oktatásügy kézben tartása következtében a francia nemzet gondolkodásmódját – Magony szavaival élve – „a bölcsőtől a koporsóig” a gallikán nemzeti egyház határozta meg.⁹

A gallikanizmus, az önálló nemzeti egyház és az abszolút uralom világi jellegének követelménye többek között a francia klérus 1682. évi nyilatkozatában öltött testet. Míg a középkorban Aquinói Szent Tamás Isten országáról („De Civitate Dei”) szóló tanításában az egyház azon jogát hirdette, hogy a világi uralom felett erkölcsi értékítéletet alkothat, és ha annak céljai

az egyházi elvárásoknak nem felelnek meg, a királyt uralkodói méltóságától megfoszthatja, addig a nyilatkozat szerint a fejedelem világi dolgokban nem áll az egyház tekintélye alatt. A XIV. Lajos által Párizsba összehívott nemzeti zsinat Jacques Bénigne Bossuet püspök vezetésével 4 cikkelyben fogalmazta meg és hirdette ki az *ecclesia gallicana* „szabadságait”, melyek röviden összefoglalva a következők: 1. az egyház csak szellemi dolgokban rendelkezik hatalommal és a fejedelmek világi ügyekben függetlenek ettől; 2. szellemi dolgokban is korlátozza a pápai hatalmat az egyetemes zsinat tekintélye; 3. a francia király törvényei és a szokások az eddigi gyakorlatnak megfelelően továbbra is érvényben maradnak és 4. hitbeli kérdésekben a pápai döntéseket az egyetemes egyháznak meg kell erősítenie.¹⁰

Taine szavaival élve „a király parancsoló hangja és a papság alázatos viselkedése mit sem változtat a dolgon, közöttük megtörtént az alku; az egyik ad, hogy a másik is adjon (...)”.¹¹ Míg tehát a dinasztia és a francia klérus a kölcsönös érdekek jegyében együttműködött, a 18. századi közvélemény felvilágosult formálói a dogmatikai kritikán túl az egyházat társadalmi szempontból is megítélték: hatalmas és költséges intézményt láttak benne. Számos írás foglalkozott az egyházi vagyon és a tizedfizetés eredetével, illetve a szerzetesi élet haszontalan voltával és a papság erkölcsi félresiklásaival, sőt a főpapi kar jelentős részének hitetlenségével. „Alig hiszem, írja a pfalzi grófnő 1772-ben, hogy Párizsban akár az egyháziak, akár a világiak között lehetne még száz embert találni, kinek igaz hite volna, sőt aki hinne a mi Urunk és Megváltónknak.”¹² A közvélemény haragját leginkább az egyházi javak megadóztatása elleni tiltakozás váltotta ki. Az ellenszenv olyan mértékű volt, hogy a papság és a kereszténység ellen állást foglaló legsilányabb ponyva is viharos tetszést aratott. A reformok sürgetése és a régi kiváltságos pozíció megtartásának igénye két ellenséges táborra osztotta az alsó- és a főpapságot, ami nem csak egyházi területen, hanem a társadalmi életben is megmutatkozott, amikor a legfinomabb világfi-főpap karakterével szemben a 19. századi történetírás a nyomorgó vidéki pap képét hangsúlyozta.¹³

II. A forradalmi szakasz egyházipolitikai reformjai

A papi rend szabadelvűsége¹⁴ a vallásszabadság kérdésében – ellentétben az általuk is követelt politikai jogokkal – mereven elutasító volt, azaz nem terjedt ki a lelkiismereti szabadság elismeréséig sem. E tekintetben különösen nagy volt az eltérés a harmadik rend programjától. Az 1789. augusztus 26-án

elfogadott, egy későbbi alkotmány bevezetőjének szánt Emberi és Polgári Jogi Nyilatkozat X. cikkelye deklarálta, hogy senkit sem szabad meggyőződése, illetve vallási meggyőződése miatt zaklatni, „feltéve, hogy (...) e nézetek megnyilvánulása a törvényes rendet nem sérti”.¹⁵ A vallás szabad gyakorlásának ügye a felvilágosult irodalmon felnövekvő új nemzedék programjában első helyen állt, említésre méltó azonban, hogy a hivatkozott elődök, Montesquieu¹⁶ és Rousseau¹⁷ korlátok között értelmezték ezt a szabadságot. Az Emberi és Polgári Jogi Nyilatkozat megfogalmazása során – Rousseau nyomán – a közrend védelme és a személyes szabadság elvéből indultak ki. A javaslat a papi rend nagy örömeire „a jó társadalmi rend érdekében” fenntartotta az „elismert vallást”, mely természetesen a katolikus vallás volt, de más felekezeteknek törvényes elismerést nem biztosított; csupán azt deklarálta, hogy akik a nemzeti vallást nem zavarják, ne háborgattassanak (16–18. cikkely). Mirabeau, az egyházipolitikai vita vezető személyisége hangsúlyozta, hogy ez a javaslat a vallásszabadságnak kétes garanciát nyújt csak: „egy oly hatalom létezése, amely túrni tud, már magában véve nyilatkozat a hitszabadság ellen, mert hisz az is lehetséges, hogy nem fog túrni.”¹⁸ Indítványozta a javaslat módosítását és a vallásszabadság általános jogának biztosítását minden polgár számára. Az új megfogalmazásból már hiányzott az „elismert vallás” kifejezés, sőt elég kétértelmű volt ahhoz, hogy senki véleményét ne sértse. A vallásszabadság egyedüli korlátjaként tehát „a törvényes rendet” adták meg.¹⁹

Az egyházi előjogok eltörlését és az egyházi tized megszüntetését az alkotmányozó nemzetgyűlés 1789. augusztus 4-én éjjelen (Joglemondó Nyilatkozat) Noailles vicomte javaslatára mondta ki, a decima kérdése azonban már jóval korábban felmerült. Mirabeau gróf azt május 10-i beszédében az uralkodó által bármikor visszavonható évjáradéknak nevezte, tagadta a klérus tulajdonjogát felette, és „az erkölcsiség és nevelésügy hivatalnokainak” (a papságnak) állami fizetését sürgette.²⁰ Bár az egyházi tulajdon védelmében másnap Sieyès abbé röpirat (Observations sommaires) útján is kikelt,²¹ ugyanezen a napon, május 11-én a papság egy része a tizedről minden feltétel nélkül lemondott.

Az egyházi vagyon szekularizációjának igénye 1789 előtt két ízben is felvetődött Franciaországban. Az 1560. évi általános rendi gyűlésen a nemesség és a harmadik rend megbízói utasításaiban (cahiers) már határozottan megvolt a terv: míg a nemesség azt ajánlotta, hogy az államadósság törlesztésének kétharmad részét a papság vagyonából finanszírozzák, hiszen azt a király és a nemesség adományozta, a harmadik rend két javaslatban is követelte az egyházi javak lefoglalását. A francia katolikus egyház

a fenyegető veszélyt ekkor 12 milliónyi „önkéntes adománnyal” hárította el. Mintegy nyolcvan évvel később, 1639-ben – a papság által az „ateisták pátriárkájának” nevezett – *Richelieu* bíboros jelentette ki, hogy az egyházi javak holtkezűi javak lévén a király tulajdonát képezik, melyekkel szabadon rendelkezhet. Ilyen előzmények után 1789 szeptemberében a pénzügyi nehézségek csökkentése céljából vetődött fel a hírlapokat több héten át foglalkoztató szekularizáció kérdése, melyet ezt követően *Talleyrand-Perigord* gróf, autuni püspök indítványozott a nemzetgyűlésben október 10-én. Elképzelése szerint az egyházi javak tulajdonjoga a nemzetet illeti, amely köteles gondoskodni az egyházi szükségletekről, beleértve a lelkészek fizetését is. A katolikus egyház vagyonát a kortársak eltérően becsülték fel; *Talleyrand* – szerényen – a földbirtokok jövedelmét 70 millió, a birtokok értékét pedig 2000 millió frankra tette, de a legtöbben 130 és 224 millió közötti jövedelmet és 2–4 milliárd frank vagyonértéket említettek.²² Az egyházi vagyon eredetéről és jellegéről folytatott vita során a szekularizáció hívei azt hangsúlyozták, hogy az állam az egyház felett áll, korlátlan hatalommal rendelkezik irányába, és adományait, melyeknek az egyház csak kezelője, bármikor visszavonhatja. *Mirabeau* indítványának²³ megfelelően 1789. november 2-án 568 szavazattal 346 ellenében a nemzetgyűlés kimondta, hogy az egyházi javakat a nemzet rendelkezésére bocsátják, de az gondoskodik az istentisztelet költségeiről, a klérus dotálásáról (lakást és a hozzá tartozó kertet nem számítva minimum 1200 frank értékben) és a szegények segélyezéséről.

A nemzetgyűlés 1790. március 16-i határozata értelmében 400 millió frank értékű egyházi vagyont adtak át eladásra a párizsi, illetve más városi hatóságoknak. A kincstár fémpénzként funkcionáló, névleges értékkel bíró *assignatákat* bocsátott ki, amelyeknek az egyházi javak vásárlása során kellett volna az állampénztárba visszajutni és ilyen módon a forgalomból fokozatosan kikerülni. Emellett – a rendkívüli mértékű államadósság és a közszükségek fedezése érdekében – *Chasset* javaslatára tervbe vették a további vagyonelvonást is. Április 14-én a nemzetgyűlés az egyházi javak kezelésének jogát a közigazgatási szervek (departmentek és districtek) igazgatóságára bízta és döntött arról is, hogy 1791. január elsejétől a papság kézpénzben kap fizetést. Az egyházi javak szekularizációja a pénzügyi krízist azonban nem tudta orvosolni. 1792. szeptember 22-ig a kincstár 2500 millió, 1793. augusztusáig 4616 millió, 1796. elejéig 45,5 milliárd frank értékben bocsátottak ki *assignatákat*, amelyek a kereslet csökkenésével forgalomban maradtak és értéküket veszítették. A pénzügyi vezetés 1796. februárjában így arra kényszerült, hogy a forgalomban lévő *assignatákat* 24 milliárd

frank értékre csökkentse, majd újabb hitelpapírokkal (*mandats*) beváltsa.

1790. május 27-én került a nemzetgyűlés elé a „papság polgári alkotmányáról” szóló törvényjavaslat.²⁴ Az alapkoncepció szerint az egyházak kormányzattal és szervezettel rendelkező társaságok, amelyek az államban annak alárendelve működnek. Megbízottjaik, a papok fizetett állami hivatalnokok, akik jogállását – a gallikán nemzeti zsinat vagy a pápa helyett – az állam nevében a nemzetgyűlés szabályozza. Az egyházi autonómiát, az öntörvényhozás és az öngazgatás jogát tagadó egyházalkotmány²⁵ vitája végletekig fokozta a szenvedélyeket. Hívei a filozófiai érvek mellett a római császárok és a francia királyok egyházszerkezési és kegyúri jogait emlegették. *Camus* szerint a nemzetgyűlésnek akár a vallás megváltoztatására is joga lett volna, nem kevésbé az egyházszerkezet meghatározására. *Robespierre* – *Rousseau* elveit hangoztatva – kitarzott amellett, hogy az állam meghatározhatja a hasznos intézményeket, azaz megszüntetheti a fölöslegeseket, sőt az egyházi hivataloknak feltétlenül függniük kell a nép akaratától, azaz a nép akár meg is házasíthatja papjait, hogy reális kötelékkel kapcsolja őket a nemzethez.²⁶ Míg VI. *Pius* 1790. március 7-én titkos konzisztóriumiban, illetve levelezésében a lelkiismereti szabadság deklarálását és a királyi hatalom méltatlan, erőszakos korlátozását ítélte el, szeptember 22-én már az új egyházalkotmány ellen tiltakozott az uralkodóhoz intézett levelében, majd a püspököket szólította fel ellenállásra.

Az egyházi mozgalmat mégis *Voydel* javaslatára hevíttette fel leginkább. A „kegyelmi rendszabálynak” (*measure d’indulgence*) nevezett javaslat minden egyházi hivatalos viselőtől megkövetelte a hűségességet a nemzetre, a királyra és a papság polgári alkotmányára. A korlátlan vallásszabadság törvényi rögzítéséért egy évvel korábban síkra szálló *Mirabeau* most a papság ellenállásának megtörését kívánta, akár a legszigorúbb megtorlás eszközével is, míg *Camus* a királyi szentesítést sürgetve a pápai befolyás ellen érvelt. A javaslat vitája ismét heves indulatokat váltott ki.²⁷ A kedélyek megnyugtatása céljából *Mirabeau* – hangnemet váltva – 1791. január 26-i emlékiratában a papság polgári alkotmányát és az esküt a vallásszabadság elvével kívánta kibékíteni,²⁸ amikor *Marat* lapjában a népet a papok ellen ingerelte, *Desmoulins* pedig röpiratában (*Révolutions de France et de Brabant*) maró gúnnyal támadta a klérust. A király szökési kísérlete (1791. január 21.) után maga a nemzetgyűlés is radikalizálódott. A következők nem maradhatott el. VI. *Pius* április 13-i ünnepélyes brévéjében eretneknek nevezte a papság polgári alkotmányát, tiltakozott a püspökválasztások ellen és 40 napot adott a letett eskük visszavonására.²⁹ Ez a pápai állásfoglalás a francia katolikus papságot és az egyháztagokat két szembenálló táborra osztotta.³⁰

Ahogy a gallinkán egyház jogállásának újrendezésére sor került, a következetesség jegyében két olyan területet is érintett a forradalmi jogalkotás, amely régi „adósságok” törlesztését jelentette. Az ancien régime bukásakor mintegy 40 ezer zsidó élt Franciaországban, nagyrészt Elzász és Lotaringia területén. A jogegyenlőség deklarálásának szükség-szerű következményeként a nemzetgyűlés keresztény földön elsőként, ámbar hosszas vitát követően, 1791. szeptember 27-én megszavazta a *francia zsidók egyenjogúsítását* – anélkül, hogy ennek gyakorlati megvalósításához a kellő eszközöket biztosította volna.³¹ Léon Halévy szerint tizenöt évvel később *Napóleon* a zsidók és nem zsidók közötti különbséget még épp akkorának látta, mint amekkora az az emancipációs törvény előtt volt.³² Ha pedig a zsidók önszántukból nem akarnak kilépni örökölt jogállásukból, történjék ez hatalmi kezdeményezés-re: az 1806. július 26-ra összehívott izraelita zsinat választ adott mindazokra a kérdésekre, amelyeket a császár képviselőjében elé terjesztettek. A vallási törvény alapján elismerte a monogám házasságot és a házasság felbontásának lehetőségét, de kinyilvánította azt is, hogy a vegyes-házasságok csak polgári jogi jog szerint érvényesek, valamint az izraeliták, bár foglalkozásukat francia polgárként szabadon választják meg, a Talmud szerint kamatot csak idegenektől szedhetnek. *Napóleon* szándéka, hogy „ne legyen többé bocsánat arra, ha valaki más, mint a többi polgár”,³³ ezen határozatok következtében már realizálódhatott. 1807. február 4-ére hívta össze azt a hetven, kétharmad részben rabbi tagokkal rendelkező ünnepélyes izraelita gyűlést, amely azonnal deklarálta, hogy a vallási és politikai előírásokat tartalmazó mózesi törvényben a vallásiak abszolút érvényűek, a politikaiak azonban joghatály nélküliek.³⁴ A zsidóság tehát nem nemzet többé, hanem vallás, egy a számos lehetőség közül. Az asszimilációnak tág kaput nyitó 1808. március 17-i dekrétum, amely egyébként protestáns mintára állami ellenőrzésnek alárendelt egyházszervezetet (hitközségek – Központi Konzisztórium) is életre hívott, jelentős hatást váltott ki. A francia zsidóság gyorsan bekapcsolódott az ország társadalmi, gazdasági és kulturális életébe. Bár ellenséges megnyilvánulások a későbbiekben is előfordultak, antiszemita politikai mozgalom csak az 1880-as években bukkant fel Franciaországban.

A másik régi adósság az akatolikusok vonatkozásában, a *házassági köteléki jog* területén állt fenn. A tolerancia bármiféle jele nélkül eltelt idők után az ancien régime végnapjához közeledve az 1787. novemberében kibocsátott ediktum bevezette a *fakultatív polgári házasságkötést*, azaz a protestánsoknak lehetőséget adott arra, hogy katolikus pap helyett állami tisztviselő előtt házasodjanak. A forradalom

győzelmének másnapján proklamálták a házasság szabadságát, és a „keresztény felsőbbtség” eszméje helyett a családjogi jogalkotás területén – *Morelly* és *Diderot* szemléletének megfelelően – a személyes szabadság elve jutott érvényre.³⁵ Az 1791. évi alkotmány (1. cím 7. szakasz) a házasságot polgári szerződésnek nyilvánította, valamint rendelkezett a születések, házasságkötések és halálozások polgári anyakönyvezéséről. A jakobinusok sürgetésére megalkotott 1792. szeptember 20-i dekrétum *vallási hovatartozástól függetlenül kötelező polgári házasságkötést* vezetett be, és – a kánonjogi felbonthatatlanság elvének képviselői és a liberális felvilágosult irányvonal hívei közötti lázas vitát követően – tág teret biztosított a bontásra olyan módon, hogy az egyoldalú bontás mellett az ún. közös megegyezés is helyt kapott a dekrétumban.³⁶

III. A gallikanizmus eszméinek újjáélesztése

A forradalmi jogalkotás eredményeit, amelyeket a konszolidáció időszakában már csak a természetjogi lángolás, a filozófiai szellem szüleményének és átmenetinek bélyegeztek, az I. császárság idején az egyházpolitika területén is több tekintetben a múlthoz való visszafordulás váltotta fel. *Napóleon* és *VII. Pius* 1801. évi konkordátuma, melyet 1802. április 18-án hirdettek ki, garantálta az egyház ellátását, de nem fizetés, hanem kárpótlás gyanánt. Ezzel a Szentszék elállt az elvesztett javak visszakövetelésétől. A konkordátum a katolikus vallást a többség vallásaként az „*elismert egyház*” státusába helyezte. Újra felállították a püspökségeket, a püspökök kinevezése azonban állami jogosítvány volt. A konkordátumot a kormány még 1802-ben az ún. 77 „*articles organiques*”-kel egészítette ki, melyet a katolikus egyház – azokban szabadságuk megvonását látva – sosem ismert el. Az organikus cikelyek értelmében az érsekek 15 ezer, a püspökök 10 ezer, a lelkészek 7 ezer 500–10 ezer franknyi járulékból részesültek. Ezek az értékek a későbbiekben jelentősen módosultak, azonban az állami költségvetésből egyházi szükségletre előírányzott összeg az évek során összeadódva jóval meghaladta azt az értéket, amelyet az 1790-ben elvont egyházi vagyont képviselt. Egy évvel a konkordátum megkötését követően az egyházmegyéket és a plébániákat megfosztották önálló jogi személyiségüktől és a katolikus egyház intézkedéseit polgárjogi vonatkozásban semmisenk nyilvánították. A *konkordátum és az articles organiques* a forradalom idején megvalósított szeparációt felszámolva a katolikus egyházat úgy emelte közjogi személyiséggé, hatósággyá, hogy ugyanakkor az államhatalomnak szoroson alá is rendelte. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a gallikanizmus eszméinek újjáéledéséről volt szó.³⁷

Miután Franciaország a radikális egyházpolitika korszakát, az „ész istennőjének” trónra ültetését (1793. november 10.), majd napóleoni „albéke” idejét túlélte, 1815 és 1870 között némi ingadozással ugyan, de a francia állam és a katolikus egyház kapcsolata jelentős mértékben visszarendeződött, hiszen egyházi támaszra szüksége volt úgy a restaurált Bourbon uralkodóknak (1815–1830), mint III. Napóleonnak (1852–1870). Az újabb radikális hullám „előszelei” azután jelentkeztek, hogy III. Napóleon 1859-ben az olasz egységtörekvések élharcosa, Piemont mellé állt. A következő évben Rouland kultuszminiszter memorandumában már az *articles organiques* visszaállítását kezdeményezte. Nem sokkal később, 1864. december 8-án IX. Pius a *Quanta Cura* enciklikához csatolt listában elítélte azt a kormányzási formát, melyből az egyház tanításait kizárják, illetve ahol az állam az egyháztól elválasztva működik.³⁸

IV. Egyházpolitika

a „köztársaság megmentése” jegyében

A szabadelvű egyházpolitika 1879-et követően bontakozott ki újult erővel.³⁹ A radikális felfogás szerint – Pillon szavaival élve – „a republikanizálódás akadály a katolicizmus” volt, azaz „ha Franciaország meg akarja menteni a köztársaságot, szakítania kell Rómával”,⁴⁰ és az államot a laicitás politikai koncepciója⁴¹ szerint kell berendeznie. A III. köztársaság (1871–1946) liberális egyházpolitikája feltételezte úgy az 1789–1804 közötti változásokat, mint azt, hogy az – egyházi írók által szabadkőműves befolyással magyarázott – „egyházellenes”⁴² szemlélet 1815 és 1870 között is népszerű maradt annak ellenére, hogy a katolikus nemzeti egyház védelmében számos neves gondolkodó, többek között *Montalembert*,⁴³ *de Regnon* és *de la Mennais* is fellépett.

A radikális párti *Jules Ferry* oktatásügyi miniszter törvényjavaslatai az egyházi befolyás megszüntetését célozták úgy az *elemi*, mint a *felsőoktatás* területén. Az állami egyetemeken ingyenes lett a beiratkozás és csak ezek az intézmények adhattak akadémiai címet. Míg a külföldi sajtó az egyházi egyetemek „jogfosztását” általában „hivatalos hadüzenetként”⁴⁴ értékelte a francia katolikus egyház irányába, az 1880. július 9-i szavazás *Ferry* programjához szabad utat adott. A vallási szempontból semleges oktatási rendszer megteremtése érdekében az elemi iskolák tanárait kötelezték arra, hogy állami bizottság előtt vizsgát tegyenek. Az állami iskolákban eltörölték a tandíjat és a vallásoktatást, majd a radikálisok követelésére 1886-ban az állami iskolákból elbocsátották az egyházi rendbe tartozó tanárokat is.

Az 1880-as évhez köthető a *nem elismert kongregációkkal szembeni fellépés* is. A nemzetgyűlés március 29-én határozott a jezsuita rend feloszlatásáról és kolostoraik felszámolásáról, valamint a nem elismert kongregációkat kötelezték arra, hogy állami elismerést kérjenek. Bár a „Times” kommentárja szerint „csak véres forradalmak idején alacsonyul le egy nagy állam ilyen vállalkozásokra”,⁴⁵ XIII. *Leó* tiltakozása sem akadályozta meg a rendelkezések következetes végrehajtását.⁴⁶ Miután 1884-ben megszüntették a kórházi lelkészi hivatalt és a házasság eltorlotta a parlamenti imát, ismét liberalizálták a házassági köteléki jogot is. Míg I. *Napóleon* bukása után, 1816. május 8-án a Code civil bontójogát hatályon kívül helyezték, azaz a házasság – a kánoni elvnek megfelelően – felbonthatatlan lett, 1884-ben a *Naquet* képviselő által beterjesztett, és ezért utólag róla elnevezett törvény a megegyezéssel bontás ki vételével helyreállította a Code civil konstrukcióját.

Az 1890-es években több vallási vonatkozású ügy is felkavarta a francia közéletet. 1891-ben mintegy 20 ezer francia zarándok érkezett Rómába, akik a *Rerum novarum* enciklikát személyesen akarták a pápának megköszönni. Ügyük a nemzetgyűlésben egyházpolitikai vitára adott okot. A francia közvéleményt azonban elsősorban a *Dreyfus-per*⁴⁷ rázta meg, amelyet a klerikális szakirodalom nemes egyszerűséggel „Dreyfusrummel”-nek titulált: *Alfred Dreyfus* kapitány koncepció per kapcsán *Goldschmitt* a „befolyásos zsidók valóságos hadjáratát” emlegette, amelyet szerinte a „radikálisok jól fel is használtak” a reformok szükségességének igazolásához.⁴⁸ Nos, az 1898-as választások után a kormány valóban a megszakadt kultúrharc folytatása mellett foglalt állást. A következő évben elfogadott *egyesületi törvény* feljogosította a kormányt azon kongregációk felszámolására, amelyek tagjai nagyjából külföldiek voltak, az új vallási kongregációk létrehozását pedig törvényi vagy államtanácsi engedélyhez kötötték.

A szétválás feltételei tehát egyre inkább érlelődtek. 1902-ben a miniszterelnöki széket a teológus végzettségű *Louis Emil Combes* foglalta el, aki 1885-től szenátor és hosszú időn át a radikálisok vezéregyénisége volt. A kormány 1903-ig elzárkózott a konkordátum felülvizsgálásától, ekkor azonban az üresen maradt püspökségek betöltése ügyében ellentét keletkezett a *Combes* vezette kormány és XIII. *Leó* között. Míg a pápa megtagadta a kormány jelöltjeinek kinevezését, *Combes* ragaszkodott választottjaihoz. Miután 1904. április 4-én a római Szentszék egy titkos tiltakozó jegyzéket küldött a katolikus királyi udvarokba, és azt a monacói fejedelem közzé tette, a francia követ elhagyta a Vatikánt. Április 30-án megszakították a diplomáciai kapcsolatot a pápai udvarral. A szétválásról szóló törvényjavaslat nemzetközi ér-

deklódéssel kísért vitája 1905 márciusában kezdődött meg anélkül, hogy a felekezeteket az előkészítésébe bevonták volna. A szeparációs törvényt, amelyet Combes a szabadság, a szociális béke és a morális fel-szabadulás törvényének nevezett, a képviselők 341 szavazattal 233 ellenében, a szenátus 179 szavazattal 103 ellenében fogadta el.⁴⁹

Az állami semlegesség jegyében⁵⁰ biztosították a lelkiismereti szabadságot és a vallás szabad gyakorlását. Rögzítették, hogy *az állam nem ismer el, és nem finanszíroz egy felekezetet sem*, tehát a budgetből – a műemlékek fenntartására szolgáló támogatás kivételével – törölték az egyházi kiadásokat. A francia forradalmat túlélő *gallikanizmus ezzel eltűnt*, az állam ellenőrző hatásköre az egyházak felett megszűnt. A köztársaság biztosította a lelkiismeret és a vallás szabadságát, a vallás szabad gyakorlását, amely csak a közrend érdekében és törvényes módon korlátozható. Az egyházi vagyon azon része, mely az államtól származott, visszazállt az államra. A jótékonyági vagy nem vallásgyakorlási célt szolgáló javak a hasonló célt szolgáló közhasznú intézmények tulajdonába, míg az egyházi célokat szolgáló épületek állami tulajdonba kerültek. Ezeket térítésmentesen az egyházak polgárjogi jogképességét biztosító önfenntartó *vallási egyesületek (association cultuelle)* használatába adták.⁵¹ A katolikus egyház ezzel elveszítette közjogi személyiségét és közhatósági jellegét. A vallási egyesületek alakítását nyilvános vallásgyakorlás, a vallás fenntartása és az ezzel járó költségek előteremtése céljából tették lehetővé az 1901. július 1-jei *egyesületi törvényben* foglaltaknak megfelelően.⁵² Vallási jelképeket nyilvános helyeken, középületeken nem lehet elhelyezni, kivéve a vallásgyakorlás céljára szolgáló épületeket, temetőket, múzeumokat. *Az elismert és a nem elismert felekezetek közötti különbség tehát megszűnt*, azaz egyenlő jogokat biztosítottak minden felekezetnek, amely az egyesületi formát elfogadta.

A római Szentzsék határozottan visszautasította és megtiltotta a *vallási egyesületek alakítását*, ámbar a francia katolikus egyháznak ez több szempontból is hátrányos volt. Egrészrt a szeparációs törvény értelmében az egyházi vagyon bizonyos részei a vallási egyesületre szálltak volna, másrészt ilyen módon az autonóm egyházszervezet kiépítésének lehetőségétől is elestek. A törvény végrehajtása ismét konfliktusokra, sőt fegyveres összetűzésekre adott okot, a royalisták mégis nagyot tévedtek, amikor az 1906. évi választások előtt a köztársaság bukását jósolták. A katolikus egyház elutasító hozzáállása miatt az 1907. január 2-i törvény lehetővé tette azt is, hogy a nyilvános vallásgyakorlat *az általános egyesülési törvény alapján* szervezett formában történjen. Jogképességgel az ilyen egyesület is rendelkezett, belső szervezete tekintetében pedig nagyobb szabadság

illette meg, mint a vallási egyesületeket. A laikusok egyházkormányzati jogát mereven elutasító katolikus egyház érdekeinek azonban ez a forma sem felelt meg. Kisegítő megoldásként a 4. cikkelyben rögzített lehetőséggel éltek: nyilvános vallásgyakorlásra a *gyülekezési jog alapján*, lelkészi meghívásra került sor. Amíg ugyanis az állam az egyházi épületek rendelkezését nem változtatta meg, azok a papság és a hívők rendelkezésére álltak. Ilyen módon a hierarchikus szerveződéstől idegen egyesülési alakzat felvétele elkerülhető volt és a katolikus egyház csak papjai útján lépett az állammal összeköttetésbe.

A kortárs katolikus egyháztudomány az 1905. évi törvényt egyházuk elnyomásaként, az egyházi ügyekbe való beavatkozásként értékelte. Nemzeti aposztázáról, szabadkőműves befolyásról beszéltek, és a szerződési jog durva megsértésének minősítették azt, hogy a pápát a törvény előkészítéséről illetve elfogadásáról hivatalosan nem értesítették.⁵³ Bár a fent említett kisegítő megoldás a társadalmi feszültségeket csak részben enyhítette, az állam és az egyházak közötti viszonyt a *vallástalan állam semlegessége* jegyében rendező francia szabályozás – az amerikai denominacionalizmussal karöltve – figyelemre méltó példaként áll napjainkig a polgári jogegyenlőséget egyházi területen is hangsúlyozó erők előtt. Míg azonban az Amerikai Egyesült Államokban az állam és az egyház *összefonódásának akadályozását* célozta a Bill of Rights rendelkezése, Franciaországban ennek ellentétjéről volt szó. „Az egyház legidősebb leányként” számon tartott katolikus nemzeti egyház és az állam közötti *összefonódás lebontását* határozták el. Ebben a folyamatban a többi felekezet mellékszereplő volt, akik a jogegyenlősítés jegyében⁵⁴ léphettek ki forradalom előtti diszkriminált jogállásukból.

Jegyzetek

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Rabaud-Saint Etienne, protestáns lelkésznek az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben a vallásszabadság törvényi rögzítése kapcsán elhangzott beszédét idézi Edmond Dehault de Pressensé: *L'Église et la Révolution française. Histoire des relations de l'église et de l'état de 1789 a 1814*, Paris 1864. 56. o.

³ A Cornelius Jansen (Corneille Janssens) németalföldi teológusról elnevezett katolikus mozgalom 1642-ben VIII. Orbán, majd 1654-ben X. Ince nyilvánította eretnekségnek. Lásd hozzá Monique Cottret: *Jansénismes et Lumières. Pour un autre XVIIIe siècle*, Albin Michel, Paris, 1998 és Léopold Willaert: *Les origines du Jansénisme dans les Pays-Bas catholiques*, Bruxelles 1948

⁴ Az első szakaszhoz alapvetően lásd A. Briand: *La séparation des églises et de l'état*, Paris 1905; Bochkor Mihály: *Francia egyházpolitika, Kolozsvár 1905*; Bochkor Mihály: *Az erdélyi katolikus autonómia, Kolozsvár 1911*; Fraknói Vilmos: *Az egyházi javak saecularisatiója Francia-Spanyol- és Olaszországban, Pest 1872*; Fr. Goldschmitt: *Der Kulturkampf in Frankreich, Metz 1915*; P. Grunebaum Ballin: *La séparation des églises et de l'état*, Paris, 1905; Jakab Attila: *A laïcité*. In:

Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Műhelytanulmányok 7., Budapest 2004. 55–62. o.; Julien de Narfon: La séparation des églises et de l'état. Origines – étapes – bilan, Paris 1912; Magony József: A francia egyház és az alkotmányozó nemzetgyűlés, Temesvár, 1907; Mézes Zsolt László: Állam és egyház viszonyának változásai Franciaországban. In: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Műhelytanulmányok 7., Budapest 2004. 5–53. o.; H. Oltramare: La séparation de l'église et de l'état. Réponse a Monsieur le Comte de Gasparin, Genève, 1869; Pruzsinszky Pál: A francia egyház a forradalom alatt, Karcag, 1894; de Pressensé fent hivatkozott műve; Karl Thomas Richter: Staats- und Gesellschaftsrecht der französischen Revolution von 1789 bis 1804 I–II., Berlin 1865–1866; Hippolit Adolf Taine: A jelenkori Franciaország alakulása, I. köt., Budapest 1889; Johann Baptist von Weiss: Die Französische Revolution I–IV., átdolgozta: Ferdinand Vockenhuber, Graz 1911

⁵ A második szakaszhoz alapvetően lásd Antalóczy Péter: Az állam és egyház kapcsolatrendszerének főbb típusai: Franciaország, Spanyolország, Itália, Németország. In: Antalóczy Péter – Homoki-Nagy Mária – Illés Géza – Kelemen Miklós – Kisteleki Károly – Nagyné Szegvári Katalin – Nótári Tamás – Rácz Lajos: Kormányzás és kodifikáció. Tanulmányok az Újkori Európa jogfejlődéséről, Budapest 2006. 131–169. o.; Caesar Badii: Ius canonicum comparatum cum edictis legum civilium de re ecclesiastica, Romae 1925; Lucien Crouzil: Associations culturelles et associations diocésaines, Paris, 1924; Lucien Crouzil: Les syndicats ecclésiastiques, leur avenir et les associations diocésaines. Revue critique de législation et de jurisprudence XLIV, 1924, 26–42. o.; Lipicsi József: A világiak szerepe az egyházi vagyonkezelésben. A volt erdélyi római katolikus státus és a francia associations culturelles kánonjogi rendezése, Budapest 1939; Hans Penzel: Rechtssubjektivität der katholischen Kirche und ihrer Institute in Frankreich seit Inkrafttreten des Trennungsgesetzes vom 9. Dezember 1905, Leipzig 1928; Karl Rothenbücher: Die Trennung von Staat und Kirche, München 1908; Johann Baptist Sägmüller: Die Trennung von Kirche und Staat, Mainz 1907

⁶ Otto Hinze: Wesen und Wandlung des modernen Staats, in: Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte, Göttingen 1962. 470–496. o.

⁷ A hugenották számára közigazgatási területenként legalább két-két helyet jelöltek ki a vallásgyakorlatra, ahol egyébként a katolikusok egyenlő szabadsággal rendelkeztek. Mindkét felekezet tarthatott fent iskolákat és a párizsi és a tartományi parlamentekben hugenotta bírók is helyet kaptak, hogy az ítélezés vallási szempontból pártatlan legyen. A hugenotta ágensek a királyi tanácsnak jelezhették jogaik sérelmét, és jóvátételt kérhettek. Az egyházi vagyonnal a katolikus egyház rendelkezett, de rendszeres államsegélyt biztosítottak a hugenották számára. Királyi engedéllyel és az uralkodó védelme alatt országos zsinatokat tarthattak, és az ún. hugenotta félhold területén védelem céljára átadták a hugenottáknak a fontosabb királyi erődítményeket. Lásd hozzá Chadwick Owen: A reformáció, Budapest 1998. 158–160. o. és Alister E. McGrath: Kálvin, Budapest 1996. 189–209. o.

⁸ Lásd Chrystel Bernat (szerk.): Die Kamisarden. Eine Aufsatzsammlung zur Geschichte des Krieges in den Cevennen (1702–1710), Philippe Joutard előszavával, Bad Karlshafen 2003

⁹ Magony: i. m. 7. o.

¹⁰ A nyilatkozat szövegét közli Carl Mirbt: Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus, Tübingen 1934. 389–390. o.

¹¹ Taine: i. m. I. köt. 102. o.

¹² Idézi Taine: i. m. I. köt. 451. o.

¹³ Taine: i. m. I. köt., 122–190. o.

¹⁴ A papság liberális követeléseit lásd Pressensé: i. m. 32. o.

¹⁵ Hivatalos magyar fordítását (ford.: Mika Sándor) lásd a Magyar Elektronikus Könyvtárban, <http://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm>, letöltve 2009. december 4.

¹⁶ Montesquieu fellépett a vallásüldözés ellen, de megvonta az új felekezetektől a hitelesítés jogát: „Ha módunkban áll határozni afölött, hogy az államba egy új vallás befogadtassék-e vagy sem, úgy nem kell azt meghonosítani; de ha már megtelepedett, meg kell azt tűrni.” A közrend védelme érdekében fontosnak tartotta, hogy a vallásoktól az állam követelje meg azt, hogy az államot illetve egymást ne zavarják. Tehát felfogása szerint a felekezetek az állam tetszésétől függően léteznek és annak felügyelete alatt állnak. Lásd Esprit des Lois liv. XXV. Ch IX., idézi Magony: i. m. 55. o.

¹⁷ A deista szemléletű és az egyházak iránt teljesen közömbös Rousseau felemelte szavát úgy a pápa abszolút hatalma ellen, mint a – korlátolt – vallásszabadság érdekében: az istentagadókat nem kell megtűrni az államban, ahol egyébként minden polgár testvér, sőt a szuverénnek joga van arra is, hogy száműzze őket. Vallási nézeteihez lásd elsősorban Jean-Jacques Rousseau: Emil vagy a nevelésről, Budapest 1911 és Ludassy Mária: Az ész államáig és tovább: XVIII. századi francia utópisták, Budapest 1979

¹⁸ Lásd Pressensé: i. m. 50. o., melynek magyar fordítását idézi Magony: i. m. 59. o.

¹⁹ A törvényes rend mint korlát ellen Mirabeau a „Courrier du Provence” hasábjain a következőképp érvelt: „Vallási kérdésekben korlátokat állító törvények önmagukban abszurdumok, mert elrendelik, hogy különböző képzettségű és gondolkodású emberek evidenseknek találják ugyanazon dogmákat és igazaknak ugyanazon tanításokat. (...) Ezen törvények egyúttal gonoszak is. Micsoda kihívó gonoszság Isten és ember közé helyezkedni és azt mondani az embernek: megtiltjuk, hogy ily módon szolgálj Istennek, és azt mondani Istennek: megtiltjuk, hogy elfogadd azon tiszteletet, melyet a mienktől eltérő módon ajánlanak föl Neked!” Mirabeau cikkének magyar fordítását idézi Magony: i. m. 63. o.

²⁰ A beszédet idézi Fraknoi: i. m. 3–4. o.

²¹ „Kijelentheti a nemzetgyűlés, hogy az úgynevezett egyházi birtokok a nemzet tulajdonát képezik? Nem értem, hogy lehet valamit kijelenteni, ami nem igaz (...). Őnök szabadok akarnak lenni, de igazságosak lenni nem tudnak!” Sieyès abbét idézi Magony: i. m. 51. o.

²² Magony: i. m. 5–6. o.

²³ Mirabeau érvelése szerint a „közjő a főtörvény; ez-előtt visszavonulnia kell (...) azon aggodalomnak is, hogy bizonyos testületek jogai megsértenek (...). A testületek sem önmaguk által, sem önmaguk végett nem léteznek; azok a társadalom javára alapítottak és meg kell szűnniük létezni, mielőtt megszűntek hasznosak lenni!” A beszédet idézi Fraknoi: i. m. 9–10. o.

²⁴ A törvényjavaslat részletes elemzését lásd Magony: i. m. 97–130. o.

²⁵ Az eddigi 116 püspökség és 18 érsekség helyett a departementok számának megfelelően 83 egyházmegyét hoztak létre, melyek az adott departement nevét viselték. Ezek felett 10 metropolita gyakorolt felügyeletet. A többi egyházi méltóságot eltörölték. A papneveldek számát a megyék számára csökkentették. Minden francia polgártól megvonták a jogot arra, hogy idegen hatalom területén lévő egyházi méltóságot, azaz a pápai hatalmat, illetve annak másuttal tartózkodó delegátusait elismerjék. A megyéspüspökök mellé a törvény állandó tanácsot állított, melynek hozzájárulása nélkül a püspök joghatóságot nem gyakorolhatott. A plébániák számát ugyancsak csökkentették, azaz minden 6 ezer lakosú településen egy plébánia működhetett csak. A püspököket és a papokat a hívó és nem hívó, illetve más vallású polgárok együtt választották titkos szavazással és abszolút többséggel, melyet kánoni beiktatás követett. Az egyházi hivatallal felruházott személyek kötelesek voltak bizonyos időt irodájukban tölteni, székhelyüket két hétnél hosszabb időre csak hatósági

engedéllyel hagyhatták el, sőt a politikai hatóság ellenőrzése alatt álltak. A papok, mint fizetett alkalmazottak, felelősséggel tartoztak az államnak. A nemzetgyűlés 1790. június 17-én fogadta el az új egyházalkotmányt, de a királyi szentesítésre csak hosszas halogatás után került sor. Lásd bővebben Taine: i. m. II. köt. 287. o.

²⁶ Lásd bővebben Pressensé: i. m. 126–131. o. és 143. o.

²⁷ Az 1790. november 27-én elfogadott javaslatot XVI. Lajos végül ez év december 26-án szentesítette. A következő nap a reformpárt és a karzatok ujjongása közt először Grégoire tett esküt, majd 65 plébános, 3 hivatalban nem lévő pap és a karthauzi rendfőnök, Dom Gerle. A további 60 püspök és 200 plébános mellett semmiféle szociális vagy törvényes formát nem vehet fel”. Az emlékirat második részében azonban az eskütétel jelentőségét magyarázta, amely szerint a nemzetgyűlésnek a lelkiismeret felett semmiféle hatalma sincs, csak azt jelentette ki, hogy az egyházi hivatal eskütétellel jár. Mirabeau emlékiratát közli Pressensé: i. m. 169–173. o.

²⁸ Hosszan eszeltte, hogy a nemzetgyűlés miért nem nyilvánította nemzeti vallássá a katolicizmust, hangsúlyozva, hogy a vallás „nem más, mint az ember szellemének érintkezése az isteni szellemmel, amiből önként következik, hogy ilyen vonatkozás mellett semmiféle szociális vagy törvényes formát nem vehet fel”. Az emlékirat második részében azonban az eskütétel jelentőségét magyarázta, amely szerint a nemzetgyűlésnek a lelkiismeret felett semmiféle hatalma sincs, csak azt jelentette ki, hogy az egyházi hivatal eskütétellel jár. Mirabeau emlékiratát közli Pressensé: i. m. 169–173. o.

²⁹ A francia állam és a római szentszék közötti szakításhoz azonban az eddig pápai birtokban lévő avignoni grófság Franciaországgal való egyesítésének ügye is hozzájárult, bár arról a nemzetgyűlés csak 1791. szeptember 13-án határozott.

³⁰ Az eskükényszer következményeit lásd Richter: i. m. I. köt. 178–179. o.

³¹ Lásd hozzá Jakob Katz: Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870, Budapest 1995 valamint Richter: i. m. II. köt. 597–601. o.

³² Léon Halévy: Résumé de l'histoire des juifs modernes, Paris 1828. 302. o.

³³ Idézi Richter: i. m. II. köt. 599. o.

³⁴ A határozatot „Nagy Szanhedrin nyilatkozata” cím alatt illesztették be az 1808. március 17-i dekrétumba.

³⁵ Lásd bővebben Hans Conrad: Die Grundlegung der modernen Zivilehe durch die französische Revolution, ZRG, Germ. Abt., 67. köt. 1950. 336. és 355. o.

³⁶ Ez a felvilágosult, liberális házassági jogrend 1804-ben „szelídült meg”. Napóleon polgári törvénykönyve, a Code civil egyoldalú bontás esetén elzárkózott az ún. objektív bontó okoktól, a közös megegyezéssel történő bontás intézményét azonban mégis megőrizte – tekintettel arra, hogy Napóleon eredménytelenül kérte Beauharnais Joséphine-nel kötött házassága érvénytelenítését VII. Piustól. Lásd hozzá Jacques Commaille: Le divorce en France. Notes et études documentaires, 1980. 16–17. o., valamint az első konzul személyes házassági jogi felfogásáról a Code civil előkészítése során lásd Eckhard Maria Theewen: Napoléons Anteil am Code civil, Berlin 1991. 113–114. o.

³⁷ A 1801–1802. évi változások értékelését bővebben lásd Bochkor: Az erdélyi ... i. m. 607–609. o.

³⁸ Az enciklika tételesen felsorolta a tévesnek ítélt 80 tant (Syllabus Errorum), ezek között a klerikusok liberális egyesületeit, a polgári társadalmat illetve annak az egyházhoz fűződő viszonyát, a házasság szentségének megkérdőjelezését és a liberalizmust. Az enciklika szövegét lásd: <http://www.domus-ecclesiae.de/magisterium/syllabus-errorum.teutonicum.html>, letöltve: 2009. február 11.

³⁹ A sedani vereség (1870. szeptember 2.) után az egyházipolitikai kérdések egy időre háttérbe szorultak, sőt a III. köztársaság kezdetben egyházbarát arcát mutatta. Az ok egyszerű: a klerikális monarchisták (a bourbonisták illetve az orleanisták) mintegy 530 mandátummal rendelkeztek az ideiglenes nemzetgyűlésben, míg a republikánusok 200-zal, a bonapartisták pedig csak 30-cal.

⁴⁰ Idézi Goldschmitt: i. m. 10. o.

⁴¹ A laikus állam fogalmához szűk és tág értelemben lásd Jakab: i. m. 55. o.

⁴² Goldschmitt: i. m. 5. o.

⁴³ Lásd Bochkor: i. m. Francia ... 5–10. o., valamint Charles Montalembert: Szabad egyház szabad államban, Pest, 1864 és ugyanó: Der Kampf der Kirche mit dem falschen Liberalismus in der Italienischen Frage. Ein Sendschreiben an den Herrn Grafen von Cavour, Mainz 1861

⁴⁴ Idézi Goldschmitt: i. m. 11. o.

⁴⁵ Idézi Goldschmitt: i. m. 21. o.

⁴⁶ A kormány 1881. január 1-jei jelentése szerint ez ideig 261 kolostort zártak be és 5643 szerzetest úztek ki.

⁴⁷ Lásd hozzá Michael Burns: France and the Dreyfus Affair. A Documentary History, Bedford/St. Martin' s., 1999; Jacques Kayser: The Dreyfus Affair, New York 1931

⁴⁸ Goldschmitt: i. m. 44. o.

⁴⁹ Goldschmitt: i. m. 44. o.

⁵⁰ Ennek elemzését lásd Goldschmitt: i. m. 57–61. o. és Antalóczy: i. m. 131–169. o.

⁵¹ A vallási egyesületek kánonjogi rendezésére vonatkozó szabályokat ismerteti Bochkor: Az erdélyi ... i. m. 610–618. o. és Lipics: i. m. 98–138. o.

⁵² Vallási egyesületet az eddigi plébániák helyett bárki létrehozhatott, ha bíróság előtt igazolta, hogy az adott kultuszhoz tartozik. Meghatározták a minimális egyesületi taglétszámot, szabad kilépést biztosítottak az egyesületből a tag folyó évi tartozásainak kifizetése után. Az egyesületi eljárók vagyonekezelését évenként legalább egyszer felülvizsgálta illetve jóváhagyta a tagok közgyűlése. Az egyesület bevételei az évi tagdíjakból, a gyűjtésekből és az egyházi tevékenységért fizetett illetékekből álltak össze, az állam a vallási egyesületek felett pénzügyi felügyeletet gyakorolt, és a jogellenesen működőket feloszlathatta. A törvény szerint a vallási gyűlekezések nyilvánosak, de évi egyszeri hatósági bejelentéshez kötöttek.

⁵³ Lásd Goldschmitt: i. m. 61. o. Az előkészítés szakaszait részletesen ismerteti, illetve a dokumentumokat közli de Narfon: i. m. 53–210. o.

⁵⁴ A protestáns egyházak vagyonának szekularizálása (1793. március 8-i dekrétum) illetve a napóleoni protestáns egyházszervezet vonatkozásában lásd Richter: i. m. II. köt. 594–596. o.

András Kecskés
assistant lecturer

The Legal Theory of Stakeholder Protection

In my paper I would like to discuss some stakeholder-perspectives connected to corporate governance. Although the evidence of corporate influence in almost any sphere of life is noticeable, it is still difficult to define which of those groups can be regarded as corporate stakeholders. Furthermore, how stakeholders can represent their interests is often problematic to define. As an example: there are effects of corporate actions that influence nature, global warming or pollution. Accordingly, every sphere of interest can be declared as stakeholder interest, but only by a very remote analogy. Actually in corporate governance only those groups can be considered as stakeholders which can represent themselves as legal subjects. This is the main reason why the legal environment of corporate governance is so important. Although the areas of legal regulatory frameworks are very similar in the EU and in the USA, the orientation of the rules can be very different.

I. Introduction

Who are to be considered as stakeholders within the corporate sphere? Legal and economics theory specialist literature finds highly appropriate answers to the above question. The majority of such answers define stakeholders, as affected persons, members of different spheres of interest whose position might be affected by the operation of companies from various aspects, even if they do not exercise ownership rights in such companies. Therefore, stakeholders are not only shareholders and investors. They may be consumers, creditors, managers and employees, moreover the concept of stakeholder could be used in an even more extensive sense.

In Anglo-Saxon corporate governance practice for a long time shareholder interest (shareholder value) had primary importance, which manifested in the maximization of share prices. The strengthening of the stakeholder approach is linked with the name of Professor R. Edward Freeman, who in his work titled *Strategic Management: A Stakeholder Approach* defines the scope of the persons qualifying as stakeholders, and makes proposals as to the means by which the management can guarantee the protection of their interests. When classifying the stakeholders of the corporate sphere, specialist literature defines both

internal and external stakeholders. From our point of view, the affected persons whose legal entity is considered important in respect of the internal legal relationships of the company qualify as internal stakeholders. This category includes the owners (member, shareholder, investor), the directors, the management and the employees. External stakeholders can be defined as external affected persons, listing within this category e.g. creditors, state interest and public interest, or consumers.

We consider that the term “stakeholder” is to be used only if we can determine the scope of those persons whose affectedness is evident. For example, it is a questionable achievement of globalization that the economic sphere has a strong impact on the environment and climate change. Consequently, the operation of companies may, to a certain extent affect everyone’s life. Nevertheless, it would be self-righteous to try to find answers to the question whether we may, in this context, consider as stakeholder all natural persons, or all legal persons. It is obvious that in lack of the necessary legal guarantees it would result in the emptying of the term “stakeholder”, if we tried to trace forced links between the various legal institutions and the presumed or actual stakeholders of the corporate sphere. Instead, we intend to examine whether the actual legal institutional background of stakeholder protection is sufficiently effective in the US, Europe or Hungary. Although the examination of the legal background could be comprehensive, we herein focus our attention on the legal institutions of corporate governance. The above legal institutional background can be interpreted, on the one hand, on the basis of mandatory corporate and capital market legal provisions, while on the other hand, on the basis of the recommendations specified by the various stock exchanges as the rule of conduct for public trading and the condition of registration, in accordance with the directives and recommendations of the European Union. However, the scope of our examination does not, or only marginally extends to legal fields not included within the institutional system of corporate law, such as the rules of competition law, consumer protection, and advertising law. Therefore, we regrettably cannot discuss herein in detail the topic of consumers as stakeholders.

The two above referenced bodies of rules (legal provisions and recommendations) jointly constitute the regulatory background of corporate governance, even if the latter body of rules can not be considered in a narrower sense, as provisions of law. In this respect, the scope of stakeholders applies to those legal entities who obtain protection (guarantee) pursuant to the provisions of the aforementioned rules, while the above scope could be interpreted even more

extensively only through the amplification and updating of the current body of rules. The examination of the effective regulatory background is especially useful, since we may draw conclusions in respect of missing guarantees by way of such examination.

In view of the above described considerations, the issues of stakeholder protection are discussed herein primarily with respect to the following groups: Members exercising ownership rights are deemed to be internal stakeholders: shareholders, executive officers (directors), the management and the employees. As regards external stakeholder interests, we focus on creditor, state and public (in general) interest.

The status of investors is highly intriguing. As we will see, investors may be stakeholders irrespective of their ownership rights. In respect of the exchange gain of their shares, it is not only the operation of their own company that has relevance, but in the market they should also consider systematic risks that are not related to their capacity as owners. Moreover, public interest should not be ignored either; in fact the protection of public interest through certain regulatory provisions is a primary objective of legal politics. Taking into consideration the great number of interests listed herein, our analysis is to concentrate on essentials and does not cover all issues.

II. On the legal background of corporate governance

In the past years the image of corporate governance in the US has been greatly influenced by the *Sarbanes-Oxley Act*, which was the legislative response¹ to the 2002 corporate scandals² (Enron, Worldcom).³ Within its regulatory scope, the above Act stipulates strict provisions for the purpose of increasing transparency. The accounting reform for companies is based on the experience gained from the 2002 scandals, however, it is to be noted that auditing left much room for improvement also at the time of the worsening of the 2007-2008 financial crisis. In addition to the above mentioned, the Act is aimed at the strengthening of the institutions of corporate governance by developing the internal control system of companies and increasing the severity of the criminal liability of executive officers.

The EU through its directives and recommendations strives to develop on a broader scale the institutional system of corporate governance. The legislators of the member states fall into line with such regulations through the integrating institutional system of corporate and capital markets law (and other branches of law), while the recommendations at member state level concerning publicly traded

companies (*Combined Code on Corporate Governance*,⁴ *Deutsche Corporate Governance Kodex*,⁵ *Vienot Report*⁶), the Hungarian Companies Act of 2006 and the 2002 recommendations for corporate governance issued by the Budapest Stock Exchange (BÉT) also follow the trends of the EU regulation.

In the present study we cannot provide a comprehensive description of all legal institutions related to the protection of stakeholders within the referenced regulatory system. Therefore, we strive to specify the focus points that may raise the most topical issues. Accordingly, certain institutions may require a more thorough examination of either the US, or the European regulations, or in some cases the examination of the Hungarian legal regulations may prove to be the most interesting.

1. Legislation and stakeholders in the USA

Indisputably, stakeholders can exert substantial influence on the process of business law legislation, which fact in itself proves that their role can not be left out of consideration in corporate governance practice. Below we illustrate by a few examples that stakeholders (especially managers and business organizations) can exert substantial influence in the cases at issue.

In the US at the time of the drafting of the *Sarbanes-Oxley Act* (in 2002) several business organizations were also interested in the adoption of the new regulation that was more favorable for them.⁷ Naturally, the stages of legislation were accompanied by party politics bargaining and compromises. However, two major business organizations strongly expressed their opinion on the content of the rules to be enacted. The *American Chamber of Commerce* gathers smaller undertakings than the *Business Roundtable*, which represents large companies of solid capital. It is a well-known fact that the Act was inspired by the 2002 accounting frauds, which were committed primarily within the scope of operation of larger companies. However, the provisions of the Act apply with general effect to all companies the shares of which are traded at the US stock exchanges. Therefore, the *American Chamber of Commerce* rightfully expressed its concerns: the frauds were committed by the large companies, however, the consequences (e.g. more costly internal control obligation) affected also smaller companies. Moreover, the auditors that were also involved in the frauds could obtain new titles for assignments as a result of increasing the severity of accounting rules. Whereas, the *Business Roundtable* was clearly interested in demonstrating that the largest companies agreed with the severe regulations, and were not among those companies

that displayed negligent corporate governance practice.

2. Legislation and stakeholders in Europe

In Europe the majority of corporate governance recommendations were not prepared upon governmental initiative, but as a result of the work of expert committees. An excellent example for the above practice is the English *Combined Code on Corporate Governance*, in the drafting of which the *Cadbury*, *Greenbury*, or *Hampel Committee* played a prominent role. The members and heads of the committees were also experienced participants of business life, who could consider the drafting of the regulations from a stakeholder point of view. For example, the *Hampel Committee* made unsuccessful attempts at restoring the scope of authority of executive officers, which authority was limited as a result of previous committee activities.

In 2007 the regulation known as *Lex MOL* was adopted in Hungary, which regulation was aimed at the protection of companies of strategic importance in respect of public supply through the amendment of other corporate and capital markets regulations. The name is associated with the event when, in the summer of 2007, the Austrian *ÖMV* made an attempt to acquire, by way of a public purchase offer, *MOL* shares at the stock exchange. *Lex MOL* renders more difficult the hostile takeover of the companies falling within the scope of the Act. For example, the Act makes such transactions subject to the approval of the general meeting of the purchasing party, and ensures that the target company may purchase a larger proportion of own shares (thereby also decreasing the possibility of a successful takeover). The regulation was based on a political consensus, in which several experts suspected the lobby force of the managements controlling the leading Hungarian companies. The provisions of *Lex MOL* rendered the removal of the management far more difficult (as it is generally required for protection against takeovers) than the legal provisions effective prior to the adoption of the Act.

III. Corporate governance models

The nature of corporate governance strongly depends on the fact whether the company is operated according to the one-tier board of the Anglo-Saxon model (single board), or the two-tier board of the continental German model (board of directors and supervisory board). There is a significant structural difference between these two models, although the

substantial (material) issues of governance are usually person-oriented. In other words, the appropriate form of governance is to be filled with the appropriate content.

The need for a normative choice between the two systems is constantly recurring in specialist legal literature. In this case, by normative choice we mean the issue whether, it can be decided, taking into consideration their differences, which of the two models is more effective.

Although, lead by professor *Paul L. Davies*, specialist literature actively examined whether the two models were coming closer to, or moving away from each other, regulation both at member state and EU level clearly separates the two models, while in the US the possibility of the gaining ground of the two-tier model has never been seriously raised.⁸

It is to be noted that from the point of view of legislators, the most convenient solution seems to be the simultaneous (parallel) application and permission of both models. This concept is reflected in the EU regulation, to the extent that the control of *Societas Europae* can be provided both in the one-tier and the two-tier system. In respect of the regulatory practice at member state level, Hungary is an excellent example, where the *Company Act of 2006* also allows for a choice between the two models, simultaneously offering them as potential solutions.

In contrast, the United Kingdom and Germany, considered as the countries of origin of the two governance models, still insist on keeping the traditions: according to the recommendations of the *Combined Code on Corporate Governance*, the establishment of a two-tier board model is excluded in the same manner as the possibility of the establishment of a one-tier board model is excluded under the German *Aktiengesetz* and *Deutsche Corporate Governance Kodex*.

1. The two-tier board

In respect of the protection of stakeholders, it needs to be emphasized that the German two-tier model is based on the earliest version of the stakeholder theory. German corporate law considers corporations primarily as the articulation of interests, and not as capital markets constructions (contrary to the Anglo-Saxon, in particular the US concept). Consequently, the supervisory board operating beside the German board of directors as an individual corporate body, serves not only the protection of the owners, but also the protection of public interest, the tradition of which dates back to the 1870's, the emergence of the united Germany.⁹

As another characteristic feature of the German model, a significant group of stakeholders, namely

the employees, need to be represented in the supervisory boards. According to the effective German regulation, subject to the size of the company, such representation could account even for 50% of all delegates, with the proviso that the chairman of the supervisory board may not be an employee delegate. The chairman's vote counts for two votes, therefore in cases of strained decision making, the persons delegated by the shareholders will always have the necessary 50% plus one vote.¹⁰

The above model for the representation of stakeholder interests is strongly criticized, since in practice there is a lot of information the owners and the management do not wish to share with the delegates of the employees. This ultimately results in the fact that since the delegates of the employees are members of the supervisory board, the confidential information is not shared with this corporate body either.

It is to be noted that one of the main disadvantages of the mandatory application of the two-tier governance model is that supervisory boards are hardly capable of conducting their supervisory activity during the decision making phase. In other words, their activity is reactive, it brings to light possible abuse and unprofessional business management only subsequently. Naturally, the above cannot be ignored in respect of the establishment of liability, however, this will not change the consequences of negligent governance. In the event that stakeholder interests are injured due to such negligence, and the assets of the company are insufficient to satisfy their claims (insolvency), they may take legal proceedings to enforce their claims merely in the hope of moral victory. The above mentioned has increased significance for creditors, as one of the major groups of stakeholders. International legislation trends strive to include, for guarantee purposes, a growing number of liability rules in the acts on companies. For example, in Hungary the *2006 Act on Business Associations* stipulates that in cases threatening with insolvency the management shall proceed in accordance with the interests of the creditors, *instead* of the interests of the owners. The enforcement in practice of the above regulation is extremely difficult, especially since the managements of continental European companies depend on the goodwill of large blockholders.

In the two-tier board the status of directors and managers, as stakeholders significantly deviates from the Anglo-Saxon practice. Blockholders, as the true masters of capital concentration, may effectively use also informal means to interfere with strategic and executive governance. This frequently happens by way of fully taking advantage of the rights provided to the supervisory board under the provisions of law, that is, the owners control the management through

the supervisory board. Not surprisingly, the legal politics considerations of the two-tier board are in fact based on the concentrated shareholding characteristic of continental Europe, which implies the dominant role of the institutional investors. Due to the traditions, the system will surely be applied in the future in those countries where it had been in general use for a long time (Hungary is clearly to be listed within this category, although the Companies Act of 2006 allows also for the application of the one-tier Anglo-Saxon board). Nevertheless, it is to be noted that the disintegration of large shareholdings may result in the emptying, in respect of content, of the two-tier model (as an early manifestation of the stakeholder approach). At present, such process seems to have already commenced in Germany, effective tax regulations, the need for more diversified portfolios and the increased investor interest in exotic (e.g. Far-Eastern) financial products are all against the keeping of large shareholdings by single owners.¹¹

2. The one-tier board

The Anglo-Saxon model of corporate governance is characterized by the employment of a one-tier (monist) board of directors, which performs, as a single body, the management of the company, as well as supervisory functions. Therefore, the directors present on the board are to be divided into two groups: executive and non-executive directors, the latter being responsible for the exercising of supervisory functions.

The board of directors, especially in the US, is considered to be the true master of capital concentration, due to the increased capital markets exposure and the disintegrated shareholding structure. In view of the 2007-2008 financial crisis, we need to emphasize that remuneration issues require increased attention in the case of the Anglo-Saxon model. In the US the companies paying astronomical bonuses despite their negligent financial management caused enormous uproar (the most notorious of them being the scandalous "bonus-gate" transactions of AIG).¹² In response, in the case of the companies provided with state aid, US legislation specified extremely severe (even 90%) tax rates for these bonuses. With view to the comparison of business practice, we may otherwise note that the US remuneration practice results in significantly higher remunerations for directors and managers than either the European or the Japanese practice.

In the ill-famed US corporate scandals (both in 2002¹³ and 2008), in addition to the damage caused to the investors, other interests were also injured. In our view, the interests of the majority of stakehold-

ers could be effectively protected through the same institutions. Whether it is the protection of creditors', employees' interests or the public interest, significant results can be achieved by the enhancement of corporate governance, the increasing of transparency and the effective control of the financial management.

As a result of the development of the institutional system of corporate governance, the role of various committees gained extraordinary significance in respect of the operation of companies. In the US, the mandatory provisions of the 2002 *Sarbanes-Oxley Act* stipulate in detail the manner of setting-up and operation of audit committees. Similarly, the setting up and operation of various committees is a frequently discussed issue in the United Kingdom as well. The *Cadbury Report* (in reaction to the *Robert Maxwell* corporate scandals) already in 1992 laid great stress on active committee work: the establishment and operation of audit committees, remuneration committees and appointment committees. In 2002 the recommendations of the *Combined Code on Corporate Governance* naturally followed the previously specified principles of regulation, and were also committed to active committee work.

In the US the statutory regulations, while in the United Kingdom the recommendations provide a favorable framework for the increasing of the efficiency of corporate governance through committee work, however, it is at least as important as the above that the legal framework be filled with the appropriate content. Therefore, it is essential that there be an appropriate number of independent directors among non-executive directors, namely, directors who have no business and economic commitment towards the company. In several cases the independence of the director is a requirement for serving in various committee positions, and increases the possibility that committees may consider the company's affairs from an objective point of view.

The states of continental Europe are somewhat behind the Anglo-Saxon enthusiasm, for instance, in Germany the effective legal framework provides for the conditions of setting up committees, however, in practice such opportunities are frequently missed.

IV. External and internal stakeholders

The role of stakeholders may also seem different in the practical application of the two governance models. The idea of the consideration of the interests of stakeholders was never foreign to the German one-tier governance. In respect of the application of the Anglo-Saxon governance model, it has been the subject of endless disputes to what extent should

interests other than those of the shareholders, namely the interests of the stakeholders, be considered.

1. Internal stakeholders

a) Directors and management

Firstly, we need to mention directors and managers, as stakeholders. They play entirely different roles in the two-tier and the one-tier boards.

The application of the two-tier board frequently implies the subordinate position of the board of directors to the majority shareholders. The solutions characteristics of the states of continental Europe are typically based on a strong relationship between directors and main shareholders. In these cases, informal relationships are of decisive importance, consequently, the board of directors often proceeds in accordance with the wishes of the majority owners. In this respect, the board of directors, as corporate body complies with the requirements of the majority owners also in its composition.

Therefore, one of the most important bases of the development of the two-tier board is the concentrated shareholding characteristic of continental Europe. In such system the true masters of the concentration of capital are the majority shareholders, who can concentrate their votes and achieve their objectives at the general meeting. The members of the board of directors and the supervisory board may serve in their position in the long run, only if they enjoy the confidence of such majority shareholders. Compared with the Anglo-Saxon (and especially with the US) practice, in the case of the two-tier model, the members of the board of directors have much less influence, accordingly their remuneration is also more moderate.

In contrast, in the case of one-tier governance, the role played by board of directors is more decisive in respect of the operation of companies. It is even more characteristic of the US that in lack of concentrated shareholdings, the investors are unable to exercise effective control over the company, therefore the board of directors can be considered the true master of the concentration of capital.¹⁴

The relationship between the board of directors and investors is not particularly strong, therefore it is essential to specify a common and general objective. In practice, successful performance at the stock exchange is usually considered to be such priority. Investors consider the favorable stock exchange rates of the company's securities as an indicator of good performance, which, in our view, is often a misjudgment. Similarly, the members of the board of directors may be sure that their astronomical bonuses will be approved by the investors at the general

meeting, only in the case of good performance at the stock exchange.

Good performance at the stock exchange is based on successful financial reports. Consequently, the financial management and its head, the CFO (Chief Financial Officer) has a key role in the executive management of the company. However, the business practice of the past decade has frequently shown that the financial foundations of companies are often unsuitable to influence stock exchange rates to the required extent, therefore reports of fictitious profits, the falsifying of financial reports and creative accounting practices are becoming widespread.¹⁵

Gatekeepers (auditors, attorneys, etc.) assisting the board of directors and theoretically acting in accordance with the interests of shareholders, also seem to show more willingness to be generous to the advantage of the management, in consideration of large fee amounts.¹⁶

Finally, it is to be noted that in respect of the rules of liability of executive officers, in 2006 Hungarian corporate law drew upon the legal institutions of both German and Anglo-Saxon corporate law. Accordingly, Hungarian law introduced the institution of *discharge of liability*, based on the traditions of German corporate law. In the event that the supreme corporate body votes on the granting of discharge of liability to the executive officer, it acknowledges that during the reviewed business period the executive officer has performed his work by giving priority to the interests of the company, thus no subsequent claim may be filed against such executive officer on the above basis. From the institutions of Anglo-Saxon corporate law *solvency test* was included within the Hungarian corporate law in 2006. Pursuant to this provision, the company's articles of association may specify that the executive officer prepare a written statement to the supreme body, stating that the payment in question does not threaten the company's solvency (or the creditors' interests). The executive officer shall be held liable for damages caused by false statement.

b) Non-executive directors and supervisory board members

The non-executive directors are responsible for the provision of control functions within the framework of the one-tier board. In the United Kingdom, the recommendations of the *Combined Code on Corporate Governance* clearly stipulate the scope of their tasks and the necessity of their presence in the board of directors. The non-executive directors have a significant role in the work of boards, but the efficiency of their contribution is often criticized. Such criticism is the most dominant regarding the role of non-

executive directors in remuneration boards: with view to the present global financial crisis, the issue of directors' remuneration has become very sensitive. In theory, it would be the task of the non-executive members of remuneration boards to exercise some kind of control over the extremely high remuneration rates. However, this is not in such persons' interest, if at another company, in the function of an executive director, such persons also benefits from the maintenance of such high-volume remuneration system. According to the suggestion of *Martin Lipton* and *Jay W. Lorsch*, it would be useful if the non-executive directors held meetings separately, and even for a longer period of time. In this case, the executive directors would not affect the forming of an opinion, and the non-executive directors may take up a uniform point of view regarding significant issues, and would be able to defend and represent such point of view at the unified meeting of the board.¹⁷

In the application of the two-tier board, the status of supervisory board members is controversial. In practice, supervisory boards rarely hold meetings, and the length of such meetings, in an annual average, can also be considered rather short. Nevertheless, the board works on the basis of the information prepared (pre-filtered) by the executive board. Due to this fact, the members of the supervisory board may not undertake to influence the decision-making process in the correct direction, only a subsequent control may be exercised thereupon.¹⁸

The efficiency may be further decreased by the fact that the legislators usually do not make the appointment of members to the supervisory board subject to any qualification or professional experience. The simultaneous presence of the delegates of shareholders and the delegates of employees also does not support efficient share of information, since it might happen that there is information that the shareholders do not wish to share with employees.

c) Shareholders

The shareholders are the owners of the company, whose status may significantly vary, depending on the fact if such persons are owners of large share blocks (blockholders), capable of enforcing their interests, or small investors.

Concentrated shareholding is the characteristic of the continental European model, which goes hand in hand with a wide spectrum of options for the share block owners, regarding management of the company. In such system, the role of institutional investors is significant.

Attention needs to be drawn to the fact that the presence of strong share block owners diminishes the importance of investor protection, since such

persons already are of strong influence. However, it raises the value of a certain field of the legal institution system of investor protection: the importance of the protection of minorities.

European corporate rights follow the general tendency, rendering easier the exercising of minority rights and coinciding with the mentality of the *Lisbon Treaty* and the *European Charter for Small Enterprises* approved in Feira. A legal-technical solution thereof is that the minority protection rights guaranteed in corporate laws may be exercised based on an ownership ratio lower than earlier. During the 2006 codification of the *Hungarian corporate law*, the exercising of rights (minority rights bound to 10% of votes) may be exercised already from 5% of the votes. A typical solution belonging to the legal institution system of minority protection is the right to convene a general meeting and discuss items on the agenda. This is more of a theoretical than a practical entitlement, because although the supreme body can be convened, at the meeting thereof, the majority may vote against the minority. It is a more significant guarantee than the above, that the minority shareholders may have an auditor examine events of a given business period, or a specific business event. It is also a significant entitlement for minority shareholders, that in certain cases the law ensures that a claim may be initiated in the company's name.

In the case of frittered stock, the situation is different and the protection of investors may gain of much more significance. In the US, the legal politics objective of the *Sarbanes-Oxley Act* of 2002 was investor protection, based on the auditing reform of companies. For this goal, the Act established a committee operating in the form of a nonprofit corporation (*Public Company Accounting Oversight Board – PCAOB*), the task whereof is the monitoring of the auditing companies providing accounting services for the companies registered in the United States. Moreover, the Act forbids that auditors provide non-audit services (book-keeping, legal advisory activities, etc.) for the same company whose auditing such auditors perform.¹⁹ This Act lays special emphasis on the work of the audit committees, and implements strict actions regarding the internal control system of companies – and related thereto – the responsibility of executive officers. Further to the above, it forbids corporate loans provided to executive officers and renders more severe the criminal liability of such persons. Infringement of the provisions of this Act has the same legal effect as the infringement of the provisions of the *Securities and Exchange Act of 1934*. The aim of such measures was to provide investors with a real picture of the operation of the company by way of increasing transparency, so that the inves-

tors may decide upon the placement of their financial assets based on accurate information. However, in addition to the appropriate legal regulation of the scope of activity of the individual companies, general protection of the market is also important (by capital market legal instruments), naturally simultaneously with the development of the proper control system. The financial supervisory systems have been strongly criticized in relation to the financial crisis of 2007-2008. From the investors' point of view, the protection of the market is also important, because such persons do not only take risks as owners, through purchase of shares of a certain company, but also expose themselves to the systematic risks of the market. However, such risks cannot be eliminated solely by their own company's management displaying responsible corporate governance.²⁰

d) Employees

The two-tier board applies a demonstrative solution in respect of the protection of employees' interests: the delegates of the employees participate in the work of supervisory boards, along with the delegates of the shareholders. It is interesting though, that using as basis the example of German law, the legal provisions of the states favoring the one-tier board generally do not set criteria, based on which it could be decided which employee is capable of taking such a position. To put it more simply: the taking of such a position is not made subject to any qualification or experience. In this respect, the legal background seems to be most democratic, since the employees may elect their delegates without being bound by any restrictions. However, we have to draw the attention to the fact that more effective representation would be available, if this concept changed. Besides, we hereby wish to refer back to our earlier statement, that within the scope of activity of the supervisory board, the employees do not always enjoy the full confidence of the shareholders. In practice, this means that neither the executive board, nor the owners wish to disclose all the information to a supervisory board in which the employees' delegates are present. This might deepen the basic problem of the two-tier board: the deficit of the flow of information. On the one hand, the executive board certainly does not wish to share all available information with the supervisory board, on the other hand, the delegates of the shareholders also do not wish to share all information available to them with the delegates of the employees. In this respect, the employees as stakeholders only formally receive representation, whereas their presence in the supervisory board results in preventing the enforcement to the necessary extent of other stakeholders' interests.

The one-tier board, during its development, was never willing to ensure a position for employees' representatives in the board of directors. At the same time (mainly in the United States) there has been a growing pressure on employees to connect their investments to the capital market products of their company. This behavior was interpreted as loyalty towards the company. The purchase of the shares of the employer company creates a defenseless situation for the employees: the possible collapse of the company does not only mean the loss of the employees' job, but also the loss of the value of savings. The company scandals of 2002 provide a sad example: a significant part of Enron employees, encouraged by the management, invested their savings in the company's shares.²¹

2. External stakeholders

a) Creditors

There are many legal tools for creditor protection. Naturally, it is also to be considered as creditor protection guarantee, if transparency within the scope of activity of companies can be increased through the means of responsible corporate governance and responsible, mature management can be ensured. Such aspects need not be separately discussed, as the related legal tools have already been described above.

However, we need to emphasize that creditor protection has more concrete institutions, ensured by corporate rights. One of such institutions is the system of corporate law measures related to capital protection, the essence of which is that the specific corporate forms (limited liability company, company limited by shares, etc.) should hold a specific amount of registered capital, and such registered capital is considered as security for the satisfaction of creditor claims. The more limited the members' liability is, the more the possibility to satisfy creditor claims concentrates on the assets of the company. The *second corporate law directive (capital protection directive)* of the European Union stipulates the regulations regarding the capital protection of companies. The Hungarian corporate law followed the European tendencies when in 2006, it set lower minimum capital amounts. Lower minimum capital amounts, in harmony with *The European Charter for Small Enterprises*, serve the purpose of rendering the establishment of companies easier in the European Union, and eliminating bureaucratic obstacles. At the same time, it is to be noted that the creditors as stakeholders can enjoy less protection through the lower minimum capital amounts. For example, in Hungary, the establishment of a limited liability company requires only

HUF 500,000 as equity capital, which amount does not at all seem to be suitable to satisfy more serious creditor claims. In our view, there is an emptying of minimum capital amounts on a global scale, which process results in higher business risks from a creditor's point of view.

In addition to the aforementioned, in relation to the protection of creditors, we also need to mention the liability of the members of the company. The members (or shareholders) who abused their limited liability to the disadvantage of creditors, shall have unlimited and joint and several liability. (In the legal practice, such liability is typically established in cases where the members dispose of the company's assets as their own, or they decrease it to another person's benefits, by drawing away the security for the satisfaction of creditor claims.)

It is also to be noted that a rather controversial provision was introduced in Hungarian corporate law in 2006, prescribing that in a situation threatening with insolvency, the executive officers are to act primarily in accordance with the interests of creditors (and not the interests of the owners). This provision creates a near-impossible situation, since the status of the executive officer is mainly based on the confidence of the company's members (owners).

b) The State

The state interest, as stakeholder interest, intertwines with the operation of companies in several respects. One of the most important connection points is the state revenue generated through the tax paid by companies.

Naturally, for companies their own economical interests are more important than the state interest. Therefore, it is understandable that companies do not wish to pay more taxes than absolutely necessary, in other words, companies try to minimize taxes. This creates an interesting situation in the field of tax law-politics, since although states setting higher tax rates would theoretically receive more revenue, more companies will have their seat registered in states where there are more advantageous conditions from a tax law point of view.

This phenomenon is known as the so-called *Delaware-effect*. In the United States of America, the state of Delaware is of a small area with small population, but many of the largest companies are registered in Delaware.²² The reason for the occurrence of the phenomenon is that the companies find the most advantageous tax law conditions in such state, and it is, on the one hand, advantageous for the companies, and on the other hand, also advantageous for the state, since due to the large number of registered companies, significant revenue is generated from

the taxes of the companies.²³ As for the situation in Europe, the Netherlands has long been aspiring for the title of “the Delaware of Europe”, but taking into consideration the principles of EU law, such intention could not have become fully successful.

Naturally, for the tax-optimization of large companies, it is not sufficient if the parent company is registered in an area advantageous from a tax law perspective. It is also necessary that the subsidiaries registered in various states minimize their local profit, by way of transferring, under various titles (e.g. advisory services), the larger part of the revenue to the parent company, paying taxes in a more advantageous environment. Therefore, one of the most topical legal issue of the operation of company groups is the examination from a tax law perspective, that also means the base for the guarantee of state interests.

However, appropriate legal regulation in itself is not sufficient for the enforcement of state interests, the control system and the tax authorities are also to operate effectively and hold the appropriately extensive authorizations, in order to prevent the transfer of profit under fictitious legal titles. Emphasis is to be laid on the examination of agreements concluded between members of a company group, where the price-value ratio is disproportionate (with special attention to frequently used legal titles, e.g. advisory services, etc.)

Further to tax law aspects, the role of the state is also to be emphasized, because the state is a stakeholder which, through legislative tools, can most directly influence the contents of regulations concerning companies. Therefore, it is state’s task – in addition to the fact that the state itself can be considered as a stakeholder – to recognize and guarantee the interests of other stakeholders through legislation, if necessary.

c) Public Interest

Public interest is a highly complicated category, especially if we wish to interpret it extensively. Since we categorized the interest of the state as a separate stakeholder interest, the concept of public interest cannot be identified with the concept of state interest. In our opinion, public interest, from a stakeholder-protection aspect can be interpreted as a wider scope of interest than the scope of state interest, consequently, the affected persons are also more difficult to identify. From global social, environmental and economical aspects, everything that has an advantageous effect on public health, social welfare and public disposition (etc.) is to be considered of public interest, while everything is against public interest that has a negative effect on the aforementioned. The

scope of the problem is relatively wide, since certain areas of companies’ activities affect everybody, but the scope of responsible persons cannot be clearly determined. For example, it cannot be determined who and at what level is liable for global warming, or who is liable for the spectacular deterioration of public taste. At the same time, the scope of the affected persons who may act as stakeholders in the interest of protecting general public interest protection categories, and holding some legal guarantee, cannot be clearly determined. Therefore, from the aspects of legislators and the persons applying the law, it is always a complicated issue, where the priority of public interest protection begins, if such interest would otherwise clash with other (e.g. shareholder) interests.

At the same time, there is precedent that public interest (social interest) wins against other – even profit-oriented – interests. The lawfulness of the infringement of the *shareholder primacy* principle was declared in the United States in 1968, in the decision of the *Shlensky vs. Wrigley* case. According to the state of affairs constituting the basis for the legal dispute, the baseball team called *Chicago Cubs* did not install lighting in the *Wrigley Field Stadium*, making it impossible for the team to play at the stadium at night. The shareholders disputed the decision of the management, and brought a claim against the management. The management argued that they acted in consideration of public interest, which in this particular case meant the observation of the residential interest, and the consideration of the disadvantageous effects of night-time games, disturbing rest. At the same time the management acknowledged that in this particular case it ignored the direct financial interest of the shareholders. The court granted the management’s argument, reasoning that the shareholders’ interests regarding profit was ignored in order to further other interests.²⁴

Notes

¹ See Romano, Roberta: The Sarbanes-Oxley Act and the Making of Quack Corporate Governance in *Yale Law Journal*, 2004-2005/7. p. 1521-1611.

² See Westbrook, David A.: Corporation Law After Enron: Possibility of a Capitalist Reimagination in *Georgetown Law Journal*, 2003-2004/1. p. 73-80.

³ See Powers, William C., Jr; Troubh, Raymond S.; Winokur, Herbert S., Jr.: Report of Investigation by the Special Investigative Committee of the Board of Directors of Enron Corp. 2002, february 1. Available: <http://fl1.findlaw.com/news.findlaw.com/wp/docs/enron/specinv020102rpt1.pdf>.

⁴ See Rickford, Jonathan: Fundamentals, Developments and Trends in British Company Law – Some Wider Reflections – First Part: Overview and the British Approach. In: *European Company and Financial Law Review* 2004/1. p. 391-415.

⁵ See Goergen, Marc; Manjon Antolin, Miguel C.; Renneboog, Luc: Recent Developments in German Corporate Governance(2004. május). In: *ECGI – Finance Working Paper*

No. 41/2004 (Revised); CentER Discussion Paper Series No. 2004-123 (Revised). Available: SSRN: <http://ssrn.com/abstract=539383> or DOI: 10.2139/ssrn.539383

⁶ See Charreaux, Gérard; Wirtz, Peter: Corporate Governance in France. In: N. Kostyuk, U.C. Braendle et R. Apreda „Corporate Governance”, *Virtus Interpress* 2007. p. 301-310.

⁷ See Soltenberg, Clyde; Lacey, Kathleen A.; Crutchfield George, Barbara; Cuthbert, Michael: A Comparative Analysis of Post-Sarbanes-Oxley Corporate Governance Developments in the US and European Union: The Impact of Tensions Created by Extraterritorial Application of Section 404 in *American Journal of Comparative Law*, 2005/2. p. 459-465.

Also see Acevedo, Arthur: How Sarbanes-Oxley Should be Used to Expose the Secrets of Discretion, Judgement and Materiality of the Auditor's Report in *De Paul Business and Commercial Law Journal*, 2005-2006/1. p. 8-10.

⁸ See Davies, Paul L.: Board Structure in the UK and Germany: Convergence or Continuing Divergence? Available: SSRN: <http://ssrn.com/abstract=262959> or DOI: 10.2139/ssrn.262959.

⁹ See Hopt, Klaus J.: The German Two-Tier Board: Experience, Theories, Reforms. In: Hopt, Klaus J. and others: *Comparative Corporate Governance: The State of the Art and Emerging Research*. Oxford 1998. p. 227-228.

¹⁰ See Henze Hartwig: Neuere Rechtsprechung zu Rechtsstellung und Aufgaben des Aufsichtsrats. In: *Der Betrieb*. 58 (2005). p. 165.

¹¹ See Davies, Paul L.: Board Structure in the UK and Germany: Convergence or Continuing Divergence? Available: SSRN: <http://ssrn.com/abstract=262959> or DOI: 10.2139/ssrn.262959.

¹² See http://hvg.hu/gazdasag/20090319_uSA_AIG_jutalom_ado.aspx

¹³ See Aguirre, Gary J.: The Enron Decision: Closing The Fraud-Free Zone on Errant Gatekeepers? In *Delaware Journal of Corporate Law*, 2003/2. p. 445-455.

¹⁴ See Davies, Paul L.: Board Structure in the UK and Germany: Convergence or Continuing Divergence? Available: SSRN: <http://ssrn.com/abstract=262959> or DOI: 10.2139/ssrn.262959.

¹⁵ See Kristina A. Sadlak: The European Commission's Action Plan to Modernize European Company Law: How Far Should the SEC Go in Exempting European Issuers from Complying with the Sarbanes-Oxley Act? in *Brigham Young University - International Law and Management Review*, 2006-2007./winter. p. 1.

Also see Lucian Bebchuk & Jesse Fried: *Executive Compensation: Who Decides? - Pay Without Performance: The Unfulfilled Promise of Executive Compensation*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004, Reviewed by Stephen M. Bainbridge, in *Texas Law Journal*, 2005. Vol. 83. p. 1638.

¹⁶ See Coffee, John C.: The Attorney as Gatekeeper: an Agenda for the SEC in *Columbia Law Review*, 2003/5. p. 1296-1299.

¹⁷ See Lipton, Martin; Lorsch, Jay W.: A Modest Proposal for Improved Corporate Governance. In: *Business Lawyer*, 1992. Vol 48. p. 69-70.

¹⁸ See Jungmann, Carsten: The Effectiveness of Corporate Governance in One-Tier and Two-Tier Board Systems. In: *European Company and Financial Law Review*. 2006. p. 453-454.

¹⁹ See Romano, Roberta: The Sarbanes-Oxley Act and the Making of Quack Corporate Governance in *Yale Law Journal*, 2004-2005/7. p. 1521-1611.

²⁰ See Elias Mossos: Sarbanes-Oxley Goes to Europe: A Comparative Analysis of United States and European Union Corporate Reforms After Enron in *Currents: International Trade Law Journal*, 2004/1. p. 9-10.

²¹ See Greenwood, Daniel J. H.: The Dividend Puzzle: Are Shares Entitled for the Residual? in *The Journal of Corporation Law*, 2006-2007/1. p. 103-159.

²² See Arshat, Samuel: A History of Delaware Corporate Law. In: *Delaware Journal of Corporate Law*. 1976/1. p. 1-22.

²³ See Strine, Leo E.: The Delaware Way: How We Do Corporate Law and Some of the New Challenges We (and Europe) Face. In: *Delaware Journal of Corporate Law*. 2005/3. p. 673-696.

²⁴ See Fairfax, Lisa M.: The Rhetoric of Corporate Law: The Impact of Stakeholder Rhetoric on Corporate Norms in *The Journal of Corporation Law*, 2005-2006/3. p. 684.

Kocsis Miklós
egyetemi tanársegéd, PTE ÁJK

Kucsera Tamás Gergely
vezető tanácsos, MTA

A magyarországi doktori képzés állapota – interdiszciplináris megközelítésben

I. Bevezetés

Magyarországon először 1993-ban került sor a felsőoktatási szféra külön törvényben történő szabályozására¹. Ezzel egyidejűleg az egyetemek visszakapták a kandidátusi fokozatot felváltó tudományos fokozatot, a PhD odaítélésének jogát, így a magyar tudományos élet – a korábbi CSc és DSc kettősséghez képest – egy tudományos fokozatot ismer el: a PhD-t.² 2007–2009 folyamán lezajlott a több mint másfél évtizede megindult hazai doktoranduszképzés eddigi legátfogóbb átalakítása és felülvizsgálata. Ennek első állomása a doktori iskola létesítésének eljárási rendjéről és a doktori fokozat megszerzésének feltételeiről szóló 33/2007. (III. 7.) Kormányrendelet (a továbbiakban: Rendelet) megalkotása volt, amelyet a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság (a továbbiakban: MAB) által elvégzett ún. „törvényi megfeleltetési eljárás” követett. Ennek a szükségességét a létező rendszer működési zavarai és a bolognai képzési rendszer adta új elvárások – amely szerint a képzés harmadik szintje a doktoranduszképzés – adták. A már működő doktori iskolák felülvizsgálata – a MAB által meghatározott és nyilvánosságra hozott követelményrendszer mentén – lezajlott, e kritériumrendszer képezi továbbá a jövőben létrehozandó doktori iskolák akkreditációs követelményrendszerét. A doktori képzés kérdéskörének középpontba kerülését felismerve a doktori képzésben részt vevő – vagy doktorjelölti státusszal rendelkező – személyek törvényben nevesített érdekképviseleti szervezete, a Doktoranduszok Országos Szövetsége (a továbbiakban: DOSz) és az általa felkért szakértők az elmúlt időszakban interdiszciplináris módszerekkel igyekeztek vizsgálni a doktori képzés és az abban részt vevő személyek helyzetét.³ A DOSz e munka keretében 2009 február–márciusában a doktoranduszok élethelyzetét és szakmai elégedettségét, elvárásait vizsgáló online kutatást folytatott, amely során önkitöltős kérdőív

került alkalmazásra. Jelen tanulmányunk célja, hogy e kutatás eredményeit hasznosítva a doktori képzésre vonatkozó jogi⁴, szakpolitológiai és szociológiai módszerek komplex alkalmazásával bemutassuk a tudományos utánpótlás magyarországi állapotát, és javaslatokat foglalmazzunk meg annak jobbítására vonatkozóan.

II. A doktori képzés jogi szabályozása és jogalkalmazói gyakorlata

1. A vonatkozó jogszabályok és azok célja

1.1 A PhD-fokozat megszerzésére vonatkozó jogi szabályozás kezdetben rendkívül tág kereteket biztosított az intézmények számára⁵, majd – a gyakorlati tapasztalatok felhasználásával – a 2005-ben elfogadott új felsőoktatási törvény⁶ (a továbbiakban: Ftv.) hatályba lépésével a szabályozás kikristályosodásának lehetünk szemtanúi. Az Ftv. vonatkozó rendelkezései – és az annak végrehajtására megalkotott Rendelet előírásai – immár jóval részletesebb, ugyanakkor ellentmondásoktól sem mentes módon rendezik a doktori fokozat megszerzésének mikéntjét és intézményi kereteit. A doktori képzés finanszírozásának szempontjából nem jelentéktelen, hogy az állam – a Deák Ferenc Ösztöndíjról szóló 101/2007. (V.8.) Korm. rendeletnek megfelelően – ösztöndíj-támogatásban részesíti⁷ az államilag elismert felsőoktatási intézmények doktori iskolájában, doktorjelölt jogviszonyban lévő és felsőoktatási intézményben vagy felsőoktatási intézménybe kihelyezett MTA-kutatócsoportban teljes idejű közalkalmazotti jogviszonyban vagy munkaviszonyban álló, bármely tudományterületen kiemelkedő tudományos teljesítményt nyújtó, 36 év alatti doktorjelölteket, azon célból, hogy a kapott ösztöndíj ösztönző hatásával a tudományos fokozat megszerzését, valamint a hazai felsőoktatási intézmények oktatói-kutatói utánpótlását elősegítse⁸. A Rendelet hatálybalépését követően a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság (a továbbiakban: MAB) Állásfoglalást adott ki a doktori iskolák létesítésének és működésének követelményei ügyében⁹ (a továbbiakban: Állásfoglalás).

1.2 Az Ftv. hatálybalépését követően számos ponton megváltozott a doktori képzés jogszabályi környezete. Az új jogszabály a felsőoktatás alaptevékenységei közé sorolja a doktori képzést¹⁰, és az egymásra épülő, felsőfokú végzettségi szintet biztosító képzési ciklusok legmagasabbikaként határozza meg¹¹. A törvény az egész életen át tartó tanulás szellemében megteremti az összhangot a közoktatás, a szakoktatás és felnőttoktatás rendszerével, valamint az európai uniós kötelezettségvállalásokkal.¹² A kutatói utánpótlás

nevelését, valamint a felsőoktatási és kutatási térség kapcsolatát az oktatás területén a doktori iskolák és a doktori képzés teremti meg.¹³ Tudományszervezési és tudományszociológiai szempontból kiemelkedően jelentős mindezek alapján az a következtetés, miszerint a doktori képzés és fokozatszerzés szabályozása nem azt vetíti előre, hogy komplett életműre kell fokozatot adni – mivel a doktori képzés funkciója a tudományos utánpótlás képzése –, hanem a doktoranduszoknak új, eredeti tudományos eredmények létrehozásával azt kell bizonyítani, hogy alkalmas a tudományos pályára. A doktorandusz tevékenységének keretét, autonóm kutatásainak lehetőségét a doktori iskola hivatott biztosítani. Doktori iskola alapítására, és doktori képzésre az a felsőoktatási intézmény szerezhet jogosultságot, amelyben mesterképzés folyik az adott tudományterületen vagy művészeti ágban.¹⁴ Kiemelendő, hogy a törvény egyetem alapításához feltételül szabja azt, hogy legalább egy tudományterületen, két tudományágban vagy egy művészeti ágban doktori képzésre és doktori fokozat odaítélésére legyen jogosultsága.¹⁵ Lényegesnek tűnik a fentebb használt fogalmak egzakt meghatározása. A tudományterületek – a Ftv. 147. § 44. pontja szerint – „a bölcsészettudományok, a hittudomány, az agrártudományok, a műszaki tudományok, az orvostudományok, a társadalomtudományok, a természettudományok és a művészetek, amelyek tudományágakra tagozódnak.” A tudományágak felsorolását a felsőoktatás gyakorlatában – a képzési ágakkal összevetve – az Állásfoglalás 1. sz. melléklete tartalmazza. E megoldásra azért volt szükség, mert az egyes tudományterületekhez tartozó tudományágak, valamint a művészeti ágak felsorolásáról szóló 169/2000. (IX.29.) Korm. rendeletet a Rendelet hatályon kívül helyezte.¹⁶

2. Doktori iskola létesítése és megszüntetése

2.1 A doktori iskola a doktori képzés szervezeti kerete, amely biztosítja a tudományos fokozat megszerzésére történő felkészítést.¹⁷ Doktori iskola létesítéséről és a doktori képzés indításáról a felsőoktatási intézmény szenátusa dönt¹⁸ akkor, ha azt a MAB szakértői véleményében támogatta, továbbá az indítás tényét a felsőoktatási intézmény a regisztrációs központnak bejelentette.¹⁹ A doktori iskola létesítésekor – a fentiekben már taglalt módon – meg kell jelölni azt a tudományágot vagy művészeti ágat, amelyben a doktori képzést folytatni kívánják.²⁰ Doktori iskola létesítését legalább hét törzstag kezdeményezheti. Egy személy egyidejűleg csak egy doktori iskolában lehet törzstag.²¹ Törzstag az lehet, aki a létesítendő doktori iskola tudományágában tudományos vagy művészeti fokozattal rendelkezik, továbbá a doktori iskola tudományágában, illetve kutatási területén fo-

lyamatos, magas szintű tudományos tevékenységet folytat, valamint az adott felsőoktatási intézményben teljes munkaidőben, munkaviszonyban vagy közalkalmazotti jogviszonyban foglalkoztatott oktató vagy tudományos kutató.²² A munkajogi feltételeknek való formai megfelelésen túl a MAB *törzstagai megfeleléségi eljárás* keretében vizsgálja az oktatók, különösen a törzstagok publikációs tevékenysége, tudományági munkássága és a doktori iskolában ellátandó feladatok közötti összhangot, továbbá hogy az illető megfelel-e a MAB által megfogalmazott és közzétett egyetemi tanári kiválasztásrendszer tudományos követelményeinek.²³ Ez utóbbi a MAB álláspontja szerint azért szükséges, mert a törzstagok, illetve a professzori kritériumok eltérőek – hiszen a funkciók is azok –, s így más-más habitust igényelnek. A doktori iskola törzstagjainak tehát a különböző habitusigényeket kell ötvözniük. Törzstag a doktori iskola létesítésekor, illetve az abba való belépésekor nem lehet tartósan szabadságon vagy egy évnél hosszabb külföldi tanulmányúton.²⁴ Az Állásfoglalás a követelmények körét kiegészíti azzal, hogy a törzstag az adott doktori iskolában témavezetést kell, hogy vállaljon.²⁵ A törzstagok készítik elő a doktori iskola alapításának dokumentumait,²⁶ mellékelik nyilatkozataikat arról, hogy vállalják a felkérést és megfelelnek a Rendeletben rájuk vonatkozóan előírt feltételeknek.²⁷

A törzstagokra vonatkozó rendelkezések – részletességük ellenére is – komoly ellentmondásokkal terheltek. A korábbi szabályozással szemben ugyanis a Rendelet elválasztja egymástól a törzstagokat és a doktori iskola tanácsának tagjait, azaz előbbieket, a doktori iskola tulajdonképpeni szellemi-tudományos alapítói nem szükségszerűen tagjai a doktori iskola tanácsának.²⁸ Azonban még abban az – egyébként igen gyakori és életszerű – esetben, ha ez megvalósulna is, nem tisztázott, hogy a törzstagoknak a doktori iskolából való kiválása (pl. 70. életév betöltése) esetén kik, avagy milyen testület gyakorolja a törzstagokat megillető, a doktori iskola működésében igen jelentős jogosítványokat (pl. a doktori iskola tanácsa tagjainak megválasztása). Célszerűnek látszana ezeket a hatásköröket – a doktori iskola tanácsa felterjesztési jogának biztosítása mellett – az intézményi doktori tanács hatáskörébe utalni (a részleteket lásd alább).

2.2 Doktori iskola megszüntetésére irányuló eljárás vagy az érintett intézmény, vagy a MAB kezdeményezésére indulhat. Ha a MAB – a megfelelő eljárás lefolytatása után – visszavonja a doktori iskola akkreditációját, akkor a felsőoktatási intézmény a doktori iskola tudományágában – amennyiben e tudományágban az intézményben másik doktori iskola nem működik – elveszti a jogosultságát doktori fokozatok odaítélésére. A folyamatban lévő eljárások sikeres lezárásának érdekében a doktori iskola akk-

reditációjának visszavonásáról szóló MAB-határozatban rendelkezni kell²⁹ a döntés hatálybalépésének időpontjáról, a doktori iskolában folytatott képzés lezárásának határidejéről, az abszolutórium megszerzéséig még nem jutott doktoranduszok tanulmányai továbbfolytatásának módjáról (a javasolt fogadó intézmény(ek) megjelölésével), valamint az abszolutóriummal rendelkezőknek, illetve a doktorjelölteknek a doktori fokozat odaítélésének módjáról (a javasolt fogadó intézmény(ek) megjelölésével). E kötelezettség azonban nem minősíthető elégségesnek: a fogadó intézményeket ugyanis semmi nem kötelezi arra, hogy hozzásegítsék a doktori iskola nélkül maradt doktoranduszokat, doktorjelölteket a képzés, illetőleg a fokozatszerzési eljárás bevezetéséhez. Az érintettek védelme érdekében a jelenleginél átgondoltabb szabályozás kialakítása szükséges azzal, hogy a vonatkozó követelményeket jogszabályi formába kell önteni.

3. A doktoranduszok jogállása

3.1 Doktori képzésre az vehető fel, aki a mesterképzésben szerzett fokozattal és szakképzettséggel rendelkezik.³⁰ A doktori képzés *egységes, harminchat hónapos* képzési időből áll, amely felosztható beszámoltatási szakaszokra.³¹ Ezt a gyakorlatban számos felsőoktatási intézmény úgy értelmezi, hogy a doktorandusz képzési idejét a graduális képzésben alkalmazott szemeszterekhez igazítja. Ez az értelmezés – az adminisztrációs könnyebbségek ellenére – több szempontból téves. A jogszabály szövege ugyanis egyértelmű abban a tekintetben, hogy a doktorandusz képzési idejét 36 hónapon keresztül folytatni kell. A contrario: a graduális hallgatók képzési idejét a jogszabály (eltérő számú) szemeszterenként határozza meg, nem hónapokban. Ezt az értelmezést támasztja alá az a tény is, hogy a doktoranduszhallgató ösztöndíja – ellentétben a graduális hallgatók juttatásaival – a nyári hónapokban sem szünetel, ezért kutatási tevékenysége sem szüneteltethető hónapokra. Ennél is helytelenebbnek ítéltető az a megoldás, amelynek értelmében a doktori iskola évenkénti napban meghatározott „szabadságot” biztosít a doktoranduszoknak. Ez a megoldás azt sugallja, hogy az érintett doktori iskola teljességgel félreérti a doktori képzésre vonatkozó hatályos szabályokat: a szabadságolás a hallgatói jogviszonyban álló személyekkel kapcsolatban értelmezhetetlen fogalom.³²

3.2 A doktoranduszok juttatásaival kapcsolatban számos probléma merül fel. Gyakran előfordul, hogy a doktoranduszok külföldi ösztöndíj, vagy részképzés elnyerése esetén nem kapják meg doktori ösztöndíjukat arra hivatkozással, hogy a külföldi tartózkodás idejére az intézmény azt „másnak adja”.

Az Ftv. 68. § (1) bekezdésének értelmében „a doktori képzés (...) harminchat hónapos képzési időből áll”. Ezzel összhangban a felsőoktatásban részt vevő hallgatók juttatásairól és az általuk fizetendő egyes térítésekről szóló 51/2007. (III. 26.) Korm. rendelet 14. §-a meghatározza a doktorandusz-ösztöndíj kifizetésének rendjét. A helyzet tisztázása végett a DOSz Állásfoglalást adott ki, amely rögzíti, hogy a doktori képzésre felvett azon személyek, akik a doktori tanács döntésének értelmében állami finanszírozott képzésben vesznek részt, összesen 36 hónapig jogosultak az ösztöndíjra, és e tekintetben teljességgel irreleváns az, hogy ezt az időszakot külföldi tanulmányút, vagy bármilyen egyéb ok miatt megszakítják. Ez esetben – a hallgatókra vonatkozó általános szabályoknak megfelelően – a félév halasztására van lehetőségük, aminek végeztével újra jelentkezhetnek a még hátralévő képzési időre.³³ Előfordulhat természetesen az is, hogy a doktorandusz a külföldi tanulmányok alatt nem szünetelteti hazai jogviszonyát; ez esetben a doktori iskola által előírt kötelezettségeit teljesítenie kell.

3.3 A doktorandusz – amint azt fentebb tisztáztuk – hallgatói jogviszonnyal rendelkezik. A régi doktori rendelet kimondta, hogy állami doktori ösztöndíjat az egyetemek szervezett doktori képzésében részt vevő, nappali tagozatos magyar állampolgárságú doktoranduszai kaphatnak, illetve, hogy teljes munkaidőben végzett munkaviszonyból származó jövedelemmel rendelkező doktorandusz állami ösztöndíjban nem részesülhet. Ezek a szabályok tehát nem azt tiltották, hogy a doktorandusz a doktori tanulmányai mellett munkát vállaljon, hanem azt, hogy aki teljes munkaidőben végzett munkából jövedelmet realizál, az egyúttal állami ösztöndíjat is kapjon. Mivel azonban a Rendelet hatálybalépésével – 2007. március 22-ével – hatályát veszítette a régi doktori rendelet, és az Ftv. sem tartalmaz olyan szabályt, amely kizárná, hogy az állami ösztöndíjban részesülő doktorandusz dolgozzon, az intézménytől teljesen független kérdéssé vált az, hogy a doktorandusz hol, és milyen időtartamú munkát vállal el. Sajnálatos azonban, hogy az intézmények a hatályos szabályozást teljességgel figyelmen kívül hagyva továbbra is tiltani próbálják doktoranduszaik munkavállalását. Hangsúlyozandó: az állami doktori ösztöndíjat az állam adja, így ő határozhatja meg azokat a feltételeket, amelyek mellett igénybe lehet venni azt. Jelenleg azonban az állam nem köti az ösztöndíj folyósítását munkaviszony „nemlétéhez”, vagy annak mértékéhez (ellentétben a korábbi jogszabályokkal). A fentiek miatt az intézmény saját hatáskörben nem dönthet az ösztöndíj folyósításának ilyen okból történő megszüntetéséről. A felvételkor fennálló teljes munkaidőben végzett foglalkoztatás

esetén az intézmény ellenben megszabhatja, hogy az ilyen doktoranduszt államilag támogatott helyre nem veszi fel, amennyiben ezt a felvételi szabályok között közzéteszi.

3.4 A doktoranduszok munkavállalásával kapcsolatban nem csak az intézmény falain kívül végzett munka jelent gyakorlati jogalkalmazói problémát, hanem az intézmény oktatási tevékenységében való részvétel is. A DOSz Jogsegélyszolgálatának archívumából kiderül, hogy a magyarországi felsőoktatási intézmények többsége nem tesz eleget a hatályos jogszabályok rendelkezéseinek, és jogszerűtlenül foglalkoztatja a doktoranduszhallgatókat. Az Ftv. 48. § (4) bekezdése egyértelműen rögzíti, hogy amennyiben a doktoranduszhallgató részt vesz a felsőoktatási intézmény oktatással, kutatással összefüggő tevékenységében, az munkavégzésnek minősül. E munkavégzés kizárólag úgynevezett doktoranduszszerződés alapján folyhat. Az ily módon végzett munka ideje – egy tanulmányi félév átlagában – nem haladhatja meg a heti teljes munkaidő ötven százalékát. A doktoranduszszerződés alapján hallgatói munkadíj kerül kifizetésre, melynek havi összege, a teljes munkaidő ötven százalékának megfelelő idejű foglalkoztatás esetén, nem lehet kevesebb, mint a legkisebb kötelező munkabér (minimálbér), eltérő idejű foglalkoztatás esetén ennek időarányos része. Mind az Ftv. szövege, mind annak Indokolása alapján egyértelmű, hogy amennyiben a doktorandusz a felsőoktatási intézménynek oktatással, kutatással összefüggő tevékenységében vesz részt, munkát végez, díjazás illeti meg. A doktoranduszhallgató oktatási tevékenységet a hatályos jogszabályok alapján megbízási jogviszonyban is folytathat, ezért azonban az Ftv. értelmében kredit nem adható; ez esetben a doktoranduszt megbízási díj illeti meg. Ha azonban az intézmény nem az utóbbi megoldással foglalkoztatja a doktoranduszokat, köteles a krediteket jóváírni. A felsőoktatásról szóló 2005. évi CXXXIX. törvény egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról szóló 79/2006. (IV.5.) Korm. rendelet alapján a doktoranduszok oktatási tevékenységükért kreditpontokra is jogosultak, ezért ezeknek oda nem ítéletével az intézmények ugyancsak jogszabálysértő gyakorlatot folytatnak. Mindezek alapján megállapítható, hogy a doktori képzés keretein belül végzett oktatási tevékenységért munkabér és kredit (*vagy* megbízási díj) illeti meg a doktoranduszokat, és minden, ezzel ellentétes megoldás jogellenesnek minősíthető.³⁴ A felsőoktatási intézmények – a jogellenességre ráeszmélve – újabb megoldással álltak elő: olyan megbízási szerződéseket kötöttek doktoranduszaikkal, amely révén megalázóan alacsony mértékű munkabérhez jutottak. Az intézmények – megőrülve az olcsó „munkaerőnek” – nem egy esetben olyan irreálisan magas mértékű órateherrel sújtották a doktoranduszokat,

amely már az elmélyült kutatómunkát veszélyeztette. Az Ftv. 95. § (2) bekezdése, valamint (1) bekezdésének a) pontja értelmében az oktatási tevékenységet végző doktoranduszt megilleti az a jog, hogy emberi méltóságát és személyiségi jogait tiszteletben tartsák, oktatói tevékenységét értékeljék és elismerjék. Ennek értelmében elítélendő minden olyan gyakorlat, amely bár nem jogellenes, a fentiekkel – legalábbis erkölcsi értelemben – nincs összhangban. A DOSz Elnöksége Állásfoglalásban³⁵ ítélte el a doktoranduszok – saját érdekükre való hivatkozással történő – „0 Ft-os” megbízási szerződéssel való foglalkoztatását, valamint azt a gyakorlatot, amikor a doktoranduszok oktatási tevékenységébe az intézmények nem számították bele a felkészülési időt. Helytelenítette továbbá azt a gyakorlatot, amikor a doktorandusz által végzett oktatási tevékenység nem kapcsolódik a kutatási témájához, kutatását nem előreviszi, hanem hátráltatja. A doktori képzés célja ugyanis a doktori képzésben részt vevő hallgatók felkészítése a kutatói pályára valamely kutatási feladat önálló, az adott területen újdonságokat felmutató megoldásán keresztül. A doktori téma mélyebb áttekintését, a kutatás gyakorlati hasznosíthatóságát elősegítheti, ha a doktorandusz azt strukturáltan átgondolva mások számára is érthető formában fogalmazza meg, pl. oktatási tevékenység keretében. A DOSz Elnökségének álláspontja szerint, kizárólag az ennek megfelelő oktatási tevékenység az, amely a doktorandusz haladását szolgálhatja.

4. A fokozatszerzési eljárás

4.1 A magyarországi jogi szabályozás sajátossága, hogy a doktori képzést követően a doktori fokozatot külön fokozatszerzési eljárás keretében lehet megszerezni. A doktori fokozat megszerzése tartalmilag a doktori képzésre alapozó, de attól jogilag és eljárásilag egyaránt független cselekménysorozat, ezért a törvény rendelkezik a doktorjelölti jogviszonyról és az ehhez kapcsolódó követelményekről.³⁶ A doktori fokozatszerzési eljárásban részt vevő személy a doktorjelölt. A doktorjelölti jogviszony a doktori fokozatszerzési eljárásra történő jelentkezéssel és annak elfogadásával jön létre. A szabályozás különös vonása, hogy ha a doktorandusz a képzési időn belül megkezdte a fokozatszerzési eljárást, akkor a hallgatói jogviszonya mellett egyidejűleg doktorjelölt is.³⁷ Az Ftv. erre vonatkozó, meglehetősen egyértelmű rendelkezése első látásra értelmetlennek tűnik. Alaposabban megvizsgálva a kérdést azonban világossá válik, hogy a doktorandusz a képzés követelményeit a képzési idő vége előtt is teljesítheti azzal, hogy hallgatói jogviszonya az Ftv. 76. § (1) bekezdésének d) pontja értelmében a 36. hónap lejártáig ekkor is fennmarad.³⁸ Amennyiben ezzel egyidejűleg a dokto-

randusz megkezdi a fokozatszerzési eljárást is, a doktori képzés képzési idejének lejártáig az *intézményvel kettős* – doktoranduszi és doktorjelölti – *jogviszonyban áll*. A két jogviszony független egymástól, így amennyiben a képzési idő lejár – függetlenül attól, hogy a képzést sikeresen vagy sikertelenül fejezte be a doktorandusz – a hallgatói jogviszony megszűnik. Hasonlóképpen, a hallgatói jogviszony fennállásától függetlenül, megszűnik a doktorjelölti jogviszony az Ftv. és a Rendelet által meghatározott esetekben. A hivatkozott jogszabályok nem teszik tehát lehetővé, hogy a hallgatói jogviszony kiterjedjen a doktorjelölti időszakra is, amennyiben a fokozatszerzési eljárást a hallgatói jogviszony fennállása alatt kezdi meg az illető.

4.2 A doktorjelölti jogviszonnal kapcsolatos joghézagok a mindennapi jogalkalmazásban számos problémát okoznak az érintetteknek. A doktorjelölti státuszba kerülő személyek a rendezetlen jogszabályi környezet következtében számos esetben hátrányos helyzetbe kerülhetnek, amit – tüneti kezelésként – az intézményi szabályzatok is orvosolni tudnának.

4.2.1 Az Ftv. 68. § (5) bekezdésének b) pontja értelmében a doktori fokozat megszerzésének feltétele „két idegen nyelv – a tudományterület műveléséhez szükséges – ismeretének a doktori szabályzatban meghatározottak szerinti igazolása”. Az egyik felsőoktatási intézmény doktoranduszhallgatója a doktori szigorlat előfeltételeként megjelölt két középfokú nyelvvizsga egyikét latin nyelven kívánta letenni. Az érintett intézmény doktori szabályzata további rendelkezést nem tartalmazott, az ügyben eljáró Doktori Tanács pedig nem engedélyezte a hallgató számára latin nyelvvizsgájának elismerését. Az ügyben kérdésként felmerült, hogy az adott tudományterület minőségi művelése egyik előfeltételének – ti. a nyelvismeretnek – konkretizálását elvégezheti-e az ügyben eljáró Doktori Tanács akként, hogy bizonyos – akár holt – nyelveket kizár az általa elfogadhatónak ítélt körből. Tekintettel azonban az Alkotmány 70/G. §-ának az Alkotmánybíróság általi tág értelmezésére, az ügyben jogszerűtlenség nem állapítható meg.³⁹

4.2.2 Az Ftv. értelmében a fokozatszerzési eljárás lefolytatásáért az intézmények ún. fokozatszerzési eljárási díjat szedhetnek be. Az Ftv. 125. § (1) bekezdés a) pontjának utolsó fordulata és 68. § (3) bekezdés utolsó fordulata figyelembe véve ugyanakkor az az állami finanszírozott képzésben részt vevő doktorandusz, aki 36 hónapos képzési ideje alatt megindítja a fokozatszerzési eljárást, díj fizetésére nem kötelezhető. Jogellenes tehát az a számos doktori iskola által folytatott gyakorlat, amely szerint a képzési idő lejártát megelőzően indított fokozatszerzési eljárások tekintetében is megkövetelik az eljárási

díj megfizetését. E gyakorlat tekintetében számos érdekképviselői szervezet fellépésének ellenére sem történt érdemi változás. Egyes intézmények azt a kikaput igyekeztek kihasználni, hogy a képzési idő lejárta előtt beadott fokozatszerzési eljárás megindulására irányuló kérelmeket a képzési idő lejárta után bírálták el, és erre hivatkozással díj fizetésére kötelezték a doktorjelöltet. E gyakorlat megítélésünk szerint ugyancsak jogszabálysértő. Államilag finanszírozott képzésben részt vevő doktorandusz esetén ugyanis a fokozatszerzési eljárás ingyenességét nem befolyásolja az, hogy a kérelem elfogadása a hallgatói jogviszony fennállása alatt, vagy az után történik meg, feltéve, hogy a kérelem beadása a hallgatói jogviszony fennállása alatt történt, tekintettel arra is, hogy a doktori képzést az adott intézményben sikeresen befejező doktorandusz kérelme nem utasítható el. A Rendelet 9. § (1) bekezdése értelmében „a doktori fokozatszerzési eljárás kérelem alapján, jelentkezéssel indul meg”. Látható, hogy amennyiben az államilag támogatott képzésben részt vevő doktorandusz a képzési időn belül beadja a fokozatszerzési eljárásra történő jelentkezését, díj fizetésére nem kötelezhető függetlenül attól, hogy az intézményi doktori tanács a doktorandusz képzési ideje alatt, vagy azt követően bírálja el a fokozatszerzési eljárás elindítására irányuló kérelmet. Különösképpen azért nem, mert a kérelmet még időben benyújtó doktorandusz nem befolyásolhatja érdemben azt, hogy kérelmének elbírálása mikor történik meg: a magánjog nyelvezete szerint immár nem ő az ügy ura; az intézmény fentiek szerinti eljárása tehát legalábbis rosszhiszemű.

4.2.3 A fokozatszerzési eljárás díját egy összegben, a ténylegesen felmerülő költségekkel összhangban kell megállapítani. Jogszerűtlen az a gyakorlat, amikor a fokozatszerzést hallgatói jogviszonya fennállása alatt – ingyenesen – megkezdő doktoranduszt a hallgatói jogviszony megszűnése után a fokozatszerzési eljárás „fennmaradó” részeiért díj fizetésére kötelezik. A fokozatszerzési eljárás díja a 125. § (1) bekezdésének és a 126. § (1) bekezdésének fordulatai alapján költségtérítés jellegű díjnak minősíthető, és mint ilyen az intézmény – a hallgató biztonsága érdekében – köteles azt az intézményi szabályzatban meghatározni. A költségtérítés meghatározása az Ftv. szerint az adott feladatra számított folyó kiadások arányában, egy összegben történik; ezt a szabályt kell alkalmazni a fokozatszerzési eljárás díjára is. A 125. § (1) bekezdésének a) pontja értelmében a fokozatszerzési eljárás ingyenes az államilag támogatott képzésben részt vevő hallgató számára az Ftv. 68. § (3) bekezdése szerint, azaz, amennyiben a fokozatszerzési eljárás megkezdése a hallgatói jogviszony fennállása alatt történik meg. A fentiekből értelemszerűen következik, hogy a fokozatszerzési

eljárás díját – hasonlóan a költségterítéshez – nem az adott szakmai feladat egyes részfeladatainak lezárulása után fizeti a hallgató, vagy a doktorjelölt, hanem egy összegben a szakmai feladat kezdetekor, így nem lehetséges a fokozatszerzést hallgatóként megkezdő doktorjelöltet a hallgatói jogviszony megszűnése után a fokozatszerzési eljárás fennmaradó „részei” után díj fizetésére kötelezni.

4.2.4 A fokozatszerzési eljárás főszabálya szerint maximum 2 év időtartamú,⁴⁰ ám két évnél tovább is tarthat. A fokozatszerzési eljárás kezdete a kérelem benyújtása. A kérelem elfogadásától számított két éven belül be kell nyújtani a doktori értekezést, a kérelem benyújtásától számított két éven belül le kell tenni a doktori szigorlatot. Az intézmény szabályzatai rövidebb határidőket is megszabhatnak, azonban a rövidebb határidők minden doktorjelöltre egyaránt vonatkoznak, nem lehetséges a doktorjelöltek megkülönböztetése abból a szempontból, hogy részt vettek-e a doktori képzésben vagy sem, nem szabható rövidebb határidő annak, aki nem vett részt doktori képzésben és hosszabb annak, aki részt vett doktori képzésben. Az ilyen rendelkezés sérti az egyenlő bánásmód követelményét. Az Ftv. 68. § (3) bekezdése szerint a fokozatszerzési eljárásban részt vevő személy doktorjelölt, függetlenül attól, hogy doktori képzésben korábban részt vett vagy sem. Az egyenlő bánásmód követelménye értelmében az intézmény nem tehet különbséget a doktorjelöltek között azok előélete alapján – mint ahogy bőrszíne, nemi, faji, vallási hovatartozása alapján sem. Az intézményen belül a különböző karok, doktori iskolák hozhatnak ugyan eltérő szabályozást pl. a disszertáció benyújtásának idejét tekintve, vagy a fokozatszerzési eljárásra való jelentkezés elfogadásához szükséges feltételeket tekintve, azonban a jelentkezés elfogadását követően az egyes egységeken (tipikusan legkisebb egység a doktori iskola) belül minden doktorjelöltre azonos szabályozásnak kell vonatkoznia a követelményeket tekintve.⁴¹

A fenti problémákat a jogalkalmazói gyakorlat jelentős eltérésekkel kezeli. Az egységes jogalkalmazás érdekében született állásfoglalások mellett a DOSz Ajánlást fogalmazott meg az intézmények számára, amelyben kéri, hogy „az intézményi, kari, szabályzatokban a doktori iskolák fogalmazzák meg a fokozatszerzési eljárás ügymenetének részleteit, az eljárásra vonatkozó határidőket, az eljárás során teljesítendő követelményeket (pl. a nyelvvizsga esetén nem csak annak szintjét, hanem azt is, hogy milyen nyelvből fogadható el nyelvvizsga az adott tudományterületen), a fokozatszerzési eljárásra történő jelentkezés elfogadásának feltételeit, valamint a fokozatszerzési eljárás díját (a tényleges költségek figyelembevételével).”⁴²

III. A doktori képzésre vonatkozó empirikus kutatásról⁴³

1. A kutatás módszeréről

1.1 A DOSz által 2009 február–márciusában lefolytatott online-kutatás során a kérdőív kitöltése anonim módon történt, de minden kutatásba bevont személy felkérést kapott, hogy továbbítsa a kérdőívet a célcsoportba tartozó személynek (doktoranduszoknak, doktorjelölteknek). A válaszadók elérési mutatói alapján a mintavételi design semmiképpen nem nevezhető ún. hólabda adatfelvételnek, hiszen a minta hálózati egymásra épülésének a szerepe elenyésző volt. A kutatás kezdeményezőjének rendelkezésére álló heterogén listáról kiinduló mintavételről lehet beszélni, amit csekély mértékben korrigált egy hólabda adatfelvételi eljárás. A kutatáshoz a DOSz által felkért szakemberek több mint 1400 elemet tartalmazó címlistát állítottak össze (korábbi tagok, jelenlegi tagok, szakmai rendezvényeken megjelent nem DOSz-tag doktoranduszok elektronikus postacímei). A kiküldött e-mailekben a DOSz arra kérte a doktori képzésben résztvevőket, hogy töltsék ki az internetes felületen található kérdőívet a felsőoktatási intézményekről, a doktori képzéséről, valamint a PhD-hallgató személyes életkörülményeiről és terveiről, illetve adják tovább doktorandusz, doktorjelölt ismerőseiknek a kérdőív kitöltésének hírét, lehetőségét.

1.2 Érdemes tisztázni, hogy kik is töltötték ki a kérdőívet a 2008–2009. tanévre beiratkozott doktoranduszokhoz képest. Az Oktatási és Kulturális Minisztérium (a továbbiakban: OKM) által kiadott Oktatás Statisztikai Évkönyv szerint a 2008–2009. tanévben 6911 PhD, DLA-képzésre járó hallgató volt Magyarországon.⁴⁴ Ebből 3362 fő nő (az összes hallgató 48,5 százaléka), 3008 fő pedig államilag támogatott képzésre járt (az összes hallgató 43,5 százaléka), 2163 fő „új belépőnek” számított, azaz – lefordítva a statisztikai nyelvet, feltehetően – első éves volt (az összes hallgató 31,3%). Az adatok szerint a legtöbb PhD- és DLA-hallgató az ELTE-n tanult (az összes hallgató több mint 21 százaléka), ezt követte sorrendben a Pécsi Tudományegyetem (az összes hallgató mintegy 13 százaléka), a Debreceni Egyetem (az összes hallgató 12,4 százaléka), valamint a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (az összes hallgató 9 százaléka). Egyébként érdekes adat, hogy az összes doktorandusz 93 százaléka állami egyetemen tanul. A fenti adatsorhoz képest a vizsgálatban részt vevő, azaz az online kérdőívet kitöltő személyek szociológiai jellegzetességei eltérnek. A kérdőívet 226-an töltötték ki oly módon, hogy 30 főről (13 százalék) nem

tudjuk, hogy milyen intézmény hallgatója. A tényleges adatokhoz képest a mintába jelentősen alulreprezentáltak az ELTE-n hallgatók száma és aránya, szintén valós arányaihoz képest jóval kevesebben töltötték ki a kérdőívet a Pécsi Tudományegyetem, a Debreceni Egyetem, valamint a kisebb létszámú, főleg művészeti intézmények hallgatói. Ehhez képest jelentősen túlreprezentáltak a „mintában” a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem hallgatói. Szintén eltér a minta aránya a valóságtól a nemek összetételét vizsgálva. Vizsgálatunkba a valóságos megoszláshoz képest több női hallgató került, mint férfi, azaz a nők aktívabbak voltak, mint a férfiak (lásd 1. ábra). Szintén érdemi különbség mutatható ki az életkor szerint is, ahol viszont az látszik, hogy a kérdőívet kitöltők között alulreprezentáltak az idősebb korcsoportba tartozók, azaz a 40 éven felüliek, valamint a 25 évesek, akik önmagukban a legnagyobb korévét képezik a PhD- és DLA-hallgatóknak (936 fő, 13,5 százalék). Ezzel szemben a valóságban képviselt súlyukhoz képest a 27–28 évesek jelentősen nagyobb arányt képviselnek a mintában. Ezért az adatok közlése előtt nyomatékosan jelezni kell, hogy a vizsgálat nem reprezentatív – egyébként az online vizsgálatok többsége sem az –, a kapott adatok tájékoztató jellegűek, ugyanakkor a mintába kerültek létszáma és megoszlása nem tér el annyira a valóságos eredménytől, hogy ne tekintsük azt jó információs alapnak. Ráadásul – miután még nem készült országosan reprezentatív kutatás – ezen vizsgálat eredményei egy későbbi, immár reprezentatív kutatás kiindulópontjai is lehetnek. Mindezek, valamint az alacsony elemszám miatt a kutatás eredményeinek ismertetésekor nem vállalkozunk az adatok belső struktúrájának bemutatására, azaz nem történik meg a háttérváltozókkal, szocio-demográfiai változókkal való összeillesztés.

1.3 A kutatás során – mások mellett – a doktoranduszok családi háttérét, valamint anyagi, jövedelmi viszonyait igyekeztük feltérképezni. Elemeztük egyrészt a kibocsátó családra vonatkozó információkat (anya, apa iskolai végzettsége, térbeli mobilitás), illetve a jelenlegi és jövőbeni családdal kapcsolatos adatokat.

2. A doktori képzés és az abban résztvevők finanszírozása

2.1 A fentebb ismertetett jogi szabályozásból adódóan a magyarországi felsőoktatási intézmények szervezett doktori képzést folytathatnak, és a törvény rendelkezései alapján az állami ösztöndíjas doktoranduszhallgatók képzését végző egyetemek normatív képzési támogatásban részesültek, illetve – jelenbeli új jogszabályi keretek között is – részesülnek. Az elmúlt több mint másfél évtized pénzügyi-gazdasági

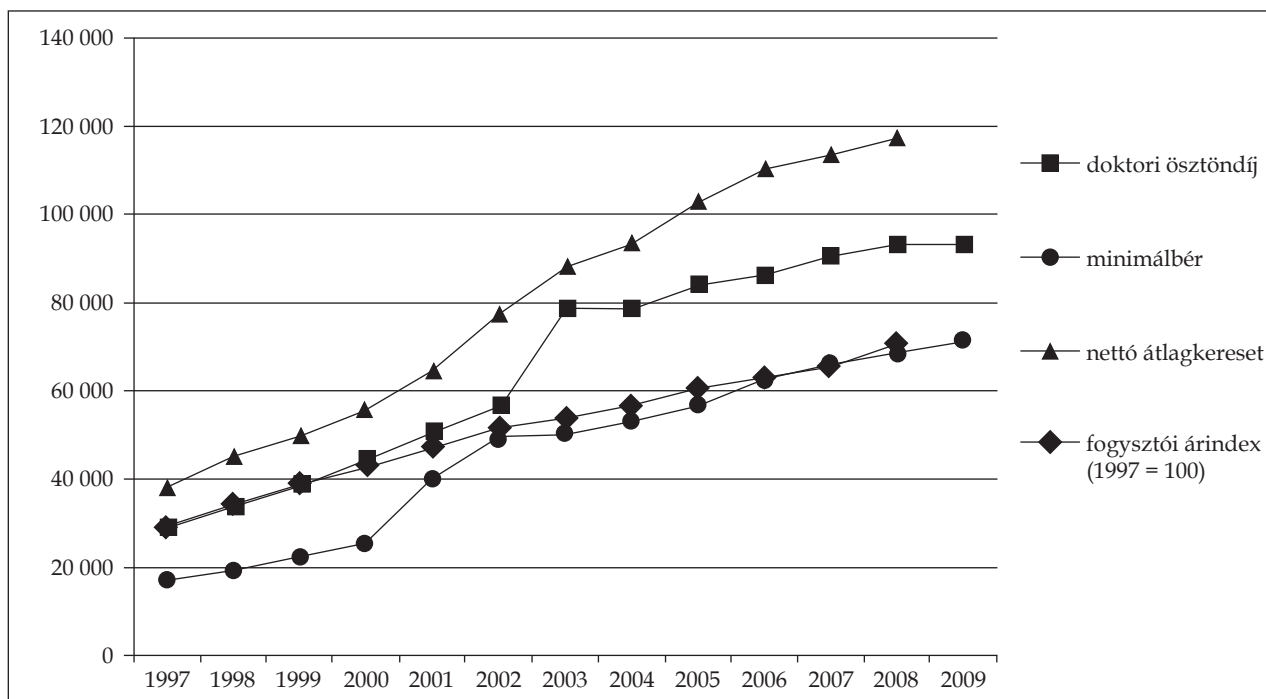
mutatóit áttekintve megállapítható: a magyarországi doktori képzéshez rendelt állami költségvetési pénzeszközök reálértékben jelentősen csökkentek, különösen az utóbbi években. A képzés finanszírozását a felsőoktatási intézmények képzési, tudományos célú és fenntartói normatíva alapján történő finanszírozásáról szóló 50/2008. (III.14.) Korm. rendelet (a továbbiakban: finanszírozási rendelet) határozza meg, amely a humán tudományok területén 650 ezer forint/fő/év, míg a reáltudományok területén 975 ezer forint/fő/év képzési normatívát állapít meg. Mindemellett az egyetemeknek tudományos normatívában – tudományterülettől függően – is részesülnek, továbbá ezeken kívül az intézményeknek a fenntartási támogatásokból is fordítaniuk kell a doktori képzésre. Elmondható, hogy az állami támogatás reálértékének csökkenése mellett központi elvonások is erősítik a doktori képzés romló anyagi helyzetét; emellett a magánszektor felől érkező pénzügyi források doktori képzésbe történő bevonása esetleges, valamint tudományterületenként jelentős eltérést mutat.

2.2 Az állami doktori ösztöndíj összegét eleinte az előző évi minimálbér kétszeresében, majd 2002-től a mindenkori professzori illetmény 22 százalékában (nem adózó jövedelemként) határozták meg az állami ösztöndíjas doktoranduszok számára (az ösztöndíj összege: 55 000 forint/hónap). 2006-tól az Ftv. értelmében az éves doktori ösztöndíjat az adott költségvetési évet két évvel megelőző bruttó havi átlagjövedelem 7,5-szeres szorzataként határozta meg (az ösztöndíj összege: 91 050 forint/hónap). 2008-tól kizárólag a mindenkori költségvetési törvény szabályozza a doktori ösztöndíj összegét; 2008 januárjától a PhD-ösztöndíj 93 555 Ft-ra emelkedett. A 2010. évről szóló költségvetés a doktori képzés éves támogatási normatíváját 1 116 000 forintban állapítja meg, ami havi lebontásban a 2008-as összeg szinten tartását jelenti.

2.3 Ha az ösztöndíjak összegének alakulását összevetjük a fogyasztói árindex, a minimálbér és a nettó átlagkereset változásával, látható, hogy a doktoranduszok állami ösztöndíja 2001-ig nagyságrendileg a minimálbér és a nettó átlagkereset között mintegy félúton helyezkedett el. A 2002-ben és 2003-ban végrehajtott emeléseknek köszönhetően azonban megközelítette a nettó átlagkereset összegét és reálértékben növekedés volt tapasztalható. Azonban 2006 óta nem történt érdembeli ösztöndíj-növelés, ami felveti annak a veszélyét, hogy a doktori ösztöndíj összege egyre inkább eltávolodik a nettó átlagkeresettől, ami nem ösztönzi a fiatal diplomásokat a doktori képzésbe való belépésre, illetve a rendszerben lévők megélhetését sem biztosítja.

2.4 A fentiek fényében – elemezve a kutatás során nyert adatokat, valamint a doktoranduszok

1. ábra: A doktori ösztöndíj alakulása a minimálbér, a nettó átlagkereset és a fogyasztói árindex tükrében (1997–2009)

Adatok forrása: KSH, OKM, APEH

jövedelemszerkezetét –, megállapítható, hogy a bevételek – az állami ösztöndíjasoknál – alapvetően a tanulmányi ösztöndíjból, a válaszadók egészét tekintve pedig leginkább saját munkából, illetve egyéb támogatásból állnak. Kevésbé játszik szerepet a szülői támogatás, illetve a diákhitel. A kiadási oldal meglehetősen egysíkú: a bevételek túlnyomó többsége ugyanis lakhatásra, illetve általános életfenntartásra mennek el (e kettő az összkiadás több mint 50 százalékát jelentik). Sajnálatosan kevés pénzt költenek a doktoranduszok az értelmiségi létező köztudott tevékenységekre vagy árukra, mint könyv, szakfolyóirat beszerzésére, kulturális fogyasztás. E kettőre átlagosan és havonta az összbevétel alig 5 illetve 6 százaléka költődik. Vagyis azt a pénzt, amiből gazdálkodnak, lényegében felélik a fiatalok, ami a későbbi családalapítást, gyermekvállalást, önálló egzisztencia-építést nagyban megnehezítheti.

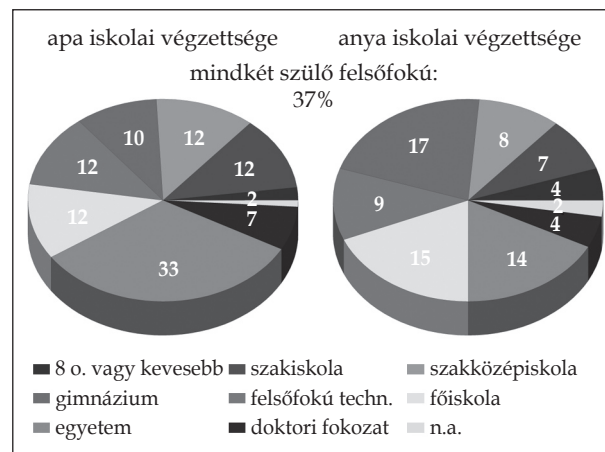
3. A doktoranduszok szociológiai háttere

3.1 A kérdőívet kitöltő doktoranduszok döntően olyan családban nevelkedtek, ahol a családi szocializáció eleve kedvező körülményeket nyújtott a tudományos pályára. Közel kétötödüknek mind a két szülője diplomás, további egyötödüknek pedig legalább az egyik szülője rendelkezik felsőfokú végzettséggel. A jelenleg doktori iskolába járók között alig-alig található kifejezetten alacsony iskolázottságú, azaz legfeljebb 8 osztályt végzett szülő

gyermeke, de szakiskolai végzettségű szülő is jóval kevesebb, mint az országos átlag. Ezek az adatok az iskolai mobilitás alacsony szintjére utalnak, azaz arra, hogy alacsony iskolázottságú szülő gyermekének lenni komoly, szinte behozhatatlan hátrányt jelent a rendszerváltozás utáni oktatási rendszerben.

3.2 A társadalmi mobilitás megrekedésére utal az az adatsor is, amely azt vizsgálja, hogy a doktorandusz hol él jelenleg és hol élt döntően 18 éves koráig. Akik 18 évesen a fővárosban éltek, több mint 80 százalékban jelenleg is ott élnek, és az is kijelenthető, hogy a megyeszékhelyeken, megyei jogú városokban nevelkedők is döntően ott vagy Budapesten élnek.⁴⁵ Másképpen a jelenleg fővárosban lakó doktorandu-

2. ábra: Szülők iskolai végzettsége százalékos megoszlás

szok közel kétharmadát a mindig is a fővárosban élők, illetve a megyeszékhelyekről Budapestre költöző doktoranduszok teszik ki, míg a jelenleg megyei jogú városokban, megyeszékhelyeken élő PhD-, DLA-hallgatók valamivel több mint 60 százaléka élt ezeken a településeken korábban is. Községben élt 18 éves koráig a Budapesten tanuló doktoranduszok 9 százaléka, míg 28 százaléka kisebb városokban nevelkedett. A megyei jogú városoknál ugyanez az arány 16 és 23 százalék.

3.3 A kérdőívet kitöltő PhD-, DLA-hallgatók 45 százaléka nőtlen, hajadon, valamivel több mint fele viszont tartós élettársi közösségben, házasságban vagy élettársi viszonyban él. Ezek az adatok merőben eltérnek egyébként az egyetemistákra és főiskolásokra jellemző adatoktól, és jelzik, hogy a doktori iskolába való bekerülés az életpálya új szakaszát, a felnőtté válás befejeződését is jelenti.

4. A doktoranduszok szakmai motivációi

4.1 A saját életének jövőbeni alakulását tudakoló kérdésekre a PhD- és DLA-hallgatók mintegy háromnegyede bíz abban, hogy 6–8 éves távlatban jelentősen javul jelenlegi helyzetéhez képest a jövője, és ami még ennél is érdekesebb relatív többségük úgy gondolja, hogy saját jövőjét elsősorban ő maga tudja kézben tartani, irányítani. 14 százalékuk van azon az állásponton, hogy a jövőt valamilyen külső, saját magától független tényező irányítja. A PhD- és DLA-hallgatók kb. 80 százaléka jár abba a doktori iskolába, amelyet preferált, vagy preferálni szeretett volna, másképpen mintegy 15 százalékuk kényszermegoldásként választotta pont azt az intézményt és iskolát, ahová jár. A doktori képzésbe való jelentkezéskor a legnagyobb motivációs erőt a szakma szeretete, a szakmai érdeklődés jelentette a hallgatók számára (1-től 5-ig terjedő skálán 4,59 átlagpont, ami lefordítva azt jelenti, hogy 80 százalékuk számára ez a motivációs szempont fontos, vagy nagyon fontos volt). A második legfontosabb szempont a szakmai-tudományos karrier lehetősége, valamint ehhez szorosan kötődve kutatási lehetőségek biztosítása, folytatása, vagy a jövőbeni kutatási lehetőségek voltak. Az adatokból kitűnik, hogy a PhD-fokozat megszerzésétől sokan várnak bizonyos anyagi előnyöket, és az elhelyezkedésnél is fontosnak, vagy adott esetben nélkülözhetetlennek tartják a hallgatók a fokozatot. A többi szempont 3 pontnál kisebb átlagértéket kapott. A legkisebb a jelentősége a családi elvárásoknak és a kapott – vagy nem kapott – hallgatói juttatásoknak. A szóba jöhető doktori iskolák közötti választásakor a legfontosabb szempontot a kutatási téma jelentette a hallgatók számára; ugyanakkor láthatóan az sem elhanyagolható tényező, hogy hol végezte az egyete-

met a doktorandusz, előszeretettel választja ugyanis azt a doktori iskolát, amely abban az intézményben található, ahol korábban diplomáját szerezte. Ehhez kapcsolódik az ismertség-összeköttetés, valamint az egyetemi oktatók ajánlása, az egyetemi oktatókkal való személyes kapcsolat. Ebben az esetben is kitűnik, hogy a doktoranduszok a pillanatnyi, hallgatói státussal együtt járó előnyöket kevésbé preferálják.

4.2 A tudományos tevékenységet vizsgálva kijelenthető, hogy a doktori iskolában az elmúlt 12 hónapban eltöltött idő alatt 57 százalékuk tartott magyar műhelynyelvű konferencián előadást, közel kétharmaduknak jelent meg valamikor tudományos publikációja, idegen nyelvű műhelykonferencián azonban a hallgatók kevesebb, mint fele tartott előadást.

A hallgatók meglehetősen bizakodóak a doktori fokozat megszerzésével kapcsolatosan. Annak ellenére, hogy a magyarországi végzési statisztikák európai viszonylatban az egyik legkedvezőtlenebbek, vagyis 100 beiratkozott doktoranduszból – az adatok szerint – mindössze 15 szerez fokozatot, a kérdőívet kitöltők 46 százaléka biztosra, további 39 százaléka pedig valószínűsíti a doktori fokozat megszerzését, e téren ellentmond egymásnak a valóság és a hallgatói szándék.

4.3 Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy a fokozat megszerzése a beiratkozáshoz képest mennyi idő alatt történik meg, már látszik a fenti ellentmondás. Az államilag (is) finanszírozott 3 esztendő alatt a doktoranduszok kevesebb mint egyötöde (18%) tervezi a doktori fokozat megszerzését, relatíve legtöbben (31%) 4 évre tippelnek, de közel egyharmados arányt képviselnek az 5–6 évet tervezők (30). Mérhető sokaságot képeznek ugyanakkor azok is, akik még ennél is hosszabb időt szánnak a doktori fokozat megszerzésére.

4.4 A sikeres doktori védéshez nélkülözhetetlen, hogy a hallgatók megfelelő körülmények között készülhessenek fel a doktori szigorlatra és a disszertáció megírására. A doktori képzés általános színvonalával – ami talán a legfontosabb körülmény – a kérdőívet kitöltők mintegy fele elégedett, másképpen megfogalmazva közel 50 százalékuk talál hiányosságokat a képzésben. Legnagyobb probléma az intézményen belüli információáramlattal és a tájékoztatással van (itt 42%-os az elégedettség), míg a leginkább a doktori iskolák informatikai szolgáltatási színvonalával elégedettek a hallgatók (65%). Az általános színvonalhoz képest valamivel jobb, de nem kiemelkedő a disszertáció elkészítéséhez nyújtott segítség, iránymutatás megítélése, ugyanis 56 százalékuk inkább elégedett e téren. Az elégedettségre vonatkozó nyitott kérdések esetén a többség által megjelölt problémák:

– Leginkább kifogásolták a képzés hosszát, az oktatott tantárgyakat és az oktatók hozzáállását.

– Jelezték azt is, hogy nincs elég kutatási lehetőség, az oktatás-, kontra kutatás-probléma érezhetően feszültséget teremt. Gyakran merült fel a doktoranduszok kihasználása, azaz, hogy az egyes intézmények „ingyen tanerőként” használják a PhD-, DLA-hallgatókat.⁴⁶

– Többen megemlítették, hogy nem kaptak elég segítséget a disszertáció elkészítéséhez sem.

– A fentebb említett kérdéshez kapcsolódóan többen vetették fel az adminisztráció nehézségeit, a túlzott bürokráciát.

– Végül – érthető módon – többször esett szó az anyagiakról is, a gyenge anyagi megbecsültségről.

4.4. A doktoranduszok véleményének bemutatása végén leírható: kitűnt a hallgatók által felvetett problémahalmazból, hogy több helyen nem teljesen kielégítő a témavezetők és a doktoranduszok együttműködése, a témavezetők nem adnak megfelelő támpontot, segítséget a disszertáció elkészítéséhez. Ezek a gondok azonban nem mutathatók ki akkor, amikor a témavezető tevékenységének részletes értékelésre kerül sor. A válaszadóknak hat szempontból kellett – az iskolai osztályzatoknak megfelelően – értékelni a témavezetőt; nincs olyan terület, ahol az elégedettség mértéke ne haladná meg statisztikai értelemben jelentősen a skálaátlagot, sőt kijelenthető, hogy összességében, mindent egybevetve kifejezetten kedvező a témavezetők megítélése. Igaz ez annak ellenére is, hogy a konzultációs lehetőséggel elégedetlenek aránya 15 százalék, a témavezetéssel elégedetleneké 20 százalék, végül a szakmai tanácsokkal elégedetleneké pedig 23 százalék.

IV. Következtetések

1. Összességében elmondható, hogy a magyarországi doktori képzés jogi szabályozottsága folyamatosan javul, bár a doktorjelölti jogviszonnyal, valamint a fokozatszerzési eljárással kapcsolatos szabályozottság számos gyakorlati problémát mutat, amelyek a fentiekben jelzett jogszabály-változtatásokkal megoldhatóak (lennének).

2. A hazai doktori képzés finanszírozottsága (hallgatói ösztöndíj- és intézményfinanszírozás) – a felsőoktatás állami finanszírozási trendjébe beágyazottan – folyamatosan romló pénzügyi helyzetet tükröz.

3. A doktori képzés szervezeti és tartalmi vonatkozásai – nagy általánosságban – kedvező állapotot mutatnak. Köszönhető ez – vélelmezhetően – a hazai PhD/DLA-képzés több mint másfél évtizedes múltjának, de mindezek mellett elmondható az is, hogy a témavezetés, a kutatási feltételek – különös

tekintettel a célirányos kutatás lehetőségére – jelentős tartalmi (és szabályozottsági) problémákat, hiányosságokat mutatnak, amelyek – a fenti javaslatok elfogadása esetén – korrigálhatóak lehetnek.

Jegyzetek

¹ 1993. évi LXXX. törvény a felsőoktatásról (a továbbiakban: régi Ftv.)

² A DLA művészeti fokozat a PhD-vel egyenértékű, a rá vonatkozó szabályozás teljességgel azonos a PhD-fokozatra vonatkozóval. A korábban tudományos fokozatként számon tartott nagydoktori fokozat – a DSc – a Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény 27. §-ának hatályos szöveg értelmében „az MTA doktora” megnevezést viselő címként került meghatározásra, amely annak a kiemelkedő tudományos teljesítményt elért személynek ítéltető oda, aki tudományos fokozattal rendelkezik, és a cím megszerzésének feltételeit teljesíti. Hangsúlyozandó, hogy az MTA doktora cím presztízse – és a hozzá tartozó juttatás – a korábbiakhoz képest semmit nem változott.

³ E kutatások összefoglalását lásd: Doktori képzés Magyarországon (szerk. Kocsis Miklós – Kucsera Tamás Gergely – Szabó Anita). Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest 2009. 1–104. o. valamint Fináncz Judit – Kucsera Tamás Gergely – Szabó Andrea: A doktori képzés Magyarországon – szervezetek, szereplők, hallgatók. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest 2009. 1–66. o.

⁴ A doktori képzésre vonatkozó jogi jellegű vizsgálatok tekintetében ld. Kocsis Miklós: A doktori képzés jogszabályi keretei és jogalkalmazói gyakorlata Magyarországon. In: PhD Tanulmányok 7. (szerk. Dr. Ádám Antal). PTE ÁJK Doktori Iskolája, Pécs 2008. 213–239. o. továbbá Kocsis Miklós: A doktori képzés „kiskapui”. Felsőoktatási Műhely 2008. 3. sz. 101–111. o.

⁵ Ld. erről a 2007 márciusáig hatályos, a doktori képzésről szóló 51/2001. (IV. 3.) Korm. rendelet (a továbbiakban: régi doktori rendelet).

⁶ 2005. évi CXXXIX. törvény a felsőoktatásról.

⁷ Amíg a 2007/2008. tanévre 46,8 millió forintnyi kiosztandó ösztöndíjalapot ítélték oda a pályázóknak, addig a 2009/2010. tanévre a Deák Ferenc Ösztöndíjra 33,048 millió forintnyi kerettámogatás áll rendelkezésre.

⁸ 2006. szeptember 1-jétől útnak indult a Kiegészítő Poszt-doktori Ösztöndíjpályázat – amelynek célja, hogy a PhD-, illetve DLA-fokozat megszerzését követően, a legtehetségesebb és legrátermettebb kutatók és művészek pályájukat a hazai felsőoktatási intézmények műhelyeiben alapozzák meg, elősegítve ezáltal a vezető oktatói-kutatói utánpótlás biztosítását.

⁹ Az Állásfoglalást lásd <http://www.mab.hu/doc/doktoriKov70501.doc>

¹⁰ Vö. Ftv. 4. § (2) bek.

¹¹ Ftv. 11. § (1) bek. A felsőoktatás – bolognai rendszerű – képzési ciklusai az alapképzés, a mesterképzés és a doktori képzés.

¹² Ld. erről bővebben: A Bizottság közleménye a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek: Az egyetemek korszerűsítési programjának megvalósítása: oktatás, kutatás és innováció.

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2006:0208:FIN:HU:PDF>

¹³ Ld. erről részletesen az Ftv. Indokolását.

¹⁴ Ftv. 67. § (1) bek.

¹⁵ Ftv. 11. § (3) bek.

¹⁶ A hatályon kívül helyezés ellenére a jogalkalmazói gyakorlat sajnálatosan sokszor hivatkozik az említett 169/2000. (IX.29.) Korm. rendeletre.

¹⁷ Ftv. 147. § 2. pont.

¹⁸ Ftv. 27. § (8) bek. o) pont.

¹⁹ Ftv. 27. § (9) bek.

²⁰ Rendelet 2. § (3) bek.

²¹ Vö. a Rendelet 3. § (1) bekezdését, illetve az Állásfoglalás 5. 3. 2. pontját.

²² Rendelet 3. § (2) bek. A doktori tanács jóváhagyásával törzstag lehet professor emeritus is – annak a felsőoktatási intézménynek a doktori iskolájában, amelyben emeritált –, illetőleg törzstag lehet kutatóintézetben teljes munkaidőben, munkaviszonyban vagy közalkalmazotti jogviszonyban foglalkoztatott tudományos tanácsadó vagy kutatóprofesszor is, amennyiben a felsőoktatási intézmény a felsőoktatási törvény alapján a kutatóintézettel erre vonatkozó megállapodást kötött (Rendelet 3. § (3)–(4) bek.).

²³ Állásfoglalás 5. 3. 3. pont.

²⁴ Állásfoglalás 5. 3. 4. pont.

²⁵ Állásfoglalás 2. 1. c) pontja.

²⁶ Ezekről részletesen lásd. Rendelet, 5. § (1) bek.

²⁷ Rendelet 5. § (2) bek.

²⁸ Kivételt képez a doktori iskola vezetője, aki a MAB Állásfoglalása 2. 3. pontja értelmében „törzstag egyetemi tanár”.

²⁹ Állásfoglalás 10. 3. 2. pont.

³⁰ Ftv. 43. § (3) bek. E rendelkezést az Ftv. 68. § (2) bekezdése szükségtelenül ismétli meg.

³¹ Ftv. 68. § (1) bek.

³² Az érintett doktori iskola megjelölését – a hitelrontást elkerülendő – mellőzve jelzem, hogy a leírtak valós eseten alapulnak.

³³ A DOSz Elnökségének 1/2008. (II. 29.) Állásfoglalása.

³⁴ A helyzet rendezésének érdekében a DOSz állásfoglalást is kiadott. Lásd: a Doktoranduszok Országos Szövetsége Elnökségének 1/2007. (III. 9.) Állásfoglalása a doktorandusz-szerződések kérdésével kapcsolatban. <http://www.phd.hu/phd/index.php?menuid=888&actual=597>

³⁵ A Doktoranduszok Országos Szövetsége Elnökségének 2/2007. (III. 14.) Állásfoglalása a doktoranduszok oktatási tevékenységével kapcsolatban. <http://www.phd.hu/phd/index.php?menuid=888&actual=598>

³⁶ Ld. erről bővebben az Ftv. Indokolását.

³⁷ Ftv. 68. § (3) bek.

³⁸ Ftv. 76. § (1) Megszűnik a hallgatói jogviszony, (...) d) az adott képzési ciklust, illetve a szakirányú továbbképzés

esetén az utolsó képzési időszakot követő első záróvizsga-időszak utolsó napján, illetve a doktori képzés képzési idejének utolsó napján.

³⁹ A Jogeset a DOSz Jogsegélyszolgálatának archívumában található. Az Alkotmány 70/G. §-ának értelmezésével kapcsolatos alkotmánybírói gyakorlat kapcsán lásd Kocsis Miklós: A felsőoktatási joggal összefüggő korai alkotmánybírói határozatokról, Jura 2007. évi 2. sz., 189–199. o. illetőleg Kocsis Miklós: A felsőoktatási joggal összefüggő újabb alkotmánybírói határozatokról, Jura 2008. évi 1. sz. 198–208. o.

⁴⁰ Rendelet 9. § (3) bek.

⁴¹ Ld. a Doktoranduszok Országos Szövetsége Elnökségének 4/2007. (XI. 14.) Állásfoglalását a fokozatszerzési eljárással kapcsolatos kérdésekről. http://www.phd.hu/phd/down/fokozatszerzes_allasfoglalas.pdf.

⁴² Ld. a Doktoranduszok Országos Szövetsége Elnökségének 4/2007. (XI. 14.) Állásfoglalását a fokozatszerzési eljárással kapcsolatos kérdésekről. http://www.phd.hu/phd/down/fokozatszerzes_allasfoglalas.pdf.

⁴³ A tanulmány a továbbiakban az alábbi munkában szereplő adatokra támaszkodik: Fináncz Judit – Kucsera Tamás Gergely – Szabó Andrea: A doktori képzés Magyarországon – szervezetek, szereplők, hallgatók. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest 2009. 1–66. o.

⁴⁴ Az adatok forrása: Oktatás Statisztikai Évkönyv 2008/2009 OKM, Budapest 2009. 137–141. o.

⁴⁵ Azért ezt a két településtípust vizsgáljuk, mert a doktori iskolák alapvetően a nagy tudományegyetemeken találhatóak, amelyek viszont elsősorban a megyei jogú városokban és Budapesten helyezkednek el.

⁴⁶ Ide kapcsolódik, hogy a kérdőívet kitöltő doktoranduszok hetente átlagosan 3,3 órát töltenek PhD-kurzusokon hallgatóként, 3,2 órát oktatnak, 3,4 órát készülnek ezen órákra, 13,5 órát dolgoznak laborban vagy kutatócsoportban, saját bevallásuk szerint mintegy 6 órát könyvtáraznak, és 4,4 órát végeznek a tanszék vagy a doktori program számára adminisztratív, továbbá szervezői munkát. Ezzel szemben a kutatási témájukkal hetente átlagosan 19,2 órát foglalkoznak.

Madarászné Ifju Bernadett

PhD-hallgató

A családtámogatási ellátások

Bevezetés

A közigazgatás nagy, szerteágazó és átláthatatlan jellegének hangsúlyozása szinte már közhelynek számít a jogirodalomban. A hatalmi ágak között fajsúlyos szerepet képező, a mindenkori politikai irányzatot támogató, s mégis attól független gigantikus rendszer áthatja a mindennapi ember életét születéstől a haláláig, s azelőtt, s az után is. Ezért rendkívül fontos, hogy működése a kor követelményeinek és elvárásainak megfelelő legyen. A családtámogatási ellátások minden gyermeket nevelő családot, személyt, intézményt érintenek. Alanyi jogon járnak a gyermek fejlődésének, nevelésének biztosítására. Széles körű érintettségére tekintettel érdemes megismerni a jogrendszerben elfoglalt helyét, a kialakulásának történetét, illetve a jogosultság megállapításának feltételeit. A családtámogatási ellátások helye a szociális ellátórendszerben és az igényelbíráló szervek változása az állami pénzügyek átláthatóságát kívánják biztosítani. A jogszabályok ismertetésén túl számos gyakorlati példa színesíti és magyarázza a szövevényes rendszert alkotó ellátások körét.

I. A szociálpolitika és a családtámogatási ellátások; a jogviszony alanyai

1. A családtámogatási ellátások helye a szociális ellátórendszerben

A családtámogatási ellátások az állami szociálpolitika részét képezik. Az állami szociálpolitika a XIX. század végén alakult ki az ipari társadalom megjelenésével és fejlődésével egyidejűleg. Szükségessége a polgári forradalmak egyik vívmánya az egyházi kiváltságok és vagyonok leépítése nyomán merült fel. Megszűnt a tradicionális keret, mely a szegénygondozást ellátta. A szociálpolitika – tágabb felfogásban – a társadalmi újraelosztás egy meghatározott típusát jelenti, azaz a megtermelt javak egy részének centralizált begyűjtését és olyan elosztását, amely nem követi a gazdaságosság, a nyereségeség, az áruviszonyok és a piaci csere logikáját (Ferge Zsuzsa).¹ A központosított újraelosztásba bevont

közösségi szükségleteknek három alaptípusát különböztetjük meg:

- munkalehetőséggel, illetőleg egyéb önálló jövedelemmel nem rendelkező csoportok általános, létük alapját biztosító szükségletei;
- a társadalom valamennyi tagjának meghatározott, elsősorban a munkaerő újratermelését szolgáló szükségletei;
- egyes különösen nehéz helyzetű csoportok olyan szükségletei, melyek kielégítése révén közelebb kerülnek az adott társadalomban általánosan elfogadott életvitelhez.²

A családtámogatási ellátások az első típusba sorolhatóak. Az ellátás természete szerint pénzbeli ellátások, a jogosultak a gyerekek, illetve családok, a hozzájutás elve szerint alanyi jogon járó ellátások, az ellátások forrását tekintve adóból finanszírozott a családtámogatás. Az adóbevételekből finanszírozott szociális ellátások kétféle rendeltetést töltenek be: részben a szociális háló „kompenzációs célú” felhasználását jelentik, részben a „rászorultsági szintet” alkotják. Az előbbi rendeltetés – ahova a családtámogatási ellátások is tartoznak – azt jelenti, hogy elsődlegesen jövedelem-kiegészítést vagy ritkábban egyéb társadalmi szolgáltatást nyújtanak meghatározott társadalmi csoportok számára.³

A gyermekek védelmét és a gyermeknevelés támogatását elsősorban a gyermekvédelmi törvény⁴ rendelkezései másodsorban a családtámogatási törvény hivatott biztosítani. *A családtámogatások a gyermeknevelés költségeihez való állami hozzájárulások a központi költségvetésből.* A családtámogatási ellátások alanyi jogon járó, fix összegű pénzbeli ellátások.

2. Igényelbírálók, a családtámogatás története

Az első, maihoz is hasonló családtámogatási eljárás a fix összegű szoptatási segély volt, melyet az 1927. évi XXI. törvény vezetett be. A II. világháború előtt az 1938. évi XXXVI. törvénycikk rendelkezik a gyermeknevelési pótlékról, mely annak jár, aki 14 évesnél fiatalabb gyermek eltartásáról gondoskodik. A törvény az iparban, kereskedelemben, bányászatban, kohászatban dolgozók részére biztosította a családi pótlék eme elődjét.⁵ A II. világháború a társadalombiztosítás rendszerét szétzilálta, tönkretette. A régi helyrehozatalához hiányoztak az anyagi, társadalmi-gazdasági feltételek, azonban elengedhetetlen volt mégis a rendszer életre keltése. A II. világháború a születésszám csökkenésével járt. *Ratkó Anna* egészségügyi miniszter vezette be 1953-ban a művi terhesség-megszakítások jelentős szigorítását a népességszám emelkedése érdekében.⁶ Az első egységes törvényi szintű szabályozás csak az egységes társadalombiztosításról rendelkező

1975. évi II. törvény volt, amelyben megjelentek az anyasági ellátások és a családi pótlék is. A gyermekek életszínvonala és jóléte az európai országokban a második világháború óta eltelt időszakban ugyan jelentősen javult, de a gyermekes családok támogatásának rendszere közel sem volt olyan hatékony, mint például az időskorhoz kapcsolódó ellátásoké. A gyermekszegénység és a gyermekes családok jövedelmi egyenlőtlenségei az utóbbi évtizedekben folyamatosan növekednek.⁷ A gyermekgondozási segélyt 1967-től, a gyermeknevelési díjat 1985-től folyósítják. A Bokros-csomag, melynek a családtámogatási rendszert érintő szabályai 1996. január 1-jén léptek hatályba, jelentősen leépítette a támogatásokat, termékenységsztoznő funkciójukat figyelmen kívül hagyta. 1998-tól fokozatosan állították vissza, ami a Bokros-csomaggal megszűnt. 1999-től a családi pótlék állampolgári jogon járó ellátás lett, a biztosított jog helyett. 2000. január 1. óta jár újra a gyermeknevelési díj, habár a maximum összegét meghatározták, a gyermekgondozási segély pedig állampolgári jogon járó ellátás lett.⁸

Az Országos Egészségbiztosítási Pénztár megyei szervei hatáskörébe tartozott egy ezredfordulós reformig a családtámogatási ellátások megállapítása és folyósítása. A módosító, célszerűsítő rendelkezés után, 2001. január 1-jétől az igényelbíráló szerv a Magyar Államkincstár területi szerveinek jogelődjei a Területi Államháztartási Hivatalok, közkeletű nevükön a TÁH-ok⁹ lettek. A módosítás oka egyszerű volt. Az Egészségbiztosítási Pénztárak a kifizetéseiket a társadalombiztosítási alrendszerből teljesítik. A családtámogatási ellátásokat azonban nem címkézett befizetések fedezik, tehát nem kell járulékot fizetni. Nem szolidaritási, biztosítási elven működnek, hanem a központi költségvetési alrendszerből kerülnek finanszírozásra. A módosításra azért volt szükség, hogy az állami pénzügyeket átláthatóbbá tegyék.

2001. évtől tehát a családtámogatási ellátásokat a Magyar Államkincstár folyósította a tizenkilenc területi igazgatóságán keresztül. Az Igazgatóságokon működött Családtámogatási és Szociális Ellátási Iroda, javarészt az Egészségbiztosítási Pénztártól átvett dolgozókkal. A Magyar Államkincstár mellett a 200 főnél több dolgozót foglalkoztató cégek is, mint családtámogatási kifizetőhelyek működtek. E kifizetőhelyeket az Igazgatóságokon foglalkoztatott ellenőrök felügyelték. A hatásköri szabályok megosztása a következő volt: ha elsőfokú hatóságként a kifizetőhely járt el, akkor másodfokon az Igazgatóság Családtámogatási Irodája; ha elsőfokon az Igazgatóság hozott határozatot, akkor másodfokon a Magyar Államkincstár Központjában működő Főosztály járt el.

2007. április 1-jétől a Magyar Államkincstár területi szervei régiós rendszerben álltak fel. A korábbi

19 igazgatóságból 7 regionális igazgatóság lett.¹⁰ A régiósítások célja többek között a takarékoság, így régióként csak egy Családtámogatási Iroda működik, az Iroda székhelyén kívüli megyékben pedig ügyfélszolgálat üzemel. Ez az átalakítás 2008–2009. évben teljeseedik ki.

A belső átalakítások mellett a kifizetőhelyek megszüntetése is megtörtént. A 200 fő biztosított létszámot meg nem haladó kifizetőhelyek 2008. január 15-ig, az 500 főt meg nem haladóak 2008. február 15-ig, az 500 fő feletti biztosított létszámot foglalkoztató kifizetőhelyek pedig 2008. március 15-ig adták át a székhelyük szerinti Regionális Igazgatóságnak a 2007. december 31-ig megállapított ellátásokat tartalmazó adatállományukat elektronikusan, illetve az adott hó végéig papír alapon is. A 2007. december 31-én folyamatban lévő ügyek azonnal átkerültek a lakóhely szerint illetékes Regionális Igazgatósághoz.¹¹ Családtámogatási kifizetőhelyek,¹² tehát a Magyar Államkincstár mellett igényelbírálók maradtak: az országos, a megyei (budapesti) rendőr-főkapitányságok, az ORFK Köztársasági Őrezred, a Nemzeti Nyomozó Iroda, a Készenléti Rendőrség, a Repülőtéri Rendőr Igazgatóság, a Honvédelmi Minisztérium, az Információs Hivatal, a Nemzetbiztonsági Hivatal, a Nemzetbiztonsági Szakszolgálat, a Szervezett Bűnözés Elleni Koordinációs Központ, az Országgyűlés Hivatala.

A Magyar Államkincstár ügyfélköre a módosítások által jelentősen kibővült. Eddig, főleg a családi pótlék tekintetében az ügyfelek jelentős részét a munkahellyel nem rendelkező, alacsony képzettségű emberek tették ki. Az ügyfélkör ellenére a családok támogatásáról szóló 1998. évi LXXXIV. törvény végrehajtásáról rendelkező 223/1998. (XII.30.) Korm. rendelet 1. § (1) bekezdése először 2007. január 1-jében jelölte meg az eljárási cselekmények elektronikus ügyintézés keretében való gyakorolhatóságát.¹³ Ezen évszámot időközben módosították. A sokrétű átalakítás, átalakulás ellenére az elektronikus ügyintézés 2009-ben részlegesen bevezetésre került. Az ügyfélkör a bővüléssel felkészültebb, de az infrastruktúra nem adott. Az elektronikus ügyintézés bevezetéséhez a humán erőforrást képezni kellene, hogy az új, nem papír alapú gondolkodásmódba bele tudjanak helyezkedni, illetve módosítani szükséges a programokat, az új technikákat, fogalmakat is meg kellene a köztisztviselőkkel ismertetni. A megfelelő felkészítés azért lényeges, mert az elektronikus ügyintézés igénybe vevők valószínűsíthetően magasabban kvalifikáltak, s az elégtelen ügyintézésből sok kellemetlenség, panasz keletkezhet, hiszen ha van egy lehetőség, ami rosszul működik, az az ügyfél szempontjából nagyon bosszantó. Az elektronikus ügyintézés során az eljárást meg lehet indítani az

ügyfélkapun és a Kincstár honlapján történő hozzáférés megszerzésével, de a szükséges mellékleteket továbbra is csatolni kell, s például az orvosi igazolásokat eredetiben. Egy lépéssel közelebb áll tehát a rendszer az elektronikus ügyintézéshez, de még sok a tennivaló.

A gazdasági válság hatására a családtámogatási rendszert is át kívánja a Kormány alakítani. 2009. március 19-én a Kormány álláspontja az volt, hogy a családi pótlék 0–15 éves kor között járjon, utána pedig, mint oktatási támogatást folyósítanak csupán. Kérdés, hogy a „megszerzett” jogokat hogy érintené a változás. Fokozottabb figyelmet fordítanak a családi pótlék céljaira, a jegyzők a védelembevétel keretében rendelkezhetnének az ellátás fele összegének természetben való folyósításáról (élelmiszer, ruha, iskolai eszközök vásárlására jogosító jegyek például). Ferge Zsuzsa módosítási javaslata szerint, az egygyermekes családoknál a családi pótlék összegét felére kellene csökkenteni, kivételt képeznek ez alól azok a családok, ahol a gyermek 3–5 évnél fiatalabb, a szülő egyedül neveli, illetve súlyosan fogyatékos, vagy tartósan beteg a gyermek.

E módosítások csak hosszú távon jelentenének több pénzt az államkasszában, továbbá a rendszer bonyolítását eredményezik. Az ellenőrzés és az igénylés is nehézkesebbé válik. A javaslatok során mindenképp figyelembe kellene venni, hogy a családtámogatási ellátásokat folyósító rendszer jelentős mértékben átalakult, és azt a tényt is, hogy a közigazgatásban az elmúlt időszakban jelentős létszámcsökkentésre is sor került, mely e részleget sem hagyta érintetlenül, a munka mennyisége pedig a kifizetőhelyek beolvasztásával számottevően növekedett. Az államháztartás bevételeinek növelése a kiadások csökkentésével érhető el, amelyhez az ellátás igénybevételének egyszerűsítése vezethet. A jogosultság során közelíteni kellene az alanyi jogosultság felé, s a babakötvényhez hasonló rendszerben megoldani a folyósítást.

3. Jogosultak

A családtámogatási ellátásokra jogosultak körét egyrészt a családok támogatásáról szóló 1998. évi LXXXIV. törvény (a továbbiakban: Cst.) az általános rendelkezések között határozza meg, másrészt az egyes ellátásoknál közli a speciális szabályokat, jogosultsági feltételeket.

A *törvény hatálya* kiterjed a Magyar Köztársaság területén élő magyar állampolgárokra; bevándorolt vagy letelepedett jogállású, továbbá a magyar hatóság által menekültként, illetve hontalanként elismert személyekre. A szabad mozgás és tartózkodás jogával rendelkező személyek beutazásáról

és tartózkodásáról szóló törvény (a továbbiakban: Szmtv.) szerint a szabad mozgás és tartózkodás jogával rendelkező személyekre, amennyiben az ellátás igénylésének időpontjában az Szmtv.-ben meghatározottak szerint a szabad mozgás és a három hónapot meghaladó tartózkodás jogát a Magyar Köztársaság területén gyakorolja és bejelentett lakóhellyel rendelkezik. Ugyanígy megilletik a családtámogatási ellátások – az anyasági támogatás kivételével – azt a személyt, aki a szociális biztonsági rendszereknek a Közösségen belül mozgó munkavállalókra és családtagjaikra történő alkalmazásáról szóló, 1971. június 14-i 1408/71/EGK tanácsi rendeletben meghatározott jogosulti körbe tartozó személyekre, amennyiben az ellátás igénylésének az időpontjában az Szmtv.-ben meghatározottak szerint a szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz való jogát a Magyar Köztársaság területén gyakorolja, és – a határ menti ingázó munkavállalókat kivéve – bejelentett lakóhellyel rendelkezik.¹⁴

*A családtámogatási ellátások a következők:*¹⁵

- családi pótlék
- gyermekgondozási támogatás
 - gyermekgondozási segély
 - gyermeknevelési támogatás
- anyasági támogatás.

A családi pótlék közvetlen *célja* a gyermek nevelési, iskoláztatási költségeihez való hozzájárulás.¹⁶ Az ellátásra *jogosító* személyek a még nem tanköteles gyermekek, a tankötelezettség megszűnéséig a tanköteles gyermekek, illetve az általános iskolai, középiskolai, szakiskolai tanulmányokat folytató saját háztartásban nevelt gyermek 23 éves koráig.¹⁷ *Érdekes eset a következő:*

Tényállás: A 18 éves lány élettársával szülei házában él, gyermekük születik, aki után a 18 éves anyuka kapja a családi pótlékot és a gyermekgondozási segélyt. A gyermek születése miatt a 18 éves anyuka megszakította a tanulmányait, melyeket folytatni kíván a középiskolában. A gyermekfelügyeletet megoldva, nappali tagozaton tanul tovább. A 18 éves anyuka édesanyja, akinek a házában lakik a pár és az unoka, megigényli a családi pótlékot a lányára tekintettel, arra hivatkozva, hogy még nincs 23 éves, nála lakik, középiskolai tanulmányokat folytat.

Vajon jár-e neki a családi pótlék? Az igényelbíráló szerv azzal érvelt, hogy bár tényleg nincs 23 éves a fiatal anyuka, s középiskolai tanulmányokat folytat, sőt, együtt lakik az édesanyjával, de a családi pótlék a „saját háztartásában nevelt” gyermekekre tekintettel jár az ellátás. A törvény meghatározza a *saját háztartásban nevelt, gondozott gyermek* fogalmát: „az a gyermek, aki a szülővel életvitelszerűen együtt él és annak gondozásából rendszeres jelleggel legfeljebb csak napközbeni időszakokra kerül ki”.¹⁸ A nagymama, a 18

éves lány édesanyjának a kérelmét a családi pótlék folyósítását megalapozó alapelv sem támasztja alá, mely kimondja, hogy az állam egyik legfontosabb feladata többek között a „gyermekvállalás feltételeinek javítása”. A 18 éves anyuka, az élettársa és a gyermek külön egységet képez, külön családot, s bár együtt élnek a nagyszülőkkel, a nagymama az anyuka után azért sem jogosult a családi pótlékre, mert a jogszabály alapelveiben kitűzött célok már nem valósulnak meg. Bírósági ügy nem lett az esetből, a másodfokú eljárás után a nagymama tudomásul vette, hogy neki nem jár a lánya után családi pótlék.

Jogosultak:

- a vér szerinti, az örökbe fogadó szülő, a szülővel együtt élő házastárs, az a személy, aki a saját háztartásában nevelt gyermeket örökbe kívánja fogadni, és az erre irányuló eljárás már folyamatban van; a felsorolt kör együtt: szülő;¹⁹

- a nevelőszülő, a hivatásos nevelőszülő, a gyám, és az a személy, akinél a gyermeket ideiglenes hatállyal elhelyezték a gyermeke védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény 72. §-a szerint;²⁰

- a vagyongazdálkodási joggal felruházott gyám, illetőleg a vagyongazdálkodási eseti gondnok a gyermekotthonban, a javítóintézetben nevel vagy a büntetés-végrehajtási intézetben lévő gyermekvédelmi gondoskodás alatt álló gyermekekre (személyre) tekintettel, amennyiben a jogosító feltételek fennállnak.²¹ A családi pótlékot gyámhatósági fenntartásos betétben vagy folyószámlán kell elhelyezni;²²

- a Magyarországon működő szociális intézmény vezetője az intézményben elhelyezett gyerekekre tekintettel.²³ A családi pótlékot az intézmény költségvetéséről elkülönítetten kell kezelni, s biztosítani kell a személyre szóló felhasználást;²⁴

- a 18. életévét betöltött tartósan beteg, illetve súlyosan fogyatékos személy, feltéve, ha utána tizenhét éves életévének betöltéséig magasabb összegű családi pótlékot folyósítottak.²⁵ E feltétel azt jelenti, hogy a tartósan beteg vagy súlyosan fogyatékos személy nagykorúvá válása után nem fogyatékosági támogatásban vagy egyéb ellátásban fog részesülni, hanem a magasabb összegű családi pótlékot saját jogán (tehát egy személyben, mint jogosított és jogosult) kapja élete végéig;

- saját jogán jogosult ellátásra a gyámhivatal által a szülői ház elhagyását engedélyező határozatban megjelölt személy, amennyiben tanköteles, vagy általános iskolai, középiskolai, szakiskolai tanulmányokat folytat, egészen 23 éves koráig;²⁶

- érdekes, hogy a jogosultsági feltételek teljesülése esetén a szülő részére a családi pótlékot akkor is meg kell állapítani, ha a szülő előzetes letartóztatásban van, vagy szabadságvesztés büntetését tölti.²⁷ E ren-

delkezés 2002. november 8. óta hatályos.²⁸ Korábban megesett, hogy a szabadságvesztés büntetését töltő szülőtlől a családi pótlékot jogalap nélküli igénybevétel miatt visszakövetelték. *Tényállás:* A családi pótlékre az özvegy, büntetés-végrehajtás alatt álló édesapa jogosult a tanköteles gyermeke után. A gyermeket az apai nagymama neveli. A családi pótlék iránti igényt az édesapa nyújtotta be a büntetés-végrehajtás előtt, a folyósítást postán kérte, a lakcíme, mely azonos a gyermeket nevelő nagymamáéval. Az édesapa által igényelt családi pótlék a büntetés-végrehajtás alatt is a nagymama címeére érkezett, ő vette át minden hónapban, míg az édesapa szabadságvesztés büntetését töltötte. Az ellátást a gyermekre fordították. Az igényelbíráló szerv a jogszabály alapján a szabadságvesztés büntetés alatt felvett ellátást jogalap nélkülinek minősítette, és visszafizetésre kötelező határozatot bocsátott ki. A jogalap nélküli igénybevétel okán keletkezett határozatokat a bíróság is helybenhagyta;²⁹

- a 16. életévét betöltött kiskorú szülő a saját háztartásában nevelt gyermekére, ha a szülői házat vagy a szülők által kijelölt más tartózkodási helyet a gyámhatóság engedélyével a szülők beleegyezése nélkül fontos okból elhagyta;³⁰

- saját jogán jogosult családi pótlékre az a 23. életévét be nem töltött nagykorú, aki közoktatási intézményben tanulmányokat folytat és mindkét szülője elhunyt, vagy a vele egy háztartásban élő hajadon, nőtlen, elvált vagy házastársától különélő szülője elhunyt, vagy aki kikerült az átmeneti vagy tartós nevelésből, vagy akinek gyámsága nagykorúvá válása miatt szűnt meg, illetve aki a szülővel nem él egy háztartásban;³¹

Az alapvető célok érvényesítésénél erősebb a gyermek érdeke. A módosítások is alátámasztják, hogy ez az ellátás a gyermeket illeti, az ő nevelési, iskoláztatási költségeihez kíván az állam hozzájárulni. Alátámasztja e jogpolitikai szándékot az is, hogy a családi pótlékból csak a jogalap nélkül felvett családi pótlék miatt lehet végrehajtást kezdeményezni, maximum a folyósított ellátás 33%-áig.³² Mind bankszámlára folyósítással, mind postai utalással az ellátás összege *címkézetten* érkezik, azaz a jogcím fel van tüntetve, így megkülönböztethető más ellátásoktól, kifizetésektől. *Tényállás:* A Romániában élő rokonokat meglátogatni induló magyar család tagjai: apuka, anyuka és kisgyermekük autóbalesetben elhunytak. A vagyonukat, köztük a bankszámlájukon lévő összeget többségében a Romániában élő rokonok, illetve egy Magyarországon élő rokon örökölte. A hagyatéki eljárás elhúzódott, valószínűleg a külföldi örökösök miatt. A bankszámlára, annak megszűntéig, tehát közel másfél évig folyósították a jogosultak halála után a családi pótlékot, mivel a folyósító szervhez a halál

tényét senki nem jelentette be, illetve a bankszámlát sem zárolták. A számlát a hagyatéki eljárás végén zárták le, s a következő utalás visszament a folyósító szervhez. A bank megkeresésre tájékoztatta a szervet a számla megszüntetését kezdeményező közjegyző nevével. A közjegyző megkeresésre – hagyatéki határozat megküldésével – közölte a halál időpontját, amiből kiderült, hogy másfél évig jogalap nélkül utalták az ellátást. Az örökösök, miután a folyósító tájékoztatta őket a történetekről, a családi pótlék címén kifizetett összegeket visszafizették.

Gyermekgondozási segélyre *jogosító* a gyermek 3. életévének betöltéséig, ikergyermek esetén a tankötelessé válás évének végéig, tartósan beteg, illetve súlyosan fogyatékos gyermek 10. életévének betöltéséig.³³

Gyermekgondozási segélyre *jogosult*³⁴:

– szülő, ideértve a kiskorú szülőt is, ha 16. életévét betöltötte és szüleit a gyámhatóság engedélyével elhagyta

– a nevelőszülő

– a gyám

– a nagyszülő³⁵ a szülő jogán, ha a gyermek az első életévét betöltötte, gondozása, nevelése a szülő háztartásában történik, szülei írásban nyilatkoznak arról, hogy a gyermekgondozási segélyben a nagyszülő részesülhessen, vagy a nyilatkozatot a gyámhatóság pótolja³⁶.

Gyermeknevelési támogatásra a szülő, nevelőszülő, gyám jogosult, aki saját háztartásában három vagy több kiskorút nevel, a legfiatalabb gyermek 3. életévének betöltésétől 8. életévének betöltéséig jár.³⁷ Anyasági támogatásra a szülő nő, az örökbefogadó szülő és a gyám jogosult.³⁸

II. Alanyi jog kontra igénybejelentés

A *Cst.* a *célját* a következő módon határozza meg: „E törvény célja, hogy a *családok* szociális biztonságának elősegítése, a gyermeknevelés anyagi terheinek a csökkentése érdekében meghatározza az állam által nyújtandó családtámogatási ellátások rendszerét (...).”³⁹

*Alapelvek:*⁴⁰

1. A családnak, mint a társadalom alapvető egységének sokoldalú segítése, a családi élet biztonságának és a gyermekvállalás feltételeinek a javítása az állam egyik legfontosabb feladata.

2. A gyermek gondozásához, neveléséhez nyújtott ellátás célja a gyermek egészséges, harmonikus fejlődésének, testi, szellemi, erkölcsi gyarapodásának kiteljesítése.

3. A családnak nyújtott ellátások az állam részéről biztosított olyan támogatások, amelyek elismerve a

család és a gyermekvállalás fontosságát – jövedelmi helyzetétől függetlenül – a gyermeket nevelő szülőt illetik meg.

4. A többgyermekes, a gyermeket egyedül nevelő, továbbá a tartósan beteg, illetve súlyosan fogyatékos gyermeket nevelő családokra nehezülő terhek ellensúlyozása céljából, továbbá esélyegyenlőségük elősegítése érdekében a családtámogatási rendszer egyes elemei differenciáltak.

Az alapelvek szerint az állam célja a családok védelme, a biztonság megteremtése, a gyerekvállalás ösztönzése. Az ellátások ezért mindenkit megilletnek, nem szociális alapon, hanem alanyi jogon járnak annak, aki gyermeket nevel. Egyrészt kimondja, hogy a szülők jogosultak igénybe venni, másrészt viszont kiemeli, hogy az ellátások célja a gyermek fejlődéséhez, kiteljesítéséhez való hozzájárulás. Az ellátásokat bár a szülő tudja megigényelni, azokat a gyermekekre kell fordítani, az ő életét kell vele tökéletesebbé tenni. Az állam tehát mindenki számára elérhetővé teszi a családtámogatási ellátásokat, de a társadalmi esélyegyenlőség esetében négy élethelyzetben lehetővé teszi a magasabb összegű, illetve hosszabb ideig tartó ellátást. Az állam előnyben részesíti a többgyermekes szülőket, a gyermeküket egyedül nevelőket, illetve a tartósan beteg, vagy súlyosan fogyatékos gyermeket gondozókat. E négy kör szintén alanyi jogon, de több, illetve hosszabb idejű ellátásra jogosult. Az alanyi jogosultságot egyes esetekben egészségügyi adatokat tartalmazó irattal kell bizonyítaniuk.

A gyakorlatban felmerülő kérdéseket felvető eset: *Tényállás:* egy háromgyermekes családban az édesanya igényelte a családi pótlékot a gyermekek után. Az ellátás folyósítása folyamatos volt, a gyerekek még nem tanköteles, illetve még tanköteles korúak. Az édesapa megjelent az ügyfélszolgálaton, és igénylést nyújtott be a családi pótlékra. Az ügyfélszolgálati irodán a rendszerből rögtön kiderült, hogy a gyerekek után már folyósítanak családi pótlékot az édesanyának. Az ügyintéző kérdésére az édesapa azt nyilatkozta írásban, hogy felesége három éve elhagyta, egyedül neveli a gyerekeket, és volt felesége számára a családi pótlékot nem adta át. Az igényelbíráló szerv a gyermekelhelyezést igazoló bírósági ítélet alapján – melyet az édesapa benyújtott – a jogalap nélkül kiutalt ellátást visszakövetelte az édesanyától. A gyermekek anyja azt nyilatkozta, hogy a bírósági ítélettel ellentétben először nála voltak a gyerekek, s a pénzből a férjével felvett hiteleket egyenlített ki. Érvelését a Kincstár nem fogadta el, egy jogerős ítélettel és az apa nyilatkozatával szemben, valamint a családtámogatási ellátások céljára tekintettel. Az ügy bíróságra került. A bíróságon az édesanya előadta, hogy ő mindennap ott volt a gyerekeknél, még a férje haza nem ért, és ő foglalkozott velük. Nyilatkozata

szerint az óvodába és iskolába is ő készítette őket, de az intézmények közelébe nem ment, mert volt férje megtiltotta, illetve azt állította, hogy a három év alatt a volt férjével soha nem találkozott, nem beszéltek. Ő akkor ment, amikor a férfi elindult dolgozni, illetve mire hazajött, elment. Nyilatkozata több okból is kérdéses. Először is több mint száz kilométerre dolgozott a lakóhelyüktől, bejelentett lakcíme is itt volt. A két település között a közlekedés nehézkes. Másodsorban a Kincstár megkereste a gyerekek által látogatott közintézményeket, ahol a pedagógusok kivétel nélkül azt nyilatkozták, hogy az édesapa gondozza a gyerekeket, hozza és viszi őket az iskolába. A gyerekek tiszták, jól neveltek, de az anyagi helyzetük miatt nehéz sorsúak, problémásak. Jelezték, hogy a Családvédelmi Szakszolgálat gondoskodik a családról. Az a családgyógyógy, aki a kérdéses időszakban foglalkozott a családdal már nem dolgozott a szolgálatnál, azonban a mostani gondozó elmondta, hogy a gyerekeket az édesapjuk neveli, s tudomása szerint az említett időszakban is így volt. A bíróság a Családvédelmi Szakszolgálat megkeresését, illetve a közintézmények dolgozóinak meghallgatását nem tartotta szükségesnek.

A bírósági eljárásra a szülők kibékültek. Az édesapa az édesanya oldalán lépett be a perbe, s azt nyilatkozta, hogy a volt felesége számára átadta a családi pótlékot. A bíróság megállapította, hogy az anyukát visszafizetési kötelezettség nem terheli, a pénzt az apukának átadották és a gyerekekre fordítottak kell tekinteni, annak ellenére, hogy a fenti bizonyítékokon túl az igénybejelentés során külön nyilatkozik az igénylő, hogy a körülményeiben bekövetkező változást a folyósító szerv felé jelzi, s a jogtalanul igénybevett ellátást pedig visszafizetni köteles.

III. Jogszabályi anomália

A jogszabályok módosításával a jogalkotó sokszor a gyakorlat igényeit elégíti ki. Előfordulnak azonban meggondolatlan lépések is. Végezetül egy érdekes eset, ami az átgondolatlan módosítások hatását mutatja be.

A jogalap nélkül kifizetett és jogerős határozat alapján visszakövetelt családtámogatási ellátás összegét a magánszemély kérelmére a Kincstár vezetője méltányosságból elengedheti, ha a visszafizetésre kötelezett személy az ellátás teljes összegét az arra jogosult személynek átadta, a felvett ellátás összege nem haladja meg a jogosultat megillető összeget és a jogosult nem részesül egyidejűleg az ellátásban.⁴¹

E rendelkezés talán válasz a Legfelsőbb Bíróság ítéletére⁴². Mindenesetre elgondolkodtató, ha nem

fellebbezik meg az első fokú határozatot, 15 napon belül jogerőre emelkedik. A visszafizetésre kötelezett kihagyja a másodfokú eljárást, így ha a Kincstár vezetője méltányosságból mégsem engedi el neki a visszafizetendő összeget, akkor elvesztette a jogorvoslati lehetőségeket.

Az elsőfokú határozatot megfellebbezheti az ügyfél, ekkor a másodfokú határozat bírósági felülvizsgálatát kérheti a határozat kézhezvételét követő harminc napon belül. Az érintett ekkor is előterjesztheti méltányossági kérelmét, de abban az esetben is, ha már a kézhezvétel napján kérelmezi az összeg elengedését, s a Kincstár vezetője is az általános eljárási határidőn belül meghozza a döntését, ami a visszafizetésre kötelezett személy számára kedvezőtlen, már ilyen gyors eljárás esetén is elmulasztja a bírósági utat.

A bíróság jogerős, visszafizetésre kötelező ítélete után pedig abszurd lenne egy méltányosságból elengedő határozat a Kincstár vezetője részéről. Jogosan merülne fel a kérdés, akkor miért dolgozott a bíróság? Megjelent a törvényben egy quasi jogorvoslati forma, amely azonban a jogorvoslati rendszerbe nem lett beépítve, vagy a rendes jogorvoslati formákról marad le a visszafizetésre kötelezett, vagy az állami szervek dolgoznak hiába. Külön kérdés, hogy jogerős ítéletet miként írhat felül bírósági eljárásen kívüli méltányossági kérelem.

E jogszabályi anomália is mutatja, hogy van módosítani és átgondolni való a családtámogatási eljárásokról szóló jogszabályok, belső szabályzatok területén.

Felhasznált irodalom

Off-line

Ficzere Lajos – Forgács Imre: Közigazgatási jog különös rész. Osiris Kiadó, Budapest 2006

Egy évtized az Illetményhivatalok történetéből 1976, készült a Békés megyei Illetményhivatal Sokszorosítójában 1600 pld-ban.

Fazekas Marianna – Ficzere Lajos: Magyar Közigazgatási Jog. Általános rész. Osiris Kiadó, Budapest 2002

Hajdú József és Lőrincsikné Lajkó Dóra: Társadalombiztosítási jog. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2005

Chronowski Nóra – Rózsás Eszter: Alkotmányjog és közigazgatási jog. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2007

Bartók Zoltán – Sáráné Lukács Ágnes – Sziebert György: A családtámogatási jog és gyakorlata.

On line

Gábos András: A magyar családtámogatási rendszer ter-
mékenységi hatásai http://phd.lib.uni-corvinus.hu/79/01/gabos_andras.pdf [2009. 03. 18.]

Darvas Ágnes – Tausz Katalin: Gyermekegység és családtámogatások <http://eszmelet.freeweb.hu/49/darvas49.html> [2009. 03. 18.]

<http://www.allamkincstar.gov.hu/rovat/133> [2009. 05. 21.]

Jogszabályok

A családok támogatásáról szóló 1998. évi LXXXIV. törvény

A családok támogatásáról szóló 1998. évi LXXXIV. törvény végrehajtásáról rendelkező 223/1998. (XII. 30.) Kormányrendelet.

A közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló 2004. évi CXL. törvény.

A társadalombiztosítási nyugellátásról szóló 1997. évi LXXXI. törvény.

A személyi jövedelemadóról szóló 1995. évi CXVII. törvény.

LB 39.2008/2007. kelt 2008. február 20-án.

A családok támogatásáról szóló 1998. évi LXXXIV. törvény végrehajtásáról rendelkező 223/1998. (XII. 30.) Kormányrendelet módosításáról 211/1999. (XII. 26.) Korm. rendelet.

A gyámhatóságokról, valamint a gyermekvédelmi és gyámügyi eljárásról szóló 149/1997. (IX. 10.) Korm. rendelet módosításáról rendelkező 315/2005. (XII. 25.) Korm. rendelet.

A Magyar Államkincstárról szóló 311/2006. (XII. 23.) Korm. rendelet.

Egyes szociális tárgyú törvények módosításáról szóló 2007. évi CXXI. törvény.

Az adókra, járulékokra, és egyéb költségvetési befizetésekre vonatkozó egyes törvények módosításáról szóló 2000. évi CXIII. törvény.

A házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény.

A polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény.

A gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény.

Jegyzetek

¹ Fazekas Marianna: A szociális igazgatás, In.: Ficzere Lajos – Forgács Imre (szerk.) Közigazgatási jog különös rész. Osiris Kiadó, Budapest 2006. 282. o.

² Fazekas Marianna: i. m. 282. o.

³ Fazekas Marianna: i. m. 283–285. o.

⁴ A gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény.

⁵ Hajdú József és Lőrincsikné Lajkó Dóra: Társadalombiztosítási jog. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2005. 16–18. o.

⁶ Gábos András: A magyar családtámogatási rendszer termékenységi hatásai.

http://phd.lib.uni-corvinus.hu/79/01/gabos_andras.pdf [2009. 03. 18.] 79–82. o.

⁷ Darvas Ágnes – Tausz Katalin: Gyermekszegénység és családtámogatások.

<http://eszmelet.freeweb.hu/49/darvas49.html> [2009. 03. 18.]

⁸ Gábos András: i. m. 92–95. o.

⁹ Az adókra, járulékokra, és egyéb költségvetési befizetésekre vonatkozó egyes törvények módosításáról szóló 2000. évi CXIII. törvény 226. §-a módosította a családok támogatásáról szóló 1998. évi LXXXIV. törvény 35. §-át.

¹⁰ A Magyar Államkincstárról szóló 311/2006. (XII. 23.) Korm. rendelet.

¹¹ Egyes szociális tárgyú törvények módosításáról szóló 2007. évi CXXI. törvény 81. § (12)–(19) bekezdés.

¹² A családok támogatásáról szóló 1998. évi LXXXIV. törvény végrehajtásáról rendelkező 223/1998. (XII. 30.) Kormányrendelet (a továbbiakban: R.) 4. § (4) bekezdés a)-l) pont.

¹³ A gyámhatóságokról, valamint a gyermekvédelmi és gyámügyi eljárásról szóló 149/1997. (IX. 10.) Korm. rendelet

módosításáról rendelkező 315/2005. (XII. 25.) Korm. rendelet 78. § (5) bekezdés.

¹⁴ A családok támogatásáról szóló 1998. évi LXXXIV. törvény (a továbbiakban: Cst.) 1. §.

¹⁵ Cst. 5. §

¹⁶ Cst. 6. §

¹⁷ Cst. 7. § (1) bekezdés a) pont aa) – ac) alpont

¹⁸ Cst. 4. § k) pont

¹⁹ Cst. 7. § a) pont első fordulat

²⁰ Cst. 7. § a) pont második fordulat

²¹ Cst. 7. § b) pont

²² Cst. 7. § (3) bekezdés

²³ Cst. 7. § c) pont

²⁴ Cst. 7. § (3) bekezdés

²⁵ Cst. 7. § d) pont

²⁶ Cst. 7. § (1) bekezdés e) pont; 8. § (3) bekezdés b) pont be) alpont

²⁷ R. 10/A. § (1) bekezdés

²⁸ A családok támogatásáról szóló 1998. évi LXXXIV. törvény végrehajtásáról rendelkező 223/1998. (XII. 30.) Korm. rendelet módosításáról 238/2002. (XI. 8.) Korm. rendelet 5. §.

²⁹ A polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény 339. § (1) bekezdés n) pontja alapján megváltoztathatta volna.

³⁰ A házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény 77. § (2) bekezdése.

³¹ Cst. 8. § (3) bekezdés b) pont bf) alpont (A hivatkozás pontosan: „aki a 7. § (1) bekezdésének a) pontja szerinti személlyel nem él egy háztartásban”, tehát a szülő mellett ide tartozik a nevelőszülő, a hivatásos nevelőszülő, a gyám, és az, akinél ideiglenes hatállyal elhelyezték. Ez utóbbi személyek esetén viszont értelmezhetetlen, hogy miért ne élne velük egy háztartásban a gyermek. Ha nem él a megjelölt személlyel, akkor módosítani kell a gyámhatósági határozatot, s más lesz a nevelőszülő, stb. A szülőtől viszont sok esetben a nagyszülőkhöz költöznek a gyerekek, vagy egyéb rokonokhoz. A 2007. évi CXXI. törvény 69. § (1) bekezdése iktatta be a kitéfelt, 2008. január 1-től hatályos, tehát ez év elejétől kaphat a gyermek családi pótlékot, ha szülőjével nem él egy háztartásban.

³² A bírósági végrehajtásról szóló 1994. évi LIII. törvény 69. § (2) bekezdés.

³³ Cst. 20. § (1) bekezdés a)-c) pont

³⁴ Cst. 20. § (1) bekezdés

³⁵ Jogpolitikai indoka e rendelkezés bevezetésének a nyugdíjkorhatár kitolása és a munkanélküliség. A társadalombiztosítási nyugellátásról szóló 1997. évi LXXXI. törvény 38. § (1) bekezdés c) pontja szerint a gyermekgondozási segély folyósításának időtartama szolgálati időnek számít, amennyiben az előírt nyugdíjjárulékot megfizették. Így tehát a fiatal, munkáját féltő szülő visszamehet dolgozni, míg az aktív korú, de a munkába belefáradt, vagy épp munkanélküli nagyszülő szolgálati időt szerezhet, s otthon maradhat a gyermekkel.

³⁶ Cst. 20/A. § (1)–(2) bekezdés; nagyszülő: a gyermek szülőjének vér szerinti, örökbefogadó szülője, továbbá annak együtt élő házastársa.

³⁷ Cst. 23. §

³⁸ Cst. 29. §

³⁹ Cst. 1. §

⁴⁰ Cst. 3. §

⁴¹ Cst. 42. § (6) bekezdés

⁴² LB 39.2008/2007. kelt 2008. február 20.

András László Pap¹
senior research fellow
Institute for Legal Studies of Hungarian Academy of Sciences

Ethno-racial profiling and discrimination in the criminal justice system: notes on current anti-terrorist legislation and law enforcement measures²

1. Introduction

The question of ethnic and racial discrimination has become an important aspect of the legal discussions relating to the proliferation of the new competencies of law enforcement agencies employed in the “war against terrorism”. For example, in its General Policy Recommendation No. 8 on Combating Racism While Fighting Terrorism³, the European Commission against Racism and Intolerance (ECRI) Noted that the fight against terrorism engaged by the member States of the Council of Europe since the events of 11 September 2001 has in some cases resulted in the adoption of directly or indirectly discriminatory legislation or regulations, notably on grounds of nationality, national or ethnic origin and religion and, more often, in discriminatory practices by public authorities and, in some cases, the fight against terrorism have also resulted in increased levels of racist prejudice and racial discrimination by individuals and organizations.

The old desire within law enforcement to minimize human decision-making and to deploy automated investigating or screening processes brought a revitalization of formerly discredited measures, such as profiling.⁴ Along this, the fast development of information technologies (IT) enables the interconnection of various commercial and law enforcement databases, and also the combination of formerly independent data sources from immigration and anti-crime authorities. The IT sector in the security business brings lucrative opportunities, thus the private sector is no longer only an innocent victim of excessive government legislation on, for example, reporting requirements, but also a keen partner.

As a briefing paper⁵ commissioned by the Directorate-General Internal Policies points out, the

proliferation of biometrics industry, which curtails the involvement of human participation and control in decision-making, along recent trends of outsourcing traditional state authorities to the private sector create mesmerizing possibilities for inter-operability, where, however, civil and law enforcement agencies may escape effective parliamentary scrutiny and control.

For example, in the opinion of the European Data Protection Supervisor⁶ issued on the recent proposal of the Commission for a Council Framework Decision on the use of Passenger Name Record (PNR) data for law enforcement purposes, the EDPS expressed serious concerns about the proposal. This position was echoed in the opinions of the EU’s Article 29 Data Protection Working Party. In its resolution of 12 December 2007 on the fight against terrorism⁷, the European Parliament expressed similar doubts about the far-reaching consequences of using large-scale immigration and asylum databases (again, which curtail human control in the decision-making process) at the EU level in the fight against terrorism and in particular about giving access to the Eurodac⁸ database to Member States’ police and law enforcement authorities, as well as Europol in the course of their duties in relation to the prevention, detection and investigation of terrorist offences and other serious criminal offences, as called for in the conclusions of the Justice and Home Affairs Council of 12 and 13 June 2007.⁹ The European Parliament reiterated¹⁰ that any form of ‘profiling’ in counter-terrorism measures is unacceptable. Similar reservations were voiced by the European Parliament’s draft recommendation to the Council on the problem of profiling, notably on the basis of ethnicity and race, in counter-terrorism, law enforcement, immigration, customs and border control.¹¹ The European Parliament was concerned¹² that the collection of personal data of passengers travelling to the EU could provide a basis for profiling, including on the basis of race or ethnicity, since it envisages ‘running the PNR data of passengers against a combination of characteristics and behavioural patterns, aimed at creating a risk-assessment’ and states that ‘when a passenger fits within a certain risk-assessment, then he could be identified as a high-risk passenger’. As the reporter Sarah Ludford points out: “It is a fundamental principle of the rule of law that law enforcement actions should be based on an individual’s personal conduct, not on their identity.”¹³

In connection with these developments, thus, we can witness a renewed debate over preventive measures based on ethno-racial profiling. Some commentators emphasize that ethnic profiling is, in principle, unacceptable. The result, according to

these critics, is the harassment of the innocent minorities, which is subjected to a kind of “racial tax” that affects all aspects of people’s lives. A further unwanted result is the strengthening of ethno-racial essentialism and reductionism: black and white/Muslim and non-Muslim/Roma and non-Roma/immigrant and non-immigrant, etc. Another, entirely pragmatic criticism has been focused on the practical ineffectiveness of racial profiling: inherent in the *prima facie* plausible reasoning based on statistics, there is a profound (and provable) error, since racial profiles are, both over-inclusive and under-inclusive – over-inclusive in the sense that many, indeed most, of the people who fit into the category are entirely innocent, and under-inclusive in the sense that many other types of criminals or terrorists who do not fit the profile will thereby escape police attention. American studies¹⁴ on (mostly) highway patrols have shown that inherent in the *prima facie* plausible reasoning based on statistics is a profound (and provable) error. Studies conducted in the New Jersey highway and elsewhere have targeted stops based on racial profiling, involving vehicle checks and body searches. The aim was to discern how effective these measures were in detecting drug possession and illegal possession of weapons. The studies clearly demonstrated that there was no significant, tangible difference between the proportional hit rate within the white population and the non-white population. Not only did the researchers find empirical proof for the fact that the authorities habitually stopped a disproportionate number of non-white drivers, but the research also confirmed that the hit rate testifies to the ineffectiveness of ethnic profiling. False negatives and false positives have been found to be much too high¹⁵, thus, besides the fact that these measures have a disproportionate negative impact on the black (Roma, Arab) population that is law-abiding, they also reduce the possibility of finding perpetrators that belong to the majority population.¹⁶

Due to spatial constraints, this paper cannot include a full-fledged legal analysis of the phenomenon of ethno-racial profiling. Its scope is therefore limited to clarifying some of the crucial concepts and definitions and voicing constitutional concerns relating to the issue.

2. The concept and development of law enforcement profiling

There is not one universally accepted and utilized definition for profiling. Depending on the actual context, international organizations, academics and politicians use vastly differing criteria. Even in the

narrowly defined context of racial profiling by law enforcement agencies, considerably different definitions have been used. For example, in 2002, the EU’s Working Party on Terrorism drew up recommendations for member states on the use of “terrorist profiling,” and defined it as using “a set of physical, psychological, or behavioural variables, which have been identified as typical of persons involved in terrorist activities and which may have some predictive value in that respect.”¹⁷ In their Opinion on ethnic profiling,¹⁸ the E.U. Network of Independent Experts on Fundamental Rights defines ethnic profiling as the practice of classifying individuals according to their ‘race’ or ethnic origin, their religion or their national origin, on a systematic basis, whether by automatic means or not, and of treating these individuals on the basis of such a classification. In its letter of 7 July 2006, the European Commission gave the following definition: racial or ethnic profiling encompasses any behaviour or discriminatory practices by law enforcement officials and other relevant public actors, against individuals on the basis of their race, ethnicity, religion or national origin, as opposed to their individual behaviour or whether they match a particular ‘suspect’ description’. According to James Goldston, the executive director of the Open Society Justice Initiative, by ethnic profiling we mean the use of racial, ethnic or religious stereotypes in making law enforcement decisions to arrest, stop and search, check identification documents, mine databases, gather intelligence and other techniques¹⁹. In *R. v. Richards*,²⁰ a case presented to the Ontario Court of Appeals, the African Canadian Legal Clinic defined racial profiling as criminal profiling based on race. Racial or color profiling refers to that phenomenon whereby certain criminal activity is attributed to an identified group in society on the basis of race or colour resulting in the targeting of individual members of that group. ECRI’s General Policy Recommendation N° 11 on Combating Racism and Racial Discrimination in Policing²¹ uses the following definition: “The use by the police, with no objective and reasonable justification, of grounds such as race, color, language, religion, nationality or national or ethnic origin in control, surveillance or investigation activities”.

The word “profile” (“profil” in French) was originally used in the artistic field. It denoted the outlines and features of a face seen from one side or, more broadly, the portrayal of an object seen from one side only. By extension, this term eventually took on the figurative sense of “all the characteristic features of a thing, a situation or a category of people”.²² Profiling in the abstract sense refers to identifying information, making predictions and, finally, inference.²³ In

any abstract profiling operation, three stages may be identified: The first stage is "observation", often referred to as data warehousing, where personal or anonymous data are collated. If the data refer to an identifiable or identified individual, they will generally be anonymized during this stage. The collected data may be of internal or external origin. For example, a bank might draw up an anonymous list of its customers who are bad payers, together with their characteristics, or a marketing firm might acquire a list of the "shopping baskets" of the major supermarket chains without identifying the shoppers.

This first stage is followed by a second set of operations, usually referred to as data mining, which is carried out by statistical methods and whose purpose is to establish, with a certain margin of error, correlations between certain observable variables. For instance, a bank might establish a statistical link between a long stay abroad and one or more missed loan repayments. The concrete outcome of this stage is a mechanism whereby individuals are categorized on the basis of some of their observable characteristics in order to infer, with a certain margin of error, others that are not observable.²⁴ Data mining is an extremely valuable tool in the area of marketing and customer management. It is one means of moving from mass marketing to genuinely personalized marketing. Likewise, profiling is widely used in the field of risk management, when determining the characteristics of high-risk customers. Such aims may include the adjustment of insurance premiums; prevention of arrears; aid to payment decisions where current account overdrafts exceed the authorized limit in the banking sector; use of a risk "score" in order to offer individual customers the most appropriate loan or refuse a loan depending on the probability of honouring repayment deadlines and the terms of the contract, etc. For example, cable digital TV provides programme distributors with precise information regarding channel selection and channel hopping by viewers who receive television channels via the telephone cable by means of DSL technology. They can thus create and keep a perfectly accurate viewing profile for each user. It therefore becomes technically possible to tailor advertisements to the user's profile. Also, a similar methodology is used by Google's online advertising system, where user's click stream is monitored. In the age of strategic marketing, profiling and data mining is used in creating packages and special offers; designing new products and customer loyalty policy.²⁵

The third and last stage, known as "inference", consists in applying the mechanism described above in order to be able to infer, on the basis of data relating to an identified or identifiable person, new data

which are in fact those of the category to which he or she belongs. Very often, only this last operation is referred to as "profiling", it, however, is essential, to see this final stage as part of a process.²⁶

The Consultative Committee of the Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data defined profiling as a computerized method involving data mining from data warehouses, which makes it possible, or should make it possible, to place individuals, with a certain degree of probability, and hence with a certain induced error rate, in a particular category in order to take individual decisions relating to them.²⁷ This concept of profiling differs from criminal profiling, where the aim is to get inside and understand the criminal's mind, but is similar to behavioural analysis since the aim is not to understand the motives which lead or might lead an individual to adopt a given behaviour, but to establish a strong mathematical correlation between certain characteristics that the individual shares with other "similar" individuals and a given behaviour which one wishes to predict or influence. As this approach does not depend on human intelligence, but on statistical analysis of masses of figures relating to observations converted to digital form, it can be practised by a computer with minimum human intervention.²⁸

Profiling based on data mining is, thus, the process by which large data bases of personal information are subjected to computerized searches using a set of specific criteria. In law enforcement, these criteria are generally based on the common characteristics of persons responsible for past offences and often include ethnicity, national origin and religion. The data is used to narrow down a set of targets for further investigation. Data mining has been explored with a specific interest in its potential as a tool to identify terror "sleeper cells" as was the case with Germany's data mining effort after the discovery of the Hamburg cell in 2001. Called the Rasterfahndung, this massive and costly data mining exercise failed to turn up a single terrorist. The experience has been similar in the US, where immigration data was used to identify tens of thousands of persons for scrutiny as potential terrorists, but in the end not one charge on terrorism offences resulted. It is noteworthy that Germany's constitutional court has ruled that, in the absence of a concrete danger, this technique constitutes an unwarranted intrusion on personal privacy.²⁹

Historically, the term "profiling" in law enforcement first came to prominence in connection with the training of crime profilers. In theory, criminal profilers are supposed to be capable of determining a criminal's personality type by analysing traces left at the scene of the crime. Recent developments in infor-

mation technology, however, make profiling activities today increasingly easy and sophisticated, thus the possibilities offered by profiling are numerous and cover different areas of application. For example, in the USA, ATS (Automated Targeting System) has been developed in order to evaluate the probability of a given individual being a terrorist.³⁰

To sum up the above, profiling (i) can be applied in a number of contexts, that can vary from the commercial sector to the field of law enforcement; (ii) it is a mechanism where the task is to narrow down the circle of potential individuals that may fall within the scope of activities of a particular agent within the given field: it may involve identifying a group of customers or potential perpetrators; (iii) profiling will always include certain characteristics upon which the process relies; and (iv) there will always be a scheme of reasoning according to which these characteristics and the way of their employments is established.

Bearing these considerations in mind, let us now focus our attention on profiling on the basis of ethnicity and race as it used by various law enforcement activities, especially in counter-terrorist measures and border control. According to Rebekah Delsol,³¹ racial profiling refers to the use by the police of generalisations based on race, ethnicity, religion or national origin, rather than individual behaviour, specific suspect descriptions or accumulated intelligence, as the basis for suspicion in directing discretionary law enforcement actions such as stops, identity checks, questioning, or searches among other tactics. Racial or ethnic profiling is, thus, distinct from 'criminal profiling,' which relies on forms of statistical categorisation of groups of people according to identifiable characteristics believed to correlate with certain behaviours. Specific definitions of racial or ethnic profiling vary along a continuum ranging from the use of race alone as the reason for the stop to those using race along with other factors as the reason for the stop.³² Using a narrow definition, racial profiling occurs when a police officer stops, questions, arrests and/or searches someone solely on the basis of a person's race or ethnicity. A broader definition acknowledges that race may be used as one of several factors involved in an officer's decision to stop someone. A stop is likely to be made on the confluence of several factors such as race or ethnicity along with age, dress (hooded sweatshirts, baggy trousers, perceived gang dress etc.), time of the day, geography (looking 'out of place' in a neighbourhood or being in a designated 'high-crime area'). This definition reflects the fact that racial profiling may be caused by the purposefully racist behavior of individual officers, or the cumulative effect of the unconscious

use of racist stereotypes, but may also result from institutional factors, such as the use of enforcement techniques and deployment patterns, which impact on ethnic groups unequally.³³

Profiling can take place in other stops or contacts with the public by any type of law enforcement officer or other authorities such as traffic stops in cities as well as highways, stopping and questioning of pedestrians in public places in urban areas, sweeps of trains and buses, immigration status checks by immigration officials, and airport security and customs checks or searches. Patterns of profiling can also be seen in discriminatory treatment after a stop has taken place, such as black motorists being given traffic citations while white motorists are let off with a warning, or Latino/a youth, but not white youth, being cited for noise violations, mass controls in public places, stop and search and identity checks, data mining and raids on places of worship, businesses and organizations.³⁴

Thus, ethnic or racial profiling, that is profiling that includes race and ethnicity as one of the characteristics involved in the process, is a practice that relies on the tenet that ethnicity in itself signals a certain type of criminal involvement, terrorist plotting or illegal border crossing as more likely, and this assumption serves as a sufficient and therefore legitimate basis for law enforcement (police, secret service etc.) suspicion. The peculiarity of profiling lies in the fact that it is not based on illegal behaviour, but is centred around idea to collect legal behavioural patterns or character-traits that may signal criminal behaviour – it is therefore based on an assumed correlation between criminality and the specified characteristics or behavioural patterns, a deduction based on retrospectively judged effectiveness, which is always assumed, rather than checked and confirmed.

Law enforcement profiling, which mostly takes the form of stop and search, was first developed in the U.S. for detecting drug couriers, and was later implemented in traffic control, and more recently in anti-terrorist procedures. Originally, the procedure of profiling was aimed at creating a description profile for suspects, in order to help the authorities in filtering out potential perpetrators based on certain sets of (legal) behavior and circumstances. In the case of drug couriers, such a characterization might include short stop-overs between significant drug sources and the distribution location, cash paid for the airline ticket, and, based on criminal statistics, also ethnicity, sex and age. The inclusion of ethnicity in the profile was reasoned by the fact that gangs that play key roles in organized crime tend to be almost exclusively ethnically homogenous.

Thus, at the heart of ethno-racial profiling is the idea that the race or ethnicity of the perpetrator serves as a useful tool for the detection of criminality. Therefore, stops are not or not solely induced by suspicious or illegal behaviour, or by a piece of information that would concern the defendant specifically. Instead, a prediction provides grounds for police action: based on the high rate of criminality within the ethnic group or its dominant (exclusive) involvement in committing certain acts of terrorism, it seems like a rational assumption to stop someone on ethnic grounds. Measures are therefore applied not so much or solely on the basis of the (suspicious) behaviour of the individual, but based on an aggregate reasoning. This does not necessarily involve a discriminatory intent, since the goal is to make an efficient allocation of the limited amount of the available police and security resources. After all, one might argue that minorities (blacks, Roma, etc.) constitute a very large proportion of the prison population (vastly exceeding their ration in the overall population) and many, or most of the terrorists are presumably Muslim fundamentalists (mostly from Arab countries). Accordingly, appropriate restriction of the circle of suspects seems easily justifiable. For example, the EU Terrorism situation and trend report 2008 identifies five types of terrorist groups and movements, two of which: “Islamist terrorism” and “Ethno-nationalist and separatist terrorist groups” include classifications that deem such interconnections useful.

3. The constitutional nature of police ethno-racial profiling

A number of human rights can be identified which may be at risk when law enforcement agencies apply profiling techniques: the right to personal liberty and the freedom of movement, the right to property, the freedom to conduct a business, the right to fair trial, the right to family and private life, the right to asylum, the requirement of equal treatment and the prohibition of discrimination, the freedom of informational privacy and protection of sensitive personal data. Each of the elements will evoke and include a set of legal rules or test to apply, where a specific type of profiling, say profiling on the basis of ethnicity applied in border control by the police, will involve a peculiar patchwork of legal norms. For example, if race or ethnicity is used within the process, stringent data protection regulations for the handling of sensitive data are applicable. Also, if the field of activity falls, say, within the scope of the EU’s Directive of 29 June 2000 implementing

the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin³⁵ and the screening mechanism has the consequences of different treatment (which may include denying service or over-policing), the legality of profiling under the Directive will depend on whether the rationale behind is rational and efficient (appropriate and necessary). When considering the legality of certain specific profiling techniques, whether deployed in anti-terrorism measures such those evoked in the EU PNR debate or in ordinary law enforcement operational methods, it needs to be scrutinized on the outset whether the inclusion of ethno-racial characteristics, or sensitive data handling would not deem the profiling mechanism racially illegal. For example, in its General recommendation XXXI on the prevention of racial discrimination in the administration and functioning of the criminal justice system (2005), the Committee for the Elimination of Racial Discrimination states that ethnic profiling constitutes per se a form of racial discrimination. In line with this, the E.U. Network of Independent Experts on Fundamental Rights Opinion 2006/4 emphasizes that the use of ‘racial’ or ethnic characteristics as part of a set of factors that are systematically associated with particular offences and used as a basis for making law enforcement decisions is clearly discriminatory.

Due to spatial constraints³⁶ I will need to refrain from discussing all of the above questions, and will need to limit my assessment to pointing to the following: should a profiling scheme pass this first line of scrutiny, the legal qualification of the given measures will still depend on its proportionality, which will need to include the scrutiny of the efficacy of the given mechanism. In other words, it is a necessary but not sufficient condition to be legal for a profiling mechanism that singles out individuals on the basis of their ethnicity or race to be efficient from the practical point of view: that is, it needs to be proved that criminal involvement is higher within the specific ethno-racial group and the hit rates (successful application of the profiling mechanism) need to be high. The objective measurement of these factors are logical and necessary conditions for the balancing tests that are applied by international judicial organs and constitutional courts, as these tests include the weighting of how intrusive certain means are in comparison to the ends—provided of course, that the ends are legitimate. In addition to the handling of sensitive data and the efficacy of profiling, a third important point of scrutiny will also concern the reasons and justifications (standards of suspicion or probable cause) based on which law enforcement action or sanctions, such as stop and search may be initiated. Under international human rights law and

constitutional jurisprudence³⁷, even when, in abstract terms, a legitimate aim exists, the notion of objective and reasonable justification should be interpreted as restrictively as possible in order to assess whether the proportionality test between the means employed and the aims sought to be realised is satisfied in the context of racial profiling. The i) effectiveness criterion, the ii) necessity criterion, and the iii) harm criterion will be the key concepts here.

The effectiveness criterion refers to the ability of the concrete measure to achieve the ends for which it was conceived. This includes the consideration of the extent to which the measure in question has led to the identification of criminals and the extent to which the measure in question affects the ability of the police to work with minority groups to identify criminals and the extent to which the measure in question may divert the police away from identifying real criminal activities. The necessity criterion refers to the existence or otherwise of other, less invasive, measures in order to achieve the same aim. Finally, the harm criterion involves the scrutiny of the extent to which the concrete measure affects the rights of the individual (right to respect for private and family life, right to liberty and security, right to be free from discrimination, etc.).

As spelled out in ECRI's General Policy Recommendation N° 11 on Combating Racism and Racial Discrimination in Policing, beyond considerations relating to the individual rights affected, the harm criterion should be understood in more general terms, as including considerations on the extent to which the measure in question institutionalises prejudice and legitimises discriminatory behavior among the general public towards members of certain groups. Research has shown that racial profiling has considerably negative effects. Racial profiling generates a feeling of humiliation and injustice among certain groups of persons and results in their stigmatisation and alienation as well as in the deterioration of relations between these groups and the police, due to loss of trust in the latter.³⁸

4. Conclusion

The aim of this paper was to highlight the concept and utility, as well as the legal and socio-political background of ethno-racial profiling by law enforcement agencies. Profiling does not only come up in the context of 'ordinary' policing, but also in the context of the fight against terrorism, police and judicial cooperation and exchange of information and intelligence between EU member states, and may amount to an infringement of rights and

guarantees provided to individuals in terms of privacy, data protection and non-discrimination. The question deserves special scrutiny not only because of the importance of the potential infringement of fundamental rights involved by these policies, but also because supported by the powerful corporate agendas of the surveillance and IT-industry, under the peculiar social-psychological environment of the „war against terrorism“, and lacking a widespread academic and public debate on the issue, we actually see a renaissance³⁹ of formerly discredited and constitutionally questionable policies.

Notes

¹ Senior Research Fellow, Hungarian Academy of Sciences Institute for Legal Studies

² The paper served as a basis for the lecture presented as part of the author's habilitation on November 23, 2009 at the Faculty of Law of the University of Pécs. The research was conducted under the aegis of the Bolyai Research Scholarship of the Hungarian Academy of Sciences, and was part of the 68361 OTKA Research Grant. Parts of this project have been published in András L. Pap, Ethnicity- and race-based profiling in counter-terrorism, law enforcement and border control, Ad-hoc briefing paper, Directorate-General Internal Policies, Policy Department C, Citizens Rights and Constitutional Affairs, European Parliament, Brussels, November 2008, PE 408.326, <http://www.europarl.europa.eu/activities/committees/studies/download.do?file=23279> and Law Enforcement Ethno-Racial Profiling: Concepts and Recommendations. In: Wolfgang Benedek – Wolfram Karl – Anja Mihr – Manfred Nowak (szerk.) European Yearbook on Human Rights 2009, Wien: Neuer Wissenschaftlicher Verlag, 2009, pp. 285–296.

³ ECRI(2004)26 adopted on 17 MARCH 2004 Strasbourg, 8 June 2004

⁴ For other measures, see for example, Richard Banks: Racial profiling and antiterrorism efforts, Cornell Law Review, July 2004, David A.: Harris: Racial profiling revisited: „Just common sense“ in the fight against terror?, Criminal Justice, Summer 2002, David A.: Harris Racial profiling revisited: „Just common sense“ in the fight against terror?, Criminal Justice, Summer 2002, Stephen Ellmann: Racial Profiling and Terrorism, New York Law School Journal of Human Rights, 2003, No. 19, William J. Stuntz: Local Policing After the Terror, Yale Law Review, June 2002., Anthony Thompson: Stopping the Usual Suspects: Race and the Fourth Amendment, New York University Law Review, October, 1999, András L. Pap: Ethnic discrimination and the war against terrorism – The case of Hungary In: Gábor Halmai, (ed) Hungary: Human Rights in the Face of Terrorism, Special English Edition of Fundamentum, Human Rights Quarterly, Vandeplass Publishing: Human Rights Series 1, USA, 2006

⁵ Juliet Lodge: Trends in Biometrics, Directorate-General Internal Policies, Policy Department C, Citizens Rights and Constitutional Affairs, Briefing Paper, 4 December 2006.

⁶ Brussels, 20 December 2007 Peter Hustinx European Data Protection Supervisor

⁷ P6_TA(2007)0612

⁸ The Eurodac system enables Member States to identify asylum-seekers and persons who have crossed an external frontier of the Community in an irregular manner. By comparing fingerprints Member States can determine whether an asylum-seeker or a foreign national found illegally present within a Member State has previously claimed asylum in another Member State.

⁹ Part D.

¹⁰ Para 19

¹¹ Proposal for a Recommendation to the Council pursuant to Rule 114(1) of the Rules of Procedure by Sarah Ludford on behalf of the ALDE Group on the problem of profiling, notably on the basis of ethnicity and race, in counter-terrorism, law enforcement, immigration, customs and border control, 19 December 2007, INI/2008/2020, <http://www.europarl.europa.eu/oeil/file.jsp?id=5587632>

¹² Part D.

¹³ See the Working Document on problem of profiling, notably on the basis of ethnicity and race, in counterterrorism, law enforcement, immigration, customs and border control by the Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs. Rapporteur: Sarah Ludford., 30.9.2008, DT\745085EN.doc PE413.954v02-00. p. 2.

¹⁴ See for example Michael Buerger – Amy Farrell, The evidence of racial profiling: interpreting documented and unofficial sources, *Police Quarterly*, Vol. 5. No 3, September, 2002, p. 290, David A. Harris, The Stories, the Statistics, and the Law: Why „Driving While Black” Matters, *Minnesota Law Review*, December 1999, p. 267.

¹⁵ See for example Mariano-Florentino Cuéllar: Choosing Anti-Terror Targets by National Origin and Race, *Harvard Latino Law Review*, Spring 2003., Leonard Baynes, Racial Profiling, September 11th and the Media. A Critical Race Theory Analysis, *Virginia Sports and Entertainment Law Journal*, Winter 2002, pp. 12-13, and Deborah Ramirez-Jennifer Hoopes-Tara Lai Quinlan, Defining Racial Profiling in a Post-September 11 World, *American Criminal Law Review*, Summer, 2003, p. 1213.

¹⁶ Consider the fact that the name of Yigal Amir, Yizchak Rabin’s assassin would not have cropped up based on any kind of assassin profile; nor would the person who first blew up a commercial aircraft – she was a woman who wanted her husband dead in 1949. Gregory Nojeim, *Aviation Security Profiling and Passengers’ Civil Liberties*, *Air and Space Lawyer*, Summer, 1998, p. 5.

¹⁷ Ben Hayes, A Failure to regulate: Data protection and Ethnic Profiling in the Police Sector in Europe, *Justice Initiatives*, Open Society Justice Initiative, June 2005, p. 37

¹⁸ 2006/4.

¹⁹ *Ethnic Profiling and Counter-Terrorism : Trends, Dangers and Alternatives*, June 2006

²⁰ *R. v. Richards* (1999), 26 C.R.(5th) 286 (Ont. C.A.). 15

²¹ Adopted on 29 June 2007

²² For a detailed analysis, see Jean-Marc Dinant, Christophe Lazaro, Yves Pouillet, Nathalie Lefever, Antoinette Rouvroy: Application of Convention 108 to the profiling mechanism. Some ideas for the future work of the consultative committee, Consultative Committee of the Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data (T-Pd) 24th meeting 13-14 March 2008 Strasbourg, G01 (T-PD), Secretariat document by prepared the Council of Europe Directorate General of Human Rights and Legal Affairs, Strasbourg, 11 January 2008 T-PD(2008)01, p. 5.

²³ Id.

²⁴ For more, see, for example, L. A. Bygrave: «Minding the machine : Article 15 of the EC Data Protection Directive and Automated Profiling », *Computer Law & Security Report*, 2001, vol. 17

²⁵ Application of Convention 108., p. 4-5 and 10-11.

²⁶ Id. p. 3.

²⁷ Id.

²⁸ Id. p.5.

²⁹ The Federal Constitutional Court decided on April 4th, 2006, that the *Rasterfahndung* was not conform to the indivi-

dual’s fundamental right of self-determination over personal information. See Rebekah Delsol, Presentation to the LIBE Committee of the European Parliament, Brussels, 30 June 2008, <http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/200806/20080625ATT32712/20080625ATT32712EN.pdf>

³⁰ See for example, Privacy Impact Assessment for the Automated Targeting System, November 22, 2006, US Department of Homeland Security, http://www.dhs.gov/xlibrary/assets/privacy/privacy_pia_cbp_ats.pdf

³¹ Rebekah Delsol, Presentation to the LIBE Committee of the European Parliament, Brussels, 30 June 2008, <http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/200806/20080625ATT32712/20080625ATT32712EN.pdf>

³² Id.

³³ Id.

³⁴ Id.

³⁵ Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin

³⁶ For example, in addition to the handling of sensitive data and the efficacy of profiling, when assessing the constitutionality of ethno-racial profiling, another point of scrutiny needs to concern the reasons and justifications (standards of suspicion or probable cause) based on which law enforcement action or sanctions, such as stop and search may be initiated. It is important to note that since law enforcement work, investigation, crime prevention is not built solely on actual illegal behaviour and suspicion, it is not always easy to codify under what conditions might the police (or other law enforcement organs) initiate action. The standards will change according to how concretely specified the perpetrator is, what the degree of suspicion is, and in what capacity the law enforcement agent is acting: is it a random, voluntary encounter; consensual questioning that does not involve coercion, where in theory the citizen may disregard the question; stopping and questioning during an investigation; vehicle control; border control, etc. A considerable amount of jurisprudence and case law tackles questions like what kind of suspicion (if any) is necessary for stop and search powers or are random checks or roadblocks acceptable. In order to easily pinpoint to unwarranted racist motivation, it would require that the court (or legislator) state that police action can be initiated exclusively on the basis of individual behaviour or suspect description. But courts throughout the world have upheld a number of types of general controls: roadblocks, raids, alcohol tests, etc.

³⁷ For example, in the aforementioned report by the European Data Protection Supervisor on the PNR proposal, Peter Hustinx expressed serious concerns about the necessity and proportionality of the proposal which, in his view, are not sufficiently established in the proposal.

³⁸ See for example Rebekah Delsol-Michael Shiner: *Regulating Stop and Search: A Challenge for Police and Community Relations in England and Wales*, *Critical Criminology* (2006)

³⁹ Ironically in the Anglo-American world, by the time of the World Trade Centre attacks racial profiling suffered a decisive rejection within professional as well as political circles. In the fall of 1999, 81 percent of those asked opposed stops and vehicle control based on ethnic profiling. By contrast, in a poll conducted a few weeks after September 11, 2001, 58 percent approved of the idea that Arabs (including American citizens) be subject to stricter security checks before a flight. Samuel R Gross – Debra Livingston: *Racial Profiling Under Attack*, *Columbia Law Review*, June 2002, p. 1413.

Pókecz Kovács Attila
tanszékvezető egyetemi docens

A római köztársaság válsága II. (i. e. 133–44)*

A római alkotmány a Gracchusoktól
Caesar haláláig (i. e. 121–44)

A római alkotmány fejlődését a Gracchusoknak a római társadalom demokratizálására tett kísérletének bukása után az i. e. 121–44-ig tartó csaknem egy évszázadban a *nobilitáson* belül két párt (*factio*) küzdelme határozta meg. Az *optimates* (azaz a „legjobbak”), vagyis a szenátusi többség mereven ragaszkodott a fennálló köztársasági intézményekhez, s ellene volt a legcsekélyebb társadalmi reformoknak is. A vele szemben álló *populares* (a „néppártiak”) a népgyűlésre, s egyben a lovagrendiek támogatásának elnyerésére is támaszkodtak, valamint célul tűzték ki az elodázhatatlan társadalmi reformok véghezvitelét. Mivel az ellentétek az alkotmányos rend keretei között nem voltak feloldhatók, a felek a nyers erőszakhoz folyamodtak.¹ Az ellenfél közelséggé (*hostis*) nyilvánításával, gyakorta kiirtásával (*proscriptio*) járó polgárháborúkban meghatározó szerephez jutott az új zsoldoshadsereg, amelyet a néppárti Marius hozott létre a birtokos parasztság általános hadkötelezettségén alapuló hadsereg helyett. A kiszolgált *veteranusok* letelepítése és sokszor az eddigi birtokosok sérelmével történő földhözjuttatása visszatérő problémája lesz a köztársaság utolsó századának.²

A hataloméért küzdők sorában hárman is voltak, akik tényleges egyeduralmukat legalizálni igyekeztek: Sulla, Pompeius és Caesar. Az *optimata* Lucius Cornelius Sulla a szenátus hatalmának helyreállításától várta az államélet válságának leküzdését. Egy népgyűlési törvény alapján i. e. 82-ben korlátlan időre szólóan konzullá, egyszersmind *dictatorra* (*legibus scribundis et rei publicae restituendae*) nevezte ki magát. Célját, a köztársaság helyreállítását csak a köztársasági alkotmánnyal szöges ellentétben álló eszközökkel tudta megvalósítani. Miután reformjai az egyeduralom irányába mutattak, ezért Sulla saját közjogi rendszerének ellentmondásos jellegét belátva, 79-ben minden tisztségéről lemondott, és a közélettől visszavonult. Uralmát követően újításait a büntetőbírók kivételével eltörölték.

* A tanulmány I. része a Jura 2009. évi 2. számában jelent meg.

Pompeius Magnus, aki hol az *optimates*, hol a *populares* támogatását élvezve a római állam első számú vezetője lett (*princeps rei publicae*). A hagyományos köztársasági magisztraturák közül valamennyi jelentősebbet betöltötte, több éven keresztül rendkívüli hatalommal is rendelkezett, ennek ellenére személyes ambíciói megvalósításán túl a római államélet megújításához elengedhetetlenül szükséges reformokat nem tudta keresztülvinni.

Az államélet megújítására irányuló harmadik kísérlet Iulius Caesar nevéhez fűződik, aki vetélytársai (Crassus és Pompeius) félreállítását után olyan hatalmi jogosultságokat szerzett magának, amelyek gyakorlatilag már a monarchia bevezetését jelentették.³

1. A Gracchusoktól Sulláig

A Gracchusok halálát követő időszakot a reformtörekvések teljes hiánya jellemezte. A *populares* táborában nem jelentek meg új elképzelések, csak a Gracchusok politikai törekvéseinek egyes elemeit emelték ki szlogenszerűen, gyakran demagóg elemekkel keverve. Az uralmon lévő oligarchia törekvései pedig csak arra irányultak, hogy a Gracchusok reformjainak eredményeit megsemmisítsék, és visszatérjenek az őket megelőző idők állapotaihoz.⁴ A politikai helyzetet tovább bonyolította a lovagrendűek megjelenése a közélet különböző színterein úgy, hogy esetenként a *populares*, máskor az *optimates* törekvések támogatóiként jelentek meg.⁵ Ennek a jelenségnek az egyik jellemző megnyilvánulása volt Marius politikája. Az ellenmondásos helyzet Itáliában volt a legrosszabb, ahol az agrárkérdés megoldatlansága és a polgárjog körüli viták a szövetségesek háborúja (*bellum sociale*) néven ismert fegyveres felkeléshez vezettek.⁶

1.1 A Gracchusok reformjainak sorsa

Az *optimaták* a Gracchusok agrárreformjainak eredményeit lassan, módszeresen, egymás után hozott törvényekkel tartalmilag kiüresítették. Az i. e. 121-ben hozott *lex agraria* megszüntette az újonnan kiosztott földterületek elidegenítési tilalmát, ezzel a reformok tartósságának kulcselemét számolták fel. Ez rögtön utat nyitott a spekulatív célzatú földfelvásárlásoknak. Második intézkedésként i. e. 118-ban a *lex Thoria agraria* feloszlatta a földosztó triumvirátus bizottságot, ezzel véget vetett 15 évnyi, a mezőgazdasági földterületek birtok- és tulajdonviszonyait rendezni szándékozó tekintélyes, eredményeket hozó (amelynek eredményei ma is láthatók Itáliában) munkáknak. A gracchusi reformok végső felszámolását

az i. e. 111-ben megszavazott *lex Baebia agraria* jelentette, amely eltörölte a földterületek után kötelezően fizetendő *vectigaliát*. Így valamennyi kiosztott föld magántulajdon lett. Ettől kezdődően a földkérdés új tartalmat nyert. A földosztások már nem a római polgárok igényeinek kielégítését jelentették, hanem a győztes hadvezérek fő követelését, hogy veteránjaikat öreg napjakra megélhetéshez juttassák.⁷ Így i. e. 103-tól kezdődően L. Appuleius Saturnus néptribunusként Marius veteránjainak követelt földosztást Africában, majd i. e. 100-ban a *lex Appuleia agraria* alapján Gallia Cisalpina tartományban.⁸

A gabonaosztásról szóló gracchusi törvények jövője sem alakult szerencsésebben. A gabona ára i. e. 120-tól ismét emelkedni kezdett, a kiosztásra került mennyiség pedig lecsökkent.

Ezzel szemben a Gracchusok bírósági törvénye tartós maradt. A lovagok ekkor még erősen ragaszkodtak megszerzett bírói hatalmukhoz. A tartományi helytartók visszaéléseit tárgyaló állandó bíróságok mellett egy újabb is létrejött Saturnius néptribunus kezdeményezésére (i. e. 103 *lex Appuleia de maiestate minuta*) a magisztrátusok által a népfeltség megsértőivel szemben (*de maiestate*).⁹ Ezek a bíróságok az előttük folyó nagyszámú ügyek, a vád alá helyezett személyek, illetve a vádat és a védelmet képviselő szónokok személye miatt a politikai élet fontos részévé váltak. Kezdetben az optimaták és a *populares* közti vetélkedés színterei voltak, de hamarosan hozzájárultak a magisztrátusok büntetőjogi felelőségének (ami ez idáig a római alkotmányos berendezkedés egyik fő hiányossága volt) kialakulásához is. A politikai csatározások egyik fő célkitűzése ennek a bíróságnak a kebelében történő ítélezés lett. Az optimaták természetesen itt is megpróbálták monopolszerephez jutni, ami i. e. 106-ban (*lex Servilia iudiciaria*) még sikerült nekik, de három évvel később Saturnius ezt a privilégiumot is a lovagrendnek biztosította (i. e. 103-ban elfogadott *lex Appuleia de questione extraordinaria instituenda*), ami politikai előretörésük bizonyítéka volt Marius konzulsa idején.¹⁰

1.2 Marius katonai újításai

Marius felemelkedése a lovagend i. e. 2. századának végén végbemenő előretörésének egyértelmű jele volt. Egy Rómától délre fekvő itáliai városban, Arpinumban született i. e. 157–156 körül. Kezdetben *publicanus*ként tevékenykedett, aminek következtében a lovagrendbeliek elitjébe került. Ezt követően támogatóinak köszönhetően katonai karrierjét kezdte el építeni. Részt vett Numantia elfoglalásában (i. e. 133-ban), s már ekkor megmutatkozott katonai tehetsége.¹¹ A katonai hadjáratokban való részvétele után i. e. 119-ben a közéleti karrierrel is megpróbálkozott,

így i. e. 119-ben néptribunussá választották. Egy fontos törvényjavaslat előkészítése fűződik hivatali évéhez, amely a választások tisztaságát segítette elő (*lex Maria de suffragiis ferendo*). Ez a törvény a szavazóhelyek előtt hídszerű átjárók (*pontes*) használatát vezette be azzal, hogy ezek közelében senki sem tartózkodhat a választókra történő nyomásgyakorlás elkerülése céljából.¹² A törvény a *nobilitas* tetszését ugyan nem nyerte meg, de Marius számára jelentős népszerűséget hozott a *plebeiusok* körében (i. e. 115-ben prétorrá választották). Ekkortól merült fel a kérdés, hogy Rómában ösökkkel nem rendelkezve jelölteti-e magát a konzulsa.¹³ A *populares* támogatásának köszönhetően i. e. 107-ben konzullá választották, majd ezt követően 104. és 100. között ötször, egymást követő években újították meg ebben a tisztségben. Magát az egyes érdekcsoportoktól távol tartva politizált, hol a *populares* (Saturnius és terveinek támogatása) érdekei mellé állva, hol a szenátusnak engedelmessé. Ugyanakkor a régi római hagyományokat teljesen figyelmen kívül hagyva Róma jövőjét meghatározó katonai reformokat hajtott végre.¹⁴

Marius hosszú hadjáratai alatt levonta az agrárreformok kudarcainak következményeit. A szükséges katonai létszám elérése érdekében szakított a korábbi – addig kizárólagosan alkalmazott – kötelező, a római polgárjogból folyó katonáskodási kötelezettség elvével. Hatalmas vagyonának köszönhetően katonáinak rendszeres zsoldot fizetett, de meghagyta a *censuson* alapuló hagyományos sorozást is.¹⁵ Az újonnan sorozottak társadalmi helyzetük alapján a nincstelen városi *proletarii* soraiból kerültek ki, akik eddig vagyoni osztályba sorolásuk hiánya miatt katonai szolgálatra nem voltak kötelezhetőek. Mellettük a kiszolgált veteránok is szívesen csatlakoztak Mariushoz. A rendszeresen fizetett zsold (*merces*), a hadizsákmány, a hazatérést követő földosztás reményében azonban a hadvezér személyéhez való ragaszkodás miatt újabb kliensi-patrónusi kötelékek alakultak ki.¹⁶ Ez a győzedelmeskedő hadvezér személyéhez való kötődés a hadjáratok után is megmaradt, mivel az *imperator* egyben konzuli tisztséget is betöltött. Ezáltal a magisztrátus hatalma a magánhadsereghez hasonló katonai támogatásnak köszönhetően jelentősen megnőtt. Ezzel egy időben a szenátustól való függése is csökkent. Így a római állam további sorsát a katonai támogatással rendelkező magisztrátusok határozták majd meg.¹⁷

1.3 A szövetségesek háborúja (i. e. 90–88)

Az ifjabb M. Livius Drusus i. e. 91-ben néptribunussá történő választása olyan folyamatot indított el Róma és itáliai szövetségesei (*socii*) között, amely véres háborúba torkollott. Ő annak a M. Livius Drusus

néptribunusnak a fia volt, aki Caius Gracchusszal szemben a populista túligérés politikájával igyekezett támogatást szerezni terve megvalósításához. A Liviusok családja a római arisztokrácia leggazdagabbjai közé tartozott részben hatalmas földbirtokai, részben pénzügyletei révén. Az ifjabb Livius Drusus i. e. 91-ben széles körű reformprogrammal lépett fel, amely a szövetségesek érdekeit is megfelelően képviselte. Drusus – akárcsak korábban C. Gracchus –, maga is megpróbált egyszerre több problémát kezelni, de a külsőségekben néppárti politika mögött a szenátus hatalmának megerősítési szándéka állt. Első lépésként i. e. 91-ben egy bíróságokról szóló törvényt fogadtatott el (*lex Livii iudiciaria*), amely visszaadta a szenátoroknak az állandó büntetőbíróságokban történő ítélkezés monopóliumát (a szenátus tagjainak létszámát megduplázza 300 új lovagrendű kinevezésével), valamint egy új bíróságot is felállított, amelynek a bírák jövőben előforduló korrupcióit kellett vizsgálnia, ami a bíróságok munkájában részt vevő polgárok mentelmi kiváltságát korlátozta.¹⁸ Ezt követően a népnek tetsző törvénykezésbe kezdett, ami agrár- és gabonaosztásra irányuló törvényekben nyilvánult meg (*lex Livii agraria*, *lex Livii frumentaria*). Emellett az eladósodott polgárok terheinek csökkentése érdekében dolgozott ki törvényt (*lex Livii nummaria*), amelynek értelmében csökkent réztartalommal (1/8 arányban) lehetett új pénzt kibocsátani. Az adóssok ezzel az új pénzzel fizethették ki régi adósságaikat, ami jelentős könnyebbséget jelentett számukra, ellenben a pénzkölcsönzéssel foglalkozó lovagok érdekeit súlyosan sértette. Drusus együttesen terjesztette a *comitia tributa* elé programját (*agraria*, *frumentaria*, *iudiciaria*) és sikerült is törvényjavaslatait megszavaztatnia. Ezen túl a reformok sürgősségét és szükségességét belátó szenátort is maga mellé tudott állítani. Ellenfelei mégis támadást intéztek ellene az i. e. 98-ban elfogadott törvény, a *lex Caecilia Didia de modo legum promulgandarum* alapján, amely megtiltotta, hogy a magisztrátus több, tárgyilag össze nem függő indítványt közös javaslatba foglaljon (*rogatio per saturam*).¹⁹ Mivel Drusus törvényei ilyenek voltak, megsemmisítették őket. Ekkor Livius Drusus olyan törvényjavaslatot dolgozott ki, amely az összes szövetségesnek (*socii*) a római polgárjog megadását javasolta. A szenátori rend érdekeit képviselő konzul (L. Marcius Philippus) megakadályozta a törvényjavaslat népgyűlés elé terjesztését. Ezt követően, amikor Drusus i. e. 91 októberében hazatért, klienseitől körülvéve leszúrták, majd néhány óra múlva elhalálozott. Halálával kitört a szövetségesek háborúja.²⁰

A következő évben 12 itáliai szövetséges nép (közéjük tartoztak a picének, a marsusok, a paelignusok, a vestinusok, a marrucinusok, a hirpinusok, a samni-

sok, az apuleiak, a lucanusok és a campanusok) egy föderációt hozott létre Rómával szemben, amelynek fővárosát a paelignus Corfiniumban hozták létre és Italicának nevezték el. A felkelésben részt vevők nem akartak mást, mint osztozni annak a birodalomnak a kormányzásában, amelynek létrehozásában maguk is fontos szerepet játszottak. Ennek egyik fontos alapfeltétele pedig a római polgárjog megszerzése volt. A helyzet Róma számára súlyos veszélyekkel járt, hiszen saját légióihoz hasonló harcmodorú, hatalmas létszámú hadsereggel (az itáliaiak háromszoros túlerőben voltak) találta magát szemben. A felkelők minden római ellenségnek tekintettek, így nőket, gyermekeket sem kímélve mindenkit lemészároltak. Sikereik eredményeként Róma már i. e. 90-ben elkezdte megadni az egyes itáliai népeknek (hogy megossza egységüket) a római polgárjogot (*lex Iulia de civitate latinis et sociis danda*). Majd folytatva ezt a törekvést, a *lex Calpurnia de civitate sociorum* a katonai parancsnokok számára lehetővé tette, hogy a szövetségeseknek katonai szolgálataik ellentételezéseként római polgárjogot adjanak. Végül miután a rómaiak több csatát is megnyertek, két év öldöklés után elvesztették a háborút, amelynek eredményeként i. e. 89-ben a *lex Plautia Papiria de civitate sociis danda* megadta a római polgárjogot valamennyi a Pó folyótól délre, Itáliában élő szabad személy számára.²¹

A kiterjesztett római polgárjog azonban újabb problémákat vetett fel, s a *nobilitas* ezúttal sem állt a helyzet magaslatán. Az új polgárok tömegeit ugyanis valamelyik választókerületbe, *tribusba* kellett volna beosztani. A szenátusi arisztokrácia azonban érdekeit féltve először csak három *tribusba* engedte volna az új polgárok ezreit besorolni, majd ezt követően a meglévő 35 mellé nyolc új *tribus* létrehozását javasolták. Ezzel a szövetségesekből kikerülő polgárok csak a népgyűlések szavazatainak egynegyedét adhatták volna. Ez a lecsökkentett politikai szerep újabb tiltakozást váltott ki, ezért P. Sulpicius Rufus néptribunus törvénye (*lex Sulpicia de novorum civium libertinorumque suffragiis*) i. e. 88-ban vissza is vonta ezt a korlátozást, s lehetővé tette a bármelyik *tribusba* történő besorolást.²²

A másik nehézség a régi, sokféle szövetséges intézmény egységesítéséből származott. A megoldást a *fundificatio* jelentette az egységes itáliai „alkotmányos” berendezkedés felé. Ez egyfelől megszüntette az egyes városok régebbi intézményi rendszereit, másrészt Rómától kértek és kaptak új, egységesebb közigazgatást. A városokban csaknem mindenütt megjelent a régi tisztviselőket helyettesítő *quattuorviri collegiuma*. A városokat ettől kezdve *municipes*nek kezdték el nevezni.²³

A római elit éretlen politikai gondolkodását mutatták az események. Ugyanis teljesen feleslegesnek

bizonyult a későbbiekben a római polgárjogról történő alkudozás, amikor a gyakorlatban csak kevés polgár vette a fáradságot, hogy a félszigetet átutazva Rómában is gyakorolhassa polgárjogát. A volt szövetségesekkel való szembe fordulás azonban így elvezetett az első polgárháborúhoz, amelyet több is követ majd, elvezetve majd a köztársaság megszűnéséhez.²⁴

2. Sulla alkotmányjogi reformjai

Lucius Cornelius Sulla a patriciusi *nobilitas*hoz tartozott, családja azonban nem rendelkezett jelentős vagyonnal, sőt felmenői már generációk óta nem töltöttek be jelentős politikai tisztségeket, így például *consulit* sem. Sulla az illusztris Cornelia *gens* tagjaként közéleti karrierjét i. e. 107-ben – 30 évesen – Marius parancsnoksága alatt *questor*ként kezdte. A numidiai háborúk során kitüntették, ennek köszönhetően a következő évben Marius követként küldte Bokkhuszhoz, Mauretánia királyához, hogy rávegye a rómaiak fő ellenségének tekintett Iugurthával kötött szövetségének felbontására. Ugyancsak ő volt az, aki i. e. 105-ben sikeresen tárgyal és részt is vett Iugurtha elfogásában. Ezt követően i. e. 93-ban *praetor*rá választották, majd hivatali évét követően Cilicia provincia kormányzója lett. A szövetségesek elleni háború idején sikeres katonai szerepet játszott, főként a szamnizok ellen. Eddigi sikereit főként katonai tehetségének köszönhetette. A szövetségesek elleni háborút követően i. e. 88-ban – 50 éves korában – Q. Pompeius Rufusszal együtt konzullá választották. Sikeres politikai karrierjét nagymértékben elősegítette házassága, amelynek révén az egyik nagy befolyással rendelkező római családdal, a Caecilii Metellivel került rokonságba. Ettől fogva az i. e. 79-ben történő visszavonulásáig meghatározó szereplője lett a római közéletnek.²⁵

2.1 Sulla az optimaták vezetője

Sulla Capuaban készült a Keleten folytatott háborúkra, amikor i. e. 88-ban értesült, hogy helyette Mariust nevezték ki hadvezérnek. Gyors döntést hozva őt légióját visszafordította és Róma ellen vonult, hogy a személyét ért sérelmet megtorolja. Számos küldöttség érkezett Rómából, hogy szándékait megváltoztassák, mindhiába, mert ostrom alá vette a várost. Fő célja Marius és híveinek legyőzése volt, s ennek érdekében attól sem riadt vissza, hogy római légiókat vezetve magát Rómát ellenséges városnak tekintse. A római lakosság többnyire szimpátiával fogadta, az ellenálló városrészeket felégette, és tömeges kivégzések követték Rómába érkezését. A szenátus Sulla ké-

résére *senatus consultum ultimum*ot bocsátott ki, így ellenfelei *hostes*nek, ellenségnek lettek nyilvánítva.²⁶ Mivel Sulla konzulként, másik konzultársával szövetségben fordult Róma ellen, katonai akcióját a szenátus törvényesítette. Mariust a római nép ellenségének nyilvánította a szenátus, határozatát azzal indokolva, hogy lázadást szított, ami a konzulokkal szembeni fegyveres ellenálláshoz vezetett, és rabszolgákat is felhívott az ellenállásra felszabadítást ígérve számukra. A szenátus döntése lehetővé tette, hogy bárki, aki találkozik velük, büntetlenül megölhette őket, illetve vagyonukat elkobozták. Marius csak a véletlen szerencséinek köszönhetően tudott elmenekülni, hogy Africa provinciába visszavonulva régi veteránjai körében nyerjen védelmet. Sulla parancsnokságát a Keleti tartományban folyó háborúk miatt a római légiók élén megerősítették, Mariusnak és szövetségesének, P. Sulpicius Rufus néprömbösnek az intézkedéseit pedig megsemmisítették. Így Sulla néhány évre ismét elhagyta Rómát, hogy a Mithridatész elleni háborút megvívja. Rómából való elindulása előtt megkísérelte befolyását érvényre juttatni az új konzulok megválasztása során, de ez csak részben sikerült, mivel az egyik konzul későbbi legerősebb ellenfeleinek egyike, L. Cornelius Cinna lett.²⁷

Cinna konzultársa és a szenátus tiltakozása ellenére újra elfogadtatta Sulpicius Rufus korábbi törvényeit, amelyek a régi szövetségeseket a 35 *tribus* valamelyikébe sorolták.²⁸ A szenátus erre Cinnát megfosztotta konzuli méltóságától és halálra ítélte (ezzel a döntésével a szenátus ismételen is megsértette a *mos maiorum*ot). Cinna azonban támogatást kapott a szövetségesek részéről és Marius is visszatért Itáliába. Cinna és Marius szövetséget kötve i. e. 87-ben csapataikkal körbezárták Rómát, majd a szenátus által ellenük küldött csapatokat visszaverve, a várost kiéheztetve azt elfoglalták. Ugyanazt tették, mint korábban Sulla, ellenfeleiket lemészárolták, illetve közellenségnek nyilvánították őket. Ezt követően Mariust és Cinnát az i. e. 86. év konzuljaivá választották, de röviddel Marius hivatalba lépése után (7. konzuli megbízatása!) életét vesztette. Cinnát még további két évre (i. e. 85. és 84.) is megújították tisztségében, majd i. e. 83-ban Cinna a *comitia centuriata* összehívása nélkül hivatalában konzultársát (Cn. Papirius Carbo) is megújította. Ezt követően i. e. 82-ben C. Marius, Marius fia töltötte be a *consuli* tisztséget. Cinna kormányzása alatt az egyik legfontosabb feladat az újonnan római polgárjogot nyert itáliaiak, a régi szövetségesek *cen-sus*ának elkészítése és választási névjegyzékbe vétele volt. A szövetségesek elleni háború miatt megromlott gazdasági helyzet növelte az eladósodottságot, ami pénzügyi válságot eredményezett. Így Cinnának a római fizetőeszközök vásárlóerejének megőrzését is biztosítani kellett.²⁹

Ez idő alatt Sulla Görögországban és Ásiában győzelmet győzelemre halmozott. Mivel Rómában pozíciói jelentősen romlottak, igyekezett minél hamarabb békét kötni Mithridatész pontosi királlyal. Mithridatész a Sulla által felajánlott tekintélyes összeg fejében hajlandó volt az általa a háború megkezdése óta elfoglalt területeket visszaadni a rómaiaknak. Ezzel egy időben Sulla a provinciákra súlyos adót vetett ki, majd i. e. 83 tavaszán csapataival megérkezett Itáliába. A *nobilitas* jelentős része kezdetben sem Cinna, sem Sulla táborához sem csatlakozott. Kivétel volt Cn. Pompeius, aki 23 évesen saját vagyonából három légiót is felszerelt és Sullához csatlakozott. Ennek ellenére Sullának csak i. e. 82 őszére (csaknem két év alatt) sikerült helyzetét megszilárdítania Itáliában, s Rómát újra elfoglalnia. Csapataival bevonult Rómába, ezzel megsértette a *pomerium* fegyveres erővel való átlépésének régi köztársasági tilalmát.³⁰

2.2 Sulla diktatúrája (i. e. 81–79)

Miután i. e. 82 novemberében Sulla katonai erővel megszállta Rómát, számos közjogi nehézséget kellett megoldania. Mivel a megválasztott két konzul halott volt, a szenátusnak először *interrexet* kellett választania, aki öt napig *imperiummal* rendelkezve összehívhatta a *comitia centuriatát*, hogy a következő konzulokat megválassza.³¹ Így Sulla elhagyta Rómát, s távollétében a szenátus fejét, Lucius Valerius Flaccust választották meg *interrexnek*.³² Ezt követően azonban a *consulok* megválasztása helyett, akik ha majd a szenátus is jónak látta volna, *dictátort* nevezhettek volna ki, Valerius Flaccus a korábbi római alkotmánytörténetben szokatlan módon (Sulla sugalmazására) új megoldást választott azzal, hogy a *consulok* megválasztása nélkül rögtön egy olyan törvényjavaslatot terjesztett a *comitia* elé, amely Sulla *dictátorrá* történő megválasztását javasolta. A *comitia centuriata* megszavazta a javaslatot (*lex Valeria de Sulla dictatore*), és e törvény alapján i. e. 82-től kezdődően Sulla a *dictator legibus scribundis et rei publicae constituendae* címet viselhette. A döntés elfogadásánál jelentős tényező lehetett, hogy Lucius Valerius Flaccus annak a tekintélyes római családnak volt a feje, amelyik évszázadokkal korábban a köztársaság megalapításánál szerzett tekintélyt parancsoló érdemeket. Sulla, hogy a köztársasági értékek iránti elkötelezettségének tanúbizonyosságát adja, *dictátorrá* történő megválasztását követően helyettesül *magister equitum* tisztségre nevezte ki L. Valerius Flaccust. Sulla diktatúrája nem csak a kinevezésének körülményeiben, hanem időtartamában is jelentősen eltért a hagyományos köztársasági diktatúrától. Sulla a törvények meghozása és a köztársaság rendjének helyreállítása céljából kapta meg a diktatori méltó-

ságot, méghozzá időkorlátozás nélkül. A törvények hozatalára való feljogosítás a XII táblás törvények összeállítására felállított *decemvirek* hatalmához volt mérhető, azzal, hogy a köztársasági alkotmányt is megváltoztathatta. Ezzel Sulla számára minden hatalmat megadtak, Itália határait módosíthatta, provinciákat szervezhetett (*Gallia, Cisalpinga*), magisztrátusokat nevezhetett ki, *censust* tarthatott, valamint a *pomerium* határait is módosíthatta. Hatalmát sem a városon belül, sem azon kívül nem korlátozhatta sem a *tribunusi intercessio*, sem a *provocatio ad populum*. Ráadásul annyi időre kapott hatalmat, amennyi a cél eléréséhez szükségesnek látszott. Továbbá a diktatori tisztség mellett más magisztrátusi tisztségeket is betölthetett, anélkül hogy diktátorságáról le kellett volna mondania (így i. e. 80-ban másodszor is *consuli* tisztséget is viselt). A világi hatalom mellett vallási tekintélyt is igyekezett a maga számára biztosítani azzal, hogy bármikor *auspicatiót* kérhetett. A fentiekén túl a Felix (Boldog) melléknevet is felvette, ami arra utalt, hogy Fortuna és Vénusz, a római népvédelmű istennők kegyeltje is egyben.³³ Az elnevezésen, valamint a külsőségeken (24 liktor kísérte) túl így a sullai diktatúra egyetlen elemében sem hasonlított a köztársasági diktátorsághoz, amelyet a 2. pun háború óta gyakran alkalmaztak a rómaiak. A gyakorlatban Sulla diktatúrája egy tiszta monarchikus berendezkedés volt köztársasági formások közé helyezve. Ennek ellenére hatalmát sohasem használta fel, hogy királlyá kiáltassa ki magát. Kormányzása alatt mindig ügyelt arra, hogy a szenátus dominanciáját fenntartsa, elhárítva mindazokat az akadályokat, amelyek immár több mint fél évszázada háttérbe szorították azt. Egyik első intézkedése a diktatori kinevezése előtti, még *proconsuli* minőségében hozott döntéseinek visszaható hatállyal történő legalizálása volt (*lex Cornelia de proscriptione*).³⁴ Ennek következtében a *proscriptiók* törvényessé váltak, az elkobzott vagyonok megszerzőinek pedig tulajdonjogot biztosított.³⁵

2.3 A sullai alkotmány

Sulla diktátorként lehetővé tette a nép számára, hogy konzulokat válasszon (M. Tullius és Cornelius Dolabella), de diktatori minőségében hatalma a konzulok felett álló volt. A köztársaság rendjének helyreállítása céljából választotta meg magát diktátorrá, s ezt a hatalmát a magisztrátusok hatalmának újrászabályozására, a szenátus megerősítésére, a politikai karrier jogi szabályozására fel is használta.³⁶

2.3.1 A magisztraturák újjászervezése

A magisztrátusok számát egyrészt növelte, másrészt jogköreiket újrászabályozta. A polgárháborúk, a

megtorlások és a *proscriptiók* következtében a szenátus tagjainak létszáma jelentősen lecsökkent. A szenátorok kinevezése érdekében az i. e. 180-tól az egyes magisztraturák betöltésének feltételeit szabályozó *lex Villia annalist* is meg kellett újítani. Sulla törvénye i. e. 82-ben (*lex Cornelia de magistratibus*) előírta, hogy 29 éves kor előtt a *questori* tisztséget betölteni nem lehet. A *questorság* előfeltétele volt a *praetorrá* történő megválasztásnak, amelyre legkorábban a jelölt 39 éves korában kerülhetett sor. Konzullá csak *praetorságot* viselt római polgárt lehetett megválasztani, legkorábban 42 éves korában. Az egyes tisztségek betöltése között legalább két évnek kellett eltelnie.³⁷ A *questorok* számát 8-ról 20-ra emelte (*lex Cornelia de questoribus XX creandis*), így is elősegítve az elhalálozás miatt megürült szenátori helyek betöltését. A *praetorok* száma a Sullát megelőző időkben 6-ra nőtt a *quaestiones perpetuae*, az állandó büntetőbíróságok szervezése miatt. Sulla számukat 6-ról 8-ra növelte (*lex Cornelia de praetoribus octo creandis*), a megtartott *praetor urbanus* és *praetor peregrinus* tisztség mellett 6 magisztrátust az állandó bíróságok szervezésével bízott meg, akik egyben a felállított bíróságok elnökei is voltak.³⁸ A közbűncselekmények rendszerét is megújította: a provinciákban elkövetett pénzügyi zsarolások, visszaélések körében elkövetett cselekményeket (*questionis de repetundis*) az i. e. 81-ben hozott *lex Cornelia de repetundis* szabályozta.³⁹ A köztársasággal történő visszaéléseket (*de peculatu*) a *lex Cornelia de peculatu*; a választási visszaéléseket (*de ambitu*) a *lex Cornelia de ambitu* törvények szabályozták.⁴⁰ A népfelkelés elleni bűncselekményekről (*de maiestate*) a *lex Cornelia de maiestate*; a pénz- és a végrendelet-hamisításokról, és a hamisított pénzek használatáról (*de falso*) szankcionálható a *lex Cornelia de falsis*; a mérgezésekről és a szervezett bandák által elkövetett gyilkosságokról (*de sicariis et veneficiis*) a *lex Cornelia de sicariis et veneficiis* rendelkeztek i. e. 81-ben.⁴¹ A provinciák szervezése tekintetében nem történt változás. Sulla azonban törvényben rögzítette (i. e. 81-ben *lex Cornelia de provinciis ordinandis*) a tartományi helytartók jogait és kötelezettségeit.⁴² A helytartókat, akik *imperiumok* alapján provinciai *edictumok*at is kibocsátottak, az általuk kinevezett helyetteseik (*legati*) és a melléjük beosztott *questorok* segítették a törvénykezési kerületekre (*conventus*) osztott provincia polgári és katonai, valamint pénzügyi igazgatásában.⁴³ A *praetorok* számának növelése egyben lehetővé tette a növekvő létszámú provinciák promagisztrátusokkal (*proconsules*, *propraetores*) történő ellátását is.⁴⁴ Ezt Pólay Elemér véleménye szerint Sulla törvénye akként szabályozta, hogy a *praetorok* hatásköreiket két egy-egy esztendő idõtartamra kisorsolták. A sorsolások közül az első a *praetor* hivatalba lépése után (kivételesen előtte,

de akkor is a megválasztása után), míg a második a hivatali év folyamán, de még annak letelte előtt történt. Az első sorsolás a magánjogi *iurisdictióra*, vagy a büntetőbíróságok elnökségére, míg a második a tartományi helytartói hivatal betöltésére irányult úgy, hogy a *praetor* római hivatali évének befejezése után egyenesen a részére már az év folyamán kisorsolt tartományba távozhattott mint promagisztrátus, a helytartói tisztség ellátására.⁴⁵

2.3.2 A szenátus megerősítése

Egyes becslések szerint csaknem 200 szenátor vesztette életét a polgárháborúk következtében. Sulla a köztársasági hagyományoktól eltérően nem a koalícióval való 300 főre történő kiegészítést választotta, hanem 600 főre emelte a szenátus létszámát.⁴⁶ Diktátorként a *lectio seannust*, a szenátorok névjegyzékének összeállítását is maga végezte el. Ez korábban a *ensor* jogköre volt, de Sulla hivatkozhatott egy i. e. 3. századi előzményre, amikor is i. e. 216-ban M. Fabius Buteo diktátor a pun háborúk során, különösen a Cannae-i csatában elhunyt szenátorok miatt maga végezte el a szenátori névjegyzék összeállítását.⁴⁷ Sulla és a pun háborúk kora között nem volt túl sok hasonlóság, mindenesetre a fenti esetre történő sulalai hivatkozás jól érzékelteti azt a szándékot, hogy eljárásának törvényességét történelmi előzményekkel is alátámassza. Sulla elsőként saját megbízható, hűséges és kipróbált embereivel 300-ra egészítette ki a létszámot, majd újabb 300 szenátort nevezett ki a lovagi rend elitje köréből. Ezzel egy időben a lovagokat kizárta az állandó büntetőbíróságok tagjainak sorából, az ítélkező tanácsokat pedig a szenátus kontrollja alá rendelte.⁴⁸

2.3.4 A tribunus plebis hatalmának meggyengítése

Az i. e. 82-ben hozott *lex Cornelia de tribunicia potestate* három a *tribunus plebis* jogállását korlátozó előírást is tartalmazott. A törvény értelmében a *tribunus plebis*-nek meg kellett szereznie a szenátus jóváhagyását, mielőtt a törvényjavaslatát a *comitia* elé terjesztette volna. Ez a rendelkezés egy Sulla által már az első konzulása idején Q. Pompeius Rufusszal közösen előterjesztett törvényjavaslat elfogadtatása volt. Egy további rendelkezése a néptribunus *intercessiójének* lecsökkentését jelentette, amely ettől fogva csak *ius auxilium*ot biztosított számára, vagyis azt a lehetőséget, hogy a magánszemélyeknek védelmet nyújthattak az *imperiummal* rendelkező magisztrátusok túlkapásaival szemben. Végül azok a római polgárok, akik *tribunus plebis* tisztséget töltöttek be, automatikusan kizárták magukat a *curullisi* tisztségekből. Ez gyakorlatilag az érintett személyek további politikai karrierének végét is jelentette. Így megállapíthatjuk, hogy Velleius Paterculus találó megfogalmazásának

megfelelően a néptribunusság nem volt többé más, mint üres maszk (*imago sine re*).⁴⁹

Sulla kitűzött feladatait megvalósítottak ítélve az i. e. 78-as év konzuljainak megválasztását követően, feltehetően i. e. 79 júliusában lemondott diktátorságáról, miután a neki felajánlott *consuli* tisztséget is visszautasította. Ezt követően ismét magánszemély (*homo privatus*) lett, és visszavonult Campaniába, a Cumaeben álló villájába, ahová csak veterán katonái követték. Lemondása egyenes következménye volt az általa szigorúan követett köztársasági hagyományoknak, miszerint a diktatori megbízatás (ami új törvények kidolgozásában és az államszervezet átszervezésében állt) a kitűzött célok elérésével megszűnik. Így Sulla diktatúrája nem egy monarchia irányába tett elbukott kísérletnek tekinthető, hanem egy kivételes időszaknak, amely a köztársasági intézmények megerősítésére irányult. Lemondásával a hatalmat visszaadta a római *nobilitás*nak. Tekintélyes életműve azonban nem maradt fenn hosszú ideig. A néptribunusi jogköröket i. e. 70-től visszaállították, a szenátus igazságszolgáltatási monopóliumát meg kellett, hogy ossza a lovagokkal. A későbbiekben csupán büntetőjogi törvénykezése bizonyult tartósnak.⁵⁰

3. Pompeius (i. e. 82–49)

A szenátori arisztokrácia bizalmi embere az ambíciózus Cneius Pompeius Strabo éveken keresztül a római köztársaság meghatározó személyisége volt. Hatalmát azonban nem tudta felhasználni arra, hogy a római társadalom számára elengedhetetlenül szükséges reformokat végigvigye. Közéleti pályafutását három nagyobb periódusra oszthatjuk. Első időszakát az egysúlyra törekvő politikája jellemezte (i. e. 82–70); második szakaszában rendkívüli hatalommal rendelkezett (i. e. 67–61), végül a hatalom megosztására kényszerült, ami a bukásához is vezetett (i. e. 60–49).

3.1 Pompeius mérlegpolitikája

A *nobilitas* köreibbe nem túl régen került család lezármazottjaként az apja által kiépített hatalmas klientúrával a háta mögött i. e. 83-ban, 23 éves korában magánhadseregével Sullához csatlakozott, aki Pompeiust anélkül, hogy korábban bármilyen magisztrátusi tisztséget is betöltött volna, tehát *homo privatus*ként, *imperium proconsulare*val ruházta fel (*privatus cum imperio*).⁵¹ *Propraetorként* először Szicíliában szerzett érdemeket, ahol is i. e. 82-ben Marius ide visszahúzódó hívei (marianisták) felett aratott fölényes katonai győzelmet. Ezzel a tetteivel Sulla egyik jelentős támogatója lett Crassus, Metel-

lus és Lucullus⁵² mellett. Ezt követően (i. e. 81–80) Africa provinciában harcolt a marianisták ellen, ahol katonai teljesítményét elismerve a Magnus (Nagy) címmel ruházták fel (ezt a címet Nagy Sándor óta senki sem viselte). Ekkor, 26 éves korában afrikai győzelmének elismeréseként a szenátus diadalmenetet engedélyezett számára. Három évvel később, i. e. 77-ben még mindig egyszerű magánszemélyként ismételten kivételes *imperiummal* (*imperium proconsulare*) ruházták fel, hogy a Marius hívének számító Sertoriust Hispaniából kiűzze. *Imperiuma* nem korlátozódott a számára kijelölt provinciára, hanem azon túl is érvényesült, és időbeli korlátai sem voltak. Így helyzete valójában egy katonai monarchiára emlékeztetett. Pompeiusnak csak súlyos nehézségek során sikerült legyőznie Sertoriust, így csak i. e. 71-ben tért vissza Itáliába, a Spartacus-féle rabszolgafelkelés (i. e. 73–71) utolsó csírait Etruriában ő fojtotta el.⁵³

Pompeius M. Licinius Crassusszal még i. e. 71-ben megállapodtak abban, hogy együtt jelöltetik magukat a következő év konzuli választásaira. Mindkettőjük pályázása sértette a Sulla által felállított *cursus honorum*ra vonatkozó szabályokat. Crassus *praetorsága* óta alig fél év telt csak el (a szükséges két év helyett), Pompeius pedig 34. életévét alig betöltve a *cursus honorum* körébe tartozó magisztraturák akármelyikének a gyakorlása nélkül lett konzuljelölt. Esélyeit növelte Crassus presztízse, amit a Spartacus-féle rabszolgafelkelés leverése során szerzett, valamint az, hogy jelentős vagyona lévén pénzügyletei során kapcsolatba került a *nobilitas* számos tagjával. Pompeius a maga részéről nagy népszerűségnek örvendett, amit széles körben elismert katonai tehetségének köszönhetett elsősorban, ezen túl a lovagrend támogatását is élvezte. Ezek után a szenátus kénytelen volt törvényesnek nyilvánítani jelöltségüket. Mindkettőjüket *consullá* választották i. e. 70-re, s rögtön elkezdték választási ígéreteik valóra váltását. A római nép óhajának megfelelően hatályon kívül helyezték (*lex Pompeia Licinia de tribunicia potestate*) Sulla törvényeit a *tribunus plebis* jogkörének korlátozásáról. Korábban (i. e. 75-ben) már megszüntették Sulla rendelkezését a néptribunusok politikai karrierjének korlátozása vonatkozásában (*lex Aurelia de tribunicia potestate*), most teljes egészében visszaálltak az i. e. 82. előtti jogaik. Konzulságuk másik jelentős törvénye a L. Aurelius Cotta prétor által előterjesztett új bírósági törvény (*lex Aurelia iudiciaria*) volt, amely megszüntette a szenátoroknak azt a monopóliumát, hogy csak ők lehettek a bíróságok tagjai.⁵⁴ Az új bírósági törvény értelmében a bíróságok egyharmadát a szenátorok, egyharmadát a lovagok, további harmadát a lovagrendbe nem tartozó, de kellő vagyonnal rendelkező polgárok, a *tribuni aerarii* (az államkincstár alkalmazottai, akiket az első vagyoni osztályba tartozók közül választottak)

adták. Így 2/3-uk a pénzügyi elit, 1/3-uk a politikai elit köréből került ki.⁵⁵

Pompeius, aki pályájának elején Sulla feltétlen támogatója volt, konzuli hivatali ideje alatt számos Sulla idejében hozott reform hatályon kívül helyezését támogatta. Hosszú távú politikai programjának hiányát személyes ambíciói pótolták. Szerepe i. e. 70-re megerősödött, egyértelműen a római állam első személyisége lett, „*princeps rei publicae*”, ami kiváltotta az optimáták nemtetszését, így hamarosan új támogatók után kellett néznie, akiket az ellentétes politikai táborban talált meg.⁵⁶

3.2 Pompeius rendkívüli hatalma (i. e. 67–61)

A konzulása után 3 évvel (i. e. 67-ben) elfogadott törvény, a *lex Gabinia de bello piratico* értelmében minden korábbinál nagyobb hatalommal, *imperium infinitummal* ruházta fel a szenátus a Mediterráneum térségében, hogy a tengereket megtisztítsa a kalóztól. A kalózkodás, amely az i. e. 1. század elején Kréta térségéből indult, ekkorra már a teljes Mediterráneum térségét behálózta.⁵⁷ Ez komoly veszélyeket hordozott a római tengeri kereskedelem számára, s így elsősorban az ilyen jellegű tevékenységet folytató lovagok érdekeit sértette, sőt már Róma élelmiszer-ellátásának biztonságát is fenyegette. E törvény alapján Pompeiust *imperium proconsulare* illette meg 3 éven keresztül valamennyi tengeren, illetve a part menti területeken kb. ötven mérföldes (75 km) körzetben.⁵⁸ Az *imperiuma* alá került területekbe Itália is beletartozott (tartományi helytartói hatalom korábban nem érvényesülhetett Itália vonatkozásában), s így Rómát is ellenőrzése alá vonta. A törvény felhatalmazása alapján a kalózkodás felszámolása érdekében az államkincstárt korlátlanul felhasználhatta, 500 hajót és 20 légiót (120 000 katonát és 50 000 fős lovasságot) helyeztek a parancsnoksága alá. Ezen túl 24 prétori rangú *legatus* is kinevezhetett. Ez utóbbi a szenátus hatalmának gyengülését mutatja, hiszen korábban a promagisztrátusok kinevezése jogkörét képezte, akik az adott provinciában egyben *legatusai* is voltak a római államnak. A szenátus a kezdetektől fogva szinte egyhangúan ellenezte az Aulus Gabinius néptribunus által a *comitia* elé terjesztett törvényjavaslatot (csak Julius Caesar⁵⁹ vette védelmébe), ennek ellenére a törvényt elfogadták.⁶⁰ A kapott hatalommal élve Pompeius pár hónap alatt felszámolta a kalózkok fészkeit a térségben.

A következő évben (i. e. 66-ban) C. Manilius néptribunus javaslatára elfogadott törvény, a *lex Manilia de imperio Cn. Pompei, imperiummal* ruházta fel Pompeiust Asia provincia tekintetében. A törvény értelmében *imperiuma* alapján háborút folytathatott Mithridatész ellen, valamint joga volt a római nép

nevében szerződést kötni. A törvényt Caesar mellett Cicero is támogatásáról biztosította, aki a *lex Manilia* kapcsán Pompeiust dicsőítő beszédet mondott katonai zsenijét, erényeit és szerencsével járó karrierjét kiemelve. Pompeius négy év alatt a Kelet uraként a szenátus segítségével nélkül békét teremtett a térségben. Mithridatész legyőzésével a görögök ellenszenva a rómaiakkal szemben csökkent, új provinciák szervezésére is lehetőség nyílt, valamint a keletről származó arany jelentős mértékben gazdagította a római kincstárat, amely Pompeiusnak köszönhetően 50%-kal növelni tudta bevételeit.⁶¹

Ezzel Pompeius hatalmának csúcsára érkezett. Amikor az i. e. 61-ben visszatért Rómába, mindenki azt várta tőle, amit Sulla tett, vagyis, hogy a légiói élén fog oda bevonulni. Pompeius azonban abban a meggyőződésben, hogy *princeps* tekintélye elegendő lesz, elbocsátotta katonáit. Rómában azonban egy a sikereire irigy és rosszindulatú szenátus fogadta, amely megtagadta a provinciák átszervezése terén hozott intézkedéseinek utólagos jóváhagyását, sőt ezen túl Pompeius kiszolgált katonáinak, veteránjainak földhöz jutási igényét is elutasította. Légióit elbocsátva Pompeius elvesztette állami főhatalmát. Ettől kezdve Caesarral kellett majd osztozkodnia politikai befolyása megtartásának érdekében.⁶²

3.3 Hatalommegosztás és Pompeius bukása (i. e. 60–49)

Ami egy személy számára elérhetetlen hatalom volt, azt megosztották három személy között. Az első triumvirátus i. e. 60-ban titokban létrejött Pompeius, Crassus és Caesar között. Pompeius tekintélyét és vagyonát, Licinius Crassus a pénzügyi csoportok, elsősorban a lovagrendű *publicanusok* támogatását, míg Caesar a jövőbe vetett reményeit adta a szövetséghez. Az első triumvirátus a szenátus hatalmával, a római köztársasági alkotmánnyal szemben jött létre.⁶³ Ez utóbbit ekkor elsősorban Cicero és az ifjabb Cato (Cato Uticus) képviselte. Fontos hangsúlyozni, hogy eltérően a második, később létrejövő triumvirátustól, Pompeius, Crassus és Caesar szövetsége politikai szövetség volt, nem pedig egy magisztrátusi testület.⁶⁴

Az első triumvirátus megkötése egyben megállapodást jelentett a három személy között a jövőbeni politikai célkitűzéseik egyeztetése vonatkozásában. Így Caesart két szövetségeseinek támogatásával i. e. 59-ben *consullá* választották, aki hivatali éve alatt eleget tett a vele szemben megfogalmazott elvárásoknak. Egy agrártörvényt fogadtatott el Pompeius veteránjainak földhöz juttatása céljából (*lex Iulia agraria*), majd jóváhagyta Pompeiusnak a keleti provinciák átszervezése érdekében hozott döntéseit

(*lex Iulia de actis Cn. Pompei confirmandis*), valamint egyharmaddal csökkentette Asiában a *publicanusok* által fizetendő, az államnak járó összeget (*lex Iulia de publicanis*).⁶⁵ Caesar konzulása alatt két alkalommal is ellentétbe került a szenátus érdekeivel. Elsőként akkor, amikor új törvényt fogadtatott el a tartományi helytartók visszaéléseit szankcionálandó (*lex Iulia de pecuniis repetundis*), egyúttal szigorú pontossággal meghatározta a tartományi helytartók kötelezettségeit; másodszer akkor, amikor csökkentette a szenátus befolyását az ilyen ügyeket tárgyaló büntetőbíróóságokban.⁶⁶ A néppárt támogatását egy nagylelkű földosztással egybekötött agrártörvénnyel igyekezett megnyerni (*lex Iulia agraria Campana*), amely során az itáliai Campaniában 20 000 római polgárt juttatott földhöz. Ez ugyan az i. e. 70-ben tartott *census* alkalmával számba vett 910 000 római polgárhoz képest elenyésző szám volt, ennek ellenére nem sorshúzással lehetett birtokba lépni, hanem a kedvezményezettek a háromgyermekes *paterfamiliasok* voltak.⁶⁷ A konzulását követő évben promagisztrátusként a két galliai tartomány (Gallia Cisalpina és Gallia Transalpina) helytartói tisztségét kapta meg öt évre szólóan. Ez szabad kezét biztosított számára a barbár Gallia vonatkozásában is, hogy azt meghódíthassa, ami személyéhez ragaszkodó légiókat, tekintélyt, pénzt eredményezhetett számára.⁶⁸

Pompeius is kapott némi elégtételt az őt ért sérelmekért azzal, hogy Róma város élmezésének felelőségéért (*cura annonae*) nevezték ki i. e. 57-től kezdődően öt évre, korlátlan *proconsuli imperiummal* felruházva a cél elérésének biztosítása érdekében. Ez tekintélyt parancsoló hatalmat eredményezett számára, hiszen Róma élmezése, illetve kiéheztetése függött tőle. A későbbiekben ezt a jogkör a császárok éppen ezért maguknak tartják majd fenn. A triumvirátust i. e. 56-ban Luccában megújították, amelynek értelmében Caesart további öt évre meghosszabbítják *proconsuli* tisztségében Galliában. Crassus és Pompeius az i. e. 55. évre együtt jelöltették magukat *consulnak*, a tisztséget meg is szerezték. Hivatali évük lejártával Crassust, mint a Syria provincia élére kinevezett promagisztrátust a parthusok elleni hadjáratok vezetésével bízták meg (ahol egy súlyos vereséget hozó csatában i. e. 53-ban életét is veszti), Pompeiust pedig Hispaniába nevezték ki helytartónak.⁶⁹

Az egyensúlyi helyzet nem tartott a triumvirátus végéig sem, mivel Crassus halála után Pompeius ahelyett, hogy visszatért volna Hispaniába, *proconsuli imperiumát* megtartva Rómában maradt. Ez a sullai alkotmányreformok óta azt jelentette, hogy *imperium militiae*-vel is rendelkezett, ami Itáliában kizárt lett volna. Ezen túl saját helyettesítésére *legatust* küldött Hispaniába (a *legatus*, vagyis megbízott, kiküldött kinevezése szintén császári jogkörre válik a később-

biekben). Caesar távollétét kihasználva Pompeius i. e. 52-ben a szenátus támogatását kihasználva egyedül jelöltette magát *consulnak* úgy, hogy a *cura annonae*-t és a *proconsuli imperiumot* is megtartotta, amellett, hogy ez utóbbit i. e. 45-ig meg is hosszabbította. Az egyes tisztségek viselése önmagában is törvénytelen volt, ráadásul ezek kumulálódtak is újabb jogszerűtlenséget megvalósítva.⁷⁰ Így i. e. 53-ban Pompeiust *consul sine collega* választották meg.⁷¹ Ezek után a Pompeius és Caesar közötti ellentétek olyan pontra jutottak, amikor a kettejük közötti összecsapás elkerülhetetlenné vált. Mivel Pompeius és hívei minél előbb szerették volna, ha Caesar *homo privatus*ként tér vissza Rómába, mindent megtettek *proconsuli* tisztségéből való leváltása érdekében. Caesar tisztában volt vele, hogy ez politikai karrierjének végét is jelentette volna. Ezért i. e. 49-ben ismét konzullá jelöltette magát az i. e. 48-as évre, tartományi helytartói tisztségének megtartása mellett. Ezt minden további nélkül megtehetette, hiszen legutóbbi konzuli hivatali éve óta 10 év már eltelt, s emellett Pompeius *consul*sága idején i. e. 53-ban elfogadtak egy törvényt (*plebiscitum de petitione Caesaris*), amelynek alapján bárki anélkül jelölt lehetett, hogy Rómában tartózkodott volna. Ugyanakkor Pompeius i. e. 53-ban számos egymásnak is ellentmondó törvényt is megszavaztatott, így egyik törvénye (*lex Pompeia de provinciis*) előírta, hogy a provinciai helytartói és a Rómában betöltött magisztrátusok között 5 éves időtartamnak kell eltelnie, majd ismét elfogadtatta, hogy a jelöltséghez kötelezőn Rómában kell tartózkodni (*lex Pompeia de iure magistratum*), vagyis a hivatalra pályázó csak *imperium* nélküli magánszemély lehetett. Saját törvényének némileg ellentmondóan Pompeius konzulása idején meghosszabbította a szenátussal saját *proconsuli* kinevezését újabb öt évvel (*plebiscitum de imperio Cn. Pompeio et M. Crasso prorogando*). Ezen túl a politikai helyzet is Caesar érdekeivel szemben változott, mivel az i. e. 50. év *optimata* konzulja, C. Claudius Marcellus azt javasolta a szenátusnak, hogy Caesart váltsa le galliai *proconsuli* tisztségéből és rögtön küldjön a helyére egy új helytartót. Ekkor Caesar sikeresen megnyerve a szenátorok egy részének támogatását (a rossznyelvek szerint Gallia aranyának köszönhetően), a másik konzul támogatását (L. Aemilius Paulus) bírva az egyik néptribunuson (C. Scribonius Curion) keresztül vétőjogával megakadályozta C. Claudius Marcellus indítványát. Ezzel Caesar időt nyert, egyben arra a felismerésre jutott, hogy légióinak támogatását megőrizve kell második konzulását megpályáznia.⁷²

Ezt követően a szenátusban gyorsan követték egymást az események, egy *senatus consultum ultimum* i. e. 50-ben Pompeiust csapatok felállítására hatalmazta fel.⁷³ A szenátus i. e. 49-ben jóváhagyta a

Caesar leváltását szorgalmazó *consuli* indítványt, és Caesar egyik nyílt ellenségét, L. Domitius Ahenobarbust nevezte ki utódjául a galliai *proconsuli* tisztségre, így nem maradt volna más választása, mint hadseregét elbocsátani. Ekkor (i. e. 9. január 12-én) döntő lépésre határozta el magát, ugyanis légióival átlépte provinciájának és Itáliának a határát jelentő Rubicon folyót, és elkezdte a menetelést Róma felé. A szenátus és Pompeius elmenekült, de a döntő ütközetre hamarosan sor került i. e. 48-ban Pharsalosnál, ahol Pompeius vereséget szenvedett, majd Egyiptomban keresve menedéket meggyilkolták. Ezzel Caesar lett Róma egyedüli ura.⁷⁴

4. Caesar és utódai

A Caesarral kezdődő római államot az összecsapások legradikálisabb formája, a polgárháborúk állandósága jellemezte.⁷⁵ A korábban Pompeius és Caesar közötti háborúkat Pompeius és örökösei, valamint Caesar,⁷⁶ majd a köztársaságpártiak és Caesar örökösei közötti, végül Caesar örököseinek egymás közötti küzdelmei váltották fel.⁷⁷

4.1 Caesar diktatúrája

Pharsalosi győzelme (Kr. e. 48.) után Caesart i. e. 48-ban konzullá választották, majd i. e. 46-ban újabb 5 évre megújították, i. e. 45-ben elnyerte újabb 10 évre a „hivataltárs nélküli konzul” (*consul sine collega*) tisztét is. Konzulsága megtartása mellett előbb határozatlan időre, majd 46-ban 10 évre, végül 44-ben élethossziglan (*in perpetuam*) diktátorrá nevezte ki magát. Diktátorsága a hagyományos köztársasági elnevezést viselte (*dictator rei gerundae causa*), ennek ellenére sem időtartamában, sem kinevezési módjában, sem jogköreiből nem emlékeztetett a köztársasági intézményre. Ezekhez a kivételes hatalmat biztosító jogszabályokhoz járult a már i. e. 48-ban elnyert néptribunusi tisztsége, amely számára élete végéig tartó (i. e. 45-ben elfogadott *plebiscitum de tribunicia potestate Caesaris*) személyi sérthetlenséget biztosított. Övé lett a közérkölcök feletti felügyeletet jelentő *praefectus moribus* hivatala is, amely később cenzori tisztséggé bővülve a *lectio senatus* jogával ruházta fel. A népgyűlések hatáskörét szűkítette az a joga, hogy a magisztrátusok felére kötelező javaslatot tehetett.⁷⁸ Ehhez járult, hogy korábban (i. e. 63-ban) *pontifex maximus*sá is megválasztották, tehát több mint egy évtizede a hivatalos állami vallás vezetője is volt.⁷⁹ A példátlan hatalomkoncentráción túl Caesar a monarchia hivatalos és tartós elismertetését is megcélozta. Felvette az eladdig csupán az első királyra, Romulusra alkalmazott „haza atyja” (*parens patriae*)

címet, s hagyta, hogy a keleti despota-királyok példájára istenségnek kijáró tiszteletben részesítsék. Dinasztiaalapítási törekvése utal, hogy az elnyert „*imperator*” címét nevei közé felvette, így azt átörökíthetővé tette.⁸⁰

Intézkedései között szerepelt a szenátus létszámának 600-ról 900-ra történő felemelése. Az újonnan kinevezett szenátorok között hozzá hűségesebb embereket, elsősorban lovagi rangúakat, itáliai *municipiumok* polgárait, provinciabelieket (gallokat, hispániaiakat) és felszabadított rabszolgákat találunk. Intézkedései eredményeként a szenátus a római előkelők tanácsából az egész birodalmat képviselő intézménnyé lett. Ugyanakkor a szenátus elvesztette pénzügyi jogköreit a régi *praetorok* javára, és a tartományi helytartókat sem a *patres* testülete, hanem a *dictator* nevezte ki.⁸¹ Az egyes magisztrátusok hatalmát azzal igyekezett korlátozni, hogy számukat növelte. A *praetorok* létszámát 16-ra, a *questorokét* 40-re emelte (i. e. 46-ban *lex Iulia de magistratibus*). Ellenállásuk elméleti lehetőségét is kizárva gyakran személyesen jelölte őket tisztségre és nagyon gyakran csak rövid időre (konzult 3 hónapra, vagy akár egy napra is).⁸²

Annak ellenére, hogy i. e. 49 és i. e. 44 között a Pompeius megmaradt hívei ellen viselt harcok miatt gyakran távol volt Rómától – gyakorlatilag nem volt olyan év, amikor néhány hónapnál többet ott tartózkodott⁸³ – jelentős szociális és egyetemes érvényű törvénykezést vitt véghez.⁸⁴

Szociális törvényei között találhatjuk az adósságok befagyasztásáról és a kisebb összegű lakbérékről szólót (i. e. 46-ban *lex Iulia de mercedibus habitationem annuis*), az ingyenes gabonaosztásra irányulót (i. e. 46-ban *lex Iulia frumentaria*), illetve más nagyon széles kört érintő agrártörvényeket.⁸⁵

Egyetemes történeti szempontból nagy jelentőséggel bíró törvénykezése körében a római polgárjog nagy tömegű adományozását kell említenünk. Ennek keretében teljes Transpadania szabad népei latin jogból római polgárjogúakká lettek. Itália közigazgatását egységessé tette (i. e. 45-ben hozott *lex Iulia municipiis*).⁸⁶ Azokban az itáliai *municipiumok*ban, amelyeknek polgárai i. e. 90-ben római polgárjogot nyertek, egy áttekinthető, egységes igazgatási rendszer vezetett be decentralizált igazságszolgáltatással. A közigazgatási szervezet élén a konzuloknak megfelelő *duoviri iure dicundo* álltak, alattuk a *duoviri aedililesszekkel*. Az egyes városok keretei között a városi tanács (*ordo decurionum*) a szenátushoz, a *comitia curiata* a római népgyűlésekhez hasonló feladatokat látott el. A csekélyebb súlyú magánjogi perekben a városi magisztrátusok, a jelentősebbekben a római magisztrátus, a *praetor urbanus* képviselőjében annak megbízottjai, a *praefecti iure dicundo* jártak el.⁸⁷ A városi magisztrátusok hatásköre a büntető

törvénykezésre is kiterjedt az esküdtek segítségével ítélkező büntetőbíróságok révén. Caesar idejétől tekinthetjük a római államot a mai modern értelemben vett államnak, amelynek Róma csak fővárosa. Így minden polgár egyrészt saját városának joghatósága, másrészt Róma (Cicero megfogalmazása szerint „mindenki közös hazája”) joghatósága alá is tartozott. Birodalomszerte római kolóniák jöttek létre (pl. Karthágóban, Korinthosban, Provence-ban, Africában és Hispaniában).⁸⁸

Caesar dinamikus tervei, amelyek régóta szükséges reformokat igyekeztek megvalósítani, csak biztos hatalmi helyzetben voltak végigvihetőek. Caesarnak sikerült az egységes politikai támogatást maga mögé állítania, azonban hatalma megerősítése során túl messzire ment. Külsőségekben a győztes hadvezért, a *triumphatort* megillető díszeket, a bíborszegélyű tógát, az aranykoszorút és az *imperator* címet is folyamatosan viselte. A személyét körülvevő kultuszt eltúrta, életében lehetővé tette, hogy a középületeken az istenek szobrai mellett a sajátját is felállítsák.⁸⁹ Nagy jelentőségű naptárreformja során az egyik hónapot (július) saját magáról nevezte el, saját képmásával pénzt veretett. Egy szenátusi határozat i. e. 44-ben sajátos Jupiter-Julius kultuszt kívánt létrehozni, amelynek vezetője Caesar lett volna.⁹⁰ Kétszer is visszautasította a számára felajánlott koronát. Harmadszor elfogadta, de monarchikus ambícióinak fanatikus republikánusok összeesküvése vetett véget i. e. 44. március 15-én.⁹¹ Az ellene összeesküvők Caesar meggyilkolásával úgy gondolták, hogy a királyság veszélyét elhárították, de már jóval korábban megszűnt létezni az általuk eszményinek tartott *Res Publica Libera*.⁹²

4.2 Caesar örökösei

A Caesar halálát követő első szenátusi ülésen Cicero a pompeianus párt nevében egy törvényt fogadtatott el az összeesküvésben résztvevőknek amnesztiát adva, a diktatúrát pedig örök időkre eltörölve. Két nappal halála után Caesart és diktatúráját el kellett volna felejteni. Caesar hívei azonban ügyeltek arra, hogy az elhunyt népszerűsége továbbra is megmaradjon, ezért Cicerót száműzték Rómából. Kik lettek Caesar utódai? Marcus Antonius, aki egyik fő támogatója és hadvezére is volt, s egyben az i. e. 4. év konzulja is. Az általa irányított légiókon túl ő törvényes hatalommal is rendelkezett.⁹³ Vele szemben Caesar magánjogi örököse, Octavianus is részt kért a hatalomból, aki unokaöccse és adoptált gyermeke is volt a meggyilkolt diktatornak.⁹⁴ Két örökös az egyszemélyi diktatúra folytatójaként hosszú távon lehetetlennek tűnt, azonban rövid távon a köztársaságpárti szenátus (pompeianusi erővel) erejével szemben összefogásra volt

szükség.⁹⁵ Ezért i. e. 43-ban a Caesar halálát követően kialakult anarchia fölszámolására a Caesar-párt vezetői (Octavianus, Antonius és Lepidus) létrehozták a második triumvirátust.⁹⁶ Hatalmuk legalizálásaként a népgyűléssel 5 évre szóló kollektív konzuli teljhatalmat szavaztattak meg maguknak (*lex Titia de tresviris rei publicae constituendae*), s mint *tresviri rei publicae constituendae* jogosultságot nyertek magisztrátusok kinevezésére, törvényhozásra, bírászkodásra, melynek keretében fellebbezés lehetősége nélkül halálos ítéletet is hozhattak, továbbá földosztásra, pénzverésre. A triumvirek egyúttal a Római Birodalom területét is felosztották egymás között. Octavianus kapta a nyugati provinciákat, Lepidus Africát, Marcus Antonius keletet, ahová megérkezve azt ő többé élete végéig már el sem hagyta. Marcus Antonius kezdetben a keleti provinciák pacifikálása, majd a parthusok elleni háborúk, végül Kleopátra tartotta távol Rómától. Álma egy hellenisztikus monarchia létrehozása volt, amelyben társa és gyermekeinek anyja, Kleopátra is támogatta. A második triumvirátust i. e. 38-ban megújították (*lex de tresviris in alterum quinquennium confirmandis?*). Ennek hatálya azonban i. e. 32-ben lejárt. Időről időre meghosszabbított hatalmuk Caesar diktatúrájától csupán csak kollegialitásuk folytán különbözött. Octavianus propagandájának hatására Róma egy hellenisztikus monarchia általi meghódításának veszélye egyre erőteljesebbé lett. Így a háború a két kultúra között, amelyet a latin műveltségű nyugat és a hellenisztikus kelet jelentett, elkerülhetetlenné vált. A két törvényes hatalommal már nem rendelkező Caesar örökös közötti végső összecsapás i. e. 31-ben Actiumnál történt. A háborúba indulás előtt Octavianus személyes esküt tett hűségéről, biztosítva valamennyi itáliai népet. Az actiumi tengeri csatát Octavianus és Agrippa csapatai nyerték Marcus Antoniuszal szemben, Egyiptomot pedig a római birodalomhoz csatolták.⁹⁷ Ettől fogva Octavianus – aki ekkor 32 éves – a birodalom egyedüli ura lett. Politikai zsenialitásának köszönhetően a Caesar által megalapozott monarchikus berendezkedést tovább tudta erősíteni úgy, hogy a köztársaság helyreállításának illúzióját mindvégig fenntartotta.⁹⁸

A köztársaság csaknem egy évszázados válsága nem oldotta meg tehát Róma alapvető problémáit. A Gracchusok nagylelkűsége, Sulla véres diktatúrája, a Pompeius által erősíteni kívánt szenátus vagy Caesar „monarchiája” alapvetően semmit sem változtattak meg sem a római társadalmi struktúra, sem a kormányzás módja tekintetében, amely elengedhetetlenül szükséges lett volna a hatalmas méretűre duzzadt birodalom irányíthatósága érdekében. A hatalomban egymást követő vezetőknek azonban többé-kevésbé világos elképzeléseik voltak a társadalmi egyenlőtlen-ségek és az itáliaiak, valamint a provinciáik alávett

helyzete által kiváltott nehézségek megoldására. Akár a szükségszerűség, akár személyes ambícióik révén elfogadták a köztársasági keretek között szokatlan rendkívüli hatalmat, amelyet meggyőződésük szerint a köztársaság válságának megoldása érdekében kívántak felhasználni. Ez alatt az utolsó köztársasági évszázad alatt lett nyitottá Róma városa az itáliaiak felé, s szűkebb mértékben a provinciáik irányába is. Ebben az időszakban többszöröződött meg a rómaiak által alapított kolóniák száma, amely ugyan felszámolta a szenátus monopóliumát az *ager publicus* vonatkozásában, ugyanakkor a földosztások révén a rómaiakat és a provinciabelieket egymáshoz közelítette.⁹⁹

A köztársaság válságának időszaka azonban véglegesen megszüntette az i. e. 3. és 2. századra megszilárdult köztársasági alkotmányos intézményeket. A régi köztársasági berendezkedés, a jól bevált alkotmányos intézmények, amelyek évszázadokon keresztül alkalmasak voltak az egyéni teljhatalom kialakulásának megakadályozására, ezúttal sorra csődöt mondtak. Az egyszemélyi hatalmat ugyanis olyan hagyományos köztársasági intézményekkel leplezték, mint a néptribunusi, a konzuli, a promagisztrátusi és a diktatori. Az újonnan fellépő vezetők emellett olyan új címeket is felvettek, amelyeknek már nem lehetett a tartalmát pontosan meghatározni és az alkotmányos keretek közé illeszteni (pl. *imperator*, *princeps*). A köztársasági magisztraturák kerekeitől megszabadulva (annuitás kollegialitás, *cursus honorum*) az egyes tisztségviselők egy személyben több hivatal hatáskörét is magukhoz vonták, s ez az általánossá váló gyakorlat a köztársaság utolsó évszázadát átvezette a császárság korszakába.¹⁰⁰

Jegyzetek

¹ André MagdelaIn: La loi à Rome. Histoire d'une concept, Les Belles Lettres, Paris 1978

² Alföldy Géza: Római társadalomtörténet, Osiris, Budapest 2002. 71–95. o.

³ P. Szabó Béla: Előadások a római állam- és jogtörténet köréből, Miskolc 1999. 50–51. o.

⁴ Robert Dreyfus: Essai sur les lois agraires sous la république romaine, Calmann Lévy Éditeur, Paris 1898

⁵ Claude Nicolet: L'ordre équestre. A l'époque républicaine (321–43 av. J.-C.) I., Éditions Boccard, Paris 1974. 317–343. o.

⁶ Marianne Bonfond-Coudry: Le Sénat de la république romaine. De la guerre d'Hannibal à Auguste: Pratiques délibératives et prise de décision, École Française de Rome. Rome 1989

⁷ Claude Nicolet: Rome et la conquête du monde méditerranéen 264–27 avant J.-C. 1. Les structures de l'Italie romaine, PUF, Paris 1977. 130–142. o.

⁸ Marius veteránjai érdekében történő földosztások annak a politikai közeledésnek az eredményei voltak, ami Marius, C. Servilius Glaucia és L. Appuleius Saturnius között kezdődött i. e. 104-től fogva. Ennek köszönhetően előbb C. Servilius Glaciát néptribunusnak választották i. e. 104-ben, majd utóbb i. e. 103-ban L. Appuleius Saturniust is.

⁹ Zlinszky János: Római büntetőjog, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1991. 101. o. Az új bűncselekmény a római nép méltóságának kisebbitése vagy megsértése (*crimen laesae maiestatis*), tehát az alkotmánnyal, az alkotmányos intézményekkel való tudatos szembenállás. A tényállás alá nagyon sokféle cselekmény volt vonható, ide tartozott a néptribunusok megsértése is.

¹⁰ Claude Nicolet, Les lois judiciaires et les tribunaux de concussion, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, I: 2. Berlin 1972. 197–214. o.

¹¹ Plütarkhosz: Caius Marius, 3., In: Párhuzamos életrajzok II. (Fordította: Máthé Elek), Osiris, Budapest 2001. 123. o.

¹² Németh György: Választások a köztársaságkori Rómában, In: Hogyan nyerjük meg a választásokat? Quintus Tullius Cicero, A hivatalra pályázók kézikönyve, (Szerkesztette: Németh György, Fordította Nótári Tamás) Lectum Kiadó, Szeged 2006. 133–155. o.

¹³ J. van Ooteghem: Caius Marius, Académie royale de Belgique, Bruxelles 1964. 143–155. o.

¹⁴ Filippo Cassola–Luigi Labruna: Mario e la riforma dell'esercito, In: Lineamenti di storia del diritto romano (sotto la direzione di Mario Talamasca), Seconda edizione, Giuffrè, Milano 316–319. o.

¹⁵ Claude Nicolet: Le métier de citoyen dans la Rome républicaine, Gallimard, Paris 1976. 174–183. o.

¹⁶ Norbert Rouland: Armées «personnelles» et relations cliëntélaires au dernier siècle de la République, Labeo 25 (1979), 20–21. o.

¹⁷ Alföldy Géza: i. m. 82. o.

¹⁸ A törvény elfogadásához feltehetően hozzájárult i. e. 94-ben a P. Rutilus Rufus elleni vádemelés is, amely a római társadalmi körökben súlyos vitákat kiváltó ügy lett. Mivel Saturnius és Glaucia i. e. 100-ban hozott törvénye alapján az állandó bíróságoknak (*questio perpetua*) ismét tagjai lettek a lovagrendűek is, hatalmukat kihasználva korrupcióba keverték a szenátori rend képviselőjét. Az ügy előzményéhez tartozik, hogy Q. Mucius Scaevola Asia *proconsul*jaként igyekezett a provinciai pénzügyi körök túlbujánzó visszaéléseit megakadályozni. Mivel Q. Mucius Scaevola korának meghatározó jelentőségű jogtudósa és egyben *pontifex maximus* is volt, a pénzügyekkel foglalkozó lovagok támadása ellene irányult azzal, hogy legátusát P. Rutilus Rufust megrágalmazva, sikerült vád alá helyezettetniük, sőt a bíróság olyan súlyos büntetést szabott ki rá, hogy Rufus száműzetésbe volt kénytelen vonulni. Az eset olyan felháborodást váltott ki, hogy napirendre került a lovagok bíróságokban való részvételi jogának megszüntetése is.

¹⁹ Benedek Ferenc: Római jog. Történeti rész. (kézirat) Pécs 2005. 29. o. A *lex Caecilia Didia* emellett még kimondta azt is, hogy a népgyűlés időpontjáig az összehívását elrendelő *edictum* kibocsátásától legalább három vásárnapnak el kellett telnie. Mivel vásárt nyolcnaponként (*trinundinum*) tartottak, legkorábban az *edictum* kibocsátásától számított 17. napra lehetett csak népgyűlést összehívni. Lásd: Bessenyő András: Római magánjog. A római magánjog az európai jogi gondolkodás történetében, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2003. 56. o.

²⁰ Jean Gaudemet, Les institutions de l'Antiquité, Montchrestien, Paris 2002. 262–265. o.

²¹ Adrian N. Sherwin–White: The Roman Citizenship. A survey its development into a world franchise, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, I: 2. Berlin 1972. 23–58. o.

²² P. Szabó Béla: Előadások a római állam- és jogtörténet köréből, Miskolc 1999. 54. o.

²³ Janine Cels Saint-Hilaire: La république romaine 133–44 av. J. C., Armand Colin, Paris 2009. 91–92. o.

²⁴ Alberto Burdese: Manuale di diritto pubblico romano, UTET, Torino 1975. 121–124. o.

²⁵ Emilio Gabba: « Mario e Silla », Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, I: 1. Berlin 1972. 764–805. o.

²⁶ Jürgen Baron Ungern-Sterberg von Pürkel: Untersuchungen zum spätrepublikanischen Notstandrecht. Senatus-consultum ultimum und hostis Erklärung, Beck, München 1970. 74–81. o.

²⁷ Havas László–Hegyi W. György–Szabó Edit: Római történelem, Osiris, Budapest 2007. 329. o.

²⁸ Georges Pieri: L'histoire du cens jusqu'à la fin de la république romaine, Sirey, Paris 1968. 165. o.

²⁹ Janine Cels Saint-Hilaire: i. m. 102. o.

³⁰ François Hinard: Sylla, Fayard, Paris 1985. 13–222. o.

³¹ André Magdelain: „Auspicia ad patres redeunt” (1964), In: Jus imperium auctoritas. Études de droit romain, Collection de l'École Française de Rome-133, Rome 1990, 341–383. o.

³² C. Castello: «Intorno alla legittimità della lex Valeria de Sulla dictatore», Studi Francisci III, Milan 1956. 37–60. o.

³³ Vénus istennő a boldog szerencse istennője számos politikusknál megjelent, így Sullánál, Pompeiusnál, majd Caesarnál is, de különböző mutációkban. Ezek a mutációk a következők voltak a *Felix*, *Victrix* (győzedelmes) és a *Genetrix* (az anya). Lásd: Jean Bayet: Histoire politique et psychologique de la religion romaine, Paris Payot, 1957, 164. o.; Robert Schilling: La Religion romaine de Vénus, Paris 1954, valamint John SCHEID: La religion des Romains, Paris, Armand Colin 2007

³⁴ François Hinard: «Sur les liberi proscriptorum. Approches prosopographique et juridique d'un problème politique», Mélanges Guarino, Naples 1984, 1889–1907; V. Vedaldi-Iasabez: I Figli dei proscritti sillani, Labeo 27 (1981), 163–213.

³⁵ A *proscriptio* a halálraítéltek névsorának a kihirdetése volt, így a listán Szereplő Személyeket Bárki Szabadon Megölhetette, Vagyonukat És Javaikat Elkobozták. Lásd: Velleius Paterculus: Róma története, 2. 28. (fordította Hoffmann Zsuzsanna), Lectum Kiadó, Szeged 2007. 68–69. o.: „Törvényben írták elő, hogy a száműzöttek javait árverezzék el, gyermekeiket az atyai örökségből zárják ki, ne pályázhassanak állami hivatalokra; és ami a méltánytalanságok betetőzése volt, a szenátorok gyermekei kötelesek viselni a rangjukkal járó terheket, viszont az őket megillető jogokból nem részesülhetnek.”

³⁶ Pual M. Martin: L'idée de royauté à Rome. Haine de la royauté et séductions monarchiques (du IVe siècle av. J. – C. au principat augustéen) 2, Adosa, Clermond–Ferrand 1994. 350–356. o.

³⁷ Molnár Imre–Jakab Éva: Római jog, Leges, Szeged 2004. 33. o.

³⁸ Földi András–Hamza Gábor: A római jog története és intéstitúciói, 14. kiadás, Nemzeti Tankönyvkiadó, Szeged 2006. 33. o.

³⁹ François Pontenay de Fontette: Leges repetundarum, Paris 1954, LGDJ, 90–105. o.

⁴⁰ Nótári Tamás, Jog, vallás és retorika. Studia Mureniana, Lectum Kiadó, Szeged 2006. 20–26. o.

⁴¹ Zlinszky János: Római büntetőjog, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1991. 97. o.

⁴² A provinciák száma Sulla alatt tízre emelkedett. (Szcília, Szardínia-Korzika, Hispania citerior, Hispania ulterior, Macedonia-Achaia, Africa, Asia, Kikikia, Gallia Cisalpina, Gallia Nabonensis). Lásd: Jean ROUGÉ: Les institutions romaines, Paris 1994. 61. o.

⁴³ Földi András–Hamza Gábor: A római jog története és intéstitúciói, 14. kiadás, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 2009. 37. o.

⁴⁴ C. Annius proconsulként i. e. 81-ben a két Hispániai provincia helytartója, L. Licinius Murena *propraetor* Asiában, Cn. Pompeius Magnus Africában, C. Valerius Flaccus Gallia Transalpina prpmagisztrátusa volt. Lásd: Frédéric Hurlet: La dictature de Sylla: Monarchie ou magistrature republicaine? Essai d'histoire constitutionnelle. Bruxelles-Rome 1993. 142–143. o.

⁴⁵ Pólay Elemér: A praetor szerepe a római magánjog fejlődésében, Ludvig István Könyvnyomda, Miskolc 1944. 26. o.

⁴⁶ Alberto Burdese: i. m. 129. o.

⁴⁷ Frédéric Hurlet: i. m. 106. o. A Canae-i csata után a szenátus tagjainak kiegészítése elengedhetetlenné és sürgető feladattá vált. A legutóbbi *censust* i. e. 220-ban tartották, a következőre 5 év múltán, i. e. 215-ben kerülhetett volna csak sor. Ezért ezzel a feladattal M. Fabius Butteo diktátort bízták meg. Feladatát, a csaknem 80 szenátusi hely betöltését a következőképpen oldotta meg. Elsőként valamennyi szenátort megerősítette ebbéli tiszttségében, akiket még a korábbi *censurok* C. Flaminus és L. Aemilius Papus választottak ki. Az elhunyt szenátorok pótlására azokat nevezte ki, akik a legutóbbi *census* óta *curullisi* magisztrátusi tiszttségeket viseltek, majd azokat, akik *aedilis plebisek*, néptribunusok és *questorok* voltak. Végül azok közül a polgárok közül választottak, akik még magisztraturát sem töltöttek be.

⁴⁸ François Pontenay de Fontette: i. m. 88–89. o.

⁴⁹ Velleius Paterculus: Róma története, 2. 30. (fordította: Hoffmann Zsuzsanna), Lectum Kiadó, Szeged 2007. 71. o.: „Ezen *consulsága* alatt Pompeius visszaállította a *tribunusi hivatalt*, amely Sulla alatt látszat jogkörré süllyedt.”

⁵⁰ Frédéric Hurlet: i. m. 165–168. o.

⁵¹ Földi András–Hamza Gábor: A római jog története és intéstitúciói, 14. kiadás, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 2009. 33. o.

⁵² J. van Ooteghem: Lucius Licinius Lucullus, Académie Royale de Belgique, Bruxelles 1959. 18–44. o.

⁵³ Francesco DE MARTINO: Storia della costituzione romana III. Jovene, Napoli 1961. 132. o.

⁵⁴ François Pontenay de Fontette: i. m. 89–90. o.

⁵⁵ Pókecz Kovács Attila: A vállalkozáshoz kapcsolódó bűncselekmények a köztársaságkori Rómában (A Castor templom ügye), In: Tanulmányok Erdősy Emil Professor 80. születésnapja tiszteletére, (Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 136), Pécs 2005. 421–439. o.

⁵⁶ Michel Humbert: Institutions politiques et sociales de l'Antiquité, Dalloz, Paris 2007. 355. o.

⁵⁷ A kalózkodás az i. e. 1. századra már nyugtalanító méreteket öltött. Gazdag, vagyonos emberek is működtettek kalózkodással foglalkozó csoportokat (Lásd: Plutarkhosz, Pompeius 24, 3: „Nemsokára jómódú, előkelő származású és kiváló szellemű férfiak is kalózhajóra szálltak, és részt vettek kalózási vállalkozásokban, mert hírt és megbecsülést reméltek.”). A kalózkodás elterjedésével a kereskedelmet, elfogták az utazókat és csak váltságdíj fejében engedték el, vagy rabszolgának adták el őket. A római állam a polgárháborúk zavaros viszonyai között nem tudott kellő határozottsággal fellépni a jelenség általánossá válása ellen. A helyzet akkor kezdett el tarthatatlanná válni, amikor ismert neves személyeket is elraboltak, s csak váltságdíj fejében bocsátották őket szabadon. Így Rhodosz szigetről Rómába visszatértek ejtették fogságba i. e. 75-ben az ifjú Julius Caesart. Óriási felháborodást keltett i. e. 68-ban az, amikor két hivatalban lévő *praetor* és teljes kíséretük került hasonló helyzetbe. Ez már a római állam megszégyenítését is jelentette, ami nyugtalanságot eredményezett Rómában. Janine Cels Saint-Hilaire: La république romaine 133–44 av. J. C., Armand Colin, Paris 2009. 131. o.

⁵⁸ A kalózkodáshoz lásd: Maróti Egon: Kalózkodás a polgárháborúk korában, (Apollo Kiskönyvtár 1.) Budapest 1972

⁵⁹ Christian Meier: César, Seuil (traduit par Joseph Feisthauer), Paris 1989. 144. o.

⁶⁰ „A törvényjavaslat felolvasását a nép kitörő örömmel fogadta, de a legtekintélyesebb és legbefolyásosabb szenátorok úgy vélekedtek, hogy az ilyen korlátlan és határtalan hatalom nemcsak irigységet, hanem félelmet is kelt; ezért Caesar kivételével mindnyájan elleneztek. Caesar nem azért támogatta a törvényt, mert Pompeiusszal a legkevesbé is törődött, hanem mert idejében meg akarta magának szerezni a nép kegyét és kedvezését.” Lásd: Plutarkhosz: Pompeius, 25., In: Párhuzamos életrajzok I. (Fordította: Máthé Elek), Osiris, Budapest 2001. 977. o.

⁶¹ Moses I. Finley: *L'économie antique*, (traduit de l'anglais par Max Peter Higgs) Les éditions de minuit, Paris 1975. 208–209. o.

⁶² Robert Étienne: *Jules César*, Fayard, Paris 1997. 51–58. o.

⁶³ Philippe Nemo: *Histoire des idées politiques dans l'Antiquité et au Moyen Age*, PUF, Paris 1998. 246–247. o.

⁶⁴ Michel Humbert: i. m. 261. o.

⁶⁵ Jean Rougé: *Les institutions romaines*, i. m. 67. o.

⁶⁶ François Pontenay de Fontette: *Leges repetundarum*, LGDJ, Paris 1954. 107–118. o.

⁶⁷ Robert Étienne: i. m. 178. o.

⁶⁸ Jean Rougé: *Les institutions romaines*, i. m. 64–65. o.

⁶⁹ Pual M. Martin: i. m. 356–363. o.

⁷⁰ Jean Rougé: *Les institutions romaines*, i. m. 67. o.

⁷¹ Pompeius i. e. 53-ban történő *consullá* választásának körülményeivel kapcsolatos történetek: Lásd: Janine Cels Saint-Hilaire: i. m. 163–164. o.

⁷² Alberto Burdese: i. m. 134. o.

⁷³ Bernard Rödl: *Das Seanatus-consultum ultimum* und der Tod der Gracchen, Erlangen Nürnberg 1968, 43. o.

⁷⁴ Caesar közéleti pályáját szónokként kezdte és már Cicero is kiemelte „*Brutus*” című művében, hogy valamennyi római szónok közül ő beszélt a legválasztékosabban (*elegantissime*). Caesar emellett irodalmi tevékenységet is kifejtett. Beszédeiben és írásaiban purista volt. Köszönhetően egyszerű stílusának, amelynek legfőbb jellemzője az elegancia és a tisztaság volt, el tudta érni, hogy az olvasók minden szavát színtiszta igazságnak érezzék. Caesar Cicero mellett a klasszikus kor egyik legjelentősebb levélírója is volt. Leveleit ugyan összegyűjtötték, azonban ez a gyűjtemény sajnos elveszett, de szerencsére néhánynak a tartalmát közvetett módon ismerjük. Suetonius szerint Cato ellen egy politikai pamfletet is írt „*Anticato*” címmel, ez azonban nem maradt ránk. Caesar írói hírnevét nem a fent említett műveinek, hanem kommentárjainak köszönheti. Ezek a művek mintái a klasszikus latinságnak és a politikai célok írói eszközökkel történő népszerűsítésnek is. Az egyik legjelentősebb ezek közül „*A gall háborúkról*” (*De bello Gallico*) írt kommentárja, amit i. e. 52–51 telén öntött végleges formába. A mű megírásához forrásul a saját és a tisztjei által készített feljegyzések, illetve a szenátusnak évenként küldött jelentései szolgálhattak. Ceasarnak ez a műve a Gallia meghódítása körüli események miatt alapvető történeti forrás. Másik jelentős kommentárja „*A polgárháború*” (*De bello civili*), ennek három könyve két év (i. e. 49–48) eseményeit tartalmazza. A befejezetlennek tartott mű első könyve a Caesar ellen hozott szenátusi határozatok ismertetésével kezdődik és Pompeius halálával, illetve Caesar Alexandriai tartózkodásával zárul. Caesar célja a művek megírásával az volt, hogy világossá tegye azt, hogy Galliában igazságos háborút viselt, a polgár-

háborúk alatt pedig mindig a béke megteremtésére törekedett, ezt azonban Pompeius magatartása megakadályozta. Lásd Adamik Tamás: *A római irodalom története. A kezdetektől a nyugatrómai Birodalom bukásáig*, Kalligram, Pozsony 2009. 204–214. o.

⁷⁵ Yann le Bohec: *César chef de guerre. César stratège et tacticien*, 2001, Éditions du Rocher, 321–475. o.

⁷⁶ MARÓTI Egon: *A kalózok szerepe Sextus Pompeius táborában*, In: „*Feci quod potui*”, „*Tettem amit tudtam*”, *A nyolcvanéves Maróti Egon tiszteletére*. Szerk: Hoffmann Zsuzsanna, Lectum Kiadó, Szeged, 2007. 55–63. o.

⁷⁷ Claude Nicolet: *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine*, Gallimard, Paris 1976. 184–199. o.

⁷⁸ Robert Étienne: i. m. 157–169. o.

⁷⁹ Zlinszky János: *Ius publicum*, Osiris, Budapest 1994. 70. o.

⁸⁰ Robert Étienne: i. m. 209–216. o.

⁸¹ Jean Gaudemet: i. m. 263. o.

⁸² Robert Étienne: i. m. 163–168. o.

⁸³ Yann le Bohec: i. m. 321–475. o.

⁸⁴ Robert Étienne: i. m. 119–151. o.

⁸⁵ Jean Rougé: *Les institutions romaines*, i. m. 69. o.

⁸⁶ Gerhard Dulckeit–Fritz Schwarz–Wolfgang Waldstein: *Römische Rechtsgeschichte*, Beck, München 1995. 135. o.

⁸⁷ Michel Humbert: *Municipium et civitas sine suffragio. L'organisation de la coquête jusqu'à la guerre sociale*, École Française de Rome, Rome 1978. 355–402. o.

⁸⁸ François Hinard: *Histoire romaine*, Tome I. *Des origines à Auguste*, Fayard, Paris 2000. 817–818. o.

⁸⁹ Gerhard Dulckeit–Fritz Schwarz–Wolfgang Waldstein: i. m. 183–184. o.

⁹⁰ Robert Étienne: i. m. 211. o.

⁹¹ Gérard Walter, *Brutus et la fin de la république*, Payot, Paris 1938

⁹² Pual M. Martin: i. m. 378–386. o.

⁹³ François Chamoux: *Marc Antoine*, Arthaud, Paris 1986

⁹⁴ Robert Étienne: i. m., 271–274. o.

⁹⁵ Pual M. Martin: i. m. 395–400. o.

⁹⁶ Annie Allély: *Lépide, le triumvir, Ausonius*, Bordeaux 2004. 193–213. o.

⁹⁷ Jean-Michel Roddaz, *Marcus Agrippa*, École Française de Rome 253, Rome 1984. 164–183. o.

⁹⁸ Alberto Burdese: i. m. 139–143. o.

⁹⁹ Wolfgang Kunkel: *Magistratische Gewalt und Senats-herrschaft* In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I: 2. Berlin 1972. 3–22. o.

¹⁰⁰ Wolfgang Kunkel–Martin Schermaier: *Römische Rechtsgeschichte* 13. Auf., Böhlau, Köln–Weimar–Wien 2001. 61–63. o.

Sándor Judit

professzor a Közép-európai Egyetemen

Biobankok: Egy sikeres fikció a tudomány szolgálatában?¹

Alig pár évvel az Emberi Genome Program bejelentése után világszerte új fogalom jelent meg a biomedicinában: a biobank fogalma. A szóösszetétel már önmagában is utal arra a nemrégiben bekövetkezett szemléletváltásra, hogy biológiai alkotórészeinek gondos rendszerezése révén anyagi értékkel is bíró bankot alkothatnak, amelyben tárolhatók, összegyűjthetők, ezáltal „kamatoztathatóak” az elszigetelten bár jelentéktelen, de együttesen mégis értékes biológiai minták. Ily módon a minták levétele, összegyűjtése egyúttal befektetés is, de nemcsak üzleti értelemben, hanem olyan módon is, hogy a biobank kialakításában résztvevők további kutatásra, tudományos együttműködésre szánt mintakollekcióval is rendelkezhetnek, amelyben a biológiai szöveteket kölcsönösen cserélhetik egymással, valamint más hazai és külföldi kutatókkal.

1. A biobank fogalma

Elgondolkodtató orvostörténeti adalék, hogy a „bank” kifejezés a vérbankokkal kapcsolatban már a múlt század harmincas éveitől fogva használatos volt. A kifejezés egy magyar származású amerikai orvos, Fantus Bernárd ötlete volt, aki Chicagóban már a második világháború kitörése előtt is működtetett vérbankot². A vérbankoknak komoly jelentősége volt a háború alatt a sebesült katonák ellátásában. A vér tárolásának módja azóta természetesen sokat változott, lehetővé téve a hosszabb idő után is felhasználható vérkészítmények megjelenését. Míg a „biobank” kifejezést még napjainkban is számos kritika éri, és egyöntetű az a vélekedés, hogy a bank szó valamiféle kereskedelmi tartalomra is utal, addig a vérbankok esetében annak idején nem vetődött fel ez morális aggály, nem láttak kivétlenül ezen üzleti tartalmú kifejezésnek az emberi test alkotórészeire való vonatkoztatásában.

Jelen tanulmány célja, hogy számos már létrejött biobank működése alapján megvizsgálja, hogy vajon mennyiben vet fel jogi kérdéseket a biobank koncepciója, valamint, hogy az eddigi jórészt mozaikokban³ létező szabályozás miként alkalmazható e területre. Végül, mennyiben más a biobankokban tárolt mintákon végzett kutatás, mint az emberen végzett kutatás

etikai problematikája. Hiszem és vallom, hogy akkor születhet megfelelő jogi szabályozás az élet bármely területén, ha a jogalkotók ismerik és értik az adott terület működését, legyen az akár a nukleáris energia szabályozása vagy épp a biotechnológia valamely kérdése. A biobankok esetében ez nem könnyű feladat, mert jóval hamarabb született meg a biobank fogalma, mint az erre vonatkozó megfelelő etikai és jogi gondolkodás. Számos szakmai szervezet hozott egymással ellentmondó, átfedő definíciót.⁴ Az orvoskutatók – emberileg érthető módon – féltik az eddigi mintagyűjteményeiket, amelyeket a szigorú adatvédelmi elvek miatt akár a megsemmisítés is fenyegethet⁵. Ezért viszonylag kevesek pillanthatnak a kulisszák mögé, laikusok, jogászok és a közvélemény számára ezért sokszor a legnagyobb igyekezet mellett sem ismeretes, hogy miként gyűjtik, tárolják a mintákat, mikor küldik a mintákat külföldre, hol van a diagnosztika, a kutatás és esetleges kereskedelmi felhasználás határa.

Bár maga a biobank kifejezés viszonylag új, de oktatási és kutatási célú biológiai mintagyűjtemények már a XIX. század végén megjelentek, egy-egy a nagyobb patológiai és epidemiológiai mintagyűjtemény formájában. Igaz, akkor még nem az izolált DNS-t, illetve a sejtvonalakat tárolták, hanem holttestből illetve műtét során eltávolított szöveteket, de sok esetben ugyanúgy részletes orvosi dokumentáció kíséretében, és további orvostudományi kutatási céllal.

E régebbi mintakollekciókra hivatkozik Herbert *Gottweis* is a biobankok irányításáról szóló összehasonlító munkájában, amelyet Alan Petersennel együtt szerkesztett⁶. Az egyik legrégebbi és mindmáig létező kollekciónak az Osztrák–Magyar Monarchia idejében a Grazi Egyetemen létrehozott patológiai gyűjtemény.

A patológiai mintagyűjtemények, a szövetek tárolása szinte egyidős a kórbonctani gyakorlat megjelenésével. A minták utólagos vizsgálata sem volt ritka, számos korábbi járvány áldozataitól levett és tárolt biológiai anyag, katonai és más adatbázisok segítettek az orvostudomány fejlődését. Az egyik korai AIDS-áldozat szövetmintáját is azért őrizték meg, mert nem tudták pontosan, hogy milyen betegségben szenvedett az 1959-ben Manchesterben elhunyt 25 éves férfiáldozat.⁷ Csak évtizedekkel később végzett vizsgálat azonosította nála a HIV-vírust.

A biológiai szövetminta, az izolált DNS persze nemcsak orvosi, de kutatási célokat, vagy akár történeti, származás-megállapítási és bűnügyi célokat is szolgálhat. A DNS-alapú információ azonban legtöbbször csak egy adott kontextusban értékelhető, önmagában általában nagyon keveset ér. Így van ez a biobankok esetében is, ahol nemcsak biológiai mintákat, sejtvonalat, DNS-t tárolnak, hanem egész-

ségügyi, megbetegedési és életmódbeli adatokat is. Tehát, rendszerint az jelenti a fejlődés kulcsát, ha meghatározott klinikai tünetekhez, jellemzőkhöz lehet genetikai adatokat kapcsolni, és ebből következtetni az adott betegség genetikai hátterére. Világszerte óriási mértékűt öltött a biológiai szövetgyűjtési láz. Egyes becslések szerint az Egyesült Államokban mintegy 178 millió embertől származó 307 millió szövetet tárolnak.⁸

A biobankok robbanásszerű szaporodását elsősorban a genetikai kutatások, a farmakogenomika, biotechnológia és gyógyszeripar összekapcsolódása hozta létre. Az ezredfordulótól kezdve a korai biobankok kiépítése idején még a mennyiségi szemlélet volt az uralkodó, az a hit, hogy minél több a biológiai minta, amelyet gyűjtenek a hozzájuk kapcsolódó egészségügyi adatokkal, annál több betegség genetikai hátterének feltárásához, és egyéniesített gyógymódok kialakításához vezet. A biobankok népegészségügyi jellege mellett azonban mindig is jelen volt, és fokozatosan a nyilvánosság számára is egyre inkább egyértelművé vált, hogy a biobankok egyúttal komoly üzleti vállalkozások is, amelyek azzal a haszonnal is kecsegtetnek, hogy a nagyobb biobankokkal rendelkező egészségügyi intézmények biotechnológiai hasznosítás révén bevételhez is juthatnak⁹. A biobankok harmadik, ugyancsak fontos komponense az a jelleg, ami nem közvetlenül anyagi nyereséget, de tudományos pozíciót, szakmai lehetőséget teremt a minták feletti rendelkezés révén.

A biobankok jelensége a biotechnológiai alkalmazáson túl a társadalomtudományok, elsősorban az etika és jog vizsgálódásának tárgya is, hisz az egymáshoz kapcsolódó részben átfogóan meghatározott kutatási témák bizonyos mértékig áttérték az embereken végzett orvosi kutatások legalapvetőbb formáit. Először is tömegesen jelentek meg olyan biológiai mintagyűjtemények, amelyek jövőbeni kutatások esetére jöttek létre. A korábbi kutatási protokollokhoz képest nagyszámú önkéntest, esetenként egy kisebb népesség teljességének bevonását tűzve ki célul. Számos biobank vegyes; tudományos és üzleti vállalkozás formájában működik. Míg a medicina a „biobank-fikcióval” élt a szövetgyűjtemények piacosítása és a kutatási célú felhasználása érdekében, addig a jog az emberen végzett kutatás szabályait terjesztette ki molekuláris szintre, s ezáltal szintén egyfajta jogi fikciót alkalmazott.¹⁰ Míg a második világháború után kialakuló, a kutatási alanyt védő etikai normák a beleegyezés nélkül végrehajtott, kockázatos, szenvedést okozó kutatások ellen fogalmaztak meg jogi garanciákat, mára már hasonló kutatási normák védik az embert, még ha csak a DNS-én is végeznek kutatást.

A biobank fogalmával kapcsolatban már a kifejezés keletkezése óta sok a félreértés. Bár infrastruktúráját tekintve a biobankok elsősorban nagy hűtő- és tárolókapacitással rendelkező computerizált laborok, mégis önmagában nem az infrastruktúra tesz valamit biobankká. A technikai lehetőség pusztán kihasználása nem eredményez önmagában biobankot, sőt éppenséggel téves adat-összekapcsoláshoz is vezethet. A biobank egy meghatározott rendszer és protokoll szerint gyűjtött, s ezért kutatási célból felhasználható biológiai mintagyűjteményt jelent. Van ahol vért, van ahol sejtvonalat, izolált DNS-t, vagy emberi szövetet gyűjtenek. A biobankok a fogalmi káosz ellenére virágzanak. Az alábbiakban megkísérlem a biobankok néhány főbb típusát felvázolni.

2. Biobankok típusai

A biobankok működése irányulhat meghatározott betegségek genetikai hátterének felkutatására, vagy egy adott ország, országrész, régió lakosai körében végzett átfogó kutatásokra is. A biobankok és a korábbi mintagyűjtemények között az egyik legfontosabb különbség az, hogy míg a mintagyűjtemények alapvetően műtétek illetve kórboncolás során félretett minták, a biobankok aktív módon, előzetes koncepció alapján szisztematikus rendszerben gyűjtött adat- és szövetbankok. A biobankok az alapvető infrastruktúra, hűtőkapacitás mellett rendelkeznek bizonyos fokú intézményes háttérrel, igazgatással is. Míg a mintagyűjtemények rendszerint egy osztály, többnyire patológiai osztály működéséhez kapcsolódtak és kifelé zártak voltak, addig a biobankok rendszerint az adott klinikai osztálytól függetlenek, és kifelé is nyitottak, azaz mintákat és adatokat szolgáltatnak meghatározott protokollok szerint.

2.1 Populációs biobank

A legelső ezen a néven ismert vállalkozás az *izlandi biobank* volt. Mivel az itt lakók többsége több mint ezer éven keresztül elszigetelten élt a világ többi részétől, ezért a kutatók nagy reményeket fűztek e ritka populáció mintáinak összegyűjtéséhez. Nem utolsósorban adottak voltak a feltételek a visszatekintésre is, hiszen tíz évszázadra visszamenő családfőtörténeti adatok és hagyományos, 1940 óta működő szövetbank is rendelkezésre álltak. A kezdeményezés nagymértékben Kari *Stefansson* nevéhez fűződik, aki a Harvard Orvosi Karáról tért vissza Izlandba. Ő alapította meg a Reykjavikban működő DeCODE Genetics nevezetű céget, amely az izlandi biobankproject fő kivitelezője volt.¹¹ E tudományos és üzleti

vállalkozással szemben azonban már a kezdetektől fogva etikai és jogi aggályok fogalmazódtak meg¹². Az egyik fő morális aggály épp abból fakadt, hogy a sziget lakossága kicsi, így a 270 000 lakos bevonása kutatásba – bár technikailag egyszerűbb, mint egy nagyobb lélekszámú, heterogén társadalom rábírása a részvételre –, azonban épp a kis közösség miatt, feltételezhető, hogy viszonylag kevés egészségügyi adat alapján is felismerhetők a kísérletben résztvevő személyek. A másik probléma a hozzájárulás jellegeből adódott, hiszen aki nem kívánt részt venni a kutatásban, annak visszautasító nyilatkozatot kellett tennie. Az izlandi legfelsőbb bíróság szerint azonban az *opting out* modell önmagában nem ellentétes az izlandi alkotmánnyal.

Az izlandi biobankproject a kezdetektől fogva a magán- és közszféra együttműködésén alapult¹³. Viszont a szabadalmakért cserébe a Hoffmann-La Roche cég ígéretet tett, hogy a project révén létrejött gyógyszer szabadalmakból gyógyszermintákat bocsát Izland rendelkezésére. Az izlandi adatbázis nem teszi lehetővé egyéni kutatási adatok közzétételét és a visszacsatolást. A meglévő kórházi adatokat az érintett hozzájárulása nélkül fel lehet használni a projectben.

Az *észti biobank* 2003-ban indult. Eredetileg közforrásokból és magántőkéből jött létre, később döntően a közszférára támaszkodott. A Humán Génkutatási törvény alapján működik¹⁴. A résztvevők általános hozzájárulást adnak, és ez alapján genetikai adataik többféle kutatásban is felhasználhatók. Az *észti genomproject* kialakításakor adatvédelmi képzésben részesítették a háziorvosokat is, hiszen a későbbiekben is ők a legfőbb adatszolgáltatók, nemcsak a vérmintákat veszik le az önkéntesektől, de továbbiakban is ők jelzik, ha az önkénteseknél betegség lép fel.¹⁵

Hasonló módon, egy meghatározott népesség, a québeci lakosság körében végzett mintagyűjtés eredménye a CARTaGENE-project. A project alapján 24 és 75 év közötti québeci lakosok köréből gyűjtenek genetikai mintákat, és a személyes adatokat kétszeresen kódolva tárolják 50 évig úgy, hogy a minták feletti tulajdoni jogok a résztvevőket illetik meg.

2.2 Nagy volumenű biobankok betegségek kutatására

Az egyik legnagyobb biobank, az Egyesült Királyságban létrejött *UK Biobank*¹⁶ 2007 óta működik és folyamatosan bővül. A kitűzött cél az, hogy 500 000 40 és 69 év közötti brit lakostól önkéntes alapon genetikai mintát gyűjtsenek és adataikat tárolják. Bár a brit Biobank működése nem törvényen alapul, de részletes etikai és igazgatási elveken nyugszik. Az

angol biobank előnye, hogy közpénzekből és adakozásból származik. Nonprofit szervezetként működik Manchesterben, de 22 egyetem együttműködésével. Finanszírozó szervezetek között a Wellcome Trust, az Orvosi Kutatási Tanács, Az Északnyugati Regionális Fejlesztési Hivatal, az Egészségügyi Minisztérium és a skót kormány szerepel. Az induló támogatás 62 millió angol font volt. A UK Biobank honlapján számos egészségügyi és jogi információ hozzáférhető, valamint egy kijelzőn követni lehet, hogy épp hányan vesznek részt a projectben.¹⁷

A *Biobank Japán* 2003 júniusában indult és célja 47 gyakori betegség genetikai hátterének felderítése volt. A kitűzött cél 300 ezer betegől való vér- és szérumminta gyűjtése volt. Japánban a biotechnológia széles körű támogatottságát mutatja, hogy a páciensek mintegy 80%-a beleegyezett a minta levételébe, a vizsgálat elvégzésébe. Szemben a brit biobankkal, itt nem egészséges önkéntesek toborzása révén, hanem már kezelés alatt álló betegek bevonásával gyűjtik a mintákat. A program, miként Izlandban itt is erősen kötődik egy névhez Dr. Yusuke *Nakamura* nevéhez, aki a *HapMap Project* japán részének projectvezetője is volt. Japánban a biobank hivatalos definíciójában is szerepel az a kitétel, hogy a kormány által támogatott mintagyűjtemények,¹⁸ tehát a közösségi elem már ebben is testet ölt.

Ami a szabályozást illeti, Japánban gyakran történik alacsonyabb rendeleti szinten, amely könnyebben illeszthető a változásokhoz. Ezen kívül etikai irányelveket is megfogalmaztak a biotechnológiai kutatások etikai feltételeiről. A legfőbb etikai szempontok a stigmatizációtól és hátrányos megkülönböztetéstől való félelem. Japánban, – más tradicionális társadalomhoz hasonlóan – nagy jelentőséget tulajdonítanak az örökletességnek¹⁹. A biobankkutatásban való részvétel ezért itt is a tájékoztatáson nyugvó beleegyezésen alapul. Az irányelvek szerint nemcsak a tájékoztatás a kötelessége a vizsgálatot végzőnek, hanem annak az ellenőrzése is, hogy vajon megértette-e a páciens a tájékoztatást.

Annak ellenére, hogy Japán számos nemzetközi nyilatkozathoz csatlakozott, a gyógyítás terén máig mutatkozó paternalista hagyományok miatt nehezebb volt a betegtájékoztatás elvét meghonosítani. 1981-ben a Japán Legfelsőbb Bíróság már hozott egy olyan döntést²⁰, amelyben egyértelműen az orvos kötelezettsége között ismerte el a tájékoztatást.

A japán biobankokra vonatkozó szabályozás egyik jellegzetessége, hogy fontos szerepet tulajdonít a különböző célokra levett vérminta mennyiségének. Így például 10 ml vér szolgálhat a biokémiai elemzés céljaira, 10 ml a DNS izoláció céljaira, és további 10 ml a halhatatlan sejtvonal készítésére²¹.

2.3 Szerv- és szövetbankok kutatásra

Előfordul, hogy a biobank meghatározott szerv, vagy szövettípus gyűjtésén alapul. A pszichiátriai és neurológiai betegségek kutatása gyakran az ún. agybankok adatain alapul. Számos országban folynak ilyen kutatások. A szövetek itt cadavermintákból származnak. A holland agybankot 1985-ben alapították²². Kezdetben az Alzheimer-betegség kutatására használták az agyi szövetmintákat, később Parkinson, Huntington és más neurológiai és pszichiátriai betegségeket is kutattak az itt összegyűjtött agyi szövetminták vizsgálata révén.

Az is gyakori, hogy valamely rákos szövetet tárolnak, és annak a genetikai elemzését valamint a páciensek egészségügyi adatait tárolják. Igen sok példa található erre Ausztriában, Németországban, de a világ minden részén működnek a rákos megbetegedések valamely fajtájára szakosodott klinikai biobankok.

2.4 Speciális populáció vizsgálatán alapuló biobankok

Speciális népcsoportok, őslakosok, valamely etnikai kisebbséghez tartozók körében, vagy sajátos biológiai jellemző alapján is történhet biológiai mintagyűjtés. Erre az egyik Európai Unió által finanszírozott project a *GenomEUtwins*²³ a példa, amely dán, finn olasz, holland angol, ausztrál és svéd ikrektől származó genetikai minta gyűjtésére vállalkozott. A vizsgálat célja öt fontos egészségügyi faktor: az elhízás, magasság, hosszú élet, stroke-betegség, szív- és keringési betegségek genetikai és nem genetikai hátterének vizsgálata volt ikerkutatások alapján. Idetartozhat még az ún. *Generation Scotland* is, amely Skóciában előforduló leggyakoribb betegségek genetikai és családon belüli előfordulását vizsgálta. Mind az ikerbankok, mind pedig az etnikai szempontok alapján szerveződő biobankok fokozott emberi jogi kockázatot jelentenek, hiszen itt eleve a toborzás szempontjai is egy esetleg vitatható alapfelvetésen alapulnak, és az egyént egy csoporttal is összekapcsolják, amely magában hordozza annak a veszélyét, hogy a csoportnak tulajdonított sztereotípiáknak az egyén is áldozatul esik.

2.5 Az összehasonlító genomikán alapuló biobankok

Az Indonéz biobank ötlete, már 2002-en megszületett.²⁴ Szemben az észti és izlandi biobankokkal Indonézia esetében, nem a viszonylag homogén, hanem éppenséggel a számos etnikai csoportot tömörítő sokszínű szigetvilág jelentett tudományos vonzerőt. Holland és más nemzetközi tudósok érdeklődése több

szempontból is felkészületlenül érintette az indonéz lakosokat. Egyrészt sem etikai, sem jogi elvek nem kristályosodtak ki még a genetikai kutatások végzésére, továbbá, mivel nem létezett semmiféle helyi diskurzus a genetika társadalmi értelmezéséről, ezért nem is alakulhatott ki semmiféle bioszociális identitás. A genetika előtti társadalombevonás a genetikai kutatásba tehát bizonyos mértékig egyfajta genetikai gyarmatosításhoz volt fogható. A kezdeményezés egy holland kutató nevéhez fűződik, aki létrehozta az Indonéziai Örökletes Betegségek Nyilvántartását. A holland Genome Projecthez kapcsolódó indonéz project létrehozásának célja elsősorban az volt, hogy Indonézia is felkerülhessen a világ genetikai variánsokat felsorakoztató genomikai térképére, és beindítsa a genetikai kutatásokat.

Érdeemes megjegyezni, hogy míg Kínában a genetikai minták védelme terén a magánéleti jogokkal szemben sokkal erőteljesebben fogalmazódott meg a biológiai kalózkodás, vagy a génminták külföldre való kicsempészése miatti félelem, addig Európában elsősorban az adatvédelem és a magánéleti jogok képezik a jogi szabályozás legfontosabb pilléreit. Az adatvédelem szempontjából elsősorban a minták, és az azokhoz szorosan kapcsolódó egészségügyi adatok védelme jelenti a fő kihívást.

2.6 Virtuális biobankok, illetve kutatási együttműködések

A nemzeti biobankok mellett számos olyan biobank-hálózat működik, amely az egyes biobankok tevékenységét egységesíti, ezáltal óriási méretű adatbankot hozva létre kutatási céllal. Ilyen *Public Population Project Genomics* (P3G Consortium) vagy az európai kezdeményezésű *BBMRI*.²⁵

3. Tulajdoni aspektusok

Ami a biobankokkal kapcsolatos etikai és jogi kérdéseket illeti, szinte valamennyi klasszikus orvosi jogi kérdés mellett számos új, pl. tulajdonjogi és speciális adatvédelmi kérdés is felmerül. Mennyiben érinti a biobank-tevékenység az emberi szövetek jogi státuszát, nem indul-e el a fejlődés feltartóztatatlanság is abba az irányba, hogy ezentúl az emberi szövetek kereskedelmi javakként is értelmezhetőek?

A biobankokban tárolt biológiai minták tulajdoni helyzetének értelmezésére többféle jogi megoldás született.²⁶ Richard Titmuss már a hatvanas években véradományozást (blood donation) említett, és az ajándékozás (gift) retorikáját fejtette ki az áruvá válással szemben.²⁷ Érdeemes megemlíteni, hogy nálunk az egyéni altruizmust kevésbé tükröző, de

kétségtelenül önkéntes „véradás” kifejezés honosított meg²⁸, amelytől megkülönböztetjük a „szervoadományozást”, gének esetében pedig a humángenetikai adatok védelméről, a humángenetikai vizsgálatok és kutatások, valamint a biobankok működésének szabályairól szóló 2008. évi XXI. törvény alapján a „mintavételt”, ami inkább egy passzív kutatási alany helyzetét képezi le. Egy más vonatkozásban az Európa Parlament és Tanács a fejlett terápiás gyógyszerkészítményekről szóló 1394/2007/EK-rendeletében a Preambulum 15. pontjában kiemeli, hogy „az emberi sejtek és szövetek adományozása tekintetében tiszteletben kell tartani azon elveket, mint például mind a donor, mind a recipiens anonimitása, a donor önzetlensége, valamint a donor és recipiens közötti szolidaritás.”²⁹

Több kísérlet történt arra, hogy az emberi genomnak sajátos státuszt biztosítsanak az emberiség közös örökségéhez hasonlóan. Erre a legjobb példa az UNESCO által 1997-ben elfogadott „Az emberi génállomány és az emberi jogok egyetemes nyilatkozata” az 1. cikkben az emberi génállományra egy sajátos jogi kategóriát vezetett be, amely szimbolikus értelemben az emberi génállományt az emberiség közös örökségéként kívánja kezelni. „Az emberi génállomány az emberi család tagjai közötti alapvető egységnek, valamint eredendő méltóságuk elismerésének és változatosságuknak alapját képezi. Szimbolikus értelemben ez az emberiség örökségét képezi.”³⁰ Az Emberi Genom Project kihirdetése óta egyszerre voltak jelen a nyilvános vitákban és jogi szabályozásban a közösségi és kereskedelmi címkék a biobankokon és genetikai adatbankokon. Az Európában domináns megközelítés szerint az emberi test alkotórészei nem képezhetik anyagi haszonszerzés forrását. Az oviedói konvenció 21. Cikke alapján az „Az emberi test és részei, mint ilyenek, nem képezhetik haszonszerzés forrását.”³¹

Mindez persze inkább az emberi szövet, szerv forgalomképtelenségére utal, semmint a biobankokban értelmezhető tulajdoni viszonyokra. A magyar szabályok szerint tilos továbbá az emberi szerv szövet reklámozása. A gazdasági reklámtevékenység alapvető feltételeiről és egyes korlátairól szóló 2008. évi XLVIII. törvény 16. §-a szerint tilos emberi szervet vagy szövetet bármilyen felhasználás céljára reklámozni.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy amikor szövetminták cserélnek gazdát, vagy kutatásra kölcsönzik őket, vagy csak megváltozik a biobank fenntartójának személye, ez a tulajdonosváltáshoz hasonló jogi helyzeteket szül. Az elsősorban angolszász országokban elterjedt szemlélet szerint itt valóban tulajdonlásról beszélünk, még akkor is, ha nincs szükségképpen jelen a tulajdon valamennyi eleme minden esetben. Így például a birtoklás mellett nem

feltétlenül van jelen a hasznok szedésének a joga, vagy sok esetben az elidegenítés esik korlátozás alá. A biológiai mintákra épülő szellemi alkotási jogok is vitások lehetnek, hiszen a mintakollekció, a rendszerezés elve, a genetikai gyűjtési szempont kiválasztása és az abból levont következtetések önmagukban is képezhetnek szellemi terméket, de ettől függetlenül az adatokat vagy szöveteket kikölcsönzők is komoly tudományos eredményekre juthatnak a minták vizsgálata révén.

A biológiai minták tulajdonlásának kérdése már több jogi vitában is felmerült. A Missouri Állambeli St. Louis-ban Dr. William Catalona prosztatarákos betegek mintáiból egy 3500 mintát számláló biobankot hozott létre 25 éves működése alatt. A minták többsége az általa kezelt betegtől származott, több mint 270 000 szérumot, vért. DNS-t tároltak a bankban. A biobank fenntartásához is ő szerzett kutatási támogatást. Amikor 2000 mintát ingyenesen akart egy vizsgálatot végző cég részére rendelkezésre bocsátani, az egyetem gazdasági vezetői tiltakoztak, mondván, hogy a mintákért fizetni kell az egyetemen minimálisan 100 000 dollárt.³² Amikor Catalona átkerült Chicagóba, magával akarta vinni az általa összegyűjtött szövetbankot, de saját régi munkahelye ellenállásába ütközött. A minták átszállításának engedélyezéséhez levélben kereste meg mintegy 6000 páciensét, akik bele is egyeztek a minták Chicagóba történő átszállításához. Mindez azonban nem volt elég érv a munkahely tulajdoni igényével szemben. A bíróság³³ is a Washingtoni Egyetemen adott ígazat, a bíróság álláspontja szerint a biológiai minták felett rendelkezési jog nem illeti meg az adományozókat az adományozás után. Az ügyben Catalona ellen szóló érv volt az is, hogy pácienseit levélben kereste fel, ezáltal nem megfelelő nyomást gyakorolt rájuk. A probléma az, hogyha valaki tiszteletben tartja a minta adományozóinak magánéleti jogait, akkor éppenséggel ki kell kérnie a páciensek beleegyezését, minden, az eredeti beleegyezéssel nem érintett felhasználásban. Nyilván kevésbé kifogásolható, ha nem maga a kutató, de a biobankot működtető kéri ki a páciensek hozzájárulását, hogy a páciensek a legkevésbé se érezhessék, hogy későbbi gyógykezelésük függ az együttműködési készségüktől.

4. Biobankban résztvevők jogi státusza

Mint láttuk a biobankok tulajdoni viszonyaira több létező modell alakult ki. A biobankok a minták feletti rendelkezési jog jelentős részét biztosítják annak, akitől a szövetminta származik.³⁴ Az adatvédelmi és az egészségügyi jogszabályokkal összhangban az érintett tájékoztatása és beleegyezése szükséges a

minta levételéhez és felhasználásához. A mindmáig fennmaradó jogi és etikai vita csak ott van, hogy több kutatás esetén mennyiben tekinthető érvényesnek egy általános beleegyezés több kutatáshoz, és mennyiben kapcsolhatók az egyes kutatási célok egymáshoz. Az úgynevezett „nyitott beleegyezésnek” (open consent) több támogatója is van világszerte. E szerint a modell szerint a páciens egy általános beleegyezést ad a kutatásba, anélkül, hogy a kutatás maga részletezve lenne, ezáltal egy minta több genetikai kutatásban is felhasználható lenne.

A nyilvános hozzájárulás mellett érvelők igyekeznek cserébe a kutatás alanyait jobban bevonni a kutatásba, így például Sue Weldon egyenesen *tudományos állampolgárságról* beszél.³⁵ E modell alapján a minták rendelkezésre bocsátása a szolidaritáson alapul, hiszen a későbbi kutatások eredményeiből mindenki részesülhet.

Még a szigorú adatvédelmi szabályokat követő biobankok esetében is – bármennyire is meglepő –, de nem automatikusan biztosított páciensek utólagos tájékoztatásának elve. Szemben azzal az esettel, amikor valaki véradó, és ha vérét biobankba helyezi, egyáltalán nem biztos, hogy ha vérmintájának genetikai vizsgálata esetében valamely betegségre hajlamosító tényezőt tárnak fel, arról őt értesítik. Az irányelv Preambulumának 19. pontja szerint, „ha a donort kóros eredményekről értesítik, akkor megfelelő tanácsadásban is részesíteni kell.”³⁶

5. Minta és adat

A genetikai minta és az ebből származtatható adat ugyan más, mint a mintagyűjtéshez kapcsolódó, főszabályként kódolva tárolt személyazonosító vagy egészségügyi adat, mégis úgy tűnik, hogy a kezdeti merev jogi szétválasztástól eltérően a genetikai minta egyre inkább osztja az adat sorsát, például azáltal, hogy vonatkoznak rá az adatvédelmi szabályok. Igaz, hogy a minta birtoklása vagy biztonságos tárolása, már csak szerves voltánál fogva is tárgya más tulajdoni, birtokvédelmi, egészségügyi előírásnak, de a minta egyúttal adatforrás is. E tekintetben igen jelentős döntés volt a Marper-eset³⁷, amely ugyan a büntetőeljárás emberi jogi garanciáival foglalkozott gyanúsítottaktól levett és tárolt DNS-minta kapcsán, mégis kitért a genetikai minta és az adat jogi minősítésére is. A bíróság álláspontja szerint ugyanis az ügyben jogszerűtlenül visszatartott valamennyi információ: az ujjlenyomat, a DNS-profil és maga a minta, *egyaránt személyes adatnak minősül* az adatvédelmi egyezmény szerint, mivel ezek mindegyike kapcsolatba hozható azonosított vagy azonosítható személlyel.³⁸ A bíróság ezzel az érvelésével gyakor-

latilag elvetette azt az álláspontot, amely a genetikai mintát és az ebből származtatott adatok egymástól jogilag szétválasztotta, mondván csak az adatot védik az adatvédelmi normák.

5.1 Adatvédelem, adatkezelés

A biobankokban tárolt minták és az azokhoz kapcsolódó adatok kezelése terén számos régi és új adatvédelmi kérdés merül fel egyszerre. Az anonimizáció és kódolás számos lehetőségének, a terminológiai sokszínűségnek megdöbbentően széles skálája alakult ki nem sokkal a biobankok megszületését követően.³⁹ A terminológiai káosznak döntően három oka van. Az egyik, a jogi és orvosi gyakorlat eltérő meghatározása az anonimizációra. Míg a jogi megközelítés szerint nem tekinthető anonimnek a kóddal ellátott minta vagy adat, amennyiben annak feltörésével természetes személyhez juthatunk el, addig az orvosi gyakorlat sokszor anonimnek nevezi a kódolt mintát, adatot is. A másik ok, ami miatt az irreverzibilisen anonimizált, anonim, reverzibilisen anonimizált egyén kifejezések megjelentek, azaz, hogy számos nemzetközi szakmai szervezet szakmai irányelvben talán túl gyorsan reagált a biobankok megjelenésére, így nemzetközileg egymással nehezen összeegyeztethető, szinte kaotikusan sokféle biobank-terminológia jelent meg. Végezetül a harmadik oka a fogalmi bizonytalanságnak a genetikai adatok természetében rejlik. Tudjuk, hogy a DNS-minta összevetve ugyanattól a személytől származó más mintával, személyazonosító nélkül is alkalmas lehet az azonosításra, így sokan azt vallják, hogy a genetikai minta soha nem tekinthető anonimnek.

Napjainkban a genetikai adatok kiszivárgásától való félelem mellett egyszerre van jelen a genetikai tesztek internetes hirdetése is. Az internet személytelen, mert nem kell arcot adni egy genetikai vizsgálat-hoz, ezért sokak számára talán vonzó megoldásnak tűnhet.

Egyelőre mégsem lehet egy interneten megrendelt genetikai vizsgálatot úgy tekinteni, mint az elektronikus vásárlás egyéb formáit, hiszen itt fokozottan védendő, szenzitív adatok cserélnek gazdát. A genetikai vizsgálat egyszeri elvégzése pedig önmagában nagyon ritkán jelent támpontot. Ahol ilyen vizsgálatot végeznek, ott általában többféle vizsgálat együttes értelmezése révén jutnak diagnosztikai vagy terápiás következtetésre. Nem egységes a gyakorlat abban sem, hogy milyen markereket vizsgálnak. Aki a hálón halászik genetikai adatai után, nem árt, ha tudja, hogy napjainkban soha eddig nem látott biológiai és genetikai adatbányászat folyik, soha ennyi biológiai mintát nem gyűjtöttek biobankok, és más kutatások számára.

A genetikai titkok megismerése révén olyan személyes információkba⁴⁰ nyílnak betekintés, amelyet az egyén titkolhatott, vagy maga sem tudott róluk, például egy későbbi életkorban kialakuló betegségekre utaló hajlam. A személyes szabadságjogokat és a személyes adatok feletti rendelkezést a genetikai adatok esetében az is nehezíti, hogy a genetikai adat értelmezése szakorvosi feladat, ezért a genetikai tanácsadás keretében kerül sor a prediktív (előrejelző) genetikai teszt eredményének értelmezésére. Európa legtöbb országa által elfogadott oviedói egyezmény szerint genetikai előrejelző vizsgálatot csakis orvosi vagy orvosi kutatási célból és megfelelő genetikai tanácsadás biztosításával lehet végezni.

Nem ritka az ún. génlopás sem, amikor kételkedő családtagok vagy mások titkos (nem bíróság előtt folyó) származás-megállapítási vizsgálat céljából csennek el biológiai mintát akár kiskorú gyermektől is. Ezt a génavadászatot, illetőleg hozzájárulás nélkül végzett genetikai vizsgálatot bűncselekménnyé nyilvánították több országban is. 2006-ban Nagy Britanniában, nemrégiben pedig Németországban tiltották be az apasági vizsgálatok e titkos formáját.

5.2 Nyílt adatok – az őszinteség elve?

Míg legtöbb biobank kódolt vagy anonimizált adatokkal dolgozik, sokan ma már illúzióknak tekintik az adatok titkosságának biztosíthatóságát. Ruth Chadwick szerint is ideje lenne feladni az adatok titkosságának garantálását,⁴¹ mert ez egy komplex rendszerben többször egymás úton elektronikus úton és fizikailag a minták továbbítása során már nem lehetséges. Sokkal inkább az őszinteség elvét kéne követni.

A genetikai adatokról úgy hittük, hogy azok az egyén legféltebb titkai, hiszen nemcsak meglévő betegségekbe, de hajlamosító tényezőkbe, egyéni érzékenységre is bepillantást engednek, nem beszélve a származásra, eredetre vonatkozó becslésekre. Nem mindenki tekint azonban ezekre az adatokra így, mert nem lát titkolnivalót a genetikai adataiban.

Önkéntesek részvételével a teljes nyíltság jegyében jött létre az úgynevezett Személyes Genom Program⁴². „A Személyes Genom Program” nyílt felhívás arra, hogy ki-ki hagyja hátra bizalmatlan megrögződésekből származó védőburkait, és adja arcát, orvosi adatait egy nagyszabású genetikai kutatáshoz, amelynek eredményeiről aztán később maga is meggyőződhet. A honlapon tíz, alapvetően jó egészségnek örvendő kutató, egy kivételével fehér bőrűek tárják fel adataikat a nyilvánosság előtt. Nincs miért titkolnunk, hogy rövidlátók, vagy asztmásak vagyunk, vagy a sok utazás miatt néha rosszul alszunk. A bűnügyi nyilvántartásban szereplő fény-

képekhez hasonló fotók, (szemből, jobbról és balról) az életkörülmények, betegségek felsorolása névvel szerepel a bárki számára letölthető oldalakon.

Véleményem szerint patthelyzetbe került a biobankok adtvédelmi szempontból is kifogástalan szabályozása. Az etikai szakirodalom tekintélyes százaléka és az orvosi szakirodalom szinte egyöntetűen az individuális beleegyezési jogok feladását, de legalábbis enyhítését követeli, mondván, hogy a biobankon alapuló kutatások jövőbeni, előre nem pontosan tudható kutatási célokra irányulnak, ezért nem tartható fenn a teljes adatvédelmi önrendelkezési jog, általános kutatási felhatalmazást és adatok feletti rendelkezési jog részbeni csökkentését kellene a kutatási szabadság érdekében megvalósítani.

A jogi megközelítés ezzel szemben mindaddig a személyes adatok kezelésére vonatkozó szabályok betartását követeli, amíg az adat konkrét természetes személlyel kapcsolatba hozható. Mivel az Európai Unió egyelőre csak fontolgatja egy speciális e területre vonatkozó direktíva megszövegezését, egyelőre, bármennyire is sok alternatív fogalom jelent meg, a „kollektív” beleegyezés, a „nyitott” vagy „tág” beleegyezés fogalmáig mindezek egyelőre nem a jog által elismert kategóriák, inkább csak a kutatók által kivetített vágyak etikai lecsapódásai. Ráadásul sok esetben félreértésen alapulnak a jog enyhítésére irányuló törekvések. Ugyanis a jogi szempontból is anonimnek tekinthető adatokra nem vonatkoznak az adatvédelem előírásai. A kutatás megjelölése történhet úgy, hogy egyszerre több kutatási projektben való részvételre is kérnek beleegyezést, természetesen megjelölve azokat. Ezen túlmenően azonban bármennyire is kényelmetlen az újbóli hozzájárulás kérése vagy az anonimizálás, nehezen egyeztethető össze az információs önrendelkezési jogokkal az, ha az eredetileg pl. rákos megbetegedésre hajlamosító genetikai vizsgálat mintáit viselkedésgenetikai kutatásra használják fel az érintett beleegyezése nélkül. Az egyoldalú információbirtoklás később amúgy is újabb etikai problémákhoz vezet. Például, ha az érintett háta mögött végeznek genetikai vizsgálatot, amelyből olyan eredmény keletkezik, amely érintheti az adott személy életkilátásait, családalapítását vagy más fontos szempontot szolgáltat ezen döntésekhez, nehezebb közölni, ha a vizsgálatról előzetesen nem is tudott.

Az adatvédelmi szabályok a korábban keletkezett, de személyekhez társított mintagyűjtemények esetén eredményezhetik az anonimizálást, vagy akár az adatok megsemmisítését. A genetikai azonosítást is lehetővé tevő biológiai mintagyűjtemények esetén az jelenti a fő problémát, hogy míg korábban csak a mintával együtt tárolt, személyazonosításra alkalmas adat tartozott az adatvédelem hatáskörébe, nem pedig a biológiai minta.

6. A Biobanktörvények főbb sajátosságai

Abban is igen eltérő az egyes országok gyakorlata, hogy milyen keretek között szabályozzák a biobankok tevékenységét. Az észti⁴³, és lett genomikai projektek⁴⁴ speciális törvényen alapulnak, míg az igen kiterjedt Brit Biobank nem törvény, de kétségtelenül alaposan kidolgozott belső irányelvek alapján működik⁴⁵. Spanyolországban az Orvosbiológiai Kutatószokról szóló 2007. évi törvény⁴⁶ külön fejezetben, de a kutatási szabályokhoz kapcsolódóan rendelkezik a biobankok sajátos szabályairól. A közép-európai régió több országára jellemző, hogy bár nagyszabású kutatási célú mintagyűjtés zajlik, valójában nincs külön jogi szabályozás, vagy az alkalmazott szabályok egybeesnek a transzplantációs szövetséggel. Ez a helyzet Romániában⁴⁷ és részben Lengyelországban⁴⁸ is. A magyar szabályozás jellemzője a többszintű adatvédelmi szabályozás⁴⁹. A hazai szabályozás egészen 2008-ig az orvostudományi kutatások általános szabályaira hagyatkozhatott csak. Így az emberen végzett orvostudományi kutatásokról a 23/2002. (V.9.) EüM-rendelet⁵⁰ szerint nemcsak az emberen végzett kutatások tartoznak ide, hanem a rendelet előírásait kell alkalmazni minden emberen végzett orvostudományi kutatásra (Eütv. 157. §, a továbbiakban: kutatás). ... Orvostudományi kutatásnak minősül különösen

- a) „a diagnosztikus, terápiás, megelőzési és rehabilitációs eljárások tökéletesítésére, új eljárások kidolgozására, valamint a betegségek kóroktanának és kórlefolysisának jobb megértésére irányuló,
- b) a genetikai,
- c) az élő emberből vagy halottból eltávolított sejtekkel, sejtalkotórésszel, szövettel, szervvel, testrészsel végzett,
- d) az epidemiológiai,
- e) a közegészségügyi-járványügyi érdekből végzett,
- f) az orvostechnikai eszközök klinikai vizsgálatára és hatásosságának bizonyítására végzett,
- g) az ivarsejten, embrión végzett kutatás,„.

Bár a létező jogszabályok kiterjesztették a kutatási szabályok alkalmazását akkor is, ha csupán sejteken, szöveteken végeznek kutatást, 2008-ig nem létezett speciális szabály a biobankokra. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a 2008. évi törvény eredetileg a genetikai adatok kezelésével foglalkozott volna átfogó módon, hisz a törvény eredeti koncepciója érintette a genetikai adatkezelés teljességét az igazságügyi felhasználást kivéve. Később azonban ezek a részek kikerültek a törvényből, viszont egy új fejezete a tör-

vénynek foglalkozott a biobankok kérdésével, sőt azal is, hogy milyen módon alakuljanak át a mintagyűjtemények biobankká. A törvényalkotás folyamata és az ehhez kapcsolódó társadalmi vitáknak komoly felvilágosító jellegük is volt. A magyar közvéleményben és médiában ugyanis viszonylag ritkán kerültek elő ezek a kérdések korábban. A genetika által felvetett kérdések annyira újak voltak 2003-ban, a törvénykonceptió születésekor, hogy a médiában gyakran a klónozás kérdésével keverték össze. A magyar törvény eredetileg a genetikai adatok széles körű felhasználásának emberi jogi garanciáival foglalkozott, időközben a biobankok térhódítása nyomán a későbbi tervezetekben egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak a biobankok, ugyanakkor kikerültek a törvényből a genetikai adatok kutatásokon és orvosi diagnosztikai célú felhasználáson túli alkalmazások.

7. Biobankok tündöklése és...

A biobankokhoz fűzött kezdeti nagy remények egyelőre nem is teljesültek, valószínűleg a biobank fókusza és módszertana csakúgy mint alapkonceptiója időről időre átgondolásra érdemes. Az egyik koncepcionális probléma a genetikai szemlélet túlhangsúlyozása a komplex, egyéni környezeti tényezők komplex vizsgálatával szemben. Bár a gazdasági válság idején sokan húzóágazatnak gondolják a biotechnológiát, a biobankok önmagukban nem hoznak és jogi értelemben nem is hozhatnak profitot. Az eddigi viszonylag csekély sikernek jogi okai is vannak. Mivel egyelőre bizonytalan, hogy miként egyeztetethők össze az adatvédelem olykor valóban szigorú előírásai a biobankokban tárolt genetikai minták és adatok széles körű kutatási felhasználásával, ezért a kutatási együttműködések bizonytalan talajon működnek. Átalakulóban van a biobankban szövetet adományozó kutatási alanyok viszonya az effajta kutatásokhoz. Talán épp ez hozhat fordulatot. Világszerte egyre több betegcsoport fog össze, vagy egy-egy jó módú, biotechnológiában érdekelt befektető⁵¹ hozhatja meg azt a változást, hogy a biobankok ne csak felülről szerveződjenek, hanem az érintettek kezdeményezése és igényei szerint, és ez utóbbi modell valószínűleg kevesebb jogi aggályt és szélesebb autonómiát fog teremteni.

Jegyzetek

¹ A biobankok kérdésének hazai és nemzetközi vizsgálat során támaszkodtam mindazokra az ismeretekre is, amelyek az Európai Unió Hatos és Hetes Keretprogramján belül a *Gene-BanC*, *Privileged* és *Tiss.Eu* Projektek kutatásaihoz kapcsolódott, és amelyekben részt vettem 2006–2010 között.

² *The therapy of the Cook County Hospital* July 10, 1937 *Journal of the American Medical Association* reprinted 1984; 251:647–649

³ Egyelőre még világszerte kevés a *sui generis* biobank-szabályozás, többnyire az orvosbiológiai kutatás szabályai, az adatvédelem, a genetikára, a szövetekre, transzplantációra vonatkozó szabályok értelmezése, biobankokra való vonatkoztatása képezi a mozaikszabályozás részeit.

⁴ Comité consultatif national d'éthique pour les sciences de la vie et de la santé, Avis N. 77, Problèmes éthiques posés par les collections de matériel biologique et les données des informations associées: «biobanques», «biothèques».

⁵ Ez történt például a Hollandiában a több évtizede tárolt Guthrie-kártyák esetében, amelyek az újszülöttektől levett vérmintákat tartalmazták, s amelyeket korábban mindenfajta beelevezés és időbeli kikötés nélkül gyűjtöttek.

⁶ Herbert Gottweis, Alan Petersen (2008) *Biobanks: Governance in comparative perspectives*, Routledge, London

⁷ Robert F. Weir, Robert S. Olick (2004) *The Stored Tissue Issue*, Oxford University Press, Oxford

⁸ Donna Dickenson (2008) *Body Shopping: Converting Body Parts to Profit*, Oneworld, Oxford 116.

⁹ A genetikai adatok és minták kereskedelmi hasznosításáról bővebben ld. még Magali Franceschi (2004) *Droit et marchandisation de la connaissance sur les gènes humains*, CNRS Editions, Paris 103–138.

¹⁰ A jogi norma célzott hatásának érdekében alkalmazott jogalkotás-technikai megoldás, amikor egy tudottan valótlan tényállást valóságosnak fogad el a jogszabály, norma. Ez azt jelenti, hogy egy tényállásról azt mondjuk ki, hogy azonos egy másik tényállással – holott tudjuk, hogy ez nem így van – azért, hogy valamely jogkövetkezményt alkalmazni lehessen. A fikció célja szerint jogalkotási eszköz, amely a jogalkalmazást segíti.

¹¹ Robert F. Weir, Robert S. Olick (2004) *ibid* 260–261

¹² Hilary Rose, (2001) *The Commodification of Bioinformation: The Icelandic Health Sector Database*, London, The Wellcome Trust, London WC10-2220/tbcK/03-2001/JM

¹³ 2009 novemberében az izlandi biobankproject gazdasági válsághelyzetbe jutott és az írás idején még nem tudható, mi lesz a további sorsa az összegyűjtött mintáknak.

¹⁴ Sándor Judit – Bárd, Petra *Paper Series No. 5. The Legal Regulation of Biobanks; National Report: Estonia*, Budapest: CEU, CELAB, 2009

¹⁵ Nömper, Ants- Kruuv, Krista (2003) *The Estonian Genome Project* in: Sándor, Judit (2003) *Society and Genetic Information*, CEU Press, Budapest 216.

¹⁶ Sue Weldon 'Public consent' or scientific 'citizenship'? in: Richard Tutton, Oonagh Corrigan, szerk. (2004) *Genetic Databases: Socio-Ethical Issues in the Collection and Use of DNA*, Routledge, London 164.

¹⁷ 2009. október 30-áig 386430-an jelentkeztek önkéntesen a UK Biobankba.

¹⁸ Tohru Masui (2009) *Trust and creation of biobanks in Margaret Sleeboom-Faulkner (2009) Human Genetic Biobanks in Asia*, Routledge Oxon Contemporary Asia Series, Routledge, Oxon 75.

¹⁹ Gerard Porter (2009) *Biobanks in Japan* in: Margaret Sleeboom-Faulkner (2009) ed. *Human Genetic Biobanks in Asia Politics of trust and scientific advancement*: 45.

²⁰ Idézi Gerard Porter

²¹ Tohru Masui (2009) *Trust and creation of biobanks in: Margaret Sleeboom-Faulkner ibid*: 81.

²² *Netherlands Brain Bank Progress Report 2007–2008*, Amsterdam

²³ <http://www.genomeutwin.org/> letöltve, 2010. január 12-én

²⁴ Margaret Sleeboom-Faulkner (2009) *Human Genetic Sampling in Indonesia: The Interplay between biosocieties and non-biosocieties* in: Margaret Sleeboom-Faulkner (2009) ed. *Human Genetic Biobanks in Asia* *ibid*. 120.

²⁵ *Biobanking and Biomedical Resources Research Infrastructure* <http://www.bbmri.eu/> letöltve 2010. január 12.

²⁶ Jasper A. Bovenberg (2006) *'Property Rights in Blood, Genes and Data'* Leiden, Martinus Nijhoff Publishers.

²⁷ Richard Tutton, Oonagh Corrigan eds. (2004) *Genetic Databases: Socio-Ethical Issues in the Collection and Use of DNA*, Routledge, London 7.

²⁸ Magyarországon csakúgy mint az Európai Unió országában az Európai Unió Parlamentjének és Tanácsának 2002/98/EK irányelve az emberi vér és vérkomponensek gyűjtésére, vizsgálatára, feldolgozására, tárolására és elosztására vonatkozó minőségi és biztonsági előírások megállapításáról, valamint a 2001/83/EK irányelv módosításáról Preambulumának 20. pontjában kifejezi azt, hogy „A modern transzfúziós gyakorlat az önkéntes véradás, a donor és a recipiens anonimitása, a véradás térítésmentessége és a transzfúzióval foglalkozó létesítmények nonprofit orientációjának alapelvein nyugszik”.

²⁹ Az Európai Parlament és a Tanács 1394/2007/EK rendelete a fejlett terápiás gyógyszerkészítményekről, valamint a 2001/83/EK irányelv és a 726/2004/EK rendelet módosításáról.

³⁰ Sándor Judit – Demény Enikő, szerk. (2008), *Bioetika az UNESCO-ban, Szöveggyűjtemény*, Center for Ethics and Law in Biomedicine, Budapest, ISSN 978-963-87714-3-8

³¹ 2002. évi VI. törvény az Európa Tanácsnak az emberi lény emberi jogainak és méltóságának a biológia és az orvostudomány alkalmazására tekintettel történő védelméről szóló, Oviedóban, 1997. április 4-én kelt „Az emberi jogokról és a biomedicináról” szóló Egyezmény, valamint az Egyezménynek az emberi lény klónozásának tilalmáról szóló, Párizsban, 1998. január 12-én kelt Kiegészítő Jegyzőkönyve kihirdetéséről.

³² Donna Dickenson (2008) *Body Shopping: Converting Body Parts to Profit*, Oneworld, Oxford 118.

³³ Washington University, v. William J. Catalona, Appeals from the United States No. 06-2301 District Court, 2007. június 20. A döntést 2008-ban a Legfelsőbb Bíróság is megerősítette.

³⁴ Jasper A. Bovenberg (2006) 'Property Rights in Blood, Genes and Data' Leiden, Martinus Nijhoff Publishers.

³⁵ Sue Weldon (2004) 'Public consent' or 'scientific citizenship'? in: Richard Tutton, Oonagh Corrigan (szerk.) "Genetic Databases: Socio-ethical issues in the collection and use of DNA" Routledge, London 2004 161–181.

³⁶ Az Európai Parlament és a Tanács 2002/98/EK irányelve az emberi vér és vérkomponens gyűjtésére, vizsgálatára, feldolgozására, tárolásra és elosztására vonatkozó minőségi és biztonsági előírások megállapításáról, valamint a 2001/83/EK módosításáról.

³⁷ *Case of S. and Marper v. the United Kingdom (Applications nos. 30562/04 and 30566/04)*

³⁸ *Ibid*. 68.

³⁹ Bernice Elger, Nikola Biller-Andorno, Alexander Mauron, Alexander M. Capron (eds) (2008) *Ethical Issues in Governing Biobanks: Global Perspectives*, Ashgate, Aldershot

⁴⁰ Graeme Laurie genetikai magánéleti jogokról beszél, Graeme Laurie (2002) *Genetic Privacy*, Cambridge, Cambridge University Press,

⁴¹ Jeantine E Lunshof, Ruth Chadwick, Daniel B Vorhaus and George M Church, *From Genetic Privacy to Open Consent, National Review Genetics* 2008 (May); 9 (5): 406–11.

⁴² Eredeti angol kifejezéssel: Personal Genome Project.

⁴³ A Humán génkutatási törvényt az észti Riigikogu 2000. december 13-án szavazta meg és 2001. január 8-án lépett hatályba. Eredeti nyelven: *Inimgeeniuringute seadus*. A törvényt 2007-ben módosították. A szabályozásról bővebben ld. még: Sándor Judit – Bárd, Petra *Paper Series No. 5 The Legal Regulation of Biobanks; National Report: Estonia*

Budapest: CEU, CELAB, 2009

⁴⁴ A lettországi Humán Génkutatási törvényt 2003-ban szavazta meg a Saeima és 2005-ben módosították. A törvényről részletesebben lásd még: Sándor Judit – Bárd, Petra: *CELAB Paper Series No. 4. The Legal Regulation of Biobanks; National Report: Latvia*

Budapest: CEU, CELAB, 2009

⁴⁵ Graeme Laurie (2009) *The UK Biobank Ethics and Governance Council: How Valuable is an 'Ethics+' Approach to Governance?* in: Kris Dierickx, Pascal Borry (2009) *New Challenges for Biobanks: Ethics, Law and Governance*, Intersentia Antwerp 239

⁴⁶ Ley 14/2007 Herman Nys, Geraldine Fobelets (2008) *The regulation of biobanks in Spain*, Law and the human genome review, *Revista de derecho y genoma humano / Chair in Law and the Human Genome*, BBV Foundation-Provincial Government of Biscay, University of Deusto. ISSN: 1134-7708

⁴⁷ Sándor, Judit-Demény, Erikó-Bárd, Petra: *CELAB Paper Series No. 9 The Legal Regulation of Biobanks; National Report: Romania* Budapest: CEU, CELAB, 2009

⁴⁸ Sándor Judit-Sliwka, Marcin-Bárd, Petra: *CELAB Paper Series No. 8 The Legal Regulation of Biobanks; National Report: Poland* Budapest: CEU, CELAB, 2009

⁴⁹ Sándor, Judit-Bárd Petra: *CELAB Paper Series No. 1 The Legal Regulation of Biobanks; National Report: Hungary* Budapest: CEU, CELAB, 2009

⁵⁰ 235/2009. (X.20.) Korm. rendelet az emberen végzett orvostudományi kutatások, az emberi felhasználásra kerülő vizsgálati készítmények klinikai vizsgálata, valamint az emberen történő alkalmazásra szolgáló, klinikai vizsgálatra szánt orvostechnikai eszközök klinikai vizsgálata engedélyezési eljárásának szabályairól szakhatósági jogosítványt adott az etikai véleményező testületeknek.

⁵¹ Mint pl. a 23andME cég egyik alapítója, a Parkinson kór genetikai hátterének feltárásában személyesen is érdekelt, Sergey Brin.

Vogl Márk
PhD-hallgató

A Szlovák Köztársaság államnyelvtörvénye a 2009. évi módosítások után

I. Bevezetés

Ebben az írásban a szlovák államnyelvtörvény¹ 2009. júniusi módosításának ismertetésére, valamint a törvény módosítás körül kialakult vitában megfogalmazódott és elméleti szempontból fontosabb álláspontok bemutatására törekszem. Mindeközben természetesen nem hallgatom el saját véleményemet sem.

A törvény módosításhoz a legérzékenyebb szakvéleményt az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet nemzeti kisebbségekkel foglalkozó főbiztosa készítette. Knut Vollebaek a kezdetektől fogva aktív szerepet vállalt a módosítás kiváltotta feszültségek enyhítésében: konzultációkat tart a szlovák és magyar kormánnyal, illetve a szlovákiai magyarság politikai képviselőivel, továbbá folyamatosan figyelemmel kíséri, hogy a szlovák hatóságok a 2009. július 22-én kelt véleményében foglalt ajánlásoknak megfelelően hajtják-e végre a törvényt. Mivel a felek jórészt a főbiztosi vélemény, valamint az abban foglalt ajánlások alapján határozzák meg a törvény módosítással kapcsolatos álláspontjukat, tanulmányomban én is gyakran támaszkodom e dokumentumra.² A főbiztos állásfoglalása jó alapot kínál ahhoz, hogy teljesebb képet nyújtsunk a törvény jelenlegi formájáról és lehetséges hatásairól azzal, hogy bemutatjuk az általa nem érintett kérdéseket, valamint a véleménye mellett, illetve vele szemben megfogalmazódó érveket.

A főbiztos úgy ítélte meg, hogy a törvény nem elég letisztult és következtelen fogalomhasználata miatt is többféleképpen lehet értelmezni, ezért olyan végrehajtási utasítás kidolgozását kérte a szlovák kormánytól, amely tisztázza, hogy a hatóságok miként fogják alkalmazni a törvényt. Ezen, 2010. január 1-től hatályba lépett dokumentum³ megfelelő részeit is ismertetem azokban az esetekben, amikor ezek a módosított államnyelvtörvény egyes félreérthető rendelkezéseit tisztázhatják.

Bár a törvény rendelkezéseinek átláthatóságát szem előtt tartva azokat túlnyomórészt sorrendben tárgyalom, ettől írásom elején kivételesen a főbiztosi vélemény szerkezete miatt eltérek.

II. A módosítás indoklása

A szlovák államnyelvtörvény 2009. június 30-án elfogadott módosításához készített indoklás szerint azért volt szükség a lassan tizenöt éve hatályban levő törvény módosítására, mert nem megfelelő a szlovák nyelv használata a nyilvános érintkezésben, és a törvényt nem tartják be „a szükséges mértékben”. A szlovák politikusok egyszerűbben fogalmaztak: azért kellett a törvényt módosítani, elsősorban újra bevezetni a bírságokat, mert Dél-Szlovákiában – vagyis a magyarlakta falvakban – bizonyos hirdetőanyagokat, közleményeket nem tettek közzé államnyelven, azaz szlovákul is, ezáltal a csak szlovákul beszélő állampolgároknak sérült a tájékoztatáshoz való joguk. Az indoklásban azonban ez az elem csak marginálisan és jelzésszerűen jelenik meg, sokkal nagyobb terjedelemben foglalkoztak az előterjesztők a szlovák nyelv etnikai identifikáló és a társadalomban betöltött integratív funkciójával, valamint azzal, miérett kötelessége a szlovák államnak és szerveinek az államnyelv védelme, az azzal való „törődést” előíró jogszabály megalkotása.⁴

III. Az államnyelvtörvény rendelkezéseinek elemzése

1. Az államnyelv védelme

A törvény 1. § (1) bekezdése megállapítja: a „Szlovák Köztársaság területén az államnyelv a szlovák nyelv”, mely az 1. § (2) bekezdése szerint „előnyt élvez a Szlovák Köztársaság területén beszélt más nyelvekkel szemben”. Ezeket az előírásokat megerősíti a törvény 2. § (1) bekezdése, mely alapján az „állami szervek, a területi önkormányzati szervek és más közigazgatási szervek kötelesek védeni az államnyelvet. E célból aktív magatartást kell tanúsítaniuk a törvényi rendelkezések megtartásának ellenőrzése végett”. A főbiztos az említett rendelkezéseket a felügyeletről és a szankciókról szóló rendelkezésekkel egybevetve hangsúlyozza, hogy az államnyelv erősítését célzó „ilyenfajta előírások, miközben önmagukban elfogadhatóak a jelenlegi nemzetközi standardok alapján, a lakosság nem-többségi részében aggodalmat kelthetnek” (2. o.). Külön megjegyzi, hogy az 1. § (5) bekezdése, mely a módosítás során került be a törvénybe, a személyi hatályt az állami és önkormányzati szerveken túl kiterjeszti a jogi személyekre, az egyéni vállalkozókra és magánszemélyekre:

„Egy ilyen rendelkezés aggodalomra adhat okot az arányosság követelményének való megfelelését illetően. Míg a nemzetközi és összehasonlító stan-

dardok az államnyelv támogatásának érdekében önmagában véve nem tiltják a nyelvszabadság nem-közterületeken való némi korlátozásának előírását, ez azonban nem korlátozhatja indokolatlanul a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogait” (3. o.). A főbiztos szerint ez az előírás nem okoz gondot, ha értelmezésénél az államnyelvtörvény és a kisebbségi nyelvhasználati törvény⁵ közötti összefüggést figyelembe veszik:

„Amennyiben az értelmezés a jogrendszerrel összhangban történik, világos, hogy a törvény [személyi] hatályának kiterjesztése nem foglalja (és nem is foglalhatja) magában a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogainak korlátozását. Azonban szűken (és rosszul) értelmezve a rendelkezés közvetett eszközként használható a nemzeti kisebbségek más jogszabályokban biztosított nyelvi jogainak aláásására” (3. o.). Ennek alátámasztására a főbiztos az államnyelvtörvény 3. § (2) bekezdését említi meg. Ez többek között a közlekedési vállalatok alkalmazottainak is előírja az államnyelv használatát a hivatalos érintkezésben:

„A jogrendszerrel és az alkotmánnyal összhangban lévő értelmezés annak kizárására vezet, hogy a buszvezető és utas közötti kommunikációnak feltétlenül államnyelven kellene történnie, minthogy ez többek között sértené a szlovák alkotmányban lefektetett etnikai alapú hátrányos megkülönböztetés tilalmának elvét. A szöveg megfogalmazása azonban aggodalmat kelthet a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek körében. Ez a példa mutatja, hogy a módosítások – elkerülendő a lehetséges eltérő értelmezéseket – nem javították az államnyelvtörvény átláthatóságát. Sőt, ez bizonyítja annak szükségességét, hogy a kisebbségi jogokat mindenre kiterjedő, holisztikus módon kezeljék. Szlovákia számára ez azt jelenti, hogy sürgősen kétsédelem nélkül egészítse ki a nemzeti kisebbségek nyelveinek használatáról szóló törvényt, és fontolja meg egy átfogó jogszabály elfogadását a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogairól. Addig is a szlovák hatóságoknak kellő figyelmet kell fordítaniuk arra, hogy ezen új rendelkezés alkalmazása során biztosítva legyen a jogrendszerrel összhangban lévő és helyes értelmezés” (3. o.). E célt szolgálná elvileg a végrehajtási utasítás.

Ugyan a főbiztos nem tér ki rá, de az államnyelvtörvény és a kisebbségi nyelvhasználati törvény, illetve az egyéb kisebbségi nyelvhasználatot lehetővé tevő törvények összefüggésének vizsgálatánál fontos világossá tenni, hogy melyik törvénynek van elsőbbsége. Ahogy Bíró Ágnes, a szlovákiai Magyar Koalíció Pártjának kulturális alelnöke, parlamenti képviselő, valamint Hamberger Judit, a Magyar Külügyi Intézet munkatársa is rámutatott,⁶ a kérdés

eldöntésénél a törvény 1. § (4) bekezdésének változását kell figyelembe venni. Míg ez korábban így hangzott: „jelen törvény nem szabályozza a nemzetiségi kisebbségek és etnikai csoportok nyelvének használatát. E nyelvek használatát külön törvények szabályozzák”, a törvényben most a következők olvashatók: „ha e törvény másképp nem rendelkezik, a nemzetiségi kisebbségek és etnikai csoportok nyelvének használatára külön jogszabályok vonatkoznak”.

A végrehajtási utasítás szerint a nemzetiségi kisebbségek nyelveinek használatát biztosító, eddig elfogadott törvények és az államnyelvtörvény közötti viszonyban a *lex specialis derogat legi generali* jogelv érvényesül.⁷ Ha csak idáig olvasnánk a szöveget, azt gondolhatnánk, hogy a végrehajtási utasítás megfogalmazói tisztázni szerették volna a kisebbségi nyelvhasználatot lehetővé tevő törvények elsőbbségét. Valójában – az elsőbbségre vonatkozóan – az utasítás szövege a tárcaközi egyeztetések végéig nem is tartalmazott mást – így valószínűsíthetően a főbiztosnak is így mutatták meg –, különös módon azonban a kormány elé terjesztett és jóvá is hagyott változatban már szerepelt a kiegészítés, mely szerint ahhoz, hogy a *lex specialis derogat legi generali* jogelv érvényesülhessen az említett törvények viszonyában, az kell, hogy ezt az államnyelvtörvény elismerje.⁸ Mind a törvénymódosításból, mind a végrehajtási utasítás szövegéből tehát arra lehet következtetni, hogy a jogalkotó szándéka az államnyelvtörvény elsőbbségének feltétlen biztosítása volt.

Habár a fentiek miatt a törvény egyéb, a végrehajtási utasítással összefüggésben értelmezhető rendelkezései tekintetében nagyobb jelentősége van, fontos már itt megjegyezni, hogy problémákat okozhat, hogy a végrehajtási utasítást/végrehajtási elveket kormányhatározat formájában fogadták el. Ugyanis, ahogy az Európai Bizottság főtárgyalójának jogi szolgálata is hangsúlyozta nem hivatalos véleményében, a végrehajtási utasítás elfogadásához a helyes jogi normaszint a kormányrendelet lenne, mert csak ez biztosíthatna számára elsőbbséget az államnyelvtörvénnyel, vagy bármely más, a nyelvhasználatra vonatkozó szlovák törvénnyel való ütközés esetén.⁹

2. Az államnyelv használata a hivatali érintkezésben

A törvény 3. §-a az államnyelv hivatali érintkezésben való használatát szabályozza. Az (1) bekezdés szerint „az állami szervek, a területi önkormányzati szervek és egyéb közigazgatási szervek, az általuk, valamint a jogszabályi úton alapított jogi személyek a hivatali érintkezés során az államnyelvet használják; e ren-

delkezés alkalmazásával nem sérül a nemzetiségi kisebbségi nyelveknek külön jogszabály szerinti használata a hivatalos érintkezésben, sem pedig más nyelveknek a külföld felé irányuló hivatali érintkezésben történő, a nemzetközi gyakorlatnak megfelelő használata”.

Fontos, de meglehetősen homályos a kitétel: „e rendelkezés alkalmazásával nem sérül a nemzetiségi kisebbségi nyelveknek külön jogszabály szerinti használata a hivatalos érintkezésben”, ezért értelmezésével kapcsolatban több álláspont is kialakult.

Szalay Zoltán amellet érvel,¹⁰ hogy ez a kitétel érvényes a második bekezdésre is, amely többek között a postai alkalmazottak, a fegyveres erők tagjai, illetve a tűzoltók nyelvhasználatát tárgyalja, akik kötelesek az államnyelvet ismerni és azt a hivatali érintkezés során használni. A kisebbségi nyelvhasználati törvény biztosítja a kisebbségi nyelvhasználat lehetőségét a hivatali érintkezésben azokon a településeken, ahol a kisebbséghez tartozó egyének aránya eléri a 20%-ot, de – szemben az államnyelvtörvénnyel – nem ejt szót külön a postáról, a fegyveres erőkről és a tűzoltókról. Mivel azonban az államnyelvtörvény a hivatali érintkezésről szóló szakaszban tárgyalja ezeket az intézményeket, Szalay szerint analogikusan kikövetkeztethető, hogy ugyanúgy érvényes rájuk a kisebbségi nyelvhasználati törvény. A postai alkalmazottak, valamint a tűzoltók is beszélhetnek tehát a kisebbség nyelvén a legalább 20%-ban kisebbség lakta településeken, viszont nem kötelesek a kisebbség nyelvét megérteni.¹¹

Más véleményt képvisel Szabómihály Gizella, a Gramma Nyelvi Iroda munkatársa, aki szerint a kisebbségi nyelvhasználati törvény a hivatalok és intézmények jóval kisebb körét érinti, mint az államnyelvtörvény, ugyanis az előbbi törvény 2. § (3) bekezdéséből kitűnik, hogy annak alkalmazásában a hivatali érintkezésen csupán az állampolgár és a közigazgatási szerv kommunikációját kell érteni.¹²

Hogy ezt a kérdést tisztázza, a végrehajtási utasítás kimondja, hogy a hivatali érintkezésben az államnyelvet kötelesek használni az állami szervek, a területi önkormányzati szervek, más közigazgatási szervek, az általuk, valamint a jogszabályi úton alapított jogi személyek, a közlekedési és a távközlési vállalatok, a posta alkalmazottai, az állami alkalmazottak, a szlovák fegyveres erők, a fegyveres rendvédelmi szervek és egyéb fegyveres testületek, valamint a tűzoltóság tagjai. E kötelezettség teljesítése nem korlátozza ezen személyeket abban, hogy azon községekben, ahol a nemzeti kisebbségek aránya eléri a lakosság 20%-át, egyidejűleg használják a hivatalos érintkezésben a nemzeti kisebbségek nyelvét, ha ezen kisebbséghez tartozó polgárok és ha a kommunikáció során nincs jelen olyan harmadik személy, aki nem beszél a

nemzeti kisebbség nyelvét; ilyen harmadik személy jelenlétében az államnyelvet kell használni, úgy, hogy az ne érintse a Szlovák Köztársaság polgárainak azon jogát, hogy a hivatalos érintkezésben államnyelven kommunikálhatnak.¹³

A 3. § (3) bekezdés d) pontja ellentmond azon kormánynyilatkozatoknak, melyek szerint az államnyelvtörvény minden esetben tiszteletben tartja a kisebbségi nyelvhasználati törvényt. Utóbbi szerint a települési krónikákat kisebbségi nyelven is vezethetik (3. § (3) bek.), míg az államnyelvtörvény szerint a krónikákat államnyelven vezetik, a kisebbségi változat csak ennek a fordítása lehet.

Nehezen értelmezhető a törvény 3. § (5) bekezdésének első mondata. E szerint ugyanis: „ha a jelen törvény, külön jogszabály vagy törvényben meghatározott módon kihirdetett nemzetközi szerződés másként nem rendelkezik, az (1) bekezdés szerinti szervekkel és jogi személyekkel folyó hivatali érintkezésben a magánszemélyek és a jogi személyek az államnyelvet használják. [...]”. A 9a. § (1) bekezdése alapján a 3. § (1) bekezdése szerinti szervek és jogi személyek, vállalkozó magánszemélyek vagy jogi személyek bírsághatók. A végrehajtási utasítás 15. cikke azonban, mely az államnyelvtörvényben foglalt kötelezettségeknek a 9a. § szerint szankcionálható hordozóit bekezdésenként sorolja fel, nem tartalmazza a 3. § (5) bekezdést.

Önmagában véve tehát a 3. § (5) bekezdése értelmezhető úgy, hogy a hivatali érintkezés során minden magán- és jogi személy szankcionálható, ha a szlovák nyelvet nem használja. Ha a 9a. § (1) bekezdését is figyelembe vesszük, akkor látjuk, hogy minden magánszemély nem, legfeljebb a vállalkozóként tevékenykedő magánszemélyek – vagyis az egyéni vállalkozók – büntethetők, értelemszerűen ilyen tevékenységükkel összefüggésben. Ha pedig a végrehajtási utasítást is megvizsgáljuk, arra a következtetésre is juthatunk, hogy e rendelkezés alapján senki sem szankcionálható, vagyis ez a rendelkezés teljességgel értelmetlen. Itt tehát újból egy olyan előírással találkozunk, mely önmagában nézve – a főbiztos szavaival élve – alkalmas arra, hogy „a kisebbségek tagjaiban aggodalmat keltsen”. Ami bizonyos, hogy a kisebbségi nyelvhasználati törvény szerint valamely kisebbség tagjai használhatják anyanyelvüket a hivatali érintkezésben, amennyiben elérik a települési lakosság 20%-át. Ugyanezen törvény viszont azt is kimondja, hogy a közigazgatási szerv és alkalmazottai nem kötelesek a kisebbségi nyelvet ismerni. Igencsak vakargathatja a fejét az, aki arra a kérdésre szeretne választ kapni, hogy miféle „következetesség” vezérelte a jogalkotót e rendelkezések megalkotásakor.

Mindezekhez hozzátehetjük, hogy még ha mindennél biztosított lenne is a szabad anyanyelvhasználat

a hivatali érintkezésben, ahol a kisebbségi nyelvhasználati törvény megengedi, akkor is elmondhatnánk, hogy a nemzeti kisebbségekkel szembeni intolerancia jele, hogy olyan településeken, ahol egy adott kisebbség őshonosnak számít és több ezres közösséget alkot (pl. Pozsony, Kassa), ugyanakkor a lakosságon belüli aránya nem éri el a 20%-ot, semmiféle törvény nem teszi lehetővé e kisebbségek tagjainak anyanyelvhasználatát a hivatalos érintkezésben.¹⁴

A főbiztosi vélemény pozitív lépésként értékeli a 3. § módosított (1) bekezdésének, valamint az új (5) bekezdés cseh nyelvre vonatkozó részének rendelkezéseit (4. és 5. o.). Az előbbi – szemben a módosítás előtti szabályozással – már nem tartalmazza azt a kitételt, hogy a közhivatalnokok esetében a felvételi eljárásban az államnyelv tudásáról vizsga keretében kell számot adni. Ez segít a hivatali állások betöltése során elkerülni a kisebbséghez tartozó személyeket érintő hátrányos megkülönböztetést. Az utóbbi kimondja, hogy az „(1) bekezdés szerinti szervekkel és jogi személyekkel való hivatali érintkezés során az anyanyelvét használhatja az a személy, akinek az anyanyelve teljesíti az államnyelv szerinti alapvető érthetőség követelményét. Az (1) bekezdés szerinti szervek és jogi személyek kötelesek elfogadni azt az okiratot, amely megfelel az államnyelv szerinti alapvető érthetőség követelményének, feltéve, ha a Cseh Köztársaság illetékes szervei által kiállított vagy hitelesített okiratról van szó”. Ez a rendelkezés a főbiztos szerint azért nem valósít meg hátrányos megkülönböztetést más kisebbségi nyelvekkel szemben, mert a cseh és a szlovák rokon nyelvek és kölcsönösen érthetőek. Mindamelllett véleményem szerint felvethető a kérdés, hogy nem diszkriminatív-e ez a rendelkezés a szlovák nyelv dialektusaival szemben, mivel elvileg a törvény a szlovák nyelv kodifikált változatát védi.¹⁵

3. Az államnyelv a helynévhasználatban

A 3a. § szerint: „államnyelven kerülnek feltüntetésre a településnevek és a településrészi nevek, az utca- és az egyéb közterületi nevek és más földrajzi megnevezések, valamint az állami kartográfiai munkák adatai; a települések, utcák, helyi földrajzi jelölések kisebbségi nyelvű feltüntetését külön törvény szabályozza”. Bár a főbiztos szerint ez a rendelkezés nem tűnik problematikusnak (7. o.), értékelésekor felvethető, hogy azon része, mely szerint az állami kartográfiai munkák adatait államnyelven kell feltüntetni,¹⁶ nincs összhangban az ENSZ kereteiben zajló földrajzi név egységesítési törekvésekkel, melyek a hivatalos nyelvű névalak mellett támogatják egy adott területen jól meghonosodott nyelvekben található földrajzi nevek (mint endonimák) használatát is a kartográfiai munkákon.¹⁷

Rövid intermezzóként érdemes megemlítenünk, hogy a főbiztos szerint „általánosan elismert, hogy az utóbbi néhány év jelentős fejlődést hozott a kívánt egyensúly elérésében” (2. o.), ahol egyensúly alatt az államnyelv és a kisebbségi nyelvek védelmének egyensúlyát érti. Ez talán elmondható a kisebbségi nyelvhasználati törvény 1999-es elfogadása utáni időkre, de semmiképpen sem a 2006-os kormányváltás után eltelt évekre. 2008-ban például az Oktatási Minisztérium utasítására olyan kisebbségi nyelvű tankönyveket adtak ki, amelyekben a földrajzi nevek csak szlovák nyelven szerepelhettek. Ezzel – véleményem szerint – sérült a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának a diszkrimináció tilalmát kimondó 26. cikke. Az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága ugyanis a diszkriminációmentességhez fűzött magyarázatában¹⁸ megállapítja, hogy az elbánásbeli különbségtétel nem feltétlenül diszkriminatív, ha a részét képező megkülönböztetés, kizárás, korlátozás vagy előnyben részesítés ésszerű és objektív, és ha az Egyezségokmány szempontjából elfogadható célra irányul. A szlovákiai magyar kisebbség létszáma és koncentráltága kétségkívül indokolja tagjainak az anyanyelven történő oktatáshoz való jogát, melynek bármilyen korlátozása diszkriminatív, kivéve, ha ésszerű és objektív, valamint az Egyezségokmány szempontjából elfogadható célra irányul. Én ilyen célként legfeljebb a hivatalos nyelven történő kommunikáció elősegítését tudom elképzelni, amellyel azonban semmiképpen nem állt arányban – éppen ezért ésszerűtlen volt – az, hogy a földrajzi neveket csak szlovák nyelven lehessen használni a magyar nyelvű tankönyvekben. Az említett cél elérése tekintetében legfeljebb a földrajzi nevek kétnyelvű használata lehet indokolt. Végül – nemzetközi nyomásra – az Oktatási Minisztérium visszakozott, de a szabályozás, mely szerint a magyar földrajzi neveket zárójelben követi a szlovák nyelvű, még mindig szigorúbb, mint a korábbi, mely alapján szlovák nyelven a földrajzi neveket egyáltalán nem kellett feltüntetni.

4. Az államnyelv használata az oktatásügyben

Ami az oktatást illeti, jelentős módosítások nem történtek. A törvény 4. § (3) bekezdése világossá teszi, hogy azokban az iskolákban és egyéb közoktatási intézményekben, amelyekben az oktató-nevelő tevékenység valamely nemzetiségi kisebbség nyelvén valósul meg, mind a pedagógiai, mind az egyéb dokumentációban a kétnyelvűség elve érvényesül. Annak ellenére, hogy a főbiztosi vélemény szerint ez a rendelkezés sem vet fel problémákat (7. o.), mégis egyet lehet érteni azokkal a véleményekkel, melyek szerint a korábban e bekezdésben foglalt kötelezettség kiegészítése azzal, hogy az egyéb pedagógiai

dokumentációt is két nyelven kell vezetni, túlzott terheket ró a kisebbségi iskolák alkalmazottaira, és felesleges.¹⁹

A törvény – egyébként változatlan – 4. § (2) bekezdése szerint: a „külföldi pedagógusok és lektorok kivételével a Szlovák Köztársaság területén működő valamennyi iskola és oktatási intézmény pedagógusai kötelesek az államnyelvet szóban és írásban ismerni és használni”. Ez egyes szakértők szerint ellentétes az Európai Unió jogával, hiszen a faji irányelvben (2000/43/EK)²⁰ foglalt hátrányos megkülönböztetés közvetett formáját valósítja meg.²¹ Ugyan a nemzeti szabályozás állíthat egy munkavállaló elé a nemzeti nyelv ismerete tekintetében magas követelményeket, ez azonban csak abban az esetben lehetséges, ha a kérdéses munka olyan feladatokat foglal magában, amelyekhez ezek az ismeretek abszolút mértékben szükségesek. Például egy szlovák nyelvtanár vagy szlovák irodalomtanár esetében igazolhatók az ilyen kívánalmak.²²

5. Az államnyelv használata egyes nyilvános kommunikációs színtereken

A törvény 5. §-a a nyilvános érintkezés kiválasztott területein szabályozza az államnyelv használatát.

E szakasznak a televíziós és rádiós műsorszolgáltatással kapcsolatos (1) bekezdését olvasva az első benyomásunk az lehet, hogy a korábbi szabályozáshoz képest nem történt szigorítás, sőt egyes helyeken talán némi fejlődés is tapasztalható. Az a) pont szerint például nem csak abban az esetben nem kell a televíziós műsorokat államnyelven közvetíteni, ha államnyelvű felirattal vannak ellátva, de arra is lehetőség van, hogy a más nyelvű műsorokat közvetlenül kövesse az államnyelvű sugárzás. Számomra így sem világos azonban, hogy lehetségessé válik-e ezáltal az élő adások sugárzása. Előrehaladásnak ugyanis csak ezt tekinthetnénk.²³

A törvényszöveg alapján az sem eldönthető véleményem szerint, hogy a kereskedelmi rádiókban a nemzeti kisebbség nyelvén sugárzott műsorokat követnie kell-e azok államnyelvű sugárzásának.²⁴ A b) pont szerint ugyanis az államnyelvű műsorszolgáltatás alól kivételt képeznek „a más nyelvű rádióműsorok, ha azokat közvetlenül követi a műsor államnyelvű sugárzása, valamint a regionális vagy helyi adók által a nemzeti kisebbség számára sugározott műsorok, az élő adásban közvetített rendezvényeket is beleértve”. E rendelkezés azonban nem egyértelmű, hiszen a „más nyelv” kifejezést használja, ami a végrehajtási utasítás szerint²⁵ a nemzetiségi kisebbségek nyelveit is magában foglalja, szemben az „idegen nyelv”-vel, mely amazokat nem tartalmazza, és amely terminus mind a törvény más bekezdései-

ben előfordul, mind az (1) bekezdésben szerepelt a módosítás előtt. Ha az államnyelvű sugárzás alóli kivételek vizsgálata során figyelembe vesszük a bekezdés j) pontjában foglaltakat is („olyan, élőben sugárzott más nyelvű rendezvények, amelyeket államnyelvű szimultán tolmácsolással közvetít a műsorszolgáltató”), azt is láthatjuk, hogy a b) pont értelmezhető úgy is, hogy az élő adásban közvetített nemzetiségi rendezvényekre is vonatkozik a szimultán tolmácsolás kötelezettsége.

Annak ellenére, hogy – jelentősége miatt – a főbiztos véleményében külön foglalkozik a médiával, kritikája itt sem túl éles, megfogalmazásában igyekszik kerülni a konkrétumokat:

„Ami a médiát illeti, rendkívüli fontosságú, hogy a nemzeti kisebbségek teljes mértékben gyakorolhassák jogukat saját nyelvű média létrehozására és fenntartására, és a közszolgálati médiában saját nyelvükön legyen biztosítva számukra műsorszórás idő. Lényeges, hogy az állami szervek ne szabályozzák túl ezt a területet, különös tekintettel a magánmédiára, amelynek elvben a nyelvi szabadságon kell alapulnia” (6. o.). Burkoltan azonban a főbiztos érinti a feliratozás, fordítás és szinkrontolmácsolás, illetve a „más nyelv”- „idegen nyelv” elhatárolásának kérdéseit, amikor a médiával kapcsolatos korábbi főbiztosi iránymutatásra hivatkozik,²⁶ mely szerint „egyes nyelv(ek) támogatását célzó intézkedések nem korlátozhatják más nyelvek használatát”, valamint „bármely nyelv támogatását célzó intézkedések a műsorszórással terjesztett médiában nem károsíthatják meg a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeket jogaik élvezetében. A kisebbségi nyelvű műsorszórással terjesztett médiában a feladatokat és korlátozásokat világosabban kell megfogalmazni, különösen a nem kisebbségi nyelvnek számító idegen nyelvekre vonatkozó szabályok ellenében” (6. o.).

Az 5. § (5) bekezdése szerint a nyilvánosságnak szánt, valamely nemzetiségi kisebbség nyelvén megjelentetett kulturális célú alkalmi nyomtatványoknak, képtár-, múzeumi és könyvtárkatalógusoknak, filmszínházak, színházak, koncertek és egyéb kulturális rendezvények műsorfüzeteinek tartalmilag azonos államnyelvű szövegváltozatot is tartalmaznia kell. Szalay Zoltán véleménye szerint ez a rendelkezés nem sérti a kisebbségek jogait, jóllehet nem igazán érthető, miért szükséges a nem-szlovák nemzetiségű egyéneknek szóló programokat szlovák nyelven is hirdetni. Amennyiben ugyanis a csak államnyelven értő állampolgár diszkriminációjának minősül, hogy nem érti a nem államnyelven kiadott hirdetést, ugyanúgy diszkrimináció volna, hogy magát a nem államnyelven zajló meghirdetett eseményt nem érti. A rendelkezés tehát nem jogfosztó, de értelmetlen. Fentiekkel magam is egyetértek, mivel kevésbé va-

lósínú, hogy a jogalkotó célja ezzel a rendelkezéssel a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája 7. cikk 1. g. pontjának implementálása volna.²⁷ Ez esetben ugyanis az anyagi fedezetet az államnak kellene biztosítania.

A (6) bekezdés alapján a kulturális és oktató-nevelő célú rendezvényeken csak a kísérő felvezetést kell államnyelven is előadni. Magát a kulturális rendezvény nyelvét az államnyelvtörvény nem szabályozza, a kulturális rendezvények továbbra is ugyanúgy folyhatnak a kisebbség nyelvén, ahogy eddig. Emellett véleményem szerint újfent túlzó szabályozásról van szó, amely az államnak a kisebbségek kulturális életébe történő önkényes beleavatkozását irányozza elő, s akár a szólásszabadság elleni lépésnek is minősülhet.

Az 5. § (7) bekezdése sokáig a módosított államnyelvtörvény legvitatottabb bekezdései közé tartozott. A törvénynek a Kulturális Minisztérium honlapján közzétett hivatalos magyar nyelvű verziójában ugyanis korábban így hangzott a bekezdés első három mondata: „az emlékművek, síremlékek és emléktáblák feliratait államnyelven tüntetik fel.²⁸ Ha más nyelvű szöveget is tartalmaznak, akkor a más nyelvű szövegek csak az államnyelvű szöveg után következnek, és tartalmilag azonosnak kell lenniük az államnyelvű szöveggel. A más nyelvű szöveget azonos vagy kisebb betűvel tüntetik fel, mint az államnyelvű szöveget”.²⁹ A „síremlék” a Magyar Értelmező Kéziszótár szerint: „síron elhelyezett emlékmű, sírkő stb.”³⁰ Hozzá kell tenni azonban, hogy a törvény eredeti, szlovák nyelvű szövegében szereplő „památníky, pomníky a památné tabule” magyar fordítása nem feltétlen egyezik meg sem a Kulturális Minisztérium honlapján korábban, sem a Magyar Koalíció Pártja honlapján közzétett verzióval.³¹ Elsősorban a „pomník” kifejezés jelentése vitatható, van ugyanis egy „síremlék” jelentése is, ám ez másodlagos az „emlékmű” jelentés mellett. A „síremlék” kifejezés ugyanis inkább a „náhrobný pomník, náhrobok” alakokban használatos.³²

A félreértések eloszlátása érdekében mégis szükséges volt, hogy a végrehajtási utasítás ezt a kérdést is tisztázza. E szerint az „emlékoszlop és az emlékmű olyan alkotás, amely megszólítja a közösséget, s vele közvetlen fizikai vagy vizuális kontaktusban van; célja, hogy hatással legyen a lakosságra (például tiszteletnyilvánítás, buzdítás vagy jelentős személyiségekre, eseményekre való emlékezés során), lakosok, érdeklődők körének egybegyűjtése, egy bizonyos ceremónia elvégzése (például kegyeleti, ünnepi, emlékező gyűlés) és művészi hatás gyakorlása. Sem a sírkő, sem a sír fedőlapja, sem a sírfelirat nem emlékoszlop vagy emlékmű”.³³ Az idézett szöveg tartalmából egyértelműen kiderül,

hogy a törvény 5. § (7) bekezdése nem vonatkozik a sírfeliratokra.

Mindemellett a bekezdés azon rendelkezése, mely előírja, hogy „az építető a Kulturális Minisztériumtól kötelező érvényű állásfoglalást köteles kérni arra vonatkozóan, hogy az emléken, emlékművön és emléktáblán szereplő felirat jelen törvénnyel összhangban van”, mindenképpen sérti a magánélet védelmének alkotmányos szabályozását, ahogy a szólásszabadságot is.³⁴ Ahogy Szalay Zoltán is megjegyzi, az emléktábla-állítás nem minden esetben a nyilvánosságnak szóló aktus, sokkal inkább a szólásszabadság tárgykörébe esik. A strasbourgi Emberi Jogok Európai Bírósága számos esetben kinyilvánította, hogy a szólásszabadság nem csak a megnyilvánulás tartalmára, hanem annak formájára is vonatkozik. A minisztérium tehát csak akkor léphet közbe, ha egy szöveg megjelent valahol, és veszélyezteteti vagy sérti mások jogait, az állam biztonságát, a közrendet, a közegészségügyet vagy a közérkölcst, miként ezt a szlovák alkotmány 26. cikkének (4) bekezdése is meghatározza.³⁵ Az államnyelvtörvény 5. § (7) bekezdése következésképpen aligha lehet egészen összhangban az alkotmánnyal.

6. Az államnyelv használata a fegyveres erőknél, a fegyveres testületeknél és a tűzoltó egységeknél

A 6. § (1) bekezdés előírja a fegyveres erők, a Szlovák Rendőrség, a Szlovák Hírszerző Szolgálat, a Büntetés-végrehajtási Testület, a Vasúti Rendőrség, a Tűzoltó és Műszaki Mentő Szolgálat, valamint az önkormányzati rendőrség számára, hogy a szolgálati érintkezésben kötelezően az államnyelvet használják. A kisebbségi nyelvhasználati törvény ezen a területen hiányos, a tűzoltó és a rendőr feljebbvalójához tehát kizárólag államnyelven szólhat, amennyiben szolgálati érintkezésről van szó.

Kardos Gábor, Majtényi Balázs és Vizi Balázs hangsúlyozzák,³⁶ hogy az államnyelv ismeretéhez kötött fizikai munkavégzés esetén egy ilyen feltétel támasztásának igazolhatósága ugyancsak bizonytalan alapokon nyugszik. Ezt a következő példával támasztják alá: egy tűzoltó a kimenekítendő, nem szlovák nyelven segítséget kérő személynek is csak szlovákul válaszolhat, mivel köteles a szolgálati érintkezésben a szlovák nyelvet használni. E rendelkezésen nem csak kisebbségiek, hanem más uniós államok polgárai is rajta veszhetnek, vagyis a kisebbségiekkel szembeni mellett állampolgárság szerinti diszkriminációt is megvalósíthat. Mindenestre elmondható, ha létezne tárgyilagos mérlegelés szerinti ésszerű ok, az mentesíthetne ugyan a diszkrimináció alól, de ezekben az esetekben éppenséggel

az orvos, a tűzoltó, vagy éppen a rendőr feladatának ellátását az segítené elő, ha a szlovákon kívül kisebbségi nyelve(ke)t is beszélne, nem pedig az, ha ezt megtiltják neki.

Az előbb említettek miatt a főbiztosi vélemény is javasolja annak megfontolását, hogy a törvényben utalás történjen a kisebbségi nyelvek használatára vonatkozóan azokon a területeken, ahol a nemzeti kisebbségek nagy koncentrációban élnek. Ismét egy korábbi főbiztosi dokumentumra hivatkozik, a multietnikus társadalmakban folytatott rendőri tevékenységről szóló ajánlásra,³⁷ melynek 13. pontja javasolja, hogy a rendőrség „biztosítsa, hogy képes legyen kommunikálni kisebbségi nyelven a kisebbségekkel, ahol csak lehetséges egy többnyelvű testület toborzásával és kiképzésével, valamint képzett tolmácsok alkalmazásával” (7. o.).

7. Az államnyelv használata a bírósági eljárásban, közigazgatási eljárásban, valamint a büntetőeljárás hatóságok előtt folyó eljárásban

A bírósági eljárás, közigazgatási eljárás, illetve a büntetőeljárás hatóságok előtt folyó eljárás során használatos nyelveket szabályozó 7. § (2) bekezdés szerint a „jelen szabályozás nem érinti a nemzeti kisebbségekhez vagy etnikai csoportokhoz tartozó vagy az államnyelvet nem ismerő személyeknek külön jogszabályban rögzített jogait”.

8. Az államnyelv használata a nyilvános érintkezés egyéb területein

A 8. § „a nyilvános érintkezés egyéb területein” szabályozza az államnyelv használatát. Bár a „nyilvános érintkezés” törvényes definícióját a szlovák jogrend nem tartalmazza, a törvény eligazít bennünket, mely területekről van szó.³⁸ Az (1) bekezdés a fogyasztóvédelmi előírásoknak megfelelően teszi kötelezővé az államnyelv használatát a hazai vagy importárúkról szóló információk feltüntetésekor. A (2) bekezdés bővíti a kisebbségek jogait azáltal, hogy lehetővé teszi a munkajogi viszonyban vagy a munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonyban az írásos jogi ügyletek kisebbségi nyelven való megfogalmazását. Kedvező a kisebbségekre nézve a következő bekezdés is, amely a pénzügyi és műszaki dokumentáció, társulások, egyesületek, politikai pártok, politikai mozgalmak és gazdasági társaságok alapszabályainak nyelvről értekezik. Ezek kisebbségi nyelven is elkészíthetők.

A (4) bekezdés az egészségügyi és szociális intézmények kommunikációjának nyelvét szabályozza. A törvény szerint a kommunikáció nyelve ezekben az intézményekben rendszerint a szlovák, de nem

zárja ki egyéb nyelvek használatát sem. A nemzeti kisebbségekhez tartozók használhatják anyanyelvüket azokon a településeken, ahol az adott nemzeti kisebbség aránya legalább 20%-os. Hogy lássuk, ez a rendelkezés zavaros és felesleges, két dolgot kell megjegyezni: egyrészt ugyanezen bekezdés szerint „a személyzet tagjai nem kötelesek ismerni a nemzeti kisebbség nyelvét”, másrészt a törvény végrehajtási utasítása szerint „amennyiben a páciens (ügyfél) nem beszél az államnyelvet, a személyzet és a páciens közötti kommunikáció történhet a kisebbség nyelven vagy idegen nyelven is a Szlovák Köztársaság egész területén”, valamint „az államnyelv, a kisebbségi nyelv és az idegen nyelv használatát az egészségügyi és szociális intézmények személyzete és a páciens (ügyfél) között semmilyen közigazgatási szerv nem felügyeli”.³⁹

A szakasz (egyébként nem módosított) következő bekezdése sajnos nagyban gyengíti a kisebbségi nyelvek jelentőségét azzal, hogy kimondja, „a kötetmi viszonyokat szabályozó szerződések tárgyában közjogi szerv előtt folyó eljárások során csak az államnyelvű szöveg a legitim”. Az utolsó, (6) bekezdés előírja, hogy „kötelezően államnyelvűek a főként az üzletekben, sportlétesítményekben, vendéglátó-ipari egységekben, utcákon, utak mellett és fölött, repülőtereken, autóbusszállomásokon és pályaudvarokon, vasúti kocsikban és tömegközlekedési eszközökön elhelyezett, a nyilvánosság tájékoztatását célzó feliratok, reklámok és közlemények”. A törvény azonban engedélyezi a más nyelvű szöveg feltüntetését is, az államnyelvi változat után, azonos vagy kisebb betűvel.

9. Felügyelet és bírságok

A törvény felügyeletet szabályozó 9. §-a különösen fontos amiatt, hogy meghatározza, mely szakaszokra vonatkozik a minisztériumi felügyelet. Bár a fentiekben említettem, de fontos újból leszögezni, hogy kivételt képez az egészségügyi és szociális intézményekben zajló kommunikációt szabályozó rendelkezés.

Mivel a módosított államnyelvtörvény bírságokkal foglalkozó 9a. §-a kiemelt jelentőséggel bír, megint csak szükségesnek érzem a főbiztosi vélemény részletesebb citálását. A főbiztos megállapítja, hogy az államnyelv használatára vonatkozó előírások megszegését szankciókkal sújtani legitim, azonban lényeges, hogy ezek ne valósítsanak meg hátrányos megkülönböztetést a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyekkel szemben (8. o.). „A kétnyelvűség előírása nincs ellentétben a nemzetközi standardokkal, azonban a büntetések kiszabása könnyen feszültségeket teremthet vagy növelhet, ezért elvből

kerülni kellene. Ahol be van vezetve, ott rendkívüli óvatossággal kell alkalmazni a hatóságoknak. Ezért a szankcióknak kivételeseknek, pontosan meghatározottaknak és hatásukban rendszeresen felülyeltnek kell lenniük” (8. o.).⁴⁰

A főbiztos szerint: „az ellenőrzésre és a szankcionálásra vonatkozó előírások óvatos alkalmazása kötelező azokon a területeken, ahol a nemzeti kisebbségek hagyományosan vagy jelentős számban élnek. Ebben az összefüggésben a parlament által elfogadott végleges szöveg úgy tűnik, hogy a rendelkezéseket szigorúbbá tette, ahelyett hogy rugalmasabbá tette volna, melyre úgy kell tekinteni, mint negatív fejlődésre. A fokozatos szankcionálási rendszer helyett, amelyben a bírságok kiszabása csak utolsó lehetőségként szerepelt, az utalás az ismételt írásbeli felszólításra kikerült a szövegből” (9. o.) Továbbá „a szankcióknak végső eszköznek kell lenniük, és kivetésüknek nehezebbé, nem könnyebbé kell válniuk. Ajánlott, hogy legalább előírásuk alkalmazását rendszeresen figyelemmel kísérjék, és ahol szükséges, egy idő után vizsgálják felül” (9. o.).

A bírság összege is túl széles sávban lett meghatározva (100-tól 5000 EUR-ig), és pontosabb szabályozás kívánatos ebből a szempontból a visszaélések kockázatának csökkentése érdekében (9. o.). Továbbá a módosított törvény alkalmazásával kapcsolatban felhívja a szlovák hatóságok figyelmét, hogy „legyenek tudatában, a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyekre is irányuló szankcionálási rendszer lehetséges hatásaival. [...] Végül, mivel a rendelkezések megszövegezése inkább homályos, további figyelem szükséges az önkényes értelmezés elkerülésére” (9. o.).

Habár a 3. § (5) bekezdésének tárgyalásánál érintettem, a kisebbséghez tartozók félelmeit is figyelembe véve fontos röviden visszatérni ahhoz a kérdéshez, hogy bírsághatóak-e a jelen törvény alapján a természetes személyek. Hogy erre a kérdésre választ kaphassunk, a következőket kell megfontolnunk:

A 2. § (5) bekezdés szerint a törvény „az állami szervekre, a területi önkormányzati szervekre, egyéb közigazgatási szervekre, jogi személyekre, vállalkozó magánszemélyekre, valamint magánszemélyekre vonatkozik”, a kötelezettségek azonban különféleképpen vannak meghatározva. Az állami szervektől, a területi önkormányzati szervektől és más közigazgatási szervektől a jogalkotó elsősorban azt várja el, hogy védjék az államnyelvet, és e célból (saját hatáskörükön belül) maguk is ellenőrizzék a rendelkezések megtartását (2. § (1) bek.). Az ún. hivatalos/hivatali kapcsolattartásban az állami szervek, a területi önkormányzati szervek és egyéb közigazgatási szervek, az általuk, valamint a jogszabályi úton

alapított jogi személyek a hivatali érintkezés során az államnyelvet kell, hogy használják (3. § (1) bek.); ezeknek az intézményeknek a dolgozói, valamint a közlekedési és a távközlési vállalatok, a posta alkalmazottai, az állami alkalmazottak, a szlovák fegyveres erők, a fegyveres rendvédelmi szervek és egyéb fegyveres testületek, valamint a tűzoltóság tagjai pedig kötelesek az államnyelvet ismerni, azt a hivatali érintkezés során használni (3. § (2) bek.).

Mivel a felügyeleti szerv, azaz a Kulturális Minisztérium csak *a vállalkozóként tevékenykedő* magánszemélyeket bírsághatóhatja meg,⁴¹ az e rendelkezésekben előírt magatartás megszegése esetén az esetleges bírságot a törvény rendelkezéseit megsértő intézmények, jogi személyek, vagyis az alkalmazott munkáltatója kapja.⁴² Kérdés, hogy a munkáltató át-hárítja-e a bírságot ezután az alkalmazottjára, vagy sem. Erre talán gyakran nem kerül sor. Mivel ugyanis a hatóságokat, az önkormányzatokat és egyéb közigazgatási szerveket a törvény az államnyelv védelmére, a törvény betartásának ellenőrzésére kötelezi, e szervek valószínűleg belső utasításokkal próbálják majd megelőzni alkalmazottaik jogsértését.⁴³

A magyar kisebbség helyzetét tekintve megemlíthetjük, hogy Szabó Mihály Gizella szerint a belső utasításokkal szabályozott nyelvhasználat maga után vonhatja, hogy azokon a munkahelyeken, ahol kis számú magyar munkavállaló dolgozik, illetve azon településeken működő intézményekben, ahol a magyar lakosság kisebbségben van, kialakulhat olyan légkör, amely mindenféle szankcióval való fenyegetés nélkül arra készteti a magyar vagy magyarul is beszélő alkalmazottat, hogy a nyilvános vagy hivatalos kapcsolattartásban ne használja ezt a nyelvet. Ez pedig oda vezet, hogy a hivatalhoz, közintézményhez vagy szolgáltatóhoz forduló állampolgár még akkor sem élhet anyanyelv-használati jogával, ha ez elvileg lehetséges volna. Ennek következményeképp pedig elsősorban azokon a településeken szorul vissza még jobban a magyar nyelv nyilvános használata, ahol a magyarság eddig is kisebbségben volt; azokban a járársokban, ahol többen él a magyarság, a szlovák nyelvű megszólalást elváró légkör kevésbé alakul ki.⁴⁴

IV. A 20%-os nyelvhasználati küszöb kérdése

Bár a szlovák államnyelvtörvény 2009. évi módosítása nem hozott változást a kisebbségi nyelvhasználat 20%-os lakosságarányhoz kötésében, mégis szükséges foglalkozni vele, hiszen ez a küszöb azóta folyamatos kritikák célpontja, mióta a kisebbségi nyelvhasználatról szóló 1999. évi 184. számú törvény bevezette. A Regionális vagy Kisebbségi Nyel-

vek Európai Kartájának Szakértői Bizottsága már a Karta alkalmazásáról készített első jelentésében megállapította és lényegében a második jelentésében is fenntartotta,⁴⁵ hogy problémákat vet fel az a kötelezettség, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelveket beszélők aránya el kell, hogy érje a település lakosságának legalább a 20%-át ahhoz, hogy a közigazgatás területén vállalt kötelezettségek hatályba léphessenek. Ugyanis e miatt a küszöb miatt a 10. cikk alkalmazása alól kimarad számos olyan település, ahol a regionális vagy kisebbségi nyelveket beszélők aránya nem éri el a helyi lakosság 20%-át, mégis „elégészes számban” vannak jelen a releváns kötelezettségek szempontjából. Ehhez hasonlóan a Keretegyezmény és az Oslói Ajánlások a nyelvhasználati jogok biztosításához szükséges „jelentős számarányról” beszélnek. A 20%-os küszöb tehát – figyelembe véve más államok gyakorlatát (például Finnországét) vagy akár a Keretegyezmény magyarázó megjegyzéseit is – nem tekinthető abszolút korlátnak. Ráadásul a Keretegyezmény a „jelentős számarány” mellett 10.2 cikkében kiemeli a kisebbségek által „hagyományosan lakott” területeket is, ahol a nyelvhasználati jogok érvényesülhetnek – ebben az esetben nem a mai, hanem a történelmi demográfiai arányok is számítanak.

Meglehetősen szigorú véleményt képvisel a kérdésben Kardos Gábor, Majtényi Balázs és Vizi Balázs.⁴⁶ Szerintük az, hogy a kisebbségi nyelvhasználati törvény ezt a számarányt határozza meg a nyelvi jogok gyakorlására, nem indokolhatja, hogy a 20%-os kisebbségi lakosságárány alatti településeken az írásbeli és szóbeli érintkezésben egyformán kizárólagossá tegyék az államnyelv használatát nemcsak a közigazgatási intézményekben, hanem az egészségügyben vagy a rendőrség, tűzoltóság és a helyi lakosság kapcsolataiban is.⁴⁷ Ez sértheti például a Keretegyezmény 5.1 cikkét, hiszen a korábban nem szabályozott nyelvhasználati területeken a kisebbségek számára hátrányos korlátozást tartalmaz, ami a 9a. §-ában foglalt bírságolási lehetőséggel együtt – még ha ez elsősorban az intézményeket, jogi személyeket is érint – akár közvetett asszimilációt elősegítő intézkedésnek is tekinthető. Ezen felül sérti a Keretegyezmény 4. cikkét, amely nemcsak a hátrányos megkülönböztetés tilalmát mondja ki, de hangsúlyozza, hogy az államoknak megfelelő intézkedéseket kell tenni a kisebbséghez tartozók egyenlőségének biztosítására, ami itt, azzal, hogy az államnyelv bizonyos helyzetekben kizárólagossá válik, azaz a kisebbségi nyelvhasználatot tiltja a törvény, a korábbi helyzethez képest a kisebbségek egyenlőtlenségét támogató intézkedésnek tűnik.

Az EBESZ kisebbségi főbiztosa szerint elsősorban nem a nyelvhasználat 20%-os lakosságárányhoz kö-

tésével van probléma – mivel szerinte ez a nemzetközi standardokkal összhangban van –, hanem azzal, hogy hogyan határozható meg egy adott településen a 20%-os küszöb feltételének teljesülése. Itt idéz a Keretegyezmény teljesítését ellenőrző Tanácsadó Bizottság jelentéséből, miszerint a népszámlálási eredmény csak egyik és nem kizárólagos mutatója lehet a nemzeti kisebbség arányának. Hozzáteszi, mivel a népszámlálási adatok a kisebbségek számának csökkenését tükrözik, „a küszöbfeltétel negatív hatással lehet a nemzeti kisebbségekre, különösen a kisebbségekre vagy a kevésbé koncentráltakra”, utalván arra, hogy gondok jelentkezhetnek, ha egy kisebbség aránya a két népszámlálás között a küszöb alá csökken (4. o.).

Minden bizonnyal amiatt, hogy a főbiztos saját szerepét úgy határozza meg, mint akinek a kisebbségi jogok feletti őrködés, valamint a kisebbségeknek a többségi társadalomba való integrálódásának segítése közötti egyensúly megteremtése a feladata,⁴⁸ véleménye több esetben is túlon túl enyhére sikeredett. A fentiek mellett érdemes kitérni arra is, hogy szerinte az 1999-ben elfogadott kisebbségi nyelvhasználati törvény „a szlovák nyelvvel egyenlő státuszt ad minden kisebbségi nyelvnek minden olyan városban és faluban, ahol az adott kisebbség legalább a teljes lakosság 20%-át képviseli” (1. o.). Ahhoz, hogy ez a megállapítás helytálló legyen, mindenképp szükséges volna, hogy a kisebbség tagjainak bármely nyelvhasználati jogával szemben az állam azon kötelezettsége álljon, hogy e jog gyakorlásának feltételeit biztosítsa. A kisebbségi nyelvhasználati törvény azonban nem hogy erről rendelkezne, de kifejezetten elhárítja az állam felelősségét azzal, hogy kimondja: a közigazgatási szerv és alkalmazottai nem kötelesek a kisebbségi nyelvet ismerni (7. § (1) bek.).⁴⁹

Az egyenlő státusz eléréséhez azonban a meglévő kisebbségi nyelvhasználati jogok biztosítása sem lenne elég, hiszen a kisebbségi nyelvhasználati törvény csak a kisebbségi nyelvek hivatali érintkezésben való használatát szabályozza, a nyelvhasználat egyéb területeit nem érinti, valamint a kisebbségi nyelvhasználatot csak mint lehetőséget biztosítja, szemben az államnyelvtörvénnyel, mely a nyilvánosság szinte minden területén kötelező módon előírja a szlovák nyelv használatát. Önmagában az a tény, hogy az élet számos területén a szlovák nyelv használata kötelező, míg a kisebbségi nyelv használata pusztán lehetőség, eredményezheti azt, hogy a nyelvhasználók egyfajta kommunikációs gazdaságosságot/hatékonyságot szem előtt tartva csak a kötelezően előírt nyelvet használják a nyilvános színtereken. Ha pedig a kisebbségi nyelv használata visszaszorul a magánéletbe, felgyorsul a nyelvcseré, és ezen keresztül a nemzetiségváltás folyamata.⁵⁰

V. Összegzés

Összegzésként megállapítható, hogy a törvény legfőbb gyengéje egyrészt az állam szerepének eltúlzása a nyelvhasználat szabályozása terén (emlékművek feliratainak felülbíráltása, bírságok), másrészt az államnyelv és a nemzeti kisebbségek nyelvei közötti egyensúly figyelmen kívül hagyása, mely még azokon a településeken is a nemzeti kisebbségekhez tartozók hátrányos megkülönböztetését eredményezheti, ahol a kisebbség aránya a lakosságon belül eléri a 20%-ot – gondoljunk akár arra, hogy a pedagógusok kötelesek ismerni és használni a szlovák nyelvet; akár arra, hogy a rendőr vagy a tűzoltó a szolgálati érintkezésben kizárólag a szlovákot használhatja; akár arra, hogy az egészségügyi és szociális intézményekben a kisebbségekhez tartozók használhatják ugyan az anyanyelvüket, de az említett intézmények alkalmazottai nem kötelesek a kisebbségi nyelvet ismerni. Ezért – annak ellenére, hogy véleményem szerint az ilyen településeken az államnyelvtörvény 2009. évi módosítása sem fenyegeti fokozott mértékben a nemzeti kisebbségek nyelveit – úgy gondolom, hogy e nyelvek csak azokon a településeken nem veszélyeztetettek, ahol az adott nemzeti kisebbséghez tartozók a helyi többséget alkotják.

Remélhetőleg az emberi jogok és a hivatalos nyelvek száma közötti viszonytal foglalkozó elméleti viták kedvező eredménnyel zárulnak. Addig is azonban szükség van a kisebbségi nyelvhasználati törvény megerősítésére, azaz alkalmazási körének jelentős kiszélesítésére, valamint az állam azon kötelezettségeinek lefektetésére, melyek a kisebbségekhez tartozók nyelvhasználati jogainak gyakorlását biztosítják. A törvénymódosítás előkészítésének folyamatába pedig be kell vonni az érintett kisebbségek képviselőit is a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának megfelelően.

Jegyzetek

¹ A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsának 270/1995 sz. törvénye a Szlovák Köztársaság államnyelvről, a Szlovák Köztársaság Alkotmánybíróságának 260/1997 sz. határozata, az 5/1999 sz. törvény, a 184/1999 sz. törvény, a 24/2007 sz. törvény és a 318/2009 sz. törvény általi módosításokkal és kiegészítésekkel (<http://www.culture.gov.sk/umenie/ttny-jazyk/legislatva/zkony/270/1995>). A törvény angol nyelven megtalálható a szlovák kulturális minisztérium honlapján.

(http://www.culture.gov.sk/uploads/10/K6/10K61ev8rJ_kwzeWn3sqNw/uplne-znenie-textzakona-aj-def.verzia-m.m.pdf), valamint magyar nyelven a kulturális minisztérium és a Magyar Koalíció Pártjának honlapján (http://www.culture.gov.sk/uploads/A7/k7/A7k7zsGxaKL7y_L9fcfG9w/uplne-znenie-textzakona-mj-eurovkm.rtf), valamint http://www.mkp.sk/index.php?option=com_content&task=view&id=2035&Itemid=35). Én Szabómihály Gizella fordítását használtam fel, mert az ő változatát tartottam a legmegbízhatóbbnak (kézirat).

² Opinion of the OSCE High Commissioner on National Minorities on amendments to the “Law on the State Language of the Slovak Republic” (http://www.mtaki.hu/docs/all_in_one/hcnmobseopinion22072009.pdf). A fordításnál nagyrészt Horony Ákosnak a szlovákiai Magyar Koalíció Pártja honlapján közölt írásában foglaltakra támaszkodtam, ahol szükségesnek éreztem, ezeken valamelyest javítottam.

³ A Szlovák Köztársaság Kormányának irányelvei a Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa módosított, 270/1995. T.t. számú, a Szlovák Köztársaság államnyelvről szóló törvényéhez (http://www.culture.gov.sk/uploads/eC/h8/eCh8OO-WeMtti3pR8M8jWg/text_zasad-priloha_2.pdf). Az általam is felhasznált nem hivatalos magyar fordítás itt található: http://www.felvidek.ma/index.php?option=com_content&task=view&id=18925&Itemid=33.

⁴ Ld. Szabómihály Gizella: A nyelv szimbolikus funkciója a szlovák államnyelvtörvényben. Magyar Tudomány, 2009/11, 1329–1334. o. A Magyar Tudomány e száma a Magyar Tudományos Akadémián „Nyelvhasználat és jogi szabályozás a tudomány tükrében” címmel 2009. augusztus 19-én tartott konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza. A konferenciát egyébként – miként azt Pálinská József, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke is hangsúlyozta – kifejezetten a szlovák államnyelvtörvény módosításának apropójából szervezték meg, emiatt e kérdéssel több előadó – így többek között Szalayné Sándor Erzsébet és Szarka László – is foglalkozott előadásában. E rendezvény folytatásaként a hollandiai Leeuwardenben „Managing linguistic diversity in the EU – Practices and Regulations” címmel ült össze nemzetközi konferencia, melynek „célja nem az volt, hogy elítélje a szlovák nyelvtörvényt, hanem hogy megmutassa a jobb gyakorlatok létezését” (<http://www.nyest.hu/hirek/hollandia-konferencia-a-nyelvtorvenyrol>).

⁵ Az 1999. évi 184. számú törvény a nemzetiségi kisebbségek nyelvének használatáról (<http://www.gramma.sk/nyelvespolitika/jogok/kisebbségi184.rtf>).

⁶ Bíró Ágnes: Az államnyelvtörvény továbbra is felülírja a kisebbségi nyelvhasználati törvényt (http://www.mkp.sk/index.php?option=com_content&task=view&id=2428&Itemid=41), valamint Hamberger Judit: Lehet-e az Európai Unióban büntetni az anyanyelv használatát? – A szlovák államnyelvtörvény módosítása és a nemzetközi kötelezettségek (http://www.kulugyiintezet.hu/MKI-tanulmanyok/T-2009-17-Hamberger_Judit-szlovak_nyelvtorveny.pdf).

⁷ Ld. a végrehajtási utasítás 1. cikkét.

⁸ Vö. Bíró Ágnes: i. m.

⁹ Egy tucat tartalmi és formai fenntartást fogalmazott meg a szlovák államnyelvtörvény végrehajtási utasításának tervezetével szemben 2009 decemberében az Európai Bizottság főtitkárságának jogi szolgálata által még a kormányhatározat végleges elfogadása előtt készített nem hivatalos vélemény. A jogi szolgálat a végrehajtási előírások formáját azért kifogásolta, mert a szlovák jogrendszerben a kormányhatározatnak a Törvénytárban való közzétételétől az előírás nem válik általánosan kötelező jogerejűvé. A brüsszeli szakértők szerint ezért a végrehajtási előírások csak az államigazgatásra rónak kötelezettségeket, következésképpen természetes személyek számára közvetlenül sem jogok, sem kötelezettségek nem származnak belőlük. Ennek fényében az is kétséges, hogy a végrehajtási előírások prioritást élveznek-e az államnyelvtörvénnyel vagy bármely más, a nyelvhasználatra vonatkozó szlovák törvénnyel való ütközésük esetén. A Bizottság jogi szolgálata szerint az általánosan kötelező érvényű kormányrendelet lenne a megfelelő jogi forma a végrehajtási elvek számára. Ld. http://bruxinfo.hu/index.php?lap=dokument/dokument&dok_id=26513.

¹⁰ Szalay Zoltán: Tegyük tisztába az államnyelvtörvényt!

(<http://www.parameter.sk/rovat/paravelemeny/2009/09/09/tegyuk-tisztaba-az-allamnyelvtorveny/>).

¹¹ Erről nem az államnyelvtörvény, hanem a kisebbségi nyelvhasználati törvény rendelkezik.

¹² Szabómihály Gizella: Kire és mire vonatkozik az államnyelvtörvény? (1)–(2) (<http://ujsozso.com/online/kozelet/2009/09/14/kire-es-mire-vonatkozik-az-allamnyelvtorveny>, valamint <http://ujsozso.com/online/kozelet/2009/09/21/kire-es-mire-vonatkozik-az-allamnyelvtorveny-2>).

¹³ Ld. a végrehajtási utasítás 4. cikkét.

¹⁴ Vö. a Nemzeti Kisebbségek Védelmének Keretegyezménye 10.2 cikkével, mely a „jelentős számarány” (jelen esetben a 20%-os lakosságárány) mellett kiemeli a kisebbségek által „hagyományosan lakott” területeket is, ahol a nyelvhasználati jogok érvényesülhetnek, ebben az esetben nem csak a mai, hanem a történelmi demográfiai arányok is számítanak.

¹⁵ Vö. a törvény 11. § (1) bekezdésével, mely szerint: „A 3–8. § alkalmazásában államnyelv alatt a szlovák nyelv 2. § (3) bek. szerinti kodifikált változata értendő; [...]”. 2. § (3): „Az államnyelv kodifikált változatát a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma (a továbbiakban: „kulturális minisztérium”) hagyja jóvá és hirdeti ki a honlapján.”.

¹⁶ Vö. a településeknek nemzetiségi kisebbségi nyelven történő megjelöléséről szóló 1994. évi 191. számú törvény 2. §-ával: „A hivatalos kapcsolatokban, főként a közokiratokon, a települési bélyegzőkön, a kartográfiai művekben és a postaforgalomban a településnevek kizárólag államnyelven használatosak”.

¹⁷ Ez abból következik, hogy míg az ENSZ földrajzi név egységesítési konferenciáin a kezdetektől fogva szorgalmazták az ún. exonimák használatának csökkentését a nemzetközi használatra szánt térképeken, menetrendeken stb., addig az ENSZ földrajzi nevek egységesítésével foglalkozó szakértői csoportja (UNGEGN) úgy módosította az exonima-endonima fogalompár definícióit, hogy azok most már egymással kizáró viszonyban állnak, valamint egy adott területen jól meghonosodott nyelvben található olyan földrajzi név, mely ezen a területen fekvő földrajzi objektumot jelöl, már az endonima fogalma alá tartozik. Lásd a földrajzi nevek egységesítésével foglalkozó konferenciák következő határozatait: II/28, II/29, III/18, III/19, V/13, VIII/4 ([http://unstats.org/unsd/geoinfo/uncsgn/RES%20\(UN\)%20E%20updated%10\(1-9%20CONF\).pdf](http://unstats.org/unsd/geoinfo/uncsgn/RES%20(UN)%20E%20updated%10(1-9%20CONF).pdf)); valamint az exonima és endonima jelenlegi definícióit (<http://www.zrc-sazu.si/ungegn/WGE/exonyms.htm>).

¹⁸ United Nations Human Rights Committee, General Comment No. 18: Non-Discrimination.: 10/11/89. CCPR General Comment No. 18.

([http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/3888b0541f8501c9c1256ed004b8d0e?Opendocument](http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/3888b0541f8501c9c1256ed004b8d0e?Opendocument)).

¹⁹ Vö. Szalay Zoltán: i. m. Lásd még a végrehajtási utasítás 3. cikkét.

²⁰ <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2000:180:0022:0026:EN:PDF>

²¹ Közvetett diszkrimináció akkor valósul meg, ha egy látszólag semleges rendelkezés, feltétel vagy gyakorlat egy védett csoporthoz tartozó személyek számára kifejezett hátránnyal jár más személyekhez képest. A közvetett diszkriminációt jogszabály is megvalósíthatja.

²² Vö. Majtényi Balázs, Pap András László: A szlovákiai nyelv törvény és a diszkrimináció tilalma (http://www.mta-jti.hu/allamnyelv_majtenyipap.pdf) és Kardos Gábor, Majtényi Balázs, Vizi Balázs: A szlovákiai államnyelvtörvény módosításának nemzetközi jogi elemzése (http://www.mtaki.hu/hirek/szlovakiai_allamnyelv_torveny_mod_elemzése.html).

²³ Ezt szorgalmazta többek között a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának Szakértői Bizottsága is. Ld. a Szakértői Bizottság első értékelő jelentésének 261. és a második értékelő jelentésének 250–251. bekezdéseit

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/EvaluationReports/SlovakiaECRML1_en.pdf, valamint

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/EvaluationReports/SlovakiaECRML2_en.pdf.

²⁴ A gyakorlatban eddig így volt, amit szintén kritizált a Szakértői Bizottság, mivel többletterhettek ró a kisebbségi rádióadókra. Ld. a Bizottság második értékelő jelentésének 255. bekezdését (http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/EvaluationReports/SlovakiaECRML2_en.pdf).

²⁵ Ld. a végrehajtási utasítás 3. cikkét.

²⁶ Guidelines on the use of Minority Languages in the Broadcast Media, 10. pont (http://www.osce.org/publications/hcnm/2003/10/31598_1160_en.pdf).

²⁷ A Karta 7. cikk 1. g. pontja szerint a Felek a regionális vagy kisebbségi nyelvek vonatkozásában azokon a területeken, ahol ezeket a nyelveket használják, mindegyik nyelv helyzetének megfelelően politikájukat, jogalkotásukat és gyakorlatukat az alábbi célokra és elvekre alapítják: g. olyan eszközök biztosítása, amelyek lehetővé teszik valamely regionális vagy kisebbségi nyelvet használó körzetben lakók, de e nyelvet nem beszélők számára, hogy amennyiben kívánják, elsajátíthassák e nyelvet.

²⁸ Szabómihály Gizella fordításában így hangzik az első mondat: „az emlékek, emlékművek és emléktáblák feliratai államnyelvűek”.

²⁹ A „síremlék” kifejezés az első mondatból már kikerült.

³⁰ Magyar Értelmező Kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 2003.

³¹ Ld. http://www.culture.gov.sk/uploads/A7/k7/A7k7zsGxaKL7y_L9fcfG9w/uplne-znenie-textzakona-mj-eurovkm.rtf, valamint http://www.mkp.sk/index.php?option=com_content&task=view&id=2035&Itemid=35.

³² Vö. Szalay Zoltán: i. m. Fentiekről Szabómihály Gizella egy magánbeszélgetés során szintén megerősített.

³³ Ld. a végrehajtási utasítás 3. cikkét. Annak ellenére, hogy Szabómihály Gizella a törvényszövegben a „pamätník” szót „emlék”-nek fordította, az a fenti szövegben értelemzavaró lenne, ezért én az „emlékoszlop”-ot használtam, akárcsak a végrehajtási utasítás fordítója.

³⁴ Ld. a Szlovák Köztársaság Alkotmányának 19. cikk (2) bekezdését (<http://www-8.vlada.gov.sk/1379/part-2-fundamental-rights-and-freedoms.php>).

³⁵ Vö. Szalay Zoltán: i. m.

³⁶ Kardos Gábor, Majtényi Balázs, Vizi Balázs: i. m.

³⁷ Recommendations on Policing in Multi-Ethnic Societies

(http://www.osce.org/documents/hcnm/2006/02/17982_en.pdf).

³⁸ Erről a végrehajtási utasítás tervezete is csak annyit mondott, hogy a nyilvános kapcsolatot az államnyelvtörvény 5. és 8. §-ainak rendelkezései határolják be.

(http://www.felvidek.ma/images/stories/cikkekhez/szkk-vegrehajtasi-elvek-270_1995_2009-hu.pdf) Szalayné Sándor Erzsébet szerint a pszichikai nyomásgyakorlás szándékát sejteti, hogy „indokolatlanul eltolja a törvény a közélet-magánélet közti határt úgy, hogy a közélet, vagyis a „hivatalos és nyilvános” kommunikáció területét kiszélesíti anélkül, hogy pontosan meghatározná a fogalmat. Ezzel megnyitja az utat a végrehajtói önkényből eredő jogbizonytalanság és az esetleges bírói jogorvoslat előrevetíthető eredménytelensége előtt”. Szalayné Sándor Erzsébet: A nyelvhasználat jogi szabályozhatósága. Magyar Tudomány 2009. 11. sz. 1346. o.

³⁹ Ld. a végrehajtási utasítás 11. cikkét.

⁴⁰ Itt olyan analóg példákat hoz fel más országokból, amikor a hatóságok erősítették az államnyelv védelmét büntetések előírásával. Ilyen esetben az alkotmánybíróságok mindig felszólították a parlamentet, hogy megfelelően egyensúlyozzanak a nyelv védelme és a személyek szólásszabadsága között. A francia Conseil Constitutionnel a szankciók többségét eltörölte az idegen nyelvek használata elleni törvényben. Hasonlóképpen a kanadai legfelsőbb bíróság is a francia nyelv

Quebec-i használatát támogató törvényben módosításokat kényszerített ki, hogy ez más nyelvek használatára – különösen magánintézményekben – indokolatlan korlátozásokat ne tartalmazzon. A német alkotmánybíróság pedig kimondta, hogy „a nyelv alapvető szabadság, ezért rendszerint a lehető legkisebb fokban kellene normatív szabályozás tárgyának lennie” (8–9. o.)

⁴¹ 9a. § (1) bekezdése szerint: „Ha a kulturális minisztérium a 9. § (1) bekezdése szerinti mértékű köteleességszegést állapít meg, és a 3. § (1) bek. szerinti szervek és jogi személyek, vállalkozó magánszemélyek vagy jogi személyek az írásbeli figyelmeztetést követően a megszabott határidőn belül sem szüntetik meg a jogellenes állapotot, vagy a megszabott határidőn belül nem számolják fel a feltárt hiányosságokat, a kulturális minisztérium a 3. § (1) bek. szerinti szerveknek és jogi személyeknek, vállalkozó magánszemélyeknek vagy jogi személyeknek 100-tól 5000 euróig terjedő pénzbírságot szab ki”.

⁴² Vö. a végrehajtási utasítás 15. cikkével, mely meghatározza, hogy kik szankcionálhatók a törvény 9a. §-a szerint. A 15. cikk nem említi a törvény 3. § (2) bekezdését.

⁴³ A Szlovák Posta például körlevélben hívta fel alkalmazottai figyelmét a törvény betartására. Vö. Szabómihály Gizella: i. m.

⁴⁴ Szabómihály Gizella: i. m.

⁴⁵ http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/default_en.asp#Slovakia

⁴⁶ Kardos Gábor, Majtényi Balázs, Vizi Balázs: i. m.

⁴⁷ Sokat enyhít ezen a végrehajtási utasítás azzal, hogy kimondja: „[...] a nemzeti kisebbséghez tartozó polgárok használhatják a kölcsönösen hivatalos szóbeli érintkezésben a nemzeti kisebbség nyelvét azon községekben, ahol a nem-

zeti kisebbségek aránya nem éri el a 20 %-ot, amennyiben az ilyen kommunikációban nem vesz részt olyan harmadik személy, aki nem tartozik ugyanazon nemzeti kisebbséghez, vagy amennyiben ugyanezen nemzeti kisebbséghez tartozó személyről van szó, de az nem nyilvánítja ki kifejezett egyetértését a nemzeti kisebbség nyelvén történő kommunikációval a hivatalos érintkezésben” (végrehajtási utasítás, 4. cikk). Valamint – ahogy korábban is említettem – azt is kimondja, hogy: „amennyiben a páciens (ügyfél) nem beszél az államnyelvet, a személyzet és a páciens közötti kommunikáció történhet a kisebbség nyelvén vagy idegen nyelven is a Szlovák Köztársaság egész területén” (végrehajtási utasítás, 11. cikk).

⁴⁸ <http://www.nyest.hu/hirek/ebeszb-fobiztos-a-kisebbsenek-is-vannak-alapveto-jogai>.

⁴⁹ További példák a kisebbségi nyelvhasználati törvényből a kisebbségi nyelvek egyenlőtlen helyzetének bemutatására: ahol a nemzeti kisebbséghez tartozó állampolgárok a teljes lakosság legalább 20%-át alkotják, a közigazgatási szerv a kisebbséghez tartozó állampolgár írásos beadványára választ a kisebbség nyelvén is megadja, de csak a közokiratok kivételével; a közigazgatási szerv kiadja a közigazgatási eljárásban hozott határozatát azonos formában a kisebbség nyelvén is, de csak kérelem alapján; a területi önkormányzati szerv az államnyelven kiadott hivatali formanyomtatványait saját hatáskörén belül kisebbségi nyelven is kiadja, valamint, saját hatáskörében, a közigazgatási szerv nemzetiségi nyelven is tájékoztatást ad az általánosan kötelező jogi előírásokról, de csak igény esetén.

⁵⁰ A nyelvmegtartás jelentőségéről és eszközeiről ír Szabómihály Gizella és Csernicskó István Hátrányból előnyt: a magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól című, megjelenés alatt álló tanulmányukban.

Ya Nan Zhang¹

PhD Candidate

LLM, Department of Law, University of Eastern Finland

An overview and Evaluation of Civil Judgment Enforcement System in the People's Republic of China

I. Introduction

To improve the effectiveness of civil judgment enforcement in China² has raised serious concerns widely among legal scholars, judicial personnel and common citizens for many years. Great efforts from judicial community and governments have been made to resolve the enforcement problem. This article will firstly examine the current civil judgment enforcement system by covering key issues on organizational system, attachment of bank accounts, transparency of debtor's assets, debtor protection, data protection and international cooperation. Then the enforcement system will be evaluated by providing comments on problem of organizational system of enforcement, efficiency of enforcement in general, debtor protection, and deficiencies of national law hindering efficiency of cross-border enforcement.

A brief introduction of Chinese legal system in general seems necessary in order to understand the system of civil judgment enforcement in China. The legal system of China generally belongs to the civil law system, which has similarities to the German and French systems; and it is mainly codified law. China does not have a formal system of judicial precedent, even though the Supreme People's Court (SPC) and the Supreme People's Procuratorate (SPP) are authorized to issue binding interpretations of laws. The Constitution is the principal law and the highest law-making authority is the National People's Congress (NPC), China's national legislature; the NPC also has power to interpret statutes.³ The State Council, China's cabinet, and its subordinate ministries and administrative departments, are empowered to issue administrative regulations and measures and adopt regulations required for the implementation of laws passed by the NPC.⁴ The People's Congress and the People's Government at local levels also have legislative authority; however, local regulations shall not

conflict with national legislation.⁵ The NPC and the State of Council play an important role in resolving conflicts between different levels of law.⁶

Courts are the only authority to have power to enforce civil judgments in China. Thus, the understanding towards the system of courts in China is also significant. Under the Constitution, the courts are the judicial organs of the state and the courts have independent judicial power.⁷ The judicial organ of the state is established by the NPC to which it is responsible and by which it is supervised. The courts are generally divided into courts of general jurisdiction and courts of special jurisdiction. Judicial power is implemented by the courts at four levels, which respectively refer to the basic courts, intermediate courts, higher courts, and the Supreme Court.⁸ The first three are at the local and provincial levels and the SPC is at the national level.

The basic courts are established at the level of county and district.⁹ Each basic court mainly has three Trial Tribunals – criminal, civil, and economic.¹⁰ Intermediate courts and higher courts are created at the level of province or autonomous regions, or municipalities straightly under the central government or under the jurisdiction of a province or autonomous region.¹¹ Their internal divisions are the same as the basic courts. The Supreme Court is the highest judicial organ and it is at the highest level of the hierarchies of the court system in China. All levels of courts including the Supreme Court are responsible to the People's Congress and its Standing Committee at the same level. The special courts are Military courts, Maritime courts, Railway Transportation courts, and Forest Affairs courts.

The SPC is authorized to supervise the administration of justice conducted by the lower Courts.¹² The power of issuing interpretations on questions concerning specific application of laws and decrees arising in judicial proceedings is also given to the SPC.¹³ These interpretations are usually binding on the lower courts in judicial practice.

II. Overview of the current situation

1. Organizational system of enforcement

Courts can set up their execution department according to their needs. Enforcement officials working in execution department of courts implement execution of civil judgments. China follows the principle of two instances of trials for final adjudication, which are first instance and on appeal.¹⁴ However, it is the first instance of trial court that is responsible for execution of civil judgments.

Generally speaking, at present there is no standard database in courts in China. The general procedure of execution of civil judgments is that firstly, judgment creditor applies for execution to a court; after execution department in the court accepts the judgment creditor's application, the execution department will file the execution case according to its own filing system; then they will allocate specific enforcement officials to take care of the accepted execution case.

However, the Information Enquiry System of Person subjected to Enforcement¹⁵ established by the SPC started to open to the public on 30 March 2009. The system is available to anyone who wants to query information of a person subjected to civil judgment enforcement in China from 2007 till now. But it is the local courts that provide such information and are responsible to certify the accuracy of data. By inputting a person or an organization's name or ID number, one can find out the following information of a case subject to enforcement: the person or organization's name and ID number, execution court, case filing time, case filing number, amount of money subject to execution and situation of execution.

This national court case information enquiry and management system is one part of national deterrent enforcement mechanisms. The national deterrent enforcement mechanism will gradually constrain activities of debtor's legal, economic and normal life, through this system and through the connection of such system with financial, industrial and commercial registration, real estate, transportation, immigration and other departments as well as other social credit systems in the social networks. Furthermore, the law now allows courts either by themselves, or under application of creditors to release the information of debtors' non-compliance with obligations under the court judgments through the media of newspapers, radio, television, Internet and so forth.¹⁶ It is hoped that debtors will be urged to voluntarily perform their obligations due to the fear of such constraints in their lives. At present, such deterrent enforcement mechanism is still under the process of establishment.

2. Procedure of attachment of bank accounts

The application of attachment of bank accounts follows the rules of application of property preservation order under the Civil Procedural law of PRC (CPL)¹⁷. Article 92 - 96 of CPL provide the rules of property preservation. According to article 94, property preservation shall be effected by sealing up, distraining, freezing, or other methods as prescribed by law.

The applicant of such order normally is the judgment creditor, or his/her representative. Article 92 provides that the court may issue such order without party's application when necessary; however, it is very rare in practice. The applicant (the creditor) also bears the cost of application of such court order.¹⁸ In order to apply for attachment order of bank accounts, the creditor is required to provide specific bank which the judgment debtor opens an account and the debtor's bank account number. Otherwise, the application will be refused by the court.

The creditor can apply such order before the initiation of proceedings on the merits, coinciding with the opening of proceedings on the merits, at any time during the proceedings on the merits, or after court judgment is issued. Article 92 concerns the application during proceedings; in order to obtain such order, a judgment creditor is required to demonstrate to the court that if the property preservation is not granted, execution of the judgment most probably becomes impossible or difficult because of the acts of the judgment debtor or for other reasons.¹⁹ Article 93 concerns the application before proceedings; the applicant shall demonstrate to the court that the circumstances are urgent and without such order the applicant would suffer irreparable damages. However, applying for property preservation order either before or during the proceedings, the applicant shall provide a security; otherwise, the application shall be rejected. After obtaining a court judgment and before applying execution, the creditor can also apply for property preservation order.²⁰ Such order which has been granted before or during the proceedings of the case shall automatically become the methods of sealing up, distraining or freezing in the process of execution.²¹

Therefore, it is easy to see that the attachment of bank accounts can be served either as to secure the enforcement of judgment or to satisfy the creditor's claim, or can function as measures in the execution of a final judgment. Concerning the sum which can be exempt from the attachment order, it depends on the lowest living standards in the local place. This is generally subject to the court's discretion.

The attachment of bank accounts shall be executed immediately based on the order of property preservation from the court. After the court has frozen the property, it shall promptly notify the person whose property has been frozen.²² The court will issue a notice of assisting execution to the bank, together with the order of the property preservation.²³ Therefore, the bank has the responsibility to assist execution of such court order. Generally when the bank staffs receive the court order, they will first check whether the debtor has enough balance in the current account. If

the balance is enough, bank will transfer the required amount to the bank account of the execution department of the court. If the balance is not enough, the bank will transfer the incoming funds in the account so as to satisfy the court's execution order. According to article 103 of CPL, if the bank does not fulfill such assisting obligation, the court may impose a fine on the bank. However, in practice, the implementation of this rule is very difficult because most banks are state-owned in China.

Regarding the rank of execution in case of multiple creditors have claims to the same debtor, if such different monetary claims are decided by different court judgments and if the multiple creditors do not have security interest upon the same subject matter of the execution, then the rank order will depend on the time the court commences to take executory measures. If such different monetary claims are decided by one court judgment, debtor's property is insufficient to pay all the debts, and the multiple creditors do not have security interest upon the same subject matter of the execution, then the claims will be paid according to the proportion of the claims.²⁴

If the debtor is not satisfied with the property preservation order, the debtor can apply to the same court for reconsideration once; however, implementation of such order shall not be suspended during the period of reconsideration.²⁵ After examining the application, the court shall reject debtor's application if it considers the property preservation order is correct; the court shall issue a new order to change or withdraw the previous order if it thinks the previous one is incorrect. Therefore, the debtor can apply for reconsideration if the debtor is not satisfied based on article 99 of CPL. However, in practice, the debtor shall apply reconsideration with valid legal reasons; otherwise, it will be rejected. The debtor can argue that that property preservation does not fall within the scope of the claim or the property is not relevant to the case based on the provision of article 94.

3. Transparency of debtor's assets

In China, there is no official information system to search a debtor's assets. However, the system of land registration, real estate registration, and vehicles registration make debtor's assets to some extent transparent.

However, according to article 10 of the Constitution, the lands in the cities belong to the state; the lands in rural and suburban areas, except those belonging to the state by law, belong to the collective community. Therefore individual citizens do not have the ownership over lands, but organizations and individuals may have right to reasonably use

state-owned land by paying certain fee according to law.

Article 10 of the Property Law²⁶ provides that real estate registration shall be conducted by the real estate registration office where real estate locates. The individuals enjoy the property rights of ownership over their own real estate, including the rights of possessing, using, benefiting, and disposing their own housing. However, such property rights of ownership do not mean the idea of permanently own the real estate. Currently, the commercial residential housings normally have 70 years' life, and this is only a 70-year property "rental period" for individual owners. Article 149 of Property Law provides that when the using right of housing land expires, it renews automatically. However, according to the current laws, land users shall apply for renewal one year before the expiry, and may continue to use the land after paying the land transferring fee. The underlying real estate subject to enforcement can include housing, land and its attachments. The enforcement measures over real estate under article 226 of CPL mainly refer to forcing previous owners to move out of housing and land.

As for information from governmental organizations' records, according to some laws, one has the right to access. However, the general problem in practice is that such records are very difficult to get, especially in undeveloped areas. There are laws concerning the registration of house and real estate, land and so forth. Land registration bureau usually would refuse enquiries from individuals. Currently only House and Real Estate Bureau and Administration for Industry and Commerce are open to the public about enquiries by paying a certain fee. Vehicle registration bureau is managed by the Public Security Bureau, and the possibility of getting information is relatively higher than from other public bureaus. Other public bureaus generally follow the principle of refusal to enquiries from the public.

With regards to information of debtors' address, if the debtor is a legal person, the creditor may obtain the debtor's address from the Administration for Industry and Commerce by paying enquiring fee. However, if the debtor company's address is changed, the court normally will require the creditor to find out the changed address. Public Security Bureau, which can be considered as population registry in China, is responsible for the administration of ID card of residents and ensures the confidentiality of citizen's personal information. If the debtor is a natural person, there is no national regulation concerning whether one can obtain the debtor's address from this institution. However, in practice, lawyers may attempt to enquire such information from the bureau with a cover letter from their law firms. Unfortunately, such enquiry will

be refused most of time; and there is no legal remedy for such situation.

Concerning some claims in special areas, such as maintenance, there is no broader permission to collect data in China. Such claims will be treated in the same way as other claims. However, the creditors can apply to the court for preliminary execution order in respect of such cases.²⁷

Essentially, it is the creditors who collect the information of debtor's assets. After the creditors' application of execution being accepted by the court, the enforcement officials may help the creditors to collect such information.

Generally speaking, the imperfect enquiry system of public records limits the data collection about debtors' assets. A lot of relevant information cannot be obtained by creditors through normal channels. Some regulations may provide the right of such enquiry; unfortunately such rules are not operable in practice, and there are no legal remedies if the enquiry rights of creditors are violated.

If debtors hide, transfer, sell, damage the property which has been sealed up, distrained, or transfer the property which has been frozen, the court may impose fine or detain the debtor; if such action constitutes a crime, criminal liability of the debtor shall be pursued according to law.²⁸ In criminal law²⁹, article 313 regulates the crime of refusing to execute judgments or orders of the Courts. According to this article, the condition of constituting this crime is that the person is able to perform the specified obligations in the judgment but refuse to do so.

The debtors who do not fulfil the obligation in court judgment, shall report their properties that they have currently and one year prior to the date of receiving the execution notice; if the debtors refuse to report or report falsely, the court can determine to impose fine or detain the debtor.³⁰ The court deciding to require the debtor to report their properties, shall issue a property reporting order, in which shall include the scope of the property, period, legal consequence of refusing report or false report and so forth.³¹ Concerning the debtor's assets information in the debtor's report, if the creditor requires checking, the court shall allow such information to be accessed; the creditor shall keep such information confidential.³²

4. Problem of common property

Concerning the situation over liquidation of common assets of partnership enterprises' assets during enforcement, after payment of liquidating expenses, wages and labor insurance expenses owed to workers, statutory compensation, taxes³³, the remaining

partnership enterprise property shall be conducted according to partnership agreement; where the partnership agreement fails to specify or does not specify clearly, partners shall consult among each other; if the partners fail to reach any agreement, the ratio of capital contribution shall take effect; if the ratio of capital contribution cannot be determined, the partners shall share equally.³⁴

As for the question on joint bank accounts, it is still uncommon for one in China to have a joint bank account. Concerning the property which a debtor co-owns with others, court can seal up, distrain, or freeze it, and then notify the co-owner promptly. If approved by the creditor, the co-owner may have an agreement with the debtor about the division of the co-owned property; the court will determine the validity of such agreement. After the court confirms the validity of agreement on the co-owned property, the effect of the sealing up, distraining, or freezing imposes merely on the portion of property that the debtor has after the partition of the property. The court shall cancel the court order concerning the portion of the property that the co-owner has. If the co-owner or the creditor brings litigation for partition of property, the court shall allow such litigation. During the proceedings, the execution of the co-owned property shall be suspended.³⁵

5. Issue of company registration

The State Administration for Industry & Commerce (SAIC) of China is the competent authority of ministerial level directly under the State Council in charge of market supervision and related law enforcement through administrative means. It issues regulations in the fields of enterprise registration. One of its departments is Enterprise Registration Bureau, who drafts measures and practice directions regarding enterprise registration, coordinates and guides enterprise registration nationwide, takes care of registration of certain enterprises and supervises the registrants' registration practices, organizes and guides credit rating of business, establishes and maintains the national database of enterprise registration information, and analyzes and publishes registration information of domestic enterprises. There is also a separate Bureau for Registration of Foreign-Invested Enterprises, which has its own official site, including related rules and regulations concerning establishment, modification or cancellation of registration, what documents are required and so forth. There is also governmental Administration for Industry & Commerce at local levels – provinces, cities, and counties.

Generally, nowadays one can find relevant documents required in order to register a company from

website or through the Bureau. Therefore, the transparency of company registrations has been improved to some extent. In terms of company registration applications by electronic systems, the regulations make this method available by specifying that the applicant may submit its application through letter, telegraph, data exchange and email etc.³⁶ However, in practice, electronic systems in terms of company registration application are still under construction and are not operable yet.

6. Debtor protection

Firstly, a summary of the general principles of debtor protection during enforcement is provided below. The general principles are reflected in several provisions.

If a debtor does not fulfill the obligations, the court has the power to deduct, withhold part of the debtor's income to fulfill its obligations, but shall retain necessary living cost for the debtor and the family members that the debtor subsists; the court shall issue an order and a notice on assisting the execution, the debtor's company, bank and so forth shall assist.³⁷ Similarly, if the debtor does not fulfil the obligations, the court has the power to seal up, distrain, freeze, auction, and sell off debtor's property which is able to fulfil its obligations, but shall retain life necessity for the debtor and the debtor's family. However, the value of the property being sealed up, or distrained shall be equal to the default value that the debtor shall fulfil.³⁸ Regarding the life's necessities – housing which the debtor and the debtor's family are living, the court can seal up, but cannot auction, sell off to pay a debt.³⁹

Secondly, how debtor protection is implemented in case of the collection of monetary claims, especially through the attachment of bank accounts is studied. Sealing up, distraining, freezing the debtor's property, the property's value shall be limited to the amount of the claims determined in court judgment and the execution cost; shall not significantly exceed the debtor's default value. If the amount of attachment or seizure is found out to exceed the default value, the court shall relieve the exceeded part of the property, except the property is imparticipable and the debtor does not have other property to execute or the other property is not sufficient to pay the debt.⁴⁰

In addition, the period of the court freezing the debtor's bank deposit and other funds shall not exceed six months, except that law or judicial interpretations has other provisions; if the creditor applies for extension of such period, the court shall follow the extension procedure before the expiration of previous period, and the extension period shall

not exceed 1/2 of the previous prescribed period.⁴¹ If such period expires, the court does not conduct extension procedures, the validity of seizure, distraining, or freezing expires.⁴²

Thirdly, the answer to the question of how the rules relating to court hearing are implemented is briefly given. As explained before, there is no court hearing, but only a procedure of reconsideration by the court by way of examining the application paper and attached documents of evidence by the debtor.

7. Data Protection

There is no specific data protection regulation at national level. Concerning the data protection in the course of execution, the court shall make all kinds of legal documents and relevant material open to public, except those documents involving state secrecy, business secrecy and other unsuitable documents to be open.⁴³ However, in practice generally such documents are not open to the public.

Regarding the provisions on bank secrecy, several laws and notices, such as Law of the PRC on Commercial Banks (2003)⁴⁴, Regulations on the Administration of Savings (1992)⁴⁵, and the Notice of the People's Bank of China on Promulgating the Provisions on the Administration of Financial Institution's Assistance in the Inquiry, Freeze or Deduction of Deposits (2002)⁴⁶ provide the obligation of banks to keep depositors' information confidential.

8. International cooperation on enforcement between China and foreign countries

In China, regulations on recognition and enforcement of foreign judgments are mainly regulated in CPL. If a judgment or order made by a foreign court requires recognition and enforcement by a court of China, the party may directly apply to the intermediate court of China which has jurisdiction or the foreign court may request that according to the provisions of the international treaties concluded or acceded to by China or on the principle of reciprocity.⁴⁷ Reciprocity is interpreted as willingness of a foreign Court to enforce a judgment issued by a Chinese People's Court. If there are no international treaties or principle of reciprocity, the applicant may directly bring an action against the other party in the people's court, and apply for enforcement of the judgment made by the people's court.⁴⁸

Another important point on this issue is that besides the requirements of the international treaties or the principle of reciprocity, the recognition and enforcement of foreign court judgments shall not violate basic principles of Chinese law, state sover-

eignty and security or the public interest.⁴⁹ However, security and public policy is not defined in the CPL, therefore it is open to varying interpretations by Chinese courts.⁵⁰

Concerning the enforcement of Chinese court judgments in a foreign country, CPL provides that if a party applies for execution of a judgment or order made by a people's court and the party subject to execution or its property is not within the territory of China, the party may directly apply for recognition and enforcement of the foreign court which has jurisdiction over the case, or the court may request recognition and enforcement by a foreign court according to the relevant provisions of the international treaties concluded or acceded to by China, or on the principle of reciprocity.⁵¹

Thus international cooperation most probably is conducted between SPC, Higher courts, or Intermediate courts in China and foreign courts. China has joined some international conventions, such as the Convention on the Service Abroad of Judicial and Extra-judicial Documents in Civil and Commercial Matter and the Convention on the Collection Evidences Abroad in Civil and Commercial Matters. Until 30 May 2003, 29 countries have concluded civil judicial assistance agreements with China.⁵²

III. Evaluation

1. Organizational system of enforcement

The enforcement tasks within the current organizational system are performed by the courts, bailiffs and other participants. The creditor or the creditor's representative is the main party who provides the information of debtor's assets. The representatives of creditors normally are lawyers in China, but lawyers do not have any privilege when investigating debtor's assets, compared to the creditor.

After the court's acceptance of application of execution, in order to fulfil enforcement task, court enforcement officials may assist the creditor to find out the bank accounts of debtor or be involved to assist the creditor to discover debtor's other assets.

Such system has some negative effects on enforcement of court judgment in practice. The main problems are as follows: Firstly, the debtor has various methods to hide its assets, so that it is difficult for the creditor to discover the assets available to execute. Secondly, the creditor has the difficulty of providing the clues of debtor's assets, and the debtor rarely report its assets; thus, the enforcement officials in the court are very busy with the investigation of debtor's assets, which leads to the inefficiency of enforcement

itself, especially when the same enforcement officials are allocated with several cases. Thirdly, there are plenty barriers regarding assets investigation, the organizations which have the assisting obligation are not willing to provide relevant information.

2. Efficiency of national legislation with regard to enforcement in general

Nowadays the difficulty of enforcement is widely recognized among the whole society. Generally speaking, the implementation of national legislations on enforcement to some extent is not effective in practice. Some statistics will be provided below to support this statement. It is fair to say that national legislation on enforcement is improving, and recently several new legislations specially to tackle the enforcement problem have been issued. However, there is still some gap between the legislation itself and its implementation in practice. The problems are not only concerned the court, but also concerned various systems in the whole society.

The management of enforcement department in the courts requires improvement. The Higher Courts have limited resources to supervise and coordinate enforcement problem in the basic courts, although the SPC request Higher Courts to unify the management of enforcement work. The courts are sometimes still possible to be influenced by local protectionism, mainly because the courts' personnel, financial, and other resources are subject to local governments. In addition, different departments (such as File, Trial, and Judicial Authentication) in the same court have poor coordination between each other.

It is difficult to get officially reliable and accurate statistics concerning the enforcement in the whole country. However, some published news may provide some statistics in some provinces or cities. For example, in the year of 2006 in Hunan Province, it is reported that in all the courts in this province, around 100,000 cases have been subject to the process of enforcement, less than 50,000 cases were enforced, and more than 30,000 cases accordingly add the number of cases that could not be enforced to the next year. Among those cases that are subject to the enforcement, there are around 30 percent cases in which the debtor was not able to pay the debt, around 20 percent cases in which the debtor did not have regular residence place and could not to be found, some cases in which the debtor have multiple bank accounts or illegally transfer their assets.⁵³

In the City of Chongqing, in all the courts in 2007, there were totally 71406 valid civil and administrative judgments, 31176 cases in which the debtor fulfill their obligations voluntarily, and 30321 cases were

subject to enforcement procedure; 6088 cases could not be enforced during the prescribed period. 2106 cases could not be enforced even after the prescribed period, among which 893 cases were because the debtor did not have property to enforce; 777 cases were because the debtor tried to escape enforcement, 99 cases were because of local protectionisms, 29 cases were because some organizations did not perform its assisting obligations, 232 cases were because the debtor's assets were difficult to discover, 15 cases were due to the inefficiency of enforcement officials, 4 cases were due to unfair courts judgment, 57 cases with other reasons.⁵⁴

3. Effectiveness of current debtor protection legislation

To a large extent, the legislation on current debtor protection is effective. Furthermore, debtors have various "protections" naturally against the court judgment enforcement, concerning the difficulties of enforcement from the point view of creditors. The rules regarding the income or share of property exempt from enforcement serve the interests of debtors well.

The main problem might be that some organizations or court enforcement officials sometimes abuse or do not follow the relevant legislations strictly; which can lead to failure of achievement of the purpose of legislations.

4. Efficiency of cross-border enforcement and international cooperation

Without doubt there are some deficiencies of national law endangering the efficiency of cross-border enforcement, especially concerning the complicated procedure and various documents required. However, most difficulties derive from the enforcement problem itself, as all the problems concerning enforcement of domestic court judgments would definitely apply to the enforcement of foreign court judgments. In addition, language problems for the creditors are barriers to achieve the implementation of cross-border enforcement.

IV. Conclusion

To conclude, China has made considerable progress in recent years concerning the legislation of civil judgment enforcement. The resolution of enforcement problem in China requires not only the efforts from the judicial community, but also the cooperation and support from other various systems in the society.

Civil and commercial interactions between Chinese parties and foreign parties have been increasing along with China's participation in the WTO. Accordingly, the number of cross-border civil and commercial disputes through the courts is increasing. Thus, cross-border recognition and enforcement of civil judgments between China and other countries naturally becomes an important but unavoidable challenge. It remains to be seen what measures China will take to improve international cooperation on judgment enforcement in the future.

Notes

¹ PhD Candidate, LLM, Department of Law, University of Eastern Finland, Finland; yanan.zhang@uef.fi. The article is one of the achievements of the project JLS/CJ/2007-1-/22-CE-022780300-73 "Verbesserung der Effektivität der grenzüberschreitenden Vollstreckung in der Europäischen Union" (www.guev.eu). The author wishes to express her gratitude to Professor Laura Ervo, for her timely and helpful comments. The author also wishes to thank the project group, who provided their comments during the project meeting held in University of Pécs on 27 June 2009.

² In this article, China refers to the mainland of China, People's Republic of China (PRC).

³ The Constitution, (adopted at the 5th Session of the 5th NPC on 4 December 1982, revised in 1988, 1993, 1999, 2004), article 57 and 58; Legislation Law of the PRC (the Legislation law) (adopted at the 3rd Session of the 9th NPC on 15 March 2000 and took effective on 1 July 2000), article 7.

⁴ The Constitution, 1982, article 85 and 89; The Legislation law, article 56.

⁵ The Constitution, article 96, 100, 107 and 108; The Legislation law, article 63 and 73.

⁶ The Legislation law, article 85.

⁷ The Constitution, article 123 and 126.

⁸ The Organic law of the People's Courts of PRC (The Organic law), (adopted at 2nd Session of the 5th NPC on 1 July 1979, and revised for the 3rd time according to the Decision of the Standing Committee of the NPC on amending the Organic law as adopted at the 24th meeting of the Standing Committee of the 10th NPC on 31 October 2006), article 2.

⁹ The Organic Law, article 18.

¹⁰ Id, article 19.

¹¹ Id, article 23.

¹² The Constitution, article 127.

¹³ The Organic Law, article 33.

¹⁴ The Organic Law, article 12.

¹⁵ <http://zhixing.court.gov.cn>.

¹⁶ Interpretations of the SPC of Several Issues concerning the Enforcement Procedures in the Application of Civil Procedure Law of PRC (2009), article 39.

¹⁷ Civil Procedure Law, adopted at the 4th Session of the 7th NPC on 9 April 1991, and revised according to the Decision of the Standing Committee of the NPC on Amending the Civil Procedure Law of the PRC, which was adopted at the 30th session of the Standing Committee of the 10th NPC on 28 October 2007 and shall come into force as of 1 April 2008.

¹⁸ Measures on the Payment of Litigation Costs, Order of the State Council (No. 481), adopted at the 159th executive meeting of the State Council on 8 December 2006 and come into force on 1 April 2007, article 10 (2).

¹⁹ CPL, article 92.

²⁰ Provisions of the SPC for the People's Courts to Seal up, Distrain and Freeze Properties in Civil Enforcement, (adopted at the 1330th meeting by the Judicial Committee of the SPC on 26 October 2004, are hereby promulgated, and shall come

into force on 1 January 2005) (Interpretation No. 15 [2004] of the SPC), article 3.

²¹ Id, article 4.

²² CPL, Article 94.

²³ CPL, Article 218.

²⁴ Provisions of the SPC on Several Issues concerning the People's Courts Execution Work (for Trial Implementation) (adopted at the 992nd meeting of the Judicial Committee of the SPC on 11 June 1998, are hereby promulgated, and shall come into force as of 18 July 1998) (Judicial Interpretation No. 15 [1998]), article 88.

²⁵ CPL, article 99.

²⁶ The Property Law of the PRC, was adopted at the 5th session of the 10th National People's Congress on 16 March 2007, is hereby promulgated for effect as of 1 October 2007.

²⁷ CPL, article 97.

²⁸ CPL, article 102 (3).

²⁹ Criminal Law of the PRC (1997), adopted by the 2nd Session of the 5th NPC on 1 July 1979 and amended by the 5th Session of the 8th NPC on 14 March 1997.

³⁰ CPL, article 217.

³¹ Interpretations of the SPC of Several Issues concerning the Enforcement Procedures in the Application of CPL of PRC, (adopted at the 1452nd meeting of the Judicial Committee of the SPC on 8 September 2008, come into force on 1 January 2009), article 31.

³² Id, article 34.

³³ Partnership Enterprise Law of the PRC, (amended and adopted at the 23rd session of the Standing Committee of the 10th NPC on 27 August 2006, is hereby promulgated and shall come into force as of 1 June 2007), article 89.

³⁴ Id, article 33.

³⁵ Provisions of the SPC for the People's Courts to Seal up, Distrain and Freeze Properties in Civil Enforcement, footnote 19, article 14.

³⁶ Regulations of PRC on the Administration of Company Registration (Revised 2005) (Promulgated by Order No. 156 of the State Council of the PRC on 24 June 1994, and revised according to the Decision of the State Council on Revising the Regulations on 18 December 2005), article 51.

³⁷ CPL, article 219.

³⁸ Id, article 220.

³⁹ Provisions of the SPC for the People's Courts to Seal up, Distrain and Freeze Properties in Civil Enforcement, footnote 19, article 6.

⁴⁰ Id, article 21.

⁴¹ Id, article 29; this article also provides that for movable property, the period shall not exceed one year; for immovable property and other property, the period shall not exceed two years.

⁴² Id, article 30.

⁴³ Several Provisions of the SPC on Publicizing the Execution Work, (issued and promulgated on 23 December 2006, shall come into force on 1 January 2007), article 16.

⁴⁴ Adopted at the 13th Session of the Standing Committee of the 8th NPC on 10 May 1995, and amended according to the Decision on Modifying the Law of the PRC on Commercial Banks as adopted by the 6th Session of the Standing Committee of the 10th NPC on 27 December 2003, article 29 and 30.

⁴⁵ Adopted at the 97th Executive Meeting of the State Council, promulgated by Decree No. 107 of the State Council of the PRC on 11 December 1992, and effective as of 1 March 1993, article 5 and article 32.

⁴⁶ No.1 (2002) of the People's Bank of China.

⁴⁷ CPL, article 265.

⁴⁸ Opinions of the SPC on Some Issues Concerning the Application of CPL, (adopted at the 528th meeting of the Judicial Committee of the SPC and promulgated by Judicial Interpretation No.22 [1992] of the SPC on 14 July 1992), article 318.

⁴⁹ CPL, article 266.

⁵⁰ Yuan, Arthur Anyuan, "Enforcing and Collecting Money Judgments in China from a US Judgment Creditor's Perspective", *The George Washington International Law Review*, January 2004, All Business, <http://www.allbusiness.com/legal/international-law/1052940-1.html>, accessed 25 May 2009.

⁵¹ CPL, article 264.

⁵² Ministry of Foreign Affairs of P.R.C., "Table on Dates of Signing and Effective Dates of Bilateral Judicial Assistance Treaties", Updated on 30 May 2003, <http://www.fmprc.gov.cn/eng/wjzb/zzjg/tyfls/tyfl/2631/t39537.htm>, accessed 15 September 2009.

⁵³ Jie Wang, Report on "The Difficulty of Court Enforcement", 15 August 2006, <http://gov.rednet.cn/c/2006/08/15/961813.htm>, accessed 05 May 2009.

⁵⁴ Ping Tan, "Investigation and Analysis of court enforcement problem", 07 March 2008, <http://www.chinacourt.org/>, accessed 04 May 2009.

 COLLOQUIUM

Máté Julesz
research fellow

The Collectivization of the Individuals' Right to a Healthy Environment

1. The Outlines of a (Brave?) New World

I do not know whether we can see the outlines of a really brave and new world order in which the environmentalist aspects are predominant. I do not know whether a new environmentalist world order would truly fulfil the expectations of people and states, whether people as citizens of states could find a compromise good for all participants of the world's sociosphere. On September 22nd, 2009, a countdown was launched in New York, under the auspices of the United Nations Organization. The period of countdown is of eighty days and precedes the summit meeting in Copenhagen on climate change (December 7-18, 2009). The leaders of the biggest countries of our Earth expressed their deep commitment in the environment protection. In Europe, the greenhouse gas emission was reduced by 3.06 percent, though about 50-60 percent would suffice to stop the global warming. Year by year, the surface of the Arctic becomes smaller and smaller. The facts are given. The international community expects regulations which could be implemented by all countries of the globe. It depends on us to bring about a really brave new world in order to keep off the nightmare of a Huxlian new world.

Many experts believe that the „cap and trade“ model of emissions trading has not resulted in any decrease of the greenhouse gas emissions. From the aspect of environmental philosophy, the environment protection cannot be based on the pragmatism of commerce. A new solution is required to stop polluting and to stop extirpating the natural environment. A new solution should not stay on the level of states and of huge companies. It should involve the everyday man and woman and bring the cause of environment protection much closer to the citizens than anytime before. The emissions trade might be fruitful, though, only when citizens might have their voice heard and when the leaders of the states and the leaders of glo-

bally acting companies would see their personal environmental rights at stake. Or, at least, those leaders would see their private law interest meet the public interest of protecting the natural environment of the Earth and of the surrounding universe.

Nowadays, the private interests of the few collide the public interests of the numerous, though far too weak masses. The weakness of the masses is concealed in their poor legal weapons to fight for their rights, for the human rights, as well as for their right to a healthy environment. The right to a healthy environment of the masses of people is a special new art of human rights. The collision of private and public interests show up in a clear-cut mode in the domain of environment protection. The minority with an economic power should not exercise immoral or illegal pressure on the majority of people without a proper protection by law and the majority of a society should not push aside the interests of the minority groups, mainly when these latter interests are based on public law, or on public international law.

The environmental justice is to be seriously considered and enacted by the national parliaments. The environmentally just self-conduct in behalf of the minorities is immanent in a democracy of plural values. It is the public's task to show respect and it is the minorities' moral obligation to coact in symbiosis with the majority. The public interest is not always above the private interest, nonetheless, it is up to the public to lay out the scope of private law functioning. The individual harms suffered by several people are brought before court, or before other instances by the person assigned by the social groups feeling a need for a common remedy, or retributive justice. Acting for the people and acting by the people are not in contrast. Notwithstanding, the single elements of the people's masses, i.e. the individuals have their public and private exigences alike. Even these exigences might be in contradiction with each other and if so, the wants of the individuals serving the public ought to come before the individual wants promoting an individual personal, or economic well-being. Though the private comfort is important, the legally and morally correct wants of a whole society is to gain priority in being protected by the law and before the law. The *actio popularis*, i.e., in Latin, the acting for the people is a special tool (*instrumentum speciale*) for the general interest (*commodum generale*).

2. There Are Still „New Things under the Sun“: The Rule of Law under Development

In ancient Roman Law, we may find the origin of today's people's actions. Actions, like the *actio*

sepulchri violati in case of violation of a tomb, could be submitted by any person without proving his or her personal interest in the concrete case. The person thus acted in the interest of the public, of all people who would find it necessary to impede any violations of the good old ethics. An *actio popularis* has almost never been used to defend new laws, but to defend the public peace and other public values evolved during centuries of human history. What the people of the Roman Empire found publically relevant is not surely of the same importance today. We have a new social system, thus, we have new social interests to be shielded. The ancient Roman people did not find the natural environment important enough to be protected by the action of any member of the people, though they protected the natural environment as proprietors' private object of value. Nowadays, we have changed a little bit this aspect and we think that the natural environment deserves protection not only as an object of private property, but also as a common value. We try to determine the value of our environment in dollars, but it can hardly be done so. Where there is no exact sum, the ethical value is to be taken into account, expressed in the level of health, well-being, and good feelings. These good feelings are connected to the unisono of environment protection, prompted by the climate change, by the perishing of biodiversity, by the urgent need of an ecological economics and also by the solicitude for the next generations.

The people's implication in their public affairs goes back to the dawning of humanity. It has always been important that the governing power be vested in the governed people. Is not it so in the animal kingdom too? Humanity, however, has special rights which stem from the unexplainable human character. Is that really unexplainable? Could we truly tell us from other beings, such as animals or plants? Do we consider the others, i.e. the animals and plants as subjected to our private and public interests? We have problems even when trying to harmonize the *commoda publica* and the *commoda privata*. The key-word is harmonization. Harmonizing the human existence with the universe is not as difficult as harmonizing the private interests with the public ones.

During history, people have always made efforts to reach an acceptable good ratio of the two kinds of interests, though with only a little success. Nowadays, we assist to the birth, or rather to the renewal of the institution of *actio popularis*, i.e. of that of an action aiming at a remedy by a *pro bono* civil organization or by the public prosecutor in the name of the people. In Hungary, the environmental *actio popularis* was created by the Act No. 53 of 1995 on Environment Protection, also by the Act No. 53 of

1996 on the Protection of the Nature, as well as by the Act No. 28 of 1998 on the Protection of the Animals. Hungary is awaiting the introduction of a new Civil Code in 2010 which will make allusion to these institutions. The legislator partly keeps, partly adapts the notion of „damage caused by violating the rules of nature protection” defined by Subsection (2) of Section 81 of the Act on the Protection of the Nature and makes it possible for the public prosecutor to request symbolical damages in the name of groups of people, or of the whole society when these latter ones suffer harm originating from the violation of the rules of nature protection.

Starting from the *Laws* by Plato, through the *Digests* by Justinian and *The Spirit of the Laws* by Montesquieu, we arrived at the 19th century's authors' realm of legal philosophy. The 19th century's legal philosophy happened for the first time to be incorporated in acts of parliaments or/and in acts of constitutional monarchs. We had had to wait almost two and a half millenaries to see legal philosophy and real legislation matching. In the first half of the 20th century, disturbing factors often emerged when peoples and nations became engaged in producing a modern law. Finally, after some more decades of fruitless waiting and expectations, the 90s of the 20th century brought us a new era of law-making. It was a long journey in history and we still cannot know how far legislation may go further. *Ecclesiastes* says (1,9): „The thing that hath been, it is that which shall be; and that which is done is that which shall be done: and there is no new thing under the sun.” Are we supposed to agree with the desperate speech of Salomon? Is it right that „there is no remembrance of former things, neither shall there be any remembrance of things that are to come with those that shall come after” (*ibid.* 1,11)? I do not think so. The human memory is something unique, as compared to that of other living beings. We can recall not only seconds, but thousands of years of legal culture alike. We can see the difference between past and present, and we can perceive the development of law and human rights.

Today, In Hungary, we have a modern law, better to say, a postmodern law, in the spirit of postmaterialism. Having surpassed the legacy of marxism and leninism does not mean forgetting those courses of philosophy. Respiritualization of Hungary's legal atmosphere was concomitant with not just spiritualism, but also with „magic in law”. Fortunately, this magical way of thinking cannot be found in law-making, but in the everyday practice. The Hungarian jurisprudence furnishes a number of examples, starting from the National Election Office, through the Constitutional Court, up to the general jurisdic-

tion. It is not the lawyer, but the petitioner who tends to express a certain magical thinking when, for example, asking the Office whether Hungary could be a hereditary kingdom of the petitioner, whether speaking before public in an impolite way about the folkloric falcon (i.e. the *Falco cherrug*) figuring in fairy tails, could be punished by imprisonment, whether speaking before public in a humiliating way about the crown of the first king of Hungary, supposed to emanate some supernatural energy, should be punished by up to one year of imprisonment, forced labour or fine, whether Hungary ought to be governed by a priest, etc.

Of course, all that is just an unavoidable *corollarium* and the true and real successes of our newborn democracy should not be contemplated through the unrealistic and emotionalizing spectacles of the few. The outcomes of our democracy, defined in the Constitution of Hungary as a social market economy, are mostly positive (involving the field of environment protection as well). Hungary's first national Civil Code was passed in 1959 (entered into force on May 1st, 1960) and the second Civil Code is to enter into force in 2010, exactly on the same day as sixty years before. This will be a green civil code. Not only because of defining animals as more than objects (following the examples of the German, of the Austrian, and of the Swiss civil codes). The whole spirit of the new Hungarian Civil Code fosters the protection of the environment. The protection of the abiotic environmental elements, such as soil, air, and water, is in the same line as the protection of living creatures, such as plants and animals.

3. On the Collective Right to a Healthy Environment

In the 17th century, Spinoza wrote in his *Ethics*: „It is impossible for man not to behave as a component of the nature.”¹ Mankind is a part of the natural environment and the sociosphere established by mankind is indeed only a microcosmos within the nature. People started to think in an environmentalist way only when they realized that their existence is tightly related to the natural environment and that they have no chance to secede from the nature. The deep ecological *Weltanschauung* of the Spinozian ethics is clear. The collective whole of a community is always closer to the mother nature than an *individuum* alone.

The new Hungarian Civil Code defines the notion of environmental damage, adapting the notion of „damage caused by violating the rules of nature protection” (Act on the Protection of the Nature):

death, injury, damage to health, *damnum emergens* and *lucrum cessans*; cost of restoration and prevention; damage to the life quality of the individuals, of the groups of persons or of the society as a whole. In case of unmeasurable damage to the life quality of groups of persons or of the whole society, based on pure unlawfulness (*nuda injuria*), exclusively the public prosecutor is authorized to request a symbolical sum of money for the Fund of Environment Protection of the Central State Budget. (See Subsection (2) of Section 2:96 of the new Hungarian Civil Code.)

The enforcement of the *commodum publicum* remains the task of the *pro bono* civil organizations and it is also in the hands of the public prosecutor. The public prosecutor may ask for damages, as well as for an injunction, whereas the *pro bono* civil organizations may ask for an injunction only. In Hungary, unlike under English law, injunction precedes damages. (See Subsection (2) of Section 5:541 of the new Hungarian Civil Code.)

We have to go back in history in order to see why mankind felt it an urgent need to allow one to act in the interest of another. It is quite simple to understand why people needed to mandate someone else to represent them before the court or in other areas of the *vita publica* (e.g. House of Representatives, special envoys, etc.). Defeating a geographical distance was not always as easy as today. Though, nowadays, people can cover a long distance in a few hours, people still need to be represented. Why? Because it is not just the physical distance, but also the shortage of time, or the quotient of distance (*s*) and time (*t*), i.e. the velocity ($v = s/t$) that people are in lack of. If people cannot react quickly enough, it is either because they are too far from where they should be ($s = vt$), or because they have not got enough free time to appear before court ($t = s/v$). Anyhow, people still need to be represented by the public prosecutor or by a *pro bono* civil organization when their common interests are in danger. The right of those mandates to represent people's interests is precised by law and restricted to special cases when social values, like environment, nature, and animals, or consumers as a whole are to be protected.

Despite hostilities among people, despite the old-new phenomenon of magical thinking, the Hungarian people have achieved a truthfully European level of legal functioning and of operating the rule of law. A country of plural democracy cannot afford too much digression from the ethically founded norms of its legal system. Those ethical and juristic rules derive from case law. Changes to the acts of law are usually provoked by cases before the courts of Hungary. It has always been so, from the time of the kings, through currying favor with the *Drittes*

Reich, under the so-called 40 years of Hungarian-type communism, up to the last twenty years (from 1989 to 2009). In the case No. 43 Pf. 28 768/1998, the Court of Budapest found the operator of a highway liable for the harms caused to the life quality of the neighbouring inhabitants by the operation of the highway. The must to preserve the quality of the life of several inhabitants may lead the judge, who in Hungary decides on lawfulness (*de iuribus*) and on facts (*de factis*) alike, to take into account the common interests of inhabitants which were not properly considered by the mid-nineties of the last century. As we could see in the above case, no concrete legal norm is supposed to be violated in order to ask for indemnity. It is sufficient to prove that an interest protected by law – in this case, the plaintiff's right to a healthy environment – had been violated. The damages to be paid depends on the loss of value of the plaintiff's real estate. So liability can be based on a constitutional right, but the determination of the exact sum to be paid comes after. The violation of a law can be declared by the court, although, it is mainly the plaintiff's task to prove how much he or she has lost.

In the case No. Pf. I. 20 187/2006 before the Regional Court of Szeged, the public prosecutor asked for damages on behalf of the Hungarian State, because a logging in a nature conservation area resulted in the deterioration of several people's living conditions. In the case No. 2. Pf. 20 290/2000/5 before the County Court of Zala, it was questioned by the defendant whether the public prosecutor had the right to ask for general damages to be versed in the State Budget or not. The court stated that the payment of this latter kind of damages does not exclude the right of a man or woman suffering a personal harm to ask for indemnity. With time, people are getting accommodated to the possible cumulation of indemnities, once based on a private interest (a *commodum privatum*), then based on a public interest (a *commodum publicum*). Judges must be tolerant, though not beyond the limits of law. *Ignorantia juris non excusat*.

Communities have special rights as compared to an individual. Those special rights are related to the common characters circumscribing a smaller or a larger community. The right to an undisturbed existence of a community is sociologically much more important than that of but one person. Article 28 of the Universal Declaration of Human Rights (1948) says: „Everyone is entitled to a social and international order in which his human rights and freedoms can be fully realized.” But it is all not just about rights of groups of people or of those of whole societies. The verso of the right is the duty. Article 29

of the Declaration (1948) says: „Everyone has duties to the community in which alone the full and free development of his personality is possible. In the exercise of his rights and freedoms, everyone shall be subject to such limitations as are determined by law solely for the purpose of securing due recognition and respect for the rights and freedoms of others and of meeting the just requirements of morality, public order and the general welfare in a democratic society.” In Hungary, the rights of groups of persons are still under renovation. (See e.g. the debate over the civil law regulation of the „speech of hatred” against a [racial or ethnic] community.) The Hungarian legislators feel that democracy is based on the well-being of the uncountable masses of men and women; of the critical masses with special traits and with a social and/or political power having effect on the State and on the Government. In Hungary, the right to a healthy environment is constitutionalized under Section 18 and Section 70/D of the Constitution. The text of the Constitution mentions a not only individual but rather a collective right. The collective right to a healthy environment can be enforced by the representatives of those collectivities. If it is not the people who directly choose their representatives, then it is the elected Parliament's task to select those representatives. The Parliament has codified that the public prosecutor is, in Hungary, a general defensor of the people's rights at various levels of the social existence: in the field of jurisdiction, of public administration, of the sphere of labour law and the public prosecutor is also a defensor of the rights of condominium homes' proprietors. The *pro bono* civil organizations in the field are also given rights, though, not the right to ask for indemnity in the name of the people, but to ask for preventive measures and, in certain cases, for an injunction.

The basic rule of *vis in multitudine* is to be found in the background of the defense of the multitude's rights. I.e. one multiplied by one thousand yields more than one thousand ($1 \times 1000 > 1000$). The correct application of the law might not disregard this evident and simple formula. The rule of law is only correct when based on the respect for human rights and also on the respect for the peoples' common right to nature and environment. According to Section 2 of Article 1 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966), „all peoples may, for their own ends, freely dispose of their natural wealth and resources without prejudice to any obligations arising out of international economic co-operation, based upon the principle of mutual benefit, and international law”. In Hungary, as a general rule, the natural resources, forests, water, agricultural lands etc. have been public properties since a long

time. Before the political changes around 1989, the Article 6 of the Hungarian Constitution declared this *lex generalis*, by virtue of the international law. At present, Section (2) of Article 10 of the Constitution says that the exclusive sphere of state properties and of the economic functions of the state are determined by law. The relative regulations have not remained in the Constitution, but, according to a pragmatic teleology, those regulations are detailed by acts of the Parliament, starting from the Civil Code and up to lower laws.

4. National Environmental Law Influenced by Human Rights

People fettered in the cave of Plato (*The State*), when coming to the light of the truth, do not wish to return to their cave anymore.² The human rights foundations of the environmental *actio popularis* are getting inserted into the national laws. Nowadays, the human rights translated into constitutional rights are, even in the countries of the former soviet sphere of interest, evoked in the course of judicial processes. It says that the previously much criticized general assertions of the human rights codes and those of the constitutional rules, considered in Hungary before 1989 as symbolical generous statements, begin to directly induce concrete rights and duties which can be discussed before court. The principles are, on one hand, criticized, but, on the other hand, they are more and more seriously taken into consideration in the practice of law, and not only *sub judice*. This favors the environment protection which was born as a general rule of international law (apart from the environmental private law with the neighbourhood inconveniences, such as seen in the case *Rylands versus Fletcher* in 1868 under English law), and which later came to the level of the constitutional *principii*.

Legal practice forwards a lot the protection of the environment, as practitioners and legislators tend to transform the right to a healthy environment into a *commodum privatum*. Thus we can see that the environment protection is supported not only by the public, i.e. by the society as a whole, but also by the individuals who, in the foreground, enforce their personal rights, though, in the background, by the same act of vindication of those rights, advance the common cause of environment protection. The case *Rylands versus Fletcher*, under English law, can be regarded as a source of an early environment protection from a private law aspect. Today's environmental private law cases are rather about the person's right to a healthy environment, as conceived by the new Hungarian Civil Code, and as predicted

in the case No. Pf. I. 20 187/2006 before the Regional Court of Szeged, and also as formulated, at an early stage and under the pressure of developments in the field of international environmental law, by the Act on Environment Protection and by the Act on the Protection of the Nature, as well as by the Act on the Protection of the Animals. The civil liability for a damage caused by endangering the human environment appeared in the Hungarian legislation in 1976, about a decade after the international codification of the human right of peoples to their natural resources in 1966.

5. Changing People's Mind is a Real Green Activity

In the mind of people, a public prosecutor is someone in the service of criminal procedure law. This idea is to be changed. A public prosecutor is not necessarily obsessed with the prosecution of criminals. He or she also prosecutes enemies of the environment, i.e. enemies of the people, though those enemies of the environment are not necessarily perpetrators of crimes too. According to the Act No. 5 of 1972, the public prosecutor is the main safeguarder of the people's rights. The people's rights do not always match the human rights, although, we understand the humans under the notion of the people and those people have human rights. The public prosecutor thus becomes a defensor of human rights, and, among them, that of the rights for their natural environment. The portrait of the public prosecutor is under reconstruction. Changing the mind of people may last long, sometimes too long.

In a society directed by the workers' class, people got accustomed to public prosecutors to be feared. In present Hungary, it is not anymore the workers' class or any other social class that exclusively conducts the people and the public prosecutors obtained a very important role of safeguarding and validating the people's rights, including a number of human rights as well. The public prosecutors must be given back their positive image, lost in the past, however, it is also a must to make people perceive that they are entitled to a protection by the rule of law, rather than exposed to the perils and vicissitudes of the legal system.

With time, the public prosecutors' legal possibilities to act as defensors of the people's rights are getting broader. By virtue of the Act No. CXXXIII of 2003, from January 1st, 2010, the public prosecutor is the defensor of the rights of condominium homes' proprietors. Widening the scope of action of the public prosecutor stresses that these defensors of

people's rights have accomplished their tasks with a great success. Esteemed and venerated by the law-using society, they come to the level of their „sitting colleagues“ (i.e. the judges). As for their salaries, the public prosecutors are payed equally to the judges. Their salary is determined by the Act on the Central State Budget. Considering their weight in the legal procedures, they also have a similar significance, however, a hostile standpoint of the average people might impede the fulfilment of their function as environment's defenders.

Environment is protected by the public prosecutor in the areas of both private and public law. Inside public law, the public prosecutor may have his voice heard in criminal law, in constitutional law, and in administrative law alike. It is a general view that the public prosecutor may have effect on the legal functioning of the whole society. Thus, it is possible for him or her to propose amendments to acts of law. Furthermore, the public prosecutors also partake in the science of law. The public prosecutors, as lecturers at the law faculties of the universities, teach the law students and do both theoretical and case research to promote the development of the science of law. A complex and complete covering of the legal *modus* of our society allows a complex and complete contemplation of the recently occupied position of environment protection in Hungary. The public prosecutor pursues those who do harm to the environment, acts up to the constitutional requirements, brings help to the everyday people in their cases. An environment-conscious thinking is concomitant with the respect of the rule of law as a basic principle of human rights (see the Preamble of the Universal Declaration of the Human Rights).

Changing people's mind is a real green activity, bringing both ecological and economic profits to a whole society, as well as to the international community. We should not forget that the public prosecutor is given similar rights in the field of protection of general interests in the domain of consumer protection. The green ethics and the ethical consumerism are rooted in the same fabric of social thinking and social consciousness. It was a necessary step of the state to provide the public prosecutors with completed rights similar to those of the citizens' *pro bono* civil organizations. From the side of the state, this is an expression of her feeling respect for people, as well as for their primary interests. Their interests to live in healthy surroundings and, although pushed to consume more and more, to do it without being misled or cheated.

The question might be asked whether men and women are part of the natural environment, or they are rather outsiders of it. For quite a long time, people

thought that they were above all that was not human or, at least, not produced by humans. Now we know, this was a false and abusive approach. Men and women are part of the natural environment and they should not exclude environmentalist view of their *Weltanschauung*.

6. The Green Ombudsman as Defensor of Public Interests

According to Subsection (5) of Section 27/B of the Act No. LIX of 1993 on the Ombudsmen, the ombudsman of the future generations, i.e. the green ombudsman, is authorized to request damages to be versed in the State Budget (in the Fund of Environment Protection), unless the operator of the state property asks for damages from the perpetrator of the environmental damage within sixty days after having been notified by the ombudsman.

By virtue of Subsection (1) of Section 27/C of the Act on the Ombudsmen, the green ombudsman may demand from the perpetrator of an environmental damage to stop his or her damaging activity and also to restore the previous state of the environment. According to Subsection (3) of Section 27/H of the Act on the Ombudsmen, the environmental ombudsman is authorized to enter the premises where unrecoverable environmental damage is due to happen.

The green ombudsman has rights in the field of environment protection similar to those of the public prosecutor. It is an interesting point that the first green ombudsman of the Hungarian Republic had started his career as a public prosecutor, then became a civil rights lawyer, and attorney at law in environmental cases, before being elected ombudsman of the future generations. The environmental ombudsman's role in a criminal procedure, of course, differs from that of the public prosecutor. The institution of the green ombudsman is, first of all, a civil institution created to protect the citizens' rights with civil and public measures. The environmental ombudsman is not a competitor of the *pro bono* civil organizations in the field, but a person supplied with fortified tools of law.

The protection of the environment for the future generations is an interest of each and every man and woman, as well as that of the people as a whole. It is never enough to make use of solely private law tools, or to invoke exclusively public law regulations: both are simultaneously needed. The public prosecutor and the environmental ombudsman are both important actors in the field of environment protection, nevertheless, all the other participants of the Hungarian society are also invited to protect their environment by all the possible means offered by laws.

In a certain measure, the legislators were led by social ecology when creating the legal framework of the institution of an environmental ombudsman as „people's friend”. People considering the public prosecutors as criminal investigators and accusers have been in need for a person legitimately and legally (i.e. by law) appointed to protect them and to protect their environment, including the natural and the civilizational environments alike.

7. Individuals Protecting Environment and Other Public Values

Francis Bacon wrote in his *Novum Organum*, i.e. *The New Instrument*: „The sagaciousness of the nature always circumvents the human senses, so it is important to take into consideration the deficiency of the human brain.”³ Today's people can quite agree with the Baconian conception of the natural law. The men and women of present should, however, add to the Baconian conception that it should be extended to cover the field of positive law as well. The humble humanism of the Baconian philosophy is, though conceived in the first half of the 17th century, an example to be followed in the 21st century too. This humble humanism is the way of thinking of the humans accepting the greatness and importance of the environment that surrounds them. This also means the acceptance of mankind's realistic place within the natural environment that comprises the sociosphere, i.e. the human microworld. The role of the individuals is emphasized by the individualist functioning of the social relationships.

In addition to all the institutions mentioned in the preceding chapters, an individual, as defensor of public interests, involving his or her private interests too, may also do much for the people. The inhabitant, national or foreigner, may request a criminal procedure, he or she may also drive the attention of the public authorities to neuralgic points in the field of environment protection. All the same, an individual has the right to do something for the environment, let it be the natural or the civilizational one, on his or her expenses. In a word, the everyday man or woman has the right to turn his or her wage, chattels, property into the protection of the environment. Such actions must be based on personal and uninfluenced decisions, nonetheless, the true public weal may be highlighted by means of publicities, so as to concentrate the attention of the individuals to substantial values, like protecting the sphere of life and preserving the natural resources for tomorrow.

The future of our environment, including mankind itself, is vested in the brave people. Because

people should be brave, though not in a Huxlian meaning of this adjective, so as to create a better future and to preserve the blue planet, up to now unique in the universe. Astronomers say that the Earth as a blue planet is just a passing moment in cosmic time. Maybe it is true. However, this moment is to be conserved for the upcoming descendants of today's people. Inheriting chattels and real estates is nothing as compared to inheriting a healthy environment, rich natural resources, and a political vocabulary filled with environmentalist congruence and compatibility of green ideas. Green thinking is an act of civilization in which the humans leave their past of wild animals and start to contemplate the temporal dimension not just in the present and in the past, but in the future too.

Montesquieu wrote in his *The Spirit of the Laws* in 1748: „As soon as the people start to live in a society, they stop feeling weak. There is no more equality among them, and war is commenced. Each and every society feels its own power, and this results in battles among the nations. Every individual starts feeling his or her own power too, so they tend to obtain the most possible profit from the social existence and this leads to a war among them alike. The laws are produced thanks to these two kinds of wars.”⁴

8. Summary

The *actio popularis* is not a *sui generis* Hungarian legal institution. People all over the world, including the developed and the less developed countries, make use of similar legal weapons. We may find the legal tool of environmental *actio popularis* in India, in Europe, as well as in many other lands. It is a landmark of democratization, so a characteristic (but not an absolute criterium) of a properly functioning society.

In reality, the *actiones populares* might differ in one country from those in other countries. It is the background philosophy, both legal and social philosophy, of the concerned country to shape its locally or nationally applied people's actions. The main point is to let people act for their compatriots. The most important philosophical standpoint is that of a partaking democracy. One of the greatest achievements of Roman law was the legalization of the right of individuals to partake in the common cases of a whole city (*urbis*), or of the whole world (*orbis*). The origin of similar partaking actions may be traced back to ancient Greek times, or even to the time of the Old Testament.

The *actio popularis* is still under development. With new aspects, new characteristics are also to be incorporated into this legal tool. The development

of law brings development of the environmental law alike. The developed environmental law generates need for more developed tools of law. The *actio popularis* has been implied into the new Hungarian Civil Code to come into force on May 1st, 2010. It will be the second step on the way commenced by the codification of the environmental *actiones populares* in the 1990s. The Civil Code gives a special importance to this legal possibility. We assist to an inversed development of law in the field. It has been started on the level of simple acts of the Parliament, and now the *actio popularis* occupies its place in a higher law product too. We still have to wait for the constitutionalization of the institution of *actio popularis*, at least in Hungary.

It is not a must that we depart from the highest level of positive law. It is nothing else, but an usual way of law-making and legal development. The evolution of law may break the usual line and bring new perspectives for a law-using society. There must be some truth in the Montesquieusian theory quoted above, but the time of Montesquieu, as well as the legal thinking of his time are all over. Today's people do not mind if it is the positive law, or the *lex naturalis* to be called up. The main thing is to find practical and pragmatical legal solutions to the burning problems of renewable energy, environment-consciousness, keeping water, soil, and air clear, as well as preserving the nature and trying to make ameliorations in the field of environment and nature protection.

The collectivization of the individuals' right to a healthy environment is deeply expressed by the legal device of environmental *actio popularis*. Morally,

it is not the result, rather the will to create that is to be considered. In law, we prefer the results. The application of the *actio popularis* in Hungary, as well as in other countries, has been a success story. Similar institutions ought to be introduced into each and every legal system under the global „rule of law”.

The individuals' right to protect the collectivities' environmental rights and the collectivization of the individuals' environmental rights are the two sides of the same medal. This success story is to be continued. Giving people democratic rights does not weaken the collective power of the people as a whole. The old dilemma of individualism and/or collectivism seems to be dissolved by the bravery of new people, disregarding outdated old notions and bringing a new way of environment-conscious thinking into the present social system. Bringing an *actio popularis* before court ought to be the right of each and every citizen, inhabitant, or environmentally concerned person, thus individualizing the right of the *pro bono* civil organizations and bringing everyday people to the level of the public defenders of the environmental rights. As a first step, all these in the domain of environment protection and of consumer protection.

Notes

¹ Spinoza, Baruch: *Ethics (Ethica Ordine Geometrico Demonstrata)*. Gondolat, Pécs 1979 (1677), p. 342.

² Plato: *The State*. Gondolat, Budapest, 1970 (4th century BC), pp. 194-199.

³ Bacon, Francis: *Novum Organum (The New Instrument)*. Lazi, Szeged 2001 (1620), pp. 56-57.

⁴ Montesquieu, Charles-Louis de Secondat: *The Spirit of the Laws (L'Esprit des Lois)*. Osiris-Attraktor, Budapest 2000 (1748), pp. 51-52.

Somfai Balázs
egyetemi docens

A Gyermek Jogairól szóló Egyezmény egyes rendelkezései a hazai jogszabályokban

Húsz évvel a Gyermek Jogairól szóló New York-i Egyezmény elfogadása¹ után a részes államok, nemzetközi szervezetek, civil szervezetek és a gyermek „ügyeiben” érintett szakemberek jelentős eredményeket könyvelhetnek el. Különböző jogterületeken, nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt megalkotásra kerültek (harmonizáltak) a hazai és nemzetközi jogszabályok azért, hogy a XXI. század elején Európa közepén a gyermekekre már, mint autonóm személyre tekinthessünk, aki ítélőképessége birtokában – megfelelő tájékoztatás mellett – szabadon fejtheti ki véleményét az őt (is) érintő eljárásokban.

Az Egyezménynek, a Családjogi törvénynek², az új Családjogi Könyvnek valamint a Gyermekvédelmi törvénynek is vannak alapelvei. Az alapelv (jogelv) a Jogi lexikon szerint: „általános tétel, iránymutatás vagy előírás, amely kiindulópontul szolgál a jogi érvelés és döntéshozatal számára olyan esetekben, amikor a konkrét jogi szabályozás hiányzik vagy hézagos. Az alapelvek egyrészt örök érvényűnek tekintett értékek kifejezői, másrészt a jogrendszer egészét vagy annak egyes jogágait jellemző iránymutatók. Mindkét esetben az alapelvek az általánosságának a jogszabálynál magasabb szintjét képviselik, így belőlük számos konkrét szabály vagy jogi döntés vezethető le.”

Tehát megismételve, az alapelv többek között „örök érvényűnek tekintett értékek kifejezői”. Az említett törvényekben – sok egyéb mellett – az egyik közös, hogy mindegyikben az alapelvek között szerepel egy ilyen örök érvényű érték: a gyermek legjobb/legfőbb/mindenekfelett álló érdekének képviselői kötelezettsége.

Jelen tanulmány keretei között további két témát érintek összefüggésben a Családjogi törvény (Csjt.) és a Gyermekvédelmi törvény (Gyvt.) vonatkozó szabályaival.

1. A gyermek legjobb érdeke, mint eljárási alapelv

Az Egyezmény 3. cikke az egész dokumentumot átható alapelvet tartalmaz, amit mind jogalkotási, mind

eljárásjogi szempontból követelményként fogalmaz meg, ez a gyermek legjobb érdeke (the child's best interest). Az 1996-os Gyermeki Jogok Gyakorlásáról szóló Európai Egyezmény³ a célok között említi, hogy a gyermeki jogok érvényesítésének a gyermek legjobb érdekében kell megvalósulnia például a tájékoztatás és eljárásban való részvétel biztosítása mellett.⁴ A New York-i Egyezmény fordítása bár nem szó szerinti, de találóan fogalmaz, amikor a „gyermek mindenekfelett álló érdekét” említi. A Gyvt. is ezt a fogalmat használja. A Családjogi törvény „gyermek érdeke” szóhasználata között fokozati különbség van. Míg a Gyvt. minden más érdek, így a szülői (törvényes képviselői) érdek fölé helyezi a gyermek érdekeit, addig a Csjt. nem tartalmaz rangsorolást. A „mindenekfelett álló érdek” érthető úgyis, hogy ez az érdek mások jogaival szemben érvényesül, pedig pusztán az adott helyzetben a gyermek szempontjából legjobb körülményeket kívánja biztosítani, ami nem biztos, hogy más személy érdekét sérti. A legjobb vagy a legfőbb érdek, de a jelző nélküli gyermek érdeke kifejezés is jelentheti a gyermeki jogok megfelelő érvényesülését mind a jogalkotásban, mind a bírósági, közigazgatási eljárásban.⁵ Az elvárás azonban még nem megvalósulás. A gyermeki jogok elismerésével, egyre erőteljesebb érvényesülésével fogalmazódott meg a pozitív diszkrimináció igénye. A gyermeket megilleti a különös jogvédelem, a pozitív diszkrimináció. Jogai érvényesítéséhez szükséges képességek és feltételek hiányoznak. A pozitív diszkrimináció abban a felnőtt kötelezettségben jelenik meg, amely a konkrét jog érvényesülését biztosítja. A klasszikus jogszabályi szerkezet (hipotézis, diszpozíció, szankció) a gyermeki jogok esetében kiegészül egy negyedik elemmel: a felnőtt kötelezettséggel. E nélkül ugyanis deklaratívva silányul a jogi norma, hiányzik belőle a megvalósulás alapfeltétele, a cselekvőképes személy jogérvényesítésre kötelezése.⁶ Gyermekes esetében a pozitív diszkrimináció nem sérti a jogegyenlőség alkotmányos célját, hisz a diszkrimináció tilalma nem jelenti, hogy a nagyobb társadalmi egyenlőséget célzó megkülönböztetés is tilos.⁷

A gyermek mindenekfelett álló érdekének tételét, jogági és jogágazati határoktól függetlenül minden eljárásban és döntéshozatalban kötelező alkalmazni. Ha gyermekeink nem protestálnak ennek elmulasztása miatt, akkor az nem megértés, belátás vagy kompromisszum, hanem kiszolgáltatottság, védtelenség, tehetetlenség”.⁸

1.1 Az eljárási alapelv alapján kötelezettek

Az Egyezmény azzal, hogy részletesen felsorolja a gyermeki jogokat, segíteni, befolyásolni próbálja a különböző társadalmi és gazdasági rendszerekben

élő és felnövő gyermekek helyzetét. A jog eszközeivel kíván hozzájárulni a gyermekek érdekeinek megfelelő feltételek kialakításához.⁹ Ahhoz, hogy e jogok megvalósuljanak, az Egyezményben foglalt alapelveknek a belső jogban kell visszatükröződniük. A nemzetközi jogi kötelezettségek és a belső jog összhangját pedig az Alkotmány biztosítja.¹⁰

Az Egyezmény az eljáró hatóságok, és a törvényhozó szervek külön köteletségévé teszi, hogy minden a gyermeket érintő döntésükben a gyermek legjobb/legfőbb érdekét vegyék figyelembe, azaz kijelöli egyes gyermeki jogok érvényesülésének kívánatos módját is.¹¹

A hatóságok minden ténykedését a gyermek legjobb érdeke kell, hogy vezérelje. Az Egyezmény a gyermek legjobb érdekét a szülők és a nevelők jogainak figyelembevételével kívánja elősegíteni, nem ad a gyermeknek külön jogokat a szülők ellenében, a szülőt kívánja olyan helyzetbe hozni, hogy biztosítani tudja a gyermek jogainak érvényesülését, amely egyben kötelessége is.¹²

A gyermek érdekének képviselési kötelezettsége a gyermekkel kapcsolatos ellátás, ügyintézés vagy képviselőlet gyakorlása során az Egyezményben, és a hazai jogszabályokban (pl.: Csjt., Gyvt.) egyaránt több helyen (pl.: házasság felbontása, gyermek elhelyezése, szülői felügyeleti jogok gyakorlása, kapcsolattartás szabályozása, lakáshasználat rendezése, örökbefogadás engedélyezése) megfogalmazást nyer és irányadó a jogok (kötelezettségek) gyakorlóit, alkalmazói, végrehajtói számára.

Az alapelv az Egyezmény konkrét jogokat tartalmazó cikkeiben is megjelenik:

- Szülőktől való elválasztás: A gyerek akarata ellenére történő szüleitől való elválasztását kerülni kell, „kivéve, ha az illetékes hatóságok, bírói felülvizsgálat lehetőségének fenntartásával, az erre vonatkozó törvényeknek és eljárásoknak megfelelően úgy döntenek, hogy ez az elválasztás a gyermek legfőbb érdekében szükséges”; valamint a részes államoknak tisztelniük kell a gyerek azon jogát, hogy személyes kapcsolatot és közvetlen érintkezést tarthasson fenn mindkét szülőjével, „kivéve, ha ez a gyermek legfőbb érdekével ellenkezik”. (9. cikk 1. bekezdés és 9. cikk 3. bekezdés)

- Szülői felelősség: Gyermekük felneveléséért mindkét szülő elsődleges felelősséget visel, és őket „cselekedeteikben mindenekelőtt a gyermek legfőbb érdekének kell vezetnie”. (18. cikk 1. bekezdés)

- Családi környezettől való megfosztás: a családi környezetétől ideiglenesen vagy tartósan megfosztott gyermek, „vagy aki saját érdekében nem hagyható meg e környezetben”, különleges védelemre és segítségre jogosult. (20. cikk)

- Örökbefogadás: Az államoknak biztosítaniuk kell, hogy „a gyermek legfőbb érdekei érvényesüljenek”. (21. cikk)

1.2 Az ENSZ Gyermekjogi Bizottsága az eljárási alapelvről

A gyermek „legfőbb érdeke” fogalom azonban az Egyezményben további magyarázatot vagy meghatározást nem kapott, de a Gyermekjogi Bizottság a 2001 és 2006 között kiadott, első nyolc átfogó kommentárjában utal az elvre, és esetenként részletes magyarázatokat ad a végrehajtás módjára. A Bizottság állásfoglalása szerint a legfőbb érdek elve:

„Minden törvényhozó, közigazgatási és bírói testület vagy intézmény köteles alkalmazni a legfőbb érdek elvét oly módon, hogy döntéseinek és intézkedéseinek a gyermekek jogait és érdekeit érintő jelen- vagy jövőbeni hatását szisztematikusan számításba veszi. Többek között ide tartoznak javasolt vagy létező törvények, szakpolitikák, közigazgatási intézkedések vagy bírósági döntések, beleértve azokat, amelyek közvetlenül nem érintenek gyermekeket, de közvetetten befolyással vannak rájuk.” (CRC/GC/2003/5, 12. bekezdés)

Az alapelv tehát úgy alkalmazandó, hogy a gyermek legfőbb érdekét rövid és hosszú távon egyaránt vizsgálni kell és azt figyelembe véve kell eljárni mind a jogalkalmazás, mind pedig a jogalkotás során.

Más átfogó kommentárokból, például a kora gyermekkorról, a HIV/AIDS-ről és a gondviselő nélkül, vagy családjuktól külön élő gyermekekről szóló kommentárokból a Bizottság kiemelte az elv egyetemességét, továbbá azt is, hogy az elv alkalmazása „konkrét intézkedéseket” igényel. Minden, a gyermekek gondozását, egészségét, oktatását stb. érintő döntéshozatal során figyelembe kell venni a legfőbb érdek elvét, ideértve a szülőket, szakembereket és más, gyerekekért felelős személyek döntéseit is.

A legfőbb érdek figyelembevételkor tekintettel kell lenni a gyerekeket érintő rövid és hosszú távú szempontokra egyaránt. A legfőbb érdek bármilyen értelmezésének összhangban kell lennie a teljes egyezmény szellemiségével – különösen annak a gyermeket saját véleményével és érzésekkel rendelkező emberi lényként, valamint a gyermeket a polgári és politikai jogok alanyaként és speciális védelemre jogosultként felismerő hozzáállásával.

Az „elsődleges” (legjobb) szó használata jelzi, hogy a gyermek legfőbb érdeke nem mindig lesz az egyetlen, mindent felülíró, figyelembe veendő tényező; előfordulhat, hogy egymással versengő, vagy egymással ellentétben álló emberi jogi érdekek ütköznek, például egyes gyermekek között, különböző gyermekcsoportok között, vagy gyermekek és

felnőttek között. Ugyanakkor a gyermek érdekeit valós megfontolás alá kell vetni: bizonyítani kell, hogy a gyermek érdekeit megvizsgálták, és elsődleges szempontként figyelembe vették.

A Bizottság következetesen hangsúlyozta, hogy a 3. cikket – az Egyezmény más, meghatározott általános alapelveivel együtt – a törvény megalkotása során úgy kell megjeleníteni, hogy erre az elvre a bíróság előtt hivatkozni lehessen, és minden vonatkozó döntéshozatali folyamatba integrálják azt.

A jelentések tanulmányozása során a Bizottság úgy találta, hogy amikor a legfőbb érdek elve már jelen van egy nemzeti törvényhozásban, az általában az egyes gyerekeket érintő döntéshozatalhoz kapcsolódik, amelynek a gyerek az elsődleges vagy az *egyik* elsődleges alanya, illetve tárgya – például egy a szülők különköltözését vagy válását követő családtügyi eljárásban, örökbefogadás kérdésében, vagy a gyerekbántalmazástól való megvédését célzó állami beavatkozás során.¹³

1.3 Az eljárási alapelv a hazai jogszabályokban

Hazánkban a gyermeki jogok tekintetében kiemelkedő jelentőséggel a Gyvt. bír, amely az Egyezmény alapelveit, az állam gyermekvédelemmel kapcsolatos feladatait és számos – elsősorban a gyermekvédelemhez kapcsolódó – gyermeki jogokat integrál a magyar jogrendszerbe. A törvény értelmében a gyermekek védelmét ellátó helyi önkormányzatok, gyámhivatalok, bíróságok, rendőrség, ügyészség, pártfogó felügyelői szolgálat, más szervezetek és személyek e törvény alkalmazása során a gyermek mindenképp álló érdekét figyelembe véve, törvényben elismert jogait biztosítva járnak el. (Gyvt. 2. § (1) bek.).

A Csjt. az 1995. évi módosítás során iktatta be céljai közé külön bekezdésbe a kiskorú gyermek érdekének védelmét. Az új Családjogi Könyv pedig már az alapelvek között rögzíti, a gyermek érdekének védelmi elvét. A hatályos Csjt. számos részletrendelkezése külön is szól e lényeges szempontról, így például a házasság felbontásánál, a szülői felügyeleti jog gyakorlásánál, a közös gyámrendelésnél vagy éppen a kapcsolattartásnál az eljáró hatóság a gyermek érdekében dönt. Ma már talán magától értetődik, hogy az eljáró bíróságok a gyermekelhelyezés során – a Legfelsőbb Bíróság 17. számú Irányelve alapján – a gyermek érdekét tekintik fő szempontnak.

A fent kifejtettek alapján egyértelmű, hogy minden a családok életébe történő indokolt állami beavatkozás során, a gyermekkel kapcsolatba kerülő személyeknek, szervezeteknek, hatóságoknak, törvényhozó szervezeteknek a lehetséges döntések során mérlegelniük kell és a kínálkozó (jogi) lehetőségek

közül kell kiválasztani a gyermek érdeke szempontjából a legjobbat.

Meg kell jegyezni azonban, hogy nem minden esetben jelenti a gyermek legfőbb érdekének képviselete a gyermeki jog érvényesülését is egyben. A gyermeki jogokat megkülönböztethetjük abból a szempontból is, hogy a gyermek érdekére való tekintet nélkül érvényesülő jogokról beszélünk, vagy éppen olyan jogokról, amelyek esetében a gyermek érdeke határozza meg jog érvényesülését. Az előző csoportba sorolhatjuk pl.: az élethez, az emberi méltósághoz, míg a második csoportba a saját családban nevelkedéshez vagy a kapcsolattartáshoz való jogot.

2. Az együttműködési kötelezettség

Az együttműködés egyrészt a család funkcionális működése érdekében nélkülözhetetlen a családon belül és elsősorban a szülők részéről kell, hogy megvalósuljon. A Csjt. a házastársak jogai és kötelezettségei között rögzíti a házastársak autonómiáját és együttműködését.¹⁴ A 23. §-ban megfogalmazott norma egyaránt jog és kötelesség, amely egyszerre hangsúlyozza a házastársak együttműködését és személyüket érintő ügyekben az autonómiát.

Az Egyezmény a szülők közös felelősségét hangsúlyozza a gyermek neveléséért és fejlődésének biztosításáért, ami elsősorban a szülőkre, illetőleg, adott esetben a gyermek törvényes képviselőire hárul.¹⁵ Közös felelősség, fejlődés biztosítása pedig együttműködés hiányában nem képzelhető el. Általában a szülők együttélése esetében az együttműködés – még ha nem oly kifejezett is mindkét szülő részéről – kevesebb konfliktust eredményez, mint különélő szülők esetében. A különélő (váló) szülők esetében komoly konfliktusforrás lehet:

- a megegyezést elutasító ügyvédi képviselet (ami mellékesen az ügyvéd kötelezettsége – lenne – eljárása során)¹⁶,
- a tájékoztatatlanság a lényeges kérdésekben – külföldre költözés a gyermekkel – történő együttdöntés kötelezettségéről,
- a fel nem oldott érzelmi konfliktusok,
- a fel nem számolt házastársi közös vagyoni viszonyok,
- a kapcsolattartás végrehajtásában eredménytelen hatósági fellépés.

Az együttműködés másik aspektusáról beszélünk akkor, amikor a „rászoruló” családokkal szembeni gyermekvédelmi intézmények, szakemberek, eljárások során kötelező együttműködését vizsgáljuk.

A gyermekek védelmét ellátó helyi önkormányzatok, gyámhivatalok, bíróságok, rendőrség, ügyészség, pártfogó felügyelői szolgálat, más szervezetek és

személyek tevékenységük során együttműködnek a családdal és – jogszabályban meghatározottak szerint – elősegítik a gyermek családban történő nevelkedését.¹⁷ A Gyermekvédelmi törvény alapelvei között rögzíti az eljáró hatóságok, szervek és személyek számára, azaz a gyermekvédelemben érintettek számára, hogy munkájukat nem végezhetik elszigetelten az érintett családoktól, hanem velük együttműködve kell elősegíteni a gyermek saját családjában történő nevelkedését vagy éppen a visszagondozását. Az együttműködés kétirányú, egyrészt együttműködési kötelezettséget jelent az érintett családdal az alapellátások biztosítása során, a hatósági eljárások tartama alatt, másrészt pedig együttműködést jelent a döntések meghozatalát követően a gyermekvédelmi gondoskodás során is. A gyermekvédelmet tekinthetjük egy olyan speciális „szolgáltatásnak”, amely szolgáltatások gyakorlása során az állam – az Egyezmény aláírásával (is) vállalt – beavatkozásait mindig a gyermek érdekében és ameddig lehetséges a családokkal együttműködve biztosítja.

A családi viszonyokba történő állami beavatkozás – a családjogi jogszabályokon keresztül – gyakran éppen a gyermek védelmében történik. A szülők felügyeleti jogokat kötelesek egymással együttműködve a gyermek érdekében gyakorolni. A szülők önrendelkezési joga, ha úgy tetszik szerződési szabadsága érvényesül a családon belül egészen addig, amíg a gyermek esetleges veszélyeztetettsége a családokkal együttműködve (vagy anélkül) meg nem szüntethető. A családok fordulhatnak az államhoz önkéntesen segítségért, ha a gyermeknevelés, gondozás vagy egyéb kérdésekben szükségesnek találják. A gyermekjóléti alapellátás lehetőségeiben éppen azt szolgálja, hogy esetenként a gyermekjóléti szolgálat munkatársai együttműködve a családdal segítséget vagy információt szolgáltatassanak. Az együttműködés természetesen csak kétoldalú lehet, így a szülőknek is kötelességük az együttműködés – aminek előfeltétele a folyamatos tájékoztatás – a gyermekvédelem szakembereivel (szülők jogai, kötelességei), ellenkező esetben előfordulhat, hogy veszélyeztetettség okán az önkéntességet felváltja a hatósági beavatkozás, a gyermekvédelmi gondoskodás.

2.1 Az együttműködésre kötelezettek

Az együttműködési kötelezettség a családon belül valamint a családokkal a gyermek saját családjában történő nevelkedése elősegítése céljából tehát alapvetően négy szempontból csoportosítható a kötelezettek oldaláról:

- szülők, tágabb értelemben a család (nagyszülők, egyéb hozzátartozók, akik rendszeres kapcsolatot ápolnak a gyermekkel),

- akik a családdal az alapellátástól függetlenül dolgoznak (pl.: a bíróság a gyermektartásdíj megállapítása során, ami közvetetten a gyermek saját családjában nevelkedését biztosíthatja),

- akik a családdal az alapellátásban foglalkoznak, (pl.: gyermeókjóléti szolgálat, bölcsőde munkatársai),

- akik a családdal a hatósági intézkedések során találkoznak (pl.: gyámivatali ügyintéző, nevelőszülő, gyám).

A gyermekvédelem rendszere a gyermek családban történő nevelkedésének elősegítésére, a veszélyeztetettség megelőzésére és megszüntetésére helyezi a hangsúlyt. A törvény a gyermekvédelmi szakellátások céljaként határozza meg az otthont nyújtó teljes körű ellátás biztosítását, valamint a gyermek családi környezetébe történő visszahelyezését előkészítő, családi kapcsolatának ápolását elősegítő családgondozást, és csak ha ez nem lehetséges, az örökbefogadás elősegítését. Egyaránt nagyon fontos szerepe van tehát a saját családban való nevelkedés támogatása és a családba való visszahelyezés során történő együttműködésnek. Bár kétség kívül a segítség első formája nem feltétlenül előzi meg a másodikat.

A gyermekvédelemben dolgozó szakemberek munkája speciális személyes szolgáltatás, amely a szociális munka módszereinek és eszközeinek felhasználásával szolgálja a gyermek testi, lelki fejlődésének, családban történő nevelkedésének elősegítését, a veszélyeztetettség megszüntetését, illetve a gyermek családjába való visszahelyezését.¹⁸ E feladatok ellátása során az együttműködés lényegi eleme a gyermekvédelmi ellátásoknak. A gyermekjóléti szolgáltatások, a családgondozás, az utógondozás is csak együttműködés mellett gyakorolható. Az együttműködés egyik alapfeltétele és eleme a gyermek és az érintett családok folyamatos tájékoztatása. A tájékoztatáshoz való emberi és egyben gyermeki jog előfeltétele annak, hogy véleményt formálhassanak, döntési helyzetbe kerüljenek, cselekedjenek, együttműködjenek. Másik oldalról viszont tájékozottságot követel az eljáró szakember részéről, mind szakmailag, mind pedig a vonatkozó jogszabályok tekintetében.

2.2 A kapcsolattartás jelentősége a családból történő kiemelés után

Amennyiben a gyermeket kiemelték saját családjából a családi kapcsolatok támogatásának meghatározó szerepe lesz. A látogatásoknak a család újraegyesítésében játszott kulcsfontosságú szerepét számos vizsgálat bizonyítja. A gyakori látogatások erősítik annak valószínűségét, hogy a gyermek hazatérhes-

sen.¹⁹ Elsődleges cél tehát az, hogy a gyermek – ha lehet – kerüljön vissza családjába, a hangsúly a családi kapcsolatok ápolásán, a családgondozáson, a családba való visszahelyezésen van. A cél elérése érdekében pedig a jogszabályok – az együttműködési kötelezettség mellett – széles körben határoznak meg feladatokat, jogokat és kötelezettségeket.

A gyermek családból való kiemelése során az egyéni elhelyezési terv célja, hogy elősegítse a gyermek saját családjába történő visszahelyezését és ehhez meghatározza a szükséges feltételeket. A tervben meg kell határozni a gondozott gyermek és a szülő kapcsolattartására vonatkozó elvárásokat és a kapcsolattartást segítő szolgáltatásokat.²⁰ Mindezek a döntések és azok „végrehajtása” együttműködést jelentenek és várnak el a családtól, szülőktől, családgondozóktól és egyéb szakemberektől egyaránt és nagymértékben függnak a felek együttműködési készségétől, képességétől.

Az együttműködés azért is fontos a családokkal, mert a Csjt. 48/A. § (1) és (2) bekezdésében foglalt jogkövetkezmény – örökbefogadhatóvá nyilvánítás – adott esetben komoly szankciót jelenhetnek a szülők vonatkozásában, amiről tájékoztatni kell őket, ami szintén az együttműködés egyik formája.

A gyermek tartózkodási helyének – nevelőszülő, lakásotthon, gyermekotthon – kijelölése a szülőtől való földrajzi távolság szempontjából ugyancsak egyeztetést kíván a családdal, hiszen később nem várható együttműködés egyik oldaltól sem, ha a szülő nem képes az utazás költségeit fedezni, vagy egészségileg akadályozott a látogatásokban.

3. Megfelelő ellátás biztosításának elve

Az Egyezmény alapján hazánk köteles arra, hogy a gyermek számára, figyelembe véve szülei, gyámjai és az érte törvényesen felelős más személyek jogait és kötelezségeit, biztosítsa a jólétéhez szükséges védelmet és gondozást, e célból meghozzák a szükséges törvényhozási és közigazgatási intézkedéseket.²¹ Továbbá Magyarország elismeri, hogy minden gyermeknek joga van olyan életszínvonalhoz, amely lehetővé teszi a testi, szellemi, lelki, erkölcsi és társadalmi fejlődését.²²

A gyermek fejlődéséhez szükséges életkörülmények biztosítása elsősorban a szülők, vagy a gyermekért felelős más személyek feladata és ezt a lehetőségeik és anyagi eszközeik határai között kell megtenniük. Az Egyezményben részes államoknak, az adott ország körülményeit és a rendelkezésre álló eszközöket figyelembe véve, kell megfelelő intézkedéseket tenni annak érdekében, hogy a szülőt,

illetőleg a gyermek más gondviselőit segítsék e jog érvényesítésében, és szükség esetén anyagi segítséget nyújtanak, valamint segítő programokat hoznak létre különösen az étellelmezéssel, a ruházkodással és a lakásüggyel kapcsolatban.

A Gyvt. 2. § (3) bekezdése szerint a gyermek családban történő nevelkedését segítő ellátást a gyermek és családja helyzetéhez, szükségleteihez igazodóan kell nyújtani. A rendelkezés értelmében alapvető szintre kívánna emelni a jogalkotó azt, hogy a gyermekvédelmi intézkedések, szolgáltatások, ellátások a gyermek és a család körülményeihez igazodjanak és a szükséges mértéknek megfelelőek legyenek. Az alapvető első mondatában a gyermek saját családjában történő nevelkedéshez szükséges ellátásokról szól, míg csak a második mondat rendelkezik a családból kikerült gyermek körülményeiről.²³ A család helyzetéhez, szükségleteihez igazodó ellátás jelenti egyrészt azt, hogy a gyermekvédelmi alapellátások, gyermekvédelmi gondoskodás (pl.: védelembevétel) mindig egyedi mérlegelést követően kerüljenek megállapításra, felajánlásra. Az egyedi körülmények több szempontból is jelentőséggel bírnak, így vizsgálandó lehet a család/családtagok életkora, neme, gazdasági aktivitása, egészségi állapota, speciális helyzete, társadalmi struktúrában elfoglalt helye, lakáskörülményei, iskolázottsága, állampolgársága, kulturális jellemzői, nemzeti/etnikai/vallási hovatartozása, nemi identitása, nyelvismerete. A nem teljes körű felsorolásból jól látszik, hogy a megfelelő ellátás/szolgáltatás előkérdés, más szóval a személyre szabott segítség csak a „tényállás” alapos ismerete után nyújtható.

3.1 A megfelelő ellátás garanciái

Az Egyezmény alapján Magyarország elismeri, hogy a szülőknek közös a felelősségük a gyermek neveléséért és fejlődésének biztosításáért, de ugyanakkor megfelelő segítséget biztosít a szülőknek és a gyermek törvényes képviselőinek a gyermek nevelésével kapcsolatban reájuk háruló felelősség gyakorlásához, és gondoskodik gyermekjóléti intézmények, létesítmények és szolgálatok létrehozásáról. Továbbá megtesznek minden megfelelő intézkedést annak érdekében, hogy a dolgozó szülők gyermekei számára biztosítsa olyan szolgáltatások és gyermekőrző intézmények igénybevételeinek jogát, amelyekre jogosultak.²⁴ A jogszabályban meghatározott ellátások igénybevétele általában önkéntes. A gyermek szülője vagy más törvényes képviselője csak törvényben meghatározott esetekben kötelezhető valamely ellátás igénybevétele.²⁵

A gyermekvédelemben dolgozó szakember közfeladatát ellátó személy, így e feladata teljesítése során joga és egyben kötelessége is, hogy a gyermek-

kel/családdal kapcsolatos információt beszerezze, szükséges tájékoztatást kérjen és kapjon valamint, hogy ismerje a vonatkozó jogszabályokat. A megfelelő ellátás biztosításának eljárási garanciái továbbá, hogy valamennyi érdekelt félnek lehetőséget kel adni az eljárásban való részvételre, valamint véleményük ismertetésére.²⁶ A meghallgatással kapcsolatos általános szabály, hogy csak akkor mellőzhető, ha a meghallgatás miatti késedelem elháríthatatlan veszéllyel jár, illetve a meghallgatást mellőzni kell.

Szintén irányadó az Egyezmény egyik alapelvének tekinthető 12. cikk 1. pont, amely szerint a részes államok az ítélőképessége birtokában lévő gyermek számára biztosítják azt a jogot, hogy minden őt érdeklő kérdésben szabadon kinyilváníthassa véleményét, amit figyelemmel korára és érettségi fokára, kellően tekintetbe kell venni. Ez a jog magában foglalja mindenfajta tájékoztatás és eszme határokra tekintet nélküli kérésének, megismerésének és terjesztésének szabadságát is.

3.2 Megfelelő ellátás biztosítása a családon kívül

A kifejtettek irányadóak természetesen a Gyermekvédelmi törvény azon alapvető rendelkezésére is, amely értelmében a családjából bármely okból kikerült gyermek biztonságát, korához és szükségleteihez igazodó gondozását, nevelését, egészséges személyiségfejlődését biztosítani kell.²⁷ Minden olyan gyermek, aki ideiglenesen vagy véglegesen meg van fosztva családi környezetétől, vagy aki saját érdekében nem hagyható meg e környezetben, jogosult az állam különleges védelmére és segítségére.²⁸

A gyermek biztonságára való utalás alatt értendő az olyan ellátási forma megválasztása, amelyben garantálható a megfelelő testi, szellemi és erkölcsi fejlődés.

A gyermekvédelmi gondoskodás körébe tartozó intézkedések kiválasztásánál figyelembe kell venni

- a veszélyeztetettség jellegét, okát, mértékét,
- a gyermek személyiségét,
- a gyermek családi körülményeit,
- az intézkedés várható hatásait,
- a gyermeknek saját családi környezetében történő nevelkedéséhez fűződő jogát.²⁹

Figyelemmel kell lenni az alapellátás – amennyiben volt – eredménytelenségének az okaira, az adatlapok tartalmára, a környezettanulmányra. A törvény és a kormányrendelet általánosan és konkrétan is meghatározza, hogy egyes gyermekvédelmi intézkedést megelőzően mely adatok birtokában és milyen körülmények ismeretében kell megválasztani a megfelelő ellátási formát nyújtott szolgáltatást, adott információt.

Az egyéni gondozási-nevelési terv már adott gyermekvédelmi gondoskodás tartamára ad konkrét feladatokat a családgondozó számára az ellátás céljának eredményessége érdekében. A folyamatos felülvizsgálat célja szintén az ellátás családra illetve gyermekekre szabottságát hivatott ellenőrizni, illetve azt, hogy az ellátás azt a célt szolgálja-e amit a gyámhivatali eljárásban, elhelyezési értekezleten, gondozási-nevelési tervben megfogalmaztak vagy változtatásra van szükség.

A gyermeknek védelmet kell kapnia a személyes gondoskodás során esetlegesen bekövetkező bántalmazásokkal szemben (elhelyezés megváltoztatása, akár saját kezdeményezésére). Részesülnie kell a korának, fejlettségének megfelelő oktatásban és egészségügyi ellátásban, érvényesülnie kell az állandóság elvének és jelentőségének a gondozás során.

Itt is fontos megemlíteni, hogy a személyes gondoskodást nyújtó ellátások során nagy hangsúlyt kell fordítani arra, hogy a mindkét szülőjétől vagy ezek egyikétől külön élő gyermek személyes kapcsolatot és közvetlen érintkezést tarthasson fenn mindkét szülőjével, kivéve, ha ez a gyermek legfőbb érdekével ellenkezik. Amennyiben végleges ellátási forma választható a gyermek ellátásában, törekedni kell az örökbefogadás intézményének alkalmazására, biztosítva, hogy az örökbefogadást kizárólag az illetékes hatóságok engedélyezzék, amelyek az ügyre alkalmazandó törvény és eljárások alapján meggyőződtek arról, hogy az örökbefogadás megtörténhet.

Az állam e feladatait csak képzett és gyakorlott gyámhivatali szakemberek, nevelőszülők, hivatásos gyámok, gyámi tanácsadók, professzionális gyermekvédelmi alap és szakellátók működtetésével, alkalmazásával és folyamatos továbbképzésével gyakorolhatja.

A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara a jogász alapképzésből hiányzó ismereteket hosszú évek óta a családjogi szakjogász és a családvédelmi tanácsadó, a 2008/2009-es tanévtől kezdve pedig a gyermekjogi szakjogász és jogi szakokleveles gyermekjogi képviselő posztgraduális képzéseivel igyekszik pótolni.³⁰ De mindez állami támogatás nélkül, kötelezővé tétel nélkül csak lehetőség marad azon érdeklődő szakemberek számára, akik érzik ennek szükségességét és anyagilag vállalni tudják a költségtérítést.

Jegyzetek

¹ A Szociális és Gazdasági Tanács Emberi Jogok Bizottsága 1978. március 8-án ajánlást tett a Gazdasági és Szociális Tanácsnak – a Lengyelország által 1978. február 7-én benyújtott – a Gyermek Jogairól szóló Egyezménytervezet kidolgozására. A Közgyűlés felkérte az Emberi Jogok Bizottságát, hogy 1979-ig a Nemzetközi Gyermekév végéig készítse elő az egyezménytervezetet. Nem sikerült azonban a tervezetet a Nemzetközi Gyermekév alatt elfogadtatni; és

csak 1989-ben – az 1959-es Deklaráció 30. és a Nemzetközi Gyermekévtized 10. évfordulóján – kezdték meg ismét a munkát. 1989. február 23-án, 11 évvel a Lengyelország által betervezett egyezménytervezet után, a munkacsoport 11. ülészakán a jelentést elfogadták, majd a Gazdasági és Szociális Tanács Emberjogi Bizottsága a Közgyűlésnek átadta. Magyarország az Egyezményt 1990. március 14-én a Kormány képviselője által aláírta és az Országgyűlés 46/1991. (IX. 15.) országgyűlési határozata alapján 1991. október 7-én megerősítette. November 22-én az 1991. évi LXIV. törvénnyel az Egyezmény kihirdetésre került.

² A jogalkalmazás a családjog alapelveit a Csjt. 1. §-ának a törvény célját meghatározó rendelkezéseiből vezeti le. Csjt. 1. § (2) E törvény alkalmazása során mindenkor a kiskorú gyermek érdekére figyelemmel, jogait biztosítva kell eljárni.

³ <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=160&CM=8&DF=3/19/2007&CL=ENG>

⁴ Article 1 – Scope and object of the Convention 2. The object of the present Convention is, in the best interests of children, to promote their rights, to grant them procedural rights and to facilitate the exercise of these rights by ensuring that children are, themselves or through other persons or bodies, informed and allowed to participate in proceedings affecting them before a judicial authority.

⁵ Filó-Pehr: Gyermeki jogok, gyermekvédelem, Bp., 2009. HVG-ORAC. 31. old.

⁶ RADICS T. Péter: Jelentés a gyermekek helyzetéről 1992. Gyermekérdekek Magyarországi Fóruma Budapest, 1993. Gyermeki és Ifjúsági jogok, Harmonizáció és jogalkotás, 177. o.

⁷ ÁDÁM A.: Az emberi és állampolgári alapjogok, Alkotmányjogi füzetek 16, 26. o.

⁸ Biró Endre: A gyermeki jogokról. Bp., 2003. Jogismeret Alapítvány. 7. old.

⁹ Bővebben ld.: BOKORNÉ SZEGŐ H.: A gyermekek védelme a nemzetközi jogban. Acta Humana 9. szám 1992.

¹⁰ Magyar Köztársaság Alkotmánya 7. § (1) bekezdés „A Magyar Köztársaság jogrendszere elfogadja a nemzetközi jog általánosan elismert szabályait, biztosítja továbbá a vállalt nemzetközi jogi kötelezettségek és a belső jog összhangját”.

¹¹ Egyezmény 3 cikk 1. pont: A szociális védelem köz- és magánintézményei, a bíróságok, a közigazgatási hatóságok és törvényhozó szervek minden, a gyermeket érintő döntésükben a gyermek mindenekfelett álló érdekét veszik figyelembe elsősorban.

¹² Kiss É.: A gyermek jogairól szóló Egyezményből adódó feladatok a Családjogi törvény módosítása kapcsán. Magyar Jog 9. szám 1993. 522. old.

¹³ Peter Newell, Rachel Hodgkin: Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Child, 2007., UNICEF, a 3. átdolgozott kézikönyv magyar nyelven a Család, Gyermek, Ifjúság Egyesület gondozásában megjelenés alatt, szerkesztő: Herczog Mária).

¹⁴ Csjt. 23. § (2) bek.

¹⁵ Egyezmény 18. Cikk 1 pont

16 1998. évi XI. törvény az ügyvédekről, 1. § Az ügyvéd a hivatásának gyakorlásával – törvényes eszközökkel és módon – elősegíti megbízója jogainak érvényesítését és kötelezettségeinek teljesítését. Közreműködik abban, hogy az ellenérdekű felek a jogvitáikat megegyezéssel intézzék el.

¹⁷ Gyvt. 2. § (2) bek.

¹⁸ Gyvt. 39. § (1) bek.

¹⁹ Herczog Mária: Gyermekvédelmi kézikönyv KJK-Kerszöv Bp. 2001. 164. old.

²⁰ NM. 141. § (3) a)

²¹ Egyezmény 3. Cikk

²² Egyezmény 27. Cikk

²³ Gyvt. 2. § (4) bekezdés

²⁴ Egyezmény 18. cikk

²⁵ Gyvt. 3. § (1) bek.

²⁶ Egyezmény 9. cikk 2. pont

²⁷ Gyvt. 2. § (3), (4) bek.

²⁸ Egyezmény 20. cikk. 1.

²⁹ Gyvt. 82. § (7) bek.

³⁰ A szakirányú továbbképzések komplex elméleti és gyakorlati ismereteket nyújtanak a hallgatóknak. A tantervben nemzetközi családjog, gyermekvédelmi jog, gyermek pszichiátria, családpсихológia, európai jogfilozófia, mediáció stb. is szerepel.

Várszegi Zsófia Mária

PhD-hallgató

Szabályrendelet-alkotás Baranya vármegyében 1867 és 1886 között

1. A szabályrendeletekről általában

„A szabályrendelet-alkotási jog (ius statuendi) az autonómia egyik lényeges alkotó része, azt jelenti, hogy az önkormányzati testület törvényes felhatalmazás alapján és annak korlátai közt jogviszonyait saját maga szabályozhatja.”¹ A szabályrendelet (túlnyomó részben) jogi normákat állapít meg, amelyek bizonyos területen a hasonló jogviszonyokra irányadóak. Szabályrendeletet csak az alkotására jogosított testület, vagyis a törvényhatósági bizottság, illetve a községi képviselőtestület alkothat. A szabályrendelet megalkotása és hatályossága formáságokhoz kötött, amelyek főleg az elfogadásra és a kihirdetésre vonatkoznak. Általános érvényű önkormányzati előírást csak szabályrendelet alakjában lehet megállapítani.

2. A szabályrendelet előzményei és a modernizáció első lépései

„A történeti fejlődésnek jelentős és nagyszámú megnyilatkozásai voltak a vármegyei státútumok (szabályrendeletek), amelyek jogalapja főleg azon alapult, hogy a megyék alkotmányvédő önállósága fennmaradt. Az újkorban a magyar államéletet nem korszerűsíthette nemzeti abszolútizmus, és az idegen (osztrák) beolvasztási törekvések ellen nagyon is szükség volt különösen a megyei önkormányzatokra. Így a helyi jogalkotás lehetőségei szélesebbek maradtak, mint Európában, noha hangsúlyoznunk kell, sokszor korszerűtlen életviszonyokat rendeztek, és joganyaguk modernizációra szorult.”²

A XVI. századra kialakult a megyei önkormányzatok egyik kiemelkedően fontos jogosítványa, a szabályalkotási jog. „A vármegyei szervek hatáskörének gyarapodása, a törvényi szabályozás részlegessége, majd a török háborúk idején a központi kormányzat gyengülésével felmerülő további feladatok ellátása egyre jelentősebb szerephez juttatta a vármegyéket, mind az igazságszolgáltatási, mind más teendőket, valamint az ezekkel szorosan összekapcsolódó sza-

bályalkotás terén. A megyék, területük szinte minden életviszonyát szabályozták, a nagyrészt közjogi normák mellett számos büntetőjogi, perjogi és magánjogi szabályokat is alkottak.”³ A vármegyei jogalkotásra vonatkozó első és legteljesebb szabályozást Werbőczy István Hármaskönyve tartalmazta. Eszerint csak az a nép vagy közösség rendelkezik jus statuendivel, amelyik önálló joggal bír. A megyék önálló joghatóságának kiépülése a XIII. században kezdődött, amikor a megye serviensi jogot kapott arra, hogy bírát válasszon, és saját ügyeiben ítélezhessen királyi beleegyezés alapján. A sedriák mellett a nádor, majd a megyésispán (főispán) által összehívott és tartott megyei törvénykezési gyűlések (generalis congregatio) voltak a vidéki bírászkodás színhelyei.

A XV. században Mátyás bírósági reformjának következtében a főispán által tartott közgyűlések és a megyei törvényszékek szerepe megnőtt. A közgyűlések a XV. századra főleg igazgatási feladatokat láttak el. A megyei szervek működésük során az egyedi döntések mellett általános érvényű, kötelező határozatok is hoztak. Ezek a határozatok a megyei szervek bírászkodási tevékenységéből és gyakorlatából születtek. A bírói döntések, a konkrét ügyekben hozott határozatok úgy váltak státútummá, hogy az egyedi ügy kapcsán hozott döntést más, hasonló esetekre is kötelezővé tették. A Hármaskönyv szűkre korlátozta a vármegyék jus statuendijét, csak mező- és erdőrendészeti ügyekben, valamint a törvényszakok megállapítására vonatkozóan tette lehetővé a státútumalkotást. A Corpus statutorumban összegyűjtött szabályok alapján, főként a XVI. század közepén keletkezettek alapján, széles sávban történő szabályalkotással számolhatunk, ami arra enged következtetni, hogy már Werbőczy idején is jóval teljesebb lehetett a vármegyék szabályalkotási jogosítványa. A jus statuendi a vármegye universitását megillető olyan kollektív jogosítvány, amely az önkormányzati szervek fejlődésével és működésével keletkezett, és amelyet a nemesség testületi szerveiben gyakorolhattak. A testületi szervek közül a vármegye közgyűlésének szerepe válik elsődlegessé, ahol minden nemes megjelenhetett, sőt kötelezően részt kellett vennie.⁴ A megyei testületi szervek, ezek között a közgyűlés működésének is tehát feltétele volt, hogy a vármegye minden nemese, de legalább többsége megjelenjen. A megyék elsősorban a főurak, főpapok és a módosabb birtokos nemesek részvételét kívánták meg. A megyék már a XVI. században elrendelték státútumaikban a kötelező megjelenést. Ám ettől a századtól képviselők útján vettek részt a közgyűlésben, a főispán személyes jelenlétét sem kívánták meg.

A határozatok hozatalát, a státútumalkotást, tanácskozásnak, vitának kellett megelőznie. Elfoga-

dásukhoz elég volt az egyszerű többség. Werbőczy szerint a „józanabb és előkelőbb rész”⁵ döntése a meghatározó egyező számú szavazat esetén. Ebből is látható, hogy a főnemesség és birtokos nemesség súlya meghatározó volt. A státutumok semmiféle megerősítést nem igényeltek. A régebbi státutumokat érvényük, hatályuk fenntartására megerősítették, amit a megyegyűlés végzett. A kihirdetés nem volt érvényességi feltétel. A megváltoztatás, módosítás joga a közgyűlést illette meg. Büntették a szabályt szegőket, és azokat is, akik becsmérelték, és nem akarták elismerni a státutumok kötelező erejét. A Hármaskönyv szerint „a statutum nem ütközhet az ország törvényeibe és a királyi kúria bevett szokásaiba.”⁶ „A megyei szabályalkotás a XVI. századra bontakozik ki és válik a magyar feudális jogban jelentőssé.”⁷

A XIX. században a polgári átalakulás évtizedeiben, a reformelképzelésekben az önkormányzatok modernizációjából főleg a városok szervezetének újjáalkotása jelent meg. 1848–49-ben csak a modern polgári állam, és a jogviszonyok alapjainak lerakására került sor, nem lehetett kidolgozni az egyes jogterületeket, jogintézményeket. A megyei és városi önkormányzat átalakításában a helyi jogszabályoknak is volt szerepe. A Bach-korszak megszüntette az önkormányzati életet, azonban egyes városokban fellelhetők a helyi jogalkotás maradványai. Kajtár István szerint ez „a magyar helyi jogalkotás ’túlélőképességét’ bizonyítja.”⁸

1861 után, amíg 1870–72-ben kiépítették a polgári korszak törvényhatósági és községi önkormányzatát, kiemelkedő szerepe volt az önkormányzatok házszabályainak, szervezési szabályrendeleteinek. Eredményeiket sok esetben feldolgozta a későbbi törvényi szabályozás.

Az 1870–72. és az 1886. évi törvényi szabályozásnak is hatalmpolitikai megfontolások szolgáltak alapul. „Olyan törvényhatóságok jöttek ugyanis létre, amelyek jogosítványt kaptak, hogy az alkotmány védelmében felléphessenek az esetleges, kiegészítést támadó osztrák törekvésekkel szemben, ugyanakkor jogosítványaikat megnyirbáló intézkedéseket építettek be a törvénybe. Ennek eredményeképpen a magyar önkormányzatok jogalkotó hatásköre szélesebb mint a külföldi önkormányzatoké, de a szabályrendelet alkotási jogot a későbbiekben szűkítették, éppen az utóbb említett szempontok alapján.”⁹

3. A szabályrendelet alkotás szakaszai és törvényi alapjuk

3.1 A vizsgált korszak első szakasza 1867-től 1871-ig tejed. Ebben az időszakban nincs tárgysorozat, tehát a közgyűlési jegyzőkönyvekben a többi rendelkezés,

vita és tárgyalás ügy között lelehetők fel a szabályrendeletek, azok elfogadása, jóváhagyása, módosítása.

Ide tartoznak: a „Baranya vármegye részéről f. 1868-ik évi Octóber hó 5-én, s folytatólag tartott Bizottmányi Közgyűlés 1862. sz. a. kelt határozatával a megyei pandur káplárok és közpandurok számára megállapított Fegyelmi szabályok”.¹⁰ „Baranya vármegye részéről f. 1868-ik évi octóber hó 5-én s folytatólag tartott bizottmányi közgyűlés 1862. sz. a. kelt határozatával a megyei közbiztonsági közegek számára megállapított Szolgálati utasítás”.¹¹ „Baranya vármegye törvényhatóságának Szervezési Munkálata”¹²-ban a „Szabályrendelet a megyei tisztviselők hatásköréről” „Ügyrendtartás Baranyamegye árvaszéke részére” „Ügykezelési Utasítás”, melyeket „Baranya vármegye bizottmányi közgyűlésének 1871-ik évi november hó 6-án 1550/gy. sz. a. kelt határozata folytán összeállította s kiadta Frank József Baranya vármegye főjegyzője”¹³.

A közgyűlési jegyzőkönyvekben megtalálhatók az egyes szabályrendeletek alkotásával kapcsolatos körülmények, illetve itt olvashatjuk, hogy a közgyűlésen mit és hogyan tárgyaltak azokról. A szabályrendeletek száma alapján lehet ezeket vizsgálni. Példaként a „megyei pandur káplárok és közpandurok számára megállapított Fegyelmi szabályokból” idéznék, és az 1862. szám alatt kelt határozatot vehetjük. „II. A józan magaviselet egyik fő kelléke a közbiztonsági személyzetnek, mivel pandur káplár és közpanduroknak mindig szolgálat képeseknek kell lenniök, ennél fogva a részegeskedés szigoruan tiltatik:

a) ki mégis ezen parancsolatot – áthágva, lerészegedve tapasztaltatnék, a körülmények figyelembe vételével első esetben 6 órától 48 óráig terjedő böjttel súlyosbbitandó kurta vassal büntetessék, harmadszori ismétlés esetében, mint közbiztonsági szolgálatra alkalmatlan, szolgálatától tüstént megfosztandó,

b) ki azonban a rablók üldözésekor vagy épen támadás alkalmával részeg, s ezáltal a rablók menekülése történik, sőt ha ily alkalmalmi részegsége által vele való felyebbvalói, úgy társaival szerencsétlenség is történék, azonnal a szolgálatától megfosztáson felül büntető törvényszék elé állítandó.

III. A közbiztonsági közegeknek hivatása és valódi rendeltetése a gonosztevők azaz csavargó tolvajok és rablók üldözése és kézre kerítése és a bíróság elé állítása lévén, valamint e cél elérésére tőlök erélyes működés, az elfogottakra rendeltetésök helyére juttatásig szorgalmas örködés, ugy viszont a már lefegyverzet és ekép ártalmatlanná tett elfogottakkal emberi bánásmód és az elfogottak kezénél talált pénz, barmok, fegyverek vagy más tárgyakra lelkiismeretes gondviselés és azoknak a vizsgáló bíróságnak pontos átadása megkivántatik.”¹⁴

Az 1862. számú határozat így szól: „1862. A megyei közbiztonsági közegek szolgálati utasításának kidolgozására, 1ső alipán elnökle alatt kirendelt választmány m. évi 1359. számú közgyűlési határozata jelenti: miként a változott viszonyok folytán igényelt módosításokkal elfogadandónak találta azon szolgálati utasítást, mely a megyei közbiztonsági közegek számára a volt ... megyei kormányzat által 1864-ik évi Mart. Hó 1-jén 295. sz. a. kibocsátatott. A szükségesnek talált módosításokat pontonként tüzetesen kijelölván a II-ik illetőleg a 9-ik pont után, a szolgálati utasítás részletezésekké 10-16-ig tehát 7 új pontot indítványoz felvetetni úgy, hogy a módosítás szerint a szolgálati utasítás összesen 19 pontból állandna. Minthogy még is ezen utasítás csak a szolgálatra nézve tartalmaz szabályokat, s a pandurok közt tartandó fegyelemre egyáltalán nem terjeszkedik ki, szükségesnek látta a választmány, hogy ez utóbbi tekintében is határozott szabályok állapíttassanak meg, mely szabályok tervezetét :/ : alá csatolván megjegyzi, miként a választmányi módosítványok, és tervezet elfogadása esetén, a szolgálati utasítás, valamint a fegyelmi szabályok kinyomatandók, minden ujonnan felavatott pandurnak eskü letéte előtt egy példányban kézbesítendő, felvasandó, és megmagyarázandó, s ugyanez az összes legénységnek a csendbiztosok által tartandó fegyvergyakorlat, s összpontosítások alkalmával, annyiszor, mennyiszor felolvasandó, s magyarázandó volna. A felolvasott szolgálati utasítás, valamint fegyelmi rendszabályok helyeselve, a megye közönsége részéről elfogadtatván, – kinyomatni rendeltettek.”¹⁵

3.2 A szabályrendelet-alkotás második szakaszát az 1870–72. évi szabályozás jelzi. A törvényhatóságokat (vármegyéket, törvényhatósági jogú városokat) szabályozta az 1872: XLII. törvénycikk. A szabályrendeletek alkotásának jogát a törvényhatósági bizottság körébe utalta. 5. §-a így szól: Szabályrendeleteket a törvényhatóság csak önkormányzati hatáskörének korlátai között alkothat.

A szabályrendeletek a törvénnyel, s a kormánynak hatályban lévő szabályrendeleteivel nem ellenkezhetnek, a községek (faluk, mezővárosok) önkormányzati jogait nem sérthetik, és csak a szabályszerű kihirdetéstől számítandó 30 nap után hajthatnak végre. 6. § A szabályrendelet, ha csupán helyi érdekű, a törvényhatóság területén, ha közérdekű: az egész országban kihirdetendő. 7. § Szabályrendeletek ellen az érdekeltek a szabályszerű kihirdetéstől 30 nap alatt az illető miniszterhez folyamodhatnak. A miniszter a törvényhatóság meghallgatása után végérvényesen határoz. A szabályrendeletet felfüggesztő, vagy megsemmisítő kormányrendelet indokolandó. A községeket (és rendezett tanácsú városokat) az 1871: XVIII. törvénycikk szabályozta. A fővárosi szabályrendeletekről az 1872: XXXVI. törvénycikk rendelkezett.

Ebben az időszakban keletkezett az általam vizsgált Baranya vármegyei szabályrendeletek nagy része. Ezekre már vonatkozott a fenti szabályozás.

Ide tartozik a fent egyszer már említett szabályrendelet A pécs-szegzárdi megyei uton eszközendő szénszállításra nézve (1873. aug. 11. 520/kgy.). Először a szabályrendeletből szeretnék idézni, utána a közgyűlés 520. számú határozatát mutatom be.

„Szabályrendelet a pécs-szegzárdi megyei uton eszközendő szénszállításra nézve.

I.

Teherszállítások a somogyi vasai, és hosszuhetényi bányákból, a pécs-szegzárdi megyei utszakaszon, a pécsi átkelési állami út érintésével, a mohács-pécsi megyei uton az üszögi vasúti állomásig s innét viszonz ugyanazon utszakaszon említett bányáig, a vidéken szokásos keskenyalpu kerekkel ellátott járművekkel csak az esetben engedtetnek meg, ha a fuvarrakomány, legyen az kőszén, kő, fa, vagy bor, 10. az az Tíz méter mázsát meg nem halad.

II.

Minden szállítmány, melynek teher súlya a 10. az az Tíz méter mázsát felül halad, az 1.ső pontban említett utszakaszon csak is legalább 3 ½ az az Három és fél hüvelknyi széles keréktalpakokkal ellátott járműveken továbbitható.

III.

Azon fuvaros, ki ezen szabályrendelet 2.ik pontja ellen vét, a járási szolabíró által 2. ftol-10. forintig terjedhető pénzbüntetéssel fog a megyei közmunka alap javára büntettetni.-

IV.

Ezen szabályrendelet, törvény szerinti jóváhagyás, és kihirdetés után azonnal életbe lép.”¹⁶

Ehhez a szabályrendelethez tartozó 520-as számú közgyűlési határozat:

„520: Tett indítvány folytán

A „Pécs –szegzárdi megyei uton eszközendő szén szállításra nézve, 289. sz. a. „megyei utbiztosok és uttatarozók fizetését és szolgálatát illetőleg 277., szállodák, kávéházak, ital-mérések, zsibárusok, zálogra kölcsönzőkre nézve 277.f. é. Május 12én alkotott szabályrendeletek kötelező ereje kimondatott, miután a ministerium életbe léptetésük iránt, tiltó rendeletet nem küldött, s felterjesztésük óta a törvényes 40. nap is elmúlt fen elősorolt szabályrendeletek tehát járási szolgabíráknak további mihez tartás végett kiadatni rendeltettek.-”¹⁷

1881-ből való Baranya vármegye szabályrendelete a lótenyésztés érdekében (1881. május 9. 193/kgy.).

1.§.

„Baranyamegye területén minden tenyésztésre alkalmazandó mén, évenként megvizsgálandó, s amelyek

alkalmasoknak találtnak, tenyész igazolványokkal ellátandók.-

2.§.

A vizsgálatot 3 tagú bizottság teljesíti, melynek járasonkénti tagjait, évről évre a megyei alispán nevezze ki. Szavazati joggal bírnak a bizottságokban a földművelési ipar és kereskedelmi ministerium netáni kiküldözései is. (...)

9.§.

a) Azon mének melyek fejletlenek, s a sikeres tenyésztéshez szükséges táplálkozási korban erőben és egészségben nincsenek, a tenyésztéstől ideiglenesen eltiltandók.

b) A szabálytalan testalkatu s öröklő hibákkal terhelt mének, mindenkorra eltiltandók a fedezéstől, s ha állategészségi tekintetek megkivánnák, záros határidőben kiherélendők.

c) Öröklő hibák:

Havi vakság, fekete hólyag, az idegbénaság, bujakór, tüdőgümösödés, nehéz kór, csánkpók, teli talp.”¹⁸

A hozzá tartozó 193. közgyűlési határozat:

„Olvastatott a megyei lótenyésztési bizottmányok f. évi május hó 6-án 34 szám alatt kelt előterjesztése a lótenyésztés ügyében alkotott szabályrendelet iránt.

A lótenyésztés emelése érdekében javasolt, és alább olvasható üdvös szabályrendelet tervezet minden módosítás nélkül egész terjedelmében elfogadtatni, és jóváhagyás végett a Nagyméltóságú földművelés- ipar és kereskedelmi ministeriumhoz felterjeszteteni határozatott.”¹⁹

3.3 A harmadik szakasz az 1886. évi újraszabályozás. Az 1886:XXI. törvénycikkben a törvényhatóságok jogalkotási hatásköre lényegesen szűkült. A 12. §-ban már látható, hogy a központi akarat fokozottabban érvényesül. 12. § A szabályrendeletek ellen beadott fellebbezések érdekében az illető miniszter végérvényesen határoz, határozathozatal előtt, ha szükségesnek találja, a törvényhatóságot meghallgatja. Ha a bemutatási záradékkal való ellátás céljából felterjesztett szabályrendeletől az illető miniszter a bemutatási záradékkal való ellátást ideiglenesen, vagy véglegesen megtagadja, ez esetben határozatát indokolni tartozik. Olyan szabályrendeletekre nézve azonban, amelyeknek megalkotását valamely törvény teszi a törvényhatóság kötelességévé, joga van a kormánynak szabályrendelet hiányainak pótlására módosításokat, vagy átalakítást kívánni. Ha a szabályrendelet a törvénynek meg nem felel, vagy alaki, vagy tartalmi fogyatkozásai miatt ezután sem volna arra alkalmas, hogy jogszabályul szolgáljon, vagy a törvényhatóság a szabályrendelet alkotását megtagadná, a kormány jogositva van rendeleti úton intézkedni. Ha a törvényhatóság később megfelelő szabályrendeletet

alkot, a minősítés után a kormány szabályrendelete hatályát veszti.

4. A szabályrendelet-alkotás folyamata

Kezdetben a vármegyék, városok legtöbbször maguk döntötték el, hogy alkotnak-e szabályrendeletet. „Ilyenkor a szabályozás indoka lehetett a közbiztonság romlása, a köztisztaságra vonatkozó panaszok, a város szépítése, a gyakori kéményégetés egyrészt, másrészt annak felismerése, hogy az eddigi szabályozás elégtelen, céltalanná vált kiadásokat kell elkerülni.”²⁰

4.1 *Kit illetett meg a szabályrendelet-alkotás joga?* A törvényhatóságot és a községet illette meg, ezek egyeteme: a törvényhatósági bizottság és a képviselőtestület gyakorolta.(1872:XXXVI. tc. 58. §. a); 1886:XXI. tc. 47. §. a); 1886:XXII. tc. 21. §. a) és 32. §.)

4.2 *A szabályrendeletek előkészítése* többlépcsős folyamat volt. „Információbázisa mindenekelőtt kiterjedt:

- a miniszter minta-szabályrendeletére (vagy községek esetében a vármegyei előírásokra),

- más törvényhatóságok tapasztalatainak felhasználására, ebből a célból gyakran kérték meg egymás szabályrendeleteit az önkormányzatok (ez a gyakorlat városainkban és vármegyéinkben már a XIX. század elején igen elterjedt volt,

- a közgyűlés utasításaira.

4.3 *A tervezet kidolgozása* általában a főjegyző (vagy más szakközegek pl. főmérnök, rendőrkapitány, főügyész) feladata volt. Ki kellett kérni az illetékes szakbizottságok véleményét is, időnként egyesületeket is megkérdeztek. Az előkészített javaslat így kerülhetett a törvényhatósági bizottsági (képviselettestületi) közgyűlés elé.”²¹

4.4 A testületi szervek nagyon figyeltek arra, hogy a képviselőknek legyen ideje a javaslatokat megismerni. Ha nem így történt, elnapolták a szabályrendelet tárgyalását. Ezt tették akkor is, ha a javaslatot nem tartották eléggé megalapozottnak. A szabályrendelet megalkotásánál és átdolgozásánál a közgyűlés néha *elveket* is megállapított, például a költségkímélés elve, vagy a magánjogi viszonyok kímélése²². Volt olyan eset is, amikor úgy ítélték meg, hogy nem kell új szabályozás, elég a régi betartása. Összességében elmondhatjuk, hogy a közgyűlések résztvevőit a szabályrendelet kérdése foglalkoztatta, aktivitásuk megfigyelhető, különösen, ha mindenkit érintő kérdéssről volt szó.²³ Érdeklődések is előfordultak, volt, hogy utólagosan is megfigyelhetők ilyenek, például a már elfogadott szabályrendeletek ellen érkező, külön érdeket érvényesíteni akaró fellebbezések.

4.5 A szabályrendelet-alkotás folyamatában, az elfogadás után következett a *kormányhatósági jóváhagyás*. A miniszteri jóváhagyás kritikus pontja lett a helyi jogalkotásnak. Sok esetben a miniszter kérésére módosítani kellett, vagy létre sem jöhetett a szabályrendelet. „A központi jogszabályok előretörését bizonyítja az is, hogy a miniszterek több ízben arra való hivatkozással tagadják meg a szabályrendelet jóváhagyását, hogy minta-szabályrendeletet készülnek kiadni, illetve megjelenés előtt áll a kérdést szabályozó törvényrendelet. A magyar szabályrendeleti jog egyik „rákfenéje” volt a hallgatolagos jóváhagyás hiánya, a felterjesztett szabályrendeletek hosszú hónapokra, évekre való elfektetése.”

4.6. A szabályrendeletek közzétételének módja sokféle lehetett, a lakosság sokféleképpen szerezhette tudomást azokról. Az eredeti példányt a kibocsátó szerv levéltárban őrizte, sokszor szabályrendeleti könyvet is létrehozta. Ezekre alapult az, amit a hivatalos lap, a helyi lapok, néha országos lapok publikáltak. A vármegyéknek kötelező volt hivatalos lapot indítani, a városoknak csak ritkán. Másik mód volt a hirdetőtábla, kidobolás, kiplakátozás, melyeket a községekben, városokban alkalmaztak. A szabályrendeleteket ki is nyomtatták, néha több ezer példányban terjesztették.

A tájékozódást legjobban a gyűjtemények segítették elő, bár ezek csak a vizsgált időszak vége felé jelentek meg. Főleg a vármegyék adtak ki szabályrendelet-gyűjteményt (a jelentősebb törvényhatósági jogú városok is, a rendezett tanácsú városok már ritkábban, a községek szinte alig). A gyűjteményekbe a szabályrendeleteken kívül elvi jelentőségű határozatokat, okleveleket is foglaltak.

4.7 A *szabályozás tárgykörei* az 1870–72. évi szabályozást követően sokszínűek lettek. Ahogy a szabályrendelet-alkotás első szakaszánál már említettem, 1867 és 1872 között Baranya vármegyében 3 szabályrendeletet találtam. 1872 után azonban megugrik a számuk és a típusaik is. Az 1872. évi XXXVI. tc. 3. §. és 6. §. és az 1886. évi XXI. tc. 3. §. és 11. §. szerint a törvényhatóságok csak *saját belügyeikben*, önkormányzati hatáskörön belül alkothatnak szabályrendeletet. Arról, hogy mi a saját belügy, a törvények nem adnak felvilágosítást.

„A *saját belügy* fogalmát ezek szerint nem lehet elvi alapon meghatározni, hanem az önkormányzat saját belügyének kell tekinteni mindazt, amit az állami főhatalom a maga igazgatása körébe nem von. Ehhez képest az önkormányzati testületek saját belügyeinek köre – a tételes törvények rendelkezéseihez képest – időről-időre módosul. Annyi kétségtelen, hogy az önkormányzati testületek saját belügye alatt csakis a közigazgatás körébe eső ügyeket, tehát csakis közügyeket lehet érteni, amiből következik,

hogy tisztán magánjogi kérdések szabályozása a statútumalkotás körébe ma már rendszerint nem vonható. Az önkormányzati testületek azonban nem kötelesek belügyeik mindenikében szabályrendeletet alkotni. Ezt a kötelezettséget csak tételes törvénynek kifejezett rendelkezése állapíthatja meg.”²⁴ Igazából azt mondhatjuk, hogy a vármegyékben a szabályrendeletek egy része a vármegyei önkormányzat kérdéseinek szabályozását jelenti (belső szervezeti, személyi, pénzügyi kérdések), más része a vármegye területén lévő községek és rendezett tanácsú városok életét szabályozza. A vármegyei szabályozásnak volt egy kis része, ami regionális szabályozás. „Ilyen a mezőgazdaság egy-egy tájegységét átfogó szabályozása (borvidék, állattenyésztési körzet, vízrendszer árvízvédelemmel)...”²⁵

A levéltári kutatás mutatja, hogy milyen színes tárgykörben alkottak szabályrendeleteket: Baranya vármegye szabályrendelete a hernyók és kártékony rovarok kiirtásáról (1872. évi 469/kgy.)²⁶ A gőzcséplő és egyéb gazdasági gépek körül foglalkozó munkások testi épségének megóvása tárgyában (1873. évi 469/kgy.)²⁷ A pécs-szegzárdi megyei uton eszközrendő szénzállításra nézve (1873. aug. 11. 520/kgy.)²⁸ A községi faiskolák felállításáról és kezeléséről (1875. évi 247. sz.)²⁹ A baranyamegyei állandó népnevelési bizottság szervezetéről (1877. febr. 5. 17. sz.)³⁰ A kisebb polgári peres ügyekben eljáró végrehajtó napidíj és fuvarszabályzata³¹ Lótenyésztés érdemében (1882. május 9. 193. kgy.)³² Baranyavármegyében létező vendéglőkben, korcsmákban, italmérési helyiségekben s a szesz italok kicsinybeni eladásával foglalkozó kereskedésekben kiszolgáltató szesz italok ára iránti követelések fejében bírósággal megítélhető hiteltől (1883. május 15. 148/kgy.)³³ A baranyavármegyei községi és körjegyzői nyugdíj és segélyalapnak gyümölcsözőbbé tétele tekintetéből az alappénzeknek jelzálogos kölcsönökre leendő kiadásáról (1882. november 13. 146/kgy.)³⁴ A községi faiskolák részére járási faiskola felügyelői rendszeresítése tárgyában (1883. 247. kgy.)³⁵ A magánhirdetmények megrongálása és eltávolításának meggátlása tárgyában (1885. febr. 16. 14. kgy.)³⁶ A zsidókereskedésről, a foglalkozást közvetítő és cselédszerző üzletekről, a kéményseprési iparról, a bérkocsi iparról (1887. évi 626. kgy.)³⁷ A tiszti-, segéd- és kezelő személyzet nyugdíjazása, továbbá őrt álló és tiszti hajduk s a hivatal- és házi szolgák kegydíjazása tárgyában (1886: 280/kgy.)³⁸ A házi és ragadozó állatok által előidézhető veszélyek ellen alkalmazandó óvrendszabályok tárgyában (1886. nov. 11. 565. sz.)³⁹

4.8 A szabályrendeletek *tartalma* a következő kérdés. Ladik Gusztáv szerint ez azt jelenti, „hogy abban a tárgykörben, amelyre a szabályrendelet-alkotás joga kiterjed, minő rendelkezések vehetők fel

a szabályrendeletekbe. Újabb törvényeink ezt úgy fejezik ki, hogy a szabályrendeletek a törvénnyel és a kormánynak hatályban álló rendeleteivel... nem ellenkezhetnek, és a törvényhatósági szabályrendeletek a községek törvényben biztosított jogait nem sérthetik. (1872: XXXVI. tc. 6. §.; 1879: XL. tc. 7. §.; 1886: XXI. tc. 11. §.; 1886: XXII. tc. 27. §.) Nem említik sem azt, hogy közérdekbe nem ütközhetnek, sem azt, hogy mások jogait nem sérthetik. Ezeket a kellékeket pedig Werbőczy kifejezetten felsorolta.⁴⁰ Az a kitétel, hogy a szabályrendelet nem állhat ellentétben nála erősebb jogszabállyal, vonatkozik azokra a jogszabályokra, amelyek a szabályrendelet megalkotása előtt már hatályosak voltak, és azokra is, amelyeket később hoztak, és ellentétes rendelkezéseket állapítottak meg.

4.9 A szabályrendeletek alkotására, az önkormányzati testületeknek csakis egyeteme, a törvényhatósági bizottságnak (és a község képviselő-testületének) csakis a közgyűlése jogosult. Azok az alakszerűségek, amelyeket a határozatok hozatalára megkívánnak, irányadók a szabályrendeletek alkotásánál, tehát a szabályrendeletnek vannak *érvényességi kellékei*. A határozat érvényességi kellékein túl itt még két kellék van: a jóváhagyás, és a kihirdetés. A törvényhatósági szabályrendeleteket 1867 óta mindig felterjesztették miniszteri *jóváhagyásra*. A törvényhatóságok általános közigazgatási szabályrendeleteinek jóváhagyására, ha egyes törvények kifejezetten másként nem rendelkeztek, az illető miniszter hivatott, vagyis az, akinek a szabályrendelettel rendezendő kérdés az ügykörébe tartozott. A kihágásos szabályrendeleteket mindig a belügyminiszter erősítette meg. A jóváhagyás lehetett kifejezett vagy hallgatólagos. „A kifejezett jóváhagyást kell szabálynak tekintenünk, amellyel szemben a hallgatólagos jóváhagyás, mint kivétel, csak akkor következik be, ha ezt a törvény kifejezetten megállapítja. ... Minthogy tehát a kihirdetés előtt törvényhatósági szabályrendelet nem léptethető életbe, a kihirdetés pedig csak a jóváhagyás után történhetik meg: kétségtelen, hogy törvényhatósági általános szabályrendelet hatálybalépését kifejezett jóváhagyásnak kell megelőznie, vagyis ilyen szabályrendelet hallgatólag jóváhagyottnak sohasem tekinthető.”⁴¹ Ezzel szemben a kihágásos szabályrendeletek hallgatólagos jóváhagyása is bekövetkezhet. A hallgatólag jóváhagyott szabályrendelet hatályosságához nem szükséges, hogy a hallgatólagos jóváhagyást a szabályrendeleten záradék formájában feltüntessék. Anélkül is egyenlő hatályú azzal a szabályrendelettel, amelyet kifejezetten hagytak jóvá. A szabályrendelet hatályosságának másik feltétele a *kihirdetés*. Itt meg kell különböztetni a szabályrendelet-tervezetet a már jóváhagyott

szabályrendelettel. A szabályrendelet-tervezetnek, amely csak a jóváhagyás után válik szabályrendeletté, csak köztudomásra hozataláról, közhírré tételéről lehet szó. A kihirdetés viszont csak a már jóváhagyott szabályrendeletre vonatkozik.

4.10 *Jogorvoslatok* szempontjából a szabályrendeletekre nincsenek külön szabályok, ugyanazok az általános szabályok irányadók, mint a közigazgatási határozatokra. A fellebbezések elbírálására a jóváhagyásra jogosult hatóság hivatott. A törvényhatósági szabályrendelet-tervezet ellen előterjesztett fellebbezés érdemében az illető miniszter végérvényesen határoz.⁴²

4.11 A szabályrendelet *hatályba lépésének idejét* maga a szabályrendelet határozhatja meg, de csak azon a határidőn túl állapíthatja meg, amit a törvény a hatálybalépés minimális idejeként megállapít. Ha a szabályrendelet maga nem rendelkezik róla, akkor a törvényben megállapított időben válik hatályossá. A törvényhatósági általános szabályrendelet esetén a kihirdetéstől számított 30 nap múlva válik hatályossá, a kihágásos szabályrendelet a kihirdetést követő 4-ik napon, illetőleg sürgős szükség címén belügyminiszteri megerősítés előtt életbe léptetett rendőri szabályrendelet a kihirdetést követő 24 óra múlva.⁴³

4.12 A szabályrendelet *területi hatálya* nem terjedhet túl annak a területnek a határain, amelyre az önkormányzati testület hatásköre kiterjed, de jogosult az önkormányzati testület a szabályrendeletének hatályát szűkebbre szorítani. Itt azonban meg kell említenünk egy kivételt: a vármegyei törvényhatóság igazgatási hatásköre a területén lévő rendezett tanácsú városokra is kiterjed, szabályrendeletének területi hatálya ezek területére mégsem terjeszthető ki mindig. A kiterjesztésben való eligazodást a szabályrendelet alkotására vonatkozó hatáskör nyújtja.

4.13 A szabályrendelet *érvényességének* a vizsgálata azt jelenti, hogy törvényes-e a szabályrendelet, és, hogy érvényes-e annak egyes rendelkezése. A bíróságok kapnak felhatalmazást arra, hogy a szabályrendeletek törvényességét vizsgálják. (1869: IV. tc. 19. §-a; 1879: XL. tc. 10. §-a). Ez arra terjed ki, hogy érvényes-e, törvényes-e a szabályrendelet, vagyis az arra jogosult önkormányzati testület alkotta-e, volt-e joga a szabályozott ügyben szabályrendeletet alkotni, és megfelel-e a szabályrendelet azoknak a kellékeknek, amelyek érvényességének feltételei.⁴⁴

4.14 A szabályrendeletek érvényesülését kiterjedt *szankciórendszer* biztosította. A legjelentősebb a kihágás volt, az 1879. évi XL. tc., a KBTK értelmében a vármegye rendelete is kihágással szankcionált bizonyos magatartásokat. Kajtár István szerint nagyobb vármegyék esetében 40–50 kihágást megállapító szabályrendelet volt egy időben hatályban.⁴⁵

A szankciórendszer kiterjedtebb volt ennél. A szabályrendeletek utaltak arra, hogy a cselekmény büntetőjogi szankcióval sújtható, ha túllépi a közgazgatási felelősségi szintet. Magánjogi szankció is lehetséges volt, kártérítés, vagy szerződésfelbontás formájában. Beszélhetünk még fegyelmi felelősségről a szabályrendeleteket megsértő hivatalnokok esetén, a rendészeti eljárásnak is van szankciórendszere, és vannak pénzügyi szankciók is. A megvizsgált időszak szabályrendelet alkotásából levonható néhány következtetés. A helyi érdek-összeütközések megtalálhatók a helyi jogalkotásban is, ennek megoldása a szabályrendelet-alkotás feladata. A helyi jogalkotásban is fellelhető a centralizáció és az önkormányzat közötti összeütközés. Volt olyan szabályozás, amely az egyes településeken túlmutatva térségek (régión) viszonyait rendezte. A szabályrendeletek előkészítése, megvitatása, közzététele során olyan technikai, eljárási módok fejlődtek ki, amelyek mintaként szolgálhatnak. A szabályrendeletek az önkormányzati jogalkotás mai gyakorlatát is alakították, érdemes figyelembe venni megoldásait ma is.

5. Konkrét szabályrendeletek keletkezésének folyamata

Levéltári kutatásaim során, mint említettem Baranya vármegye szabályrendeleteit néztem meg 1867 és 1886 között, és ezen időszak közgyűlési jegyzőkönyveit. Egy-egy szabályrendelet alkotásának teljes folyamatát nagyon nehezen lehet végigkövetni, ennek oka, hogy tárgysorozatot 1876-tól vezettek, előtte a közgyűlési jegyzőkönyvekben a többi tárgyalta ügy között kell megkeresni a szabályrendeleteket, illetve nem írják le pontosan mindig, hogy a tárgyalás mely ponton áll, az azonban kiderül, hogy elfogadták-e, és a miniszter jóváhagyta-e. De az egyes javaslatok, az, hogy melyik képviselő hogyan látta, mit gondolt róla, nem követhető végig. Most azokat a szabályrendeleteket, közgyűlési számukat, kormányhatósági jóváhagyásukat, és a hozzájuk fűzött észrevételeket szeretném leírni, amit megtaláltam. Nagyrészt egyeznek feljebbi példákban már említett szabályrendeletekkel, de azért kerülnek megint elő, mert ezeket tudtam a legjobban nyomon követni.

Hernyók és kártékony rovarok kiirtásáról szóló szabályrendelet közgyűlési száma: az 1872. évi 469/kgy., kormányhatósági jóváhagyása: B. M. 1881. febr. 23. 54627. sz. A gőzcsepplő és egyéb gazdasági gépek körül foglalkozó munkások testi épségének megóvása tárgyában, 1873. évi 469/kgy., B. M. 1881. febr. 23. 54627. sz. A pécs-szegzárdi megyei uton esz-közleendő szén szállításra nézve, 1873. aug. 11. 520/kgy., B. M. 54627. sz., ehhez kapcsoltak észrevételt

is: Ideiglenesen felfüggesztetett az 1880. évi május 10-i 253. sz. a., újbol életbeléptetett 1884. évi május 12-től 274. kgy., 1885. szept. 4-től K. M. 31587. sz. A községi faiskolák felállításáról és kezeléséről, 1875. évi 247. sz., B. M. 1881. febr. 23. 54627. sz., módosítás: 1891. évi 842. sz. A baranyamegyei állandó népnevelési bizottság szervezetéről, 1877. febr. 5. 15.sz., B. M. 1877. márcz. 2. 5594. Lótenyésztés érdemében, 1881. május 9. 193. kgy., B. M. 1882. febr. 21. 9660. Baranyavármegyében létező vendéglőkben, korcsmákban, italmérési helyiségekben s a szeszes italok kicsinybeni eladásával foglalkozó kereskedésekben kiszolgáltató szeszes italok ára iránti követelések fejében biróilag megítélhető hitelről, 1883. május 15. 148/kgy., B. M. 1883. május 28. 31042/III. b. szám. A baranyavármegyei községi és körjegyzői nyugdíj és segélyalapnak gyümölcsözőbbé tétele tekintetéből az alappénzeknek jelzálogos kölcsönökre leend kiadásáról, 1882. november 13. 146/kgy., B. M. 1882. decz. 31. 71223. sz., Módosítás 1885. máj. 11 - 25456, jóváhagyva 1896. aug. 19. - 39365. sz. A községi faiskolák részére járási faiskola felügyelők rendszerezése tárgyában, 1883. 247. kgy., F. M. 1889. febr. 26. 57689/ VI. - 88. A magánhirdetmények megrongálása és eltávolításának meggátlása tárgyában, 1885. febr. 16. 11. kgy., B. M. 1885. márcz. 24. 16324/8. sz. A zsidóskodásról, a foglalkozást közvetítő és cselédszerző üzletekről, a kéményseprési iparról, a bérkocsi iparról, 1884. évi 626. kgy., K. M. 1886. április 5. 12561. sz. A tiszt-, segéd- és kezelőszemélyzet nyugdíjazása, továbbá az őrt álló és tiszt hajduk s a hivatal- és háziszolgák kegydíjazása tárgyában, 1886:280/kgy., B. M. 1886. április 5. 15639. sz., Módosítások: a) 1892. évi 275. kgy. 1892- 73418, b) 1893. évi 275. kgy. 1892- 94891, c) 1895. évi 12. kgy. 1895. évi 27771, d) 1895. évi 396. kgy. 1895. évi 76071, e) 1896. évi ápr. 13. 211. kgy. 1896. évi 75561, f) 1900. évi ápr. 9. 192. kgy. 1900. évi szept. 18. 89973/ B. M. A házi és ragadozó állatok által előidézhető veszélyek ellen alkalmazandó óvrendszabályok tárgyában, 1886. nov. 11. 565. sz., B. M. 1887. okt. 11. 65497. sz. Ezek közül néhány szabályrendeletet példaként ki szeretnék említeni, amelyekhez tartozó közgyűlési jegyzőkönyvből idéznék. Ilyen az 1877. február 5-i 15. számú jegyzőkönyvi idézet: „15. Olvastatott állandó választmánynak következő előterjesztésére. Múlt évi November 13. 548. sz. kelt határozat folytán, van szerencsénk a megyei állandó népnevelési bizottság szervezetére vonatkozó szabályrendelet tervezetét bemutatni, s azt következő felvilágosító észrevételekkel köszönni.

A népnevelési hatóságokról szóló 1876. évi XXVIII. t. cz. 8. § - a szerint a népoktatás ügyének előmozdítása és fejlesztése végett a törvényhatósági képviselőtestület, a tanügyek iránt érdeklődő, s

abban jártas egyénekből, állandó népnevelési bizottságot alakít, s ezen bizottság szervezetét szabályrendelettel állapítja meg. Ugyanazon §-ban kijelölt ugyanazon bizottságnak hivatalbeli tagjait.”⁴⁶ „A községi faiskolák részére járási faiskola felügyelők rendszeresítése tárgyában” című szabályrendeletéről található a közgyűlési jegyzőkönyvben: „247. Olvasztott állandó választmány folyó évi Május hó 15 ik ... szám alatt kelt előterjesztésére, a községi faiskolák részére járási faiskola felügyelők számára alkotott szabályrendelet tárgyában....”⁴⁷, és következik a szabályrendelet leírása.

Érdekesebb, egy módosítást mutat „A magánhirdetmények megrongálása és eltávolításának meggátlása tárgyában” című szabályrendeletre tartozó közgyűlési jegyzőkönyvi leírás: „439. Olvasztott állandó választmánynak 71. sz. a. kelt. – a magánhirdetmények megrongálása és eltávolításának meggátlása tárgyában alkotott törvény hatósági szabályrendeletnek, a nagyméltóságú belügyminisztérium f. év 38238/2 sz. rendelete értelmében eszközözlendő módosítására vonatkozó véleményes jelentése. Állandó választmány előterjesztése, amely a hivatkozott miniszteri leiratnak teljesen megfelel, elfogadtatván, a módosított szabályrendelet 4 példányban, jelen határozat kapcsán, a nagyméltóságú belügyminiszter megerősítés végett felterjesztetni...”

Ezen szabályrendelet pedig a következő: (...)”⁴⁸, és leírják a szabályrendeletet. Ehhez kapcsolódik az 1885. február 16 – án tartott közgyűlés 11. számú határozata: „11. Olvasztott a Nagyméltóságú belügyminisztériumnak mult évi December hó 19én 68487/II. sz. a. kelt rendelete a vármegye törvényhatósági bizottsága által 439/kgy. 1884. sz. a. magánhirdetmények megrongálása és eltávolításának meggátlása tárgyában alkotott szabályrendelet 5. §. ának módosítása iránt. Ezen miniszteri rendelet értelmében a szabályrendelet az itt következő szöveg szerint módosítani- és 4 egyenlő példányban a Nagyméltóságú belügyministeriumhoz megerősítés végett felterjesztetni határozatott.”⁴⁹ Itt következik a módosított szabályrendelet mind a hét paragrafusával. Tűzkár esetére szól az 1885. évi 515. számú határozat: „515. Olvasztott állandó választmánynak folyó évi November 3 án 75 szám alatt kelt következő előterjesztése: A megyebeli gyámoltak és gondnokoltak tulajdonához tartozó épületeknek tűzkár elleni biztosítása tárgyában folyó évi majus hó 11 ére tartott Közgyűlésen. 134/kgy. szám alatt hozott határozatra a nagyméltóságú m. kir. belügyministerium folyó évi augusztus hó 11 ére 4382 szám alatt kelt. f. alatt mellékelt rendeletében arról értesítvén a megye közönségét, hogy az érintett határozat csak az esetben nem esik részéről észrevétel alá, ha az azt megelőzőleg a

gyámoltak és gondnokoltak épületeinek a gyámok és gondnokok által az I. magyar általános biztosító társaságról leendő biztosítása szerint a megye által alkotott szabályrendeletet az 1870 évi 42. t. cz. 5. § hoz képest kihirdettetvén s ez ellen a kihirdetéstől számított 30 nap alatt felfolyamodásra be nem utalván, jogérvénybe lépet.”⁵⁰ Ezen idézeteken keresztül szerettem volna megmutatni, hogy milyenek voltak a közgyűlési jegyzőkönyvek, és néhány esetet kiemelni, amikor kicsit nyomon lehetett követni egy szabályrendelet sorsát, alakulását.

6. Összefoglalás a közgyűlési jegyzőkönyvek tartalmát, alakját, kinézetét, kézírását, régies nyelvét illetően

A jegyzőkönyvek nagy alakú, kemény borítású kötetek, rajtuk az évszámmal. Ebben a korban kézzel íródtak, sokszor barokkos körmondatokkal. Általában 4 évnegyedes közgyűlést tartottak, novemberben, augusztusban, májusban és februárban. A sorrend szándékosan fordított, hiszen a közgyűlési jegyzőkönyvek tárgysorozata is fordított sorrendben íródott. Ezen kívül októberben és júniusban rendkívüli közgyűlés volt. 1883. december 21-én volt alakuló közgyűlés, és december 22-én általános tisztújító közgyűlés. Tárgysorozatot 1876-tól készítettek. A jegyzőkönyvekben számok jelzik a határozatokat, 1-jétől haladnak több százig, ezerig, amennyit abban az évben hoztak. A tárgysorozatban 1882-től, egész pontosan az 1882. évi február 13-i évnegyedes rendes közgyűléstől csoportosították is a határozatokat, jelentéseket, előterjesztéseket. Így az Évnegyedes jelentések és kormányrendeletek, vagy másutt, például 1883. május 15-én Évnegyedes és alispáni jelentések, leiratok, kormányrendeletek az első csoport. Következtek az Igazoló Választmány jelentései, Állandó Választmány jelentései, néhol az Egészségügyi bizottság jelentései, az Alispán, Főszámvevő, Szolgabírák jelentései, Küldöttségi, Tiszti jelentések. Törvényhatóságok levelezései, Folyamodványok. Pótló tárgysorozatot is készítettek, ott ugyanilyen csoportosítás szerepelt, de nyilván csak a tárgysorozatból hiányzó ügyek szerepeltek benne.

A szabályrendeletek levéltári csoportosítása a következő. Művelődési ügyek, növénytermesztés-és védelem, nyugdíjügyek, pénzügy, temetkezés, vásár, vendéglátás, közigazgatás – közügy, közlekedési ügyek, bejelentkezés, cselédügyek, egészségügy, építésügy, fegyelmi ügyek, hirdetésügyek, ingatlanügyek, ipar-kereskedelem, közbiztonság, anyakönyvi ügyek, állattenyésztés, állategészségügy, árva – és gyámügyek, árvízvédelem.

7. A vármegyék szabályrendeleteinek típusai

I. *Szervezet.* Szervezési szabályrendelet, Szabály az 1870. XLII. t. cz. 44. §-a által elrendelt állandó választmány szervezéséről, A törvényhatósági választókerületekről és az egyes választókerületekben választandó törvényhatósági bizottsági tagok számáról, A közgyűlések tartásáról, az elnöklésről, az ügy- és tanácskozási rendről, a név szerinti és titkos szavazás módjáról.

II. *Személyzet.* A vármegyei és községi alkalmazottak nyugdíjellátása, A tiszti-, segéd- és kezelőszemélyzet nyugdíjazása, továbbá az őrt álló és tisztihaduk s a hivatal- és háziszolgák kegydíjazása tárgyában, A baranyavármegyei községi és körjegyzői nyugdíj és segélyalapnak gyümölcsözőbbé tétele tekintetéből az alappénzeknek jelzalogos kölcsönökre leendő kiadásáról.

III. *A vármegye községeivel kapcsolatos szervezeti és személyzeti kérdések.* Községi jegyzői nyugdíjszabályzat, A községi kör- és segédjegyzők szabadságidejéről és az ezzel kapcsolatos helyettesítéséről.

IV. *Adók, illetékek, díjak.* Megyei pótdadó. Az anyakönyvi kivonati díjak bevételezése, kezelése, elszámolása, Fürdő- illetve gyógydíjak, engedélyeztetni kért zenedíjak beszedéséről, kezeléséről, hovafor-dításáról.

V. *Közlekedés.* A pécs- szegvárdi megyei uton esz-közlekedő szénzállításra nézve.

VI. *Ipar, kereskedelem.* A szibáruskodásról, a foglalkozást közvetítő és cselédszerző üzletekről, a kéményseprési iparról, a bérkocsi iparról, A magánhirdetmények megrongálása és eltávolításának meggátlása tárgyában, A bérkocsi iparról, Baranya-vármegyében létező vendéglőkben, korcsmákban, italmérési helyiségekben s a szeszes italok kicsinybeni eladásával foglalkozó kereskedésekben kiszolgáltató szeszes italok ára iránti követelések fejében bíróilag megítélhető hitelről.

VII. *Mezőgazdaság.* Lótenyésztés érdekében, A házi és ragadozó állatok által előidézhető veszélyek ellen alkalmazandó övrendszabályok tárgyában, A vármegyei apaállat biztosítási alapról, A községi faiskolák felállításáról és kezeléséről, A községi faiskolák részére járási faiskola felügyelők rendszeresítése tárgyában, A hernyók és kártékony rovarok kiirtásáról.

VIII. *Oktatás.* A baranyamegyei állandó népnevelési bizottság szervezetéről.

IX. *Egészségügy.* A bábaügy rendezéséről.

X. *Gyámügy.* Gyámügyi szabályrendelet. A gyámoltak és gondozottak vagyona, pénzügyi gyümölcsösztetéséről és a tartalék- alap javára levonható jutalékokról, Az árvaszék illetőségi körébe tartozó

kiskorúak, árvák és gondnokság alatt állók vagyónának a tűzkár elleni biztosítása.

XI. *Munkaviszony, munkavédelem.* A gőzcséplő és egyéb gazdasági gépek körül foglalkozó munkások testi épségének megóvása tárgyában.

A szabályrendeletek *terjedelme* változatos, ezt befolyásolja az is, hogy eleinte kézzel íródtak, és később jelent meg a gépírás. Az is különbség, hogy van, ami egy-egy szál papírra került, van, ami kis füzetbe. Összességében van egy-két oldalas is, és vannak tizenöt oldalas szabályrendeletek is. Nyilván a szabályozás tárgya, az alapossága is befolyásoló tényező. A vizsgált időszakban (1867-1886) keletkezett szabályrendeletek *menyiségéről* azt mondhatom, hogy ez függött a főispán személyétől is. Báró Lipt-hay Béla 1867. május 13-tól volt főispán, egy évig, utána Perczel Miklós következett 1868. május 24-i beiktatásától 19 évig, 1887. április 10-ig.

8. A vármegyék és városok szabályrendeleti jogalkotásának összehasonlítása

A polgári korszak magyar városi önkormányzatait vizsgálva a szabályrendelet-alkotásnak gazdag hagyománya, megszakítás nélküli gyakorlata volt, még az önkormányzatoknak nem éppen kedvező rendszerekben is. A városi önkormányzatokat három lépcsőben szabályozó törvények, az 1870: 42. tc., az 1871: 18. tc., 1872: 36. tc. megalkotása során a városok szabályrendelet-alkotása felértékelődött. Egységes városi törvényt nem alkottak, ehelyett a helyi jogalkotást erősítették. A megalkotott törvényekben a különböző fejlettségű és szerkezetű önkormányzatok szabályozása nem tudott igazodni a városok speciális viszonyaihoz. Így lehetőséget kellett teremteni a városi élet számos kérdésének differenciált szabályozására a városok helyi jogszabályai keretében. Az 1870: 42. tc. alapján a városok jogalkotásának széles tere volt, és a vármegyékhez képest nagyobb tere volt a belsőszervezet kialakításának. A rendezett tanácsú városok szabályrendeleteit az 1871: 18. tc. 29–31. §-ai szerint a vármegyéknek jóvá kellett hagyniuk, de ha a vármegye törvényhatósági bizottsága a legközelebbi közgyűlésen nem nyilatkozott, a szabályrendeletet helybenhagyottnak kellett tekinteni. Amelyik vármegyei szabályrendeletbe ütközött, meg kellett semmisíteni. A városi szabályrendeletek között is voltak szervezeti, személyzeti és működési kérdésekben kibocsátott belső normák, de a városi jog nagyobb része az állampolgároknak kiterjedően állapított meg jogokat, kötelezettségeket. Az 1870-es években alkotott szabályrendeletek lecserélődtek, újraszabályozták azokat. A történelmi előzmények

és a dualista kor közjogi viszonyai eredményezték, hogy a magyar helyi jogalkotás a polgári korszakban európai viszonylatban is kiemelt jelentőségű volt.⁵¹

9. A szabályrendeletek utóélete

Baranya vármegye szabályrendeletei az évek során kicserélődtek. Ezt az 1933-ban megjelent Baranyavármegye és Pécs szab. kir. város közigazgatási almanachja című könyvvel történő összehasonlítás alapján tudom mondani. A vármegyei szabályrendeletek közül megmaradtak: az 1877. évi 15. kgy. szám alatt kelt „Baranyavármegye állandó népnevelési bizottságának szervezetéről” szóló szabályrendelet; az 1880. évi 469. kgy. szám alatt kelt, 1881. 1647. alisp. szám alatt módosított „Fürdő- illetve gyógydíjak és engedélyeztetni kért zenedíjak beszedéséről, kezeléséről és hovaforrásáról. Az 1880. évi 469. kgy. szám alatt kelt szabályrendelet a „Gőzcseplő – és egyéb gazdasági gépeknél alkalmazott munkások testi épségének megóvásáról”; és az 1884. évi 626. kgy. szám alatt kelt, 1886. 3587. alisp. szám alatt módosított „A zsidóbarátságáról, a foglalkozást közvetítő és cselédszerző üzletekről, kéményseprési és bérkocsi iparról”. A többi szabályrendelet helyett születtek újak, mások. A teljesség igénye nélkül szeretnék felsorolni néhány példát, ennek alátámasztására. Az általam vizsgált időszakban például nem volt szabályrendelet „A 15 éven aluli gyermekeknek a korcsmák és egyéb nyilvános mulatóhelyek látogatásától való eltiltásáról”. Ez csak 1907-ben keletkezett, 950. kgy. szám alatt. „Az arankaírtás eredményesebbé tételéről” (1926. évi 191. kgy.); „Állatorvosok tetendőinek beosztásáról s a vármegye állategészségügy beosztásáról” (1913. évi 488. kgy.); „A baranyavármegyei járási erdőőrök nyugdíjszabályrendelete” (1930. évi 37. kgy.); „Baranyavármegye mohácsi „László közkórház”-ának alapszabályai” (1926. évi 442. kgy.); „Baranyavármegye területén készítenő és használandó falazótégla méreteiről” (1896. évi 661. kgy.); „Építkezési szabályrendelet” (1922. évi 898. kgy.); „A fogadó-, vendéglő-, kávéház és kávémérési iparokról” (1894. évi 558. kgy.); „Az iskolai rend védelméről” (1898. évi 106. kgy.); „A villamos berendezések védelméről” (1930. évi 103. kgy.). Ebből a felsorolásból is látszik, hogy mennyire más témában is születtek szabályrendeletek, ennek nyilván oka a szabályozandó tárgykörök bővülése, a fejlődés, a modernizáció.

10. Záró gondolatok

Igyekeztem gondolataimat objektíven, a szabályrendeletek alkotásának tényleges folyamatát meg-

vizsgálva megírni. Dolgozatomat a következőkkel zárom. „A korporációk, önkormányzatok, autonóm szerveződések jogtörténetének világában a modern polgári közigazgatási autonómiák, a területi, települési önkormányzatok sokszorosán felkeltik a történészek, jogtörténészek érdeklődését. A közigazgatási autonómiák szervezete, gazdasági és személyi alapjai, a helyi politika, a társadalmi legitimitáció mellett a kardinális kérdésekhez tartozik az autonóm jog vizsgálata is.”⁵²

Függelék

1. Baranya vármegye részéről f. 1868-ik évi Octóber hó 5-én, s folytatólag tartott Bizottmányi Közgyűlés 1863. sz. a. kelt határozatával a megyei pandur káplárok és közpandurok számára megállapított Fegyelmi szabályok.

2. Baranya vármegye részéről f. 1868-ik évi octóber hó 5-én s folytatólag tartott bizottmányi közgyűlés 1862. sz. a. kelt határozatával a megyei közbiztonsági közegek számára megállapított Szolgálati utasítás.

3. Baranya vármegye törvényhatóságának Szervezési Munkálata-ban a.

4. Szabályrendelet a megyei tisztviselők hatásköréről.

Ügyrendtartás Baranyamegye árvaszéke részére.

Üggyeztetési Utasítás”, melyeket „Baranya vármegye bizottmányi közgyűlésének 1871-ik évi november hó 6-án 1550/gy. sz. a. kelt határozata folytán összeállította s kiadta Frank József Baranya vármegye főjegyzője .

5. Baranya vármegye szabályrendelete a hernyók és kártekonny rovarok kiirtásáról (1872. évi 469/kgy.)

6. A gőzcseplő és egyéb gazdasági gépek körül foglalkozó munkások testi épségének megóvása tárgyában (1873. évi 469/kgy.)

7. A pécs-szegzárdi megyei uton eszközrendő szénzárlásra nézve (1873. aug. 11. 520/kgy.)

8. A községi faiskolák felállításáról és kezeléséről (1875. évi 247. sz.)

9. A baranyamegyei állandó népnevelési bizottság szervezetéről (1877. febr. 5. 17. sz.)

10. A kisebb polgári peres ügyekben eljáró végrehajtó napidíj- és fuvarszabályzata.

11. Lótenyésztés érdemében (1881. május 9. 193. kgy.)

12. Baranyavármegyében létező vendéglőkben, korcsmákban, italmérési helyiségekben s a szeszes italok kicsinybeni eladásával foglalkozó kereskedésekben kiszolgáltattott szeszes italok ára iránti követelések fejében bíróság megítélhető hitelről (1883. május 15. 148/kgy.)

13. A baranyavármegyei községi és körjegyzői nyugdíj és segélyalapnak gyümölcsözőbbé tétele tekintetéből az alap-pénzeknek jelzálogos kölcsönökre leendő kiadásáról (1882. november 13. 146/kgy.)

14. A községi faiskolák részére járási faiskola felügyelői rendszeresítése tárgyában (1883. 247. kgy.)

15. A magánhirdetmények megrongálása és eltávolításának meggátolása tárgyában (1885. febr. 16. 14. kgy.)

16. A zsidóbarátságáról, a foglalkozást közvetítő és cselédszerző üzletekről, a kéményseprési iparról, a bérkocsi iparról (1884. évi 626. kgy.)

17. A tiszti-, segéd- és kezelő személyzet nyugdíjazása, továbbá őrt álló és tiszti hajduk s a hivatal- és háziszolgák kegydíjazása tárgyában (1886: 280/kgy.)

18. A házi és ragadozó állatok által elidézhető veszélyek ellen alkalmazandó övrendszabályok tárgyában (1886. nov. 11. 565. sz.)

19. Baranya vármegye szabályrendelete a gyámoltak és gondnokoltak tulajdonához tartozó épületeknek tűzkár elleni biztosításáról (1885. évi 515. sz.)

20. Baranyavármegye állandó népnevelési bizottságának szervezetéről (1877. évi 15. kgy.)

21. Fürdő – illetve gyógydíjak és engedélyeztetni kért zenedíjak beszedéséről, kezeléséről és hova fordításáról (1880. évi 469. kgy.)

22. A 15 éven aluli gyermekeknek a korcsmák és egyéb nyilvános mulatóhelyek látogatásától való eltiltásáról (1907. évi 950. kgy.)

23. Az arankaírtás eredményesebbé tételéről (1926. évi 191. kgy.)

24. Állatorvosok teendőinek beosztásáról s a vármegye állategészségügy beosztásáról (1913. évi 488. kgy.)

25. A baranyavármegyei járási erdőőrök nyugdíjszabályrendelete (1930. évi 37. kgy.)

26. Baranyavármegye mohácsi „László közkórház”-ának alapszabályai (1926. évi 442. kgy.)

27. Baranyavármegye területén készítettendő és használandó falazótégla méreteiről (1896. évi 661. kgy.)

28. Építkezési szabályrendelet (1922. évi 898. kgy.)

29. A fogadó-, vendéglő-, kávéház és kávémérési iparokról (1894. évi 558. kgy.)

30. Az iskolai rend védelméről (1898. évi 106. kgy.)

31. A villamos berendezések védelméről (1930. évi 103. kgy.)

Felhasznált irodalom és levéltári források

Béli Gábor, Vármegyei statútumalkotás a XVI–XVIII. században, In: Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből XVIII. (Szerk. Ádám Antal, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs 1987. 69–84. o.

Csizmadia Andor, A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976

Kajtár István, A polgári modernizáció közigazgatási autonómiáinak jogtörténeti keretei. In: Autonómiák Magyarországon 1848–1998 tanulmányok. (Főszerkesztő: Gergely Jenő, Szerk. Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián) ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, Budapest 2004. 25–39. o.

Kajtár István, Magyar városi önkormányzatok (1848–1918) Akadémiai Kiadó, Budapest 1992

Ladik Gusztáv, A szabályrendeletek. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest 1912

Sarlós Béla, Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976

Baranya vármegye szabályrendeleteinek gyűjteményei 1867–1886 (BmL.)

Tekintetes nemes Baranya vármegye gyűlési jegyzőkönyvei 1867–1886 (BmL.)

Jegyzetek

¹ Ladik Gusztáv, A szabályrendeletek. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest 1912. 1. o.

² Kajtár István, A polgári modernizáció közigazgatási autonómiáinak jogtörténeti keretei, 25–39. In: Autonómiák Magyarországon 1848–1998 tanulmányok. (Főszerk. Gergely Jenő, Szerk. Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, Budapest 2004), 26–27. o.

³ Béli Gábor, Vármegyei statútumalkotás a XVI–XVIII. században, 69–84. In: Dolgozatok az állam- és jogtudományok

köréből XVIII. (Szerk. Ádám Antal, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs 1987. 69. o

⁴ Ibid, 70.

⁵ Ibid, 76.

⁶ Ibid, 78.

⁷ Ibid, 80.

⁸ Kajtár István, vj., 2., 27.

⁹ Ibid

¹⁰ Ld. Függelékben 1.

¹¹ Ld. Függelékben 2.

¹² Ld. Függelékben 3.

¹³ Ld. Függelékben 4.

¹⁴ Ld. Függelékben 1.

¹⁵ Tekintetes nemes Baranya vármegye közgyűlési jegyzőkönyv 1868, 1862. sz. határozata.

¹⁶ Ld. Függelékben 7.

¹⁷ Tekintetes nemes Baranya vármegye gyűlési jegyzőkönyv 1873, 520. sz. határozata.

¹⁸ Ld. Függelékben 11.

¹⁹ Tekintetes nemes Baranya vármegye gyűlési jegyzőkönyv 1881, 193. sz. határozata.

²⁰ Ibid, 32.

²¹ Ibid, 32–33.

²² Ibid, 33.

²³ Ibid, 33–34.

²⁴ Ladik Gusztáv, vj., 1., 11–12.

²⁵ Kajtár István, vj., 2., 35.

²⁶ Ld. Függelékben 5.

²⁷ Ld. Függelékben 6.

²⁸ Ld. Függelékben 7.

²⁹ Ld. Függelékben 8.

³⁰ Ld. Függelékben 9.

³¹ Ld. Függelékben 10.

³² Ld. Függelékben 11.

³³ Ld. Függelékben 12.

³⁴ Ld. Függelékben 13.

³⁵ Ld. Függelékben 14.

³⁶ Ld. Függelékben 15.

³⁷ Ld. Függelékben 16.

³⁸ Ld. Függelékben 17.

³⁹ Ld. Függelékben 18.

⁴⁰ Ladik Gusztáv, vj., 1., 14.

⁴¹ Ibid, 40–41.

⁴² Ibid, 63.

⁴³ Ibid, 69.

⁴⁴ Ibid, 73–74.

⁴⁵ Kajtár István, vj., 2., 37.

⁴⁶ Tekintetes nemes Baranya vármegye gyűlési jegyzőkönyv 1877, 15. sz. határozata.

⁴⁷ Tekintetes nemes Baranya vármegye gyűlési jegyzőkönyv 1883, 247. sz. határozata.

⁴⁸ Tekintetes nemes Baranya vármegye gyűlési jegyzőkönyv 1884, 439. sz. határozata.

⁴⁹ Tekintetes nemes Baranya vármegye gyűlési jegyzőkönyv 1885, 11. sz. határozata.

⁵⁰ Tekintetes nemes Baranya vármegye gyűlési jegyzőkönyv 1885, 515. sz. határozata.

⁵¹ Kajtár István, Magyar városi önkormányzatok (1848–1918) (Akadémiai Kiadó, Budapest 1992), 107.

⁵² Kajtár István, vj., 2., 25.

FORUM

Kun Tibor
egyetemi adjunktus

Világméretű korrupció az oktatásban?

Több évtizedes probléma és annak megoldatlansága, az okok és a lehetséges kivezető utak keresése a témája a most ismertetésre kerülő műnek. Valószínű, sokan osztják a szerzőknek az *Előszó*ban rögzített véleményeit, melyek röviden a következők: „Az oktatás veszélyben lévő forrás... Minősége gyakran középszerű, hatékonysága gyöngye, helytállósága kétséges, a pazarlás jelentős, a célok és a tervek nem elég világosak... Több évtizedes nemzeti és nemzetközi erőfeszítések ellenére...még mindig távol állunk a céltól.”

Ezen okok indították az *Oktatásszervezés Nemzetközi Intézetét* arra, hogy 2001-ben *Etika és korrupció az oktatásban* címmel kutatási programot indítson el a világban: jelen mű ezen program keretében végzett „jelentések és képzési szemináriumok” anyagát igyekszik összefoglalni.

Érdekes (bár kicsit naiv és túlonúl optimista) volt a program által kifejezett két feltételezés: 1./ A nemzetközi vizsgálatok nem „fatalizmust és kétségbeesést” fognak eredményként kimutatni, hanem azt, hogy igenis léteznek olyan „jelentős és hatékony stratégiák”, amelyek lehetővé teszik az oktatásban gyökeret eresztett korrupció „csökkentését” (azaz a program feltételezi, hogy csak „csökkenteni” lehet a korrupciót?!); 2./ Sokak elhamarkodott véleményét formálhatja át annak bizonyítása, hogy a tárgyalt nehézségek csak az ún. *fejlődő világban* léteznek, de mennyire, hogy nem!... Ez utóbbira két eklatáns és megdöbbentő ellenpéldát hoznak a szerzők: a felsőoktatási vizsgarendszerben tapasztalható csalások sokkal nagyobb mértékben fordulnak elő pl. az USA-ban, mint a fejlődő országokban, másrészt az oktatási intézmények fenntartására specializálódott piacok szétosztásában is megszámlálhatatlan „becstelen magatartások” mind Európában, mind az USA-ban föllelhetők.

A könyv ezek után kilenc fejezetben tárgyalja részletesen a témát, ezek a következők: 1. fejezet: *A kontextus: mi a korrupció és miért ártalmas?* 2. fejezet: *Korrupció az oktatásban: a fogalom keretrendszere.* 3. fejezet: *A korrupció diagnosztizálása az oktatási szektorban.* 4. fejezet: *Finanszírozás és decentralizáció.* 5.

6. fejezet: *Az oktatók irányítása és viselkedése.* 6. fejezet: *A nem bérjellegű kiadások piacainak szétosztása.* 7. fejezet: *Vizsgák, diplomák, akkreditáció.* 8. fejezet: *A magániskolák fenntartása: hogyan kerülhető el a korrupció az iskolai oktatásban?* 9. fejezet: *Jegyzet a döntéshozók, a tervezők és az irányítók felé.*

Nézzük fejezetenként az – önként kiválasztott – fontosabb gondolatokat.

Az 1. fejezet témája: mi a korrupció az oktatási szférában? Egy, a könyv két szerzője által 2002-ben adott meghatározás szerint: „Egy állami megbízás rendszeres felhasználása egyedi előny megszerzésére, melynek szignifikáns hatása van az oktatási javakhoz és szolgáltatásokhoz történő hozzáférésre és azok minőségére, következésképpen az oktatás elérhetőségére, minőségére és igazságos mivoltára.” Ez a meghatározás azonban nem mindig és nem mindenütt jelenti ugyanazt a tartalmat, így esetenként és területenként szerencsésebb „etikus” illetve „etikátlan viselkedés”-ről beszélni. További finomítás: különbséget lehet tenni az „etika az oktatásban” és az etikus oktatás” között, megjegyezve, hogy szoros kapcsolat áll közöttük. Az „etikus oktatás” fogalomkörébe tartoznak pl. az egyetemes értékek, az oktatás etikai kódexének felállítása, míg az „etika az oktatásban” magában foglalja többek között az átláthatóságot, az állampolgárok-gyakorolta ellenőrzést stb. A korrupciót *méri*k a legtöbb országban, melyeket különböző fokozatokba sorolnak. Az elmúlt évtizedekben az általános korrupciós skálák változtak: egyes országok jobb, mások rosszabb besorolást kaptak független nemzetközi szervezetek által végzett felmérések alapján. Az oktatást a népesség általában nem tekinti a korrupció által jelentős mértékben érintettnek, ugyanakkor bizonyos faktorok növelik a korrumpálhatóság mértékét: nagyobb ott, ahol az oktatás által megszerezhető előnyök jelentősebbek, ahol a nemzeti szinten gyenge a felügyelet és ellenőrzés minden területen, ahol alacsony az oktatók fizetése, és ahol az etikai normák *általában véve* gyengék, pl. válságos helyzetekben, újjáépítési szakaszban lévő országokban (így a volt Szovjetunió számos új országában). A korrupció lehet egyéni és általánosan elterjedt, függhet egy adott „elit” uralmától, érdekcsoportoktól stb. Mindenesetre – ugyancsak az utóbbi évtizedekben – különböző nemzetközi szervezetek (így az ENSZ) egyre erőteljesebben próbálják felvenni a harcot *általában* a korrupció ellen.

A 2. fejezet már konkrétan a korrupciónak az oktatás terén megnyilvánuló jelenségét vizsgálja, és megállapítja: „A korrupció az oktatásban nem mai keletű felfedezés.” Különböző formákban megjelent pl. Brazíliában, Mauritiusz-szigetén, Haitin. Sajnos, nagyon sokáig az oktatásban létező korrupcióról nemigen vettek tudomást – és ez a gyakorlat máig

megfigyelhető. A szerzők két lehetséges okot hoznak fel a jelenség magyarázatára: sok oktató egyenesen „irtózik” attól, hogy az oktatás imázsához nyúljanak, másrészt igyekeznek (ti. az oktatók) inkább pozitív képet adni a források felhasználásáról. Mindezek következményei: főleg az anyagiakban leginkább rászoruló többsége kimarad az oktatásból, ami sérti – logikusan – az „Oktatás mindenki számára” elvét és rontja az oktatás színvonalát, hosszú távon pedig kitermeli a „korrupció kultúráját”.

Gyakori korrupciós formák az oktatásra szánt anyagi források elpocsékolása és egyenlőtlen felhasználása, a csúszópénzek juttatása diplomaszerzés és/vagy felsőbb osztályba lépés jogának megszerzéséért, bizonyos oktatási intézményekben végzett diplomások elhelyezkedésének előnyben részesítése a munkavállaláskor, a hamis diplomák megszerzésének lehetősége, megfelelő végzettség nélküli személyek tanári státuszba vételéhez. Nagyon súlyos következményei vannak a korrupciónak az általános iskolák osztályaiban, ahol magukat a gyermekeket is bevonják az illegális tevékenységbe.

Az oktatás *minden szintjén* előforduló korrupciós lehetőségeket a következők segítik: a pénzügyek, a speciális juttatások, mint pl. az ösztöndíjak, épületek létesítése, karbantartása, felszerelések szétosztása, tankönyvek kiadása, az oktatók kinevezése, irányítása, az információs rendszerek, vizsgák és diplomák, az intézmények minősítése.

Hogyan lehet „diagnosztizálni” a korrupciót az oktatási rendszerben? – a 3. fejezet ezt a kérdést próbálja megválaszolni. „Nincs semmilyen, valamennyi esetre érvényes csodarecept; minden egyes országnak saját magának kell elvégeznie a vizsgálatot, szilárd empirikus tanulmányok alapján” – állítják a szerzők. Ami a legfontosabb a felmerülő problémák analízise során, az az, hogy a megoldásukat célzó minden nemű diagnózisnak meg kell szüntetnie a „becstelen gyakorlatot”, mégpedig három alapvető eszközzel: az átláthatósággal, az elszámolási kötelezettséggel és közös részvétellel. A korrupció felmérésének mind a helyi, mind a nemzeti közösséget célba kell vennie, éppen ezért a vizsgálati eszközök és módszerek széles körű választékát alkalmazni lehet és kell, ezeken belül is kiemelt szerep jut a közösségeknek, ugyanis azok tudnak leginkább hatni a vezetőkre, a kormányokra. Sajnos, jegyzi meg a szerzők, „az oktatásra fordított közkiadások és az elért eredmények közötti kapcsolat gyenge”, s a diagnosztizálási eljárások is csak akkor lehetnek hasznosak, ha azok eredményeit széles körben ismertetik.

Milyen módon finanszírozzák az oktatást, milyen csalási lehetőségek adódhatnak? – a 4. fejezet fő témája. Nos, a legtöbb országban az oktatásra szánt forrásokat vagy készpénzben vagy „természetbeni

juttatások” formájában osztják szét. A juttatások odaítélésekor figyelembe vehetik vagy *csak* az iskola tanulói létszámát, vagy *több* tényezőt, mint pl. az iskolaépület fizikai állapotát, a megkülönböztetett foglalkozást kívánó tanulók létszámát. Egyértelmű azonban, hogy minél több szinten történik a döntés, annál nehezebb megállapítani, „ki miről dönt”, viszont az is egyértelmű, hogy „az oktatás finanszírozásában elkövetett csalások valamennyi kormányzati szintet érintik”. A csalási formák az adott finanszírozási módoktól függenek; így amikor az iskola tanulói létszáma a kritérium, az intézmények vezetői a valóságosnál magasabb létszámot jelenthetnek felfelé, vagy amikor a jövőbeli működéshez szükséges szolgáltatásokat a múltban felhasznált pénzből ráfordítások alapján állapítják meg, ez nem kényszeríti az intézményeket takarékosra. S végül, az intézmények vezetői statisztikai csaláshoz folyamodhatnak olyankor, amikor saját maguk állapíthatják meg az odaítélendő/ítélhető, bizonyos támogatási/kiegészítő pénzügyi forrásokhoz szükséges adatokat; ennek persze az az egyik következménye, hogy arra nem rászoruló iskolák és/vagy személyek kapnak anyagi segítséget, a rászoruló pedig kimaradnak ebből a „hálóból”.

A felmérések eredményei azt is mutatják, hogy a pénzforrásokat gyakran nem az oktatás területén használják fel, hanem teljesen másutt más célokra, legyenek azok államiak vagy magánjellegűek. Nem hallgathatjuk el ugyanakkor azt sem, hogy léteznek „jó gyakorlatok” is az oktatásfinanszírozásban; itt azonban nehéz eldönteni, melyek azok a kedvező feltételek, amelyek között egy országban be lehet vezetni ezeket a „jó gyakorlatok”-at. Példák erre Ausztrália, Anglia és Franciaország, ahol az intézménytanácsok szigorúan ellenőrzik a pénzügyi tranzakciókat.

Az oktatók irányítása és magatartása: az 5. fejezet különböző, de szorosan összefüggő kérdéskörnek tekinti e két tételt.

Az oktatók irányítása magában foglalja kiválasztásukat, bérük megállapítását, szakmai előmenetelüket. „A tanárok élet- és munkakörülményei sok országban meglehetősen nehezek, ennek okai az alacsony munkabérek, a képzés hiánya, magas diák-tanár arány, rossz oktatási feltételek, a szakmai fejlődés hiánya stb. – íme egy nagyon ismerős és hazánkra is érvényes megállapítás. Mindezek a körülmények táptalajt adnak a csalások számára, ehhez csatlakoznak még az áttekinthetlenség, az oktatók kárára az adminisztratív intézkedésekben elkövetett korrupció: ezeknek „óriási pénzügyi következményei lehetnek.” A probléma annál inkább figyelemre méltó, mivel a világ legtöbb országában a tanárok képezik a legnagyobb számú alkalma-

zotti gárdát és a számukra kifizetett jövedelmek az államkassza legjelentősebb részét. Ezen kívül az ezen a téren elkövetett csalások rontják az oktatás színvonalát. Sok tényező járul hozzá az oktatás minőségének javítására tett kísérletek bukásához, így – egyebek között – a törvénytelen iskolai beiratkozási díjak, a tanárok oda nem figyelése, a vizsgatételek kiszivárogtatása, a tanár-diák kapcsolat magáncélokra történő felhasználása, a tanárok szubjektív szempontok szerinti kiválasztása, hamis diplomák alapján történő bérkifizetések stb. A helyzetet súlyosbítja, hogy roppant nehéz megbecsülni ezen visszaélések nagyságát, bár néhány ország megpróbálta felmérni a helyzetet ezen a területen, de problémák sokaságával találta szembe magát a felmérési módszerek, célok, a felmérésben részt vevő személyek tekintetében. Ajánlott eljárások a nehézségek leküzdésére: erős politikai elkötelezettség, az oktatói szakszervezetek bevonása, egy, minden eljárásra alkalmazható törvényi alap kidolgozása.

Nem bérjellegű kiadások és üzletkötések a 6. fejezet témája. Két meghatározás: a nem bérjellegű kiadások azok, amelyeket pl. „iskolaépítési telek vásárlására, épületek bérlésére, iskolák építésére és felújítására, felszerelésre” fordítanak. Az üzletkötések során „az állam javakat és szolgáltatásokat vásárol. Ezek az üzletkötések a hazai bruttó termelés 15–25%-át teszik ki. Érdekes eredményt adtak a felmérések az ezekkel a kiadásokkal járó korrupciókról: nem csak és kizárólag alulfizetett alkalmazottakat foglalkoztató és rosszul kormányzott országokra jellemző, de gyakran fordul elő a nyugati demokráciákban is.” Vannak azonban biztató jelek az itt tapasztalható korrupció megfékezésére: az eljárások decentralizálása, az üzletkötések nemzeti szinten történő harmonizálása, és végül az elektronikus úton történő üzletkötések bevezetése. Az említett területen elkövethető csalások és korrupció egyébként mind az üzletkötés előtt, mind annak realizálódása közben, mind pedig utána megtörténhetnek, s a leg egyszerűbb formától a legbonyolultabbig fellelhetők, de leküzdésükre is több lehetőség adódik a megfelelő törvényhozástól a felelőségek pontos szétosztásán és a polgári felügyeleti bizottságok felállításán át az erkölcsi megbízhatóság előmozdításáig és hatékony információközlésig.

Hogyan jelenik meg a csalás az akadémiai berkekben a diplomák, a különböző fajta vizsgák és a minősítések terén? Ezt az izgalmas kérdést taglalja a 7. fejezet. A szerzők pontosítják a problémafelvetést, amikor a kutatásokat kiterjesztik a bizonyítványokra, az akadémiai kutatásokra és azok akadémiai cikkekben és/vagy más publikációkban történő közreadására. Részletesebben az egyetemi felvételeket és az akkreditációs csalásokat vizsgálják. A világ egészére

értendő a megállapítás: „A vizsgákat úgy tekintik, mint az oktatási előnyök szétosztását lehetővé tevő kulcsfontosságú eszközöket”. Az akadémiai szintű csalás akkor válik igazán „nyugtalanítóvá”, amikor megemelkedik a teljesítmény-, a kiválasztás- és a minősítéskövetelmény. Sok esetben a tanárok és vizsgáztatók megegyeznek a diákokkal/hallgatókkal abban, hogy vagy eladják ez utóbbiaknak a vizsgatételeket, vagy pedig „manipulálják” a vizsgák eredményeit: itt megint az USA-t hozzák fel megdöbbentő példaként. Magát ezt a csalási folyamatot „a felsőoktatás elpiacosításának” nevezik. Természetesen, az akadémiai szintű csalások is ártanak az oktatásnak, mivel eltörlik az értékelési rendszer „hitelességét és hasznosságát.” Az akadémiai vizsgacsalások kiküszöbölésére is már több eszközt dolgoztak ki: több vizsgakérdés-sorozat, a vizsgatételek külföldön történő kinyomtatása, azok lepecsételt borítékba helyezése és „biztos helyen” őrzése, sőt – analfabéta nyomdászok alkalmazása!!!

Az egyetemi előkészítő magánórák és az azok keretében előforduló csalások a 8. fejezet témája. Ezeket a magánórákat anyagi ellenszolgáltatás fejében adják magánszemélyek illetve intézmények. Az elérendő célok pozitívak, de mivel ez a szolgáltatás egyre nagyobb méreteket ölt, már negatív következményei is vannak a „rendes” oktatásra, és csalásokra, etikátlan viselkedésekre is lehetőséget ad, így pl. a sok külön/magánórát adó oktatók fáradtak, kimerültek lesznek, amikor a nem magánórákat kell megtartaniuk; a magánoktatásban részt vevő oktatók gyakran inkább arra törekszenek, minél több plusz pénzt zsebeljenek be, *semmint* a rájuk bízott tanulók előmenetelét, felkészültségét minőségileg javítsák; az ebben az oktatási formában részt vevő diákok is fáradtabbak, mivel mind a magánórákon, mind a „rendes” tanórákon teljesíteniük kell; „függőségi kultúra” alakul ki a diák és magántanára között, amennyiben az előbbi egyre több segítséget követel ez utóbbitól; beszűkül az iskolai programok célja, zsákutcába juttatják a diákot, akit ezek után már nemigen érdekel az állampolgári nevelés vagy az akadémiai képzettség; elnyomja a kreativitást, ami viszont majd a gazdasági élet alapjait rendíti meg; a diák nem lesz képes a rábízott tudásanyag mélységeibe látni, tanulási folyamata és tudása mechanikusabbá válik; a legtekintélyesebb felsőoktatási intézmények oktatói jóval magasabb honoráriumot kérnek magánóráikért, mégpedig abból kiindulva, hogy többé-kevésbé ismerik intézményük vizsgakövetelményeinek rendszerét. *Önmagában* ez az oktatási forma „sem nem jó, sem nem rossz”. Sok kérdést kell megválaszolni ahhoz, hogy megtudjuk, az adott helyzetben mi áll mögötte, mit nyújt, min ront, és persze, hogy mennyire segíti a korrupciót.

Az előző fejezeteket egészíti ki a könyv utolsó, 9. fejezete, amelyben a téma kutatói tanácsokat adnak az

oktatásban tapasztalható korrupció elleni harcban. Foglaljuk össze röviden az itteni ajánlásokat! 1. Legfontosabb megállapítani a „korrupció különböző megjelenési formáit” ahhoz, hogy pontosíthassuk az uralkodó korrupciótípusokat; itt nincs a világ összes országára egyformán alkalmazható „recept”; 2. A korrupció ellen egyszerre kell több szinten harcolni: politikai és jogalkotási, intézményi és irányítási, gazdasági és nevelési szinten; 3. Politikai akarat a legmagasabb szinten: „A politikusok és a szakmabeliek elkötelezettsége”; 4. Az egyetemek elnökeinek és az oktatói szakszervezeteknek nagy szerepük van ebben a „harcban”; 5. Az átláthatóság és a beszámolási kötelezettség biztosításában, követelésében a sajtószabadságot és az információk közzétételét kell megemlíteni; 6. A korrupció elleni harcra nevelés ott jön számításba, ahol nem létezik az „átláthatóság hagyománya”; 7. Korrupcióellenes mozgalmak; 8. Jó kormányzás – ami viszont csak az átláthatóságon, a beszámolási kötelezettségen és az aktív részvételen alapulhat.

A könyvet részletes bibliográfiai anyag, számos táblázat (pl. szignifikáns változások a kormányzásban világszinten, korrupció az oktatásban: az érin-

tett szereplők és a lebonyolított cserék természete, korrupció Lengyelországban, a korrupciót támogató belső és külső tényezők, a korrupció kockázata az oktatási szférában, sikeres kísérlet Ugandában, forrásszétosztási formulák és a megfelelő törvénytelen gyakorlatok, tanár-cserék Kolumbiában, mi a „fantom-oktató”, „riasztásjelzés” a tankönyvek vásárlásakor: felelősségi szintek stb...) Sajnálatos, hogy Magyarország minden tekintetben kimaradt a könyv anyagából mind a szerzői gárdát, mind pedig a hazai állapotokat figyelembe véve!

Hadd zárjam roppant nagyvonalú és részletekbe menni nem akaró ismertetésemet egy nagyon kínzó kérdéssel: vajon az oktatást irányítók megfelelően irányítják-e *ma* a magyar oktatást-nevelést? De hát ez szubjektív kérdésfeltevés, költői kérdés. Mindenesetre egyben biztos vagyok: az érintetteknek alaposan át kellene olvasniuk ezt a művet (amely angolul is megjelent, én a francia nyelvű kiadást követtem), s levonni a szükséges következtetéseket!...

Felhasznált irodalom

Hallak, Jacques – Poisson, Muriel: Écoles corrompues, universités corrompues: que faire? Korrump iskolák, korrump egyetemek: mi a teendő? Éditions de l'UNESCO, Párizs 2009. 352 o.

Petrétei Kristóf
joghallgató

Gondolatok az országgyűlési képviselők 2010. évi általános választásának időpontjáról

2010. január 22-i keltezésű, III-1/00282/2010. számú határozatában a köztársasági elnök az országgyűlési képviselők 2010. évi általános választása első fordulójának időpontját 2010. április 11. napjára (vasárnapra), második fordulójának időpontját 2010. április 25. napjára (vasárnapra) tűzte ki. A határozat meghozatalakor az Alkotmány 30/A. § (1) bekezdés d) pontja szerinti jogköre alapján járt el, és tekintettel volt az Alkotmány 20. § (1) bekezdésére, illetőleg a választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény (a továbbiakban: Ve.) 4. § (1) és 86/A. § (1) bekezdésére.

A Ve. 4. §-ának (1) bekezdése alapján a választást úgy kell kitűzni, hogy a szavazás napja ne essen nemzeti ünnepre vagy a Munka Törvénykönyve szerinti munkaszüneti napra, illetve az azokat megelőző vagy követő napra. Ez az elv ugyanakkor sérülni látszik a 2010. évi országgyűlési választások során, lévén a Ve. 96/A. §-ának (1) bekezdése értelmében a külképviseleten a magyarországi szavazás napját megelőző 7. napon lehet szavazni. A 2010-es naptári évben ez a nap éppen húsvétvasárnapra esik, amelyet a Ve. a 4. § (1) bekezdésében kizár a választás lehetséges napjai közül, ugyanis húsvétvasárnap a munka törvénykönyvéről szóló 1992. évi XXII. törvény 125. §-ának (3) bekezdése szerinti munkaszüneti napnak minősülő húsvéthétfőt megelőző nap.

Ezt az érvelést elfogadva fordult Hárs Gábor országgyűlési képviselő 2010. január 29-én az Országos Választási Bizottsághoz (a továbbiakban OVB). Az OVB a kifogást a 64/2010. számú határozatában hatáskör hiányában elutasította. Az OVB e határozatában hivatkozott az Alkotmánybíróság 48/1991. (IX.26.) számú határozatára, amely megállapította, hogy a köztársasági elnök országgyűlési választás kitűzésére vonatkozó jogosultsága önálló, diszkrecionális jogkörben hozott döntés. Ekként a köztársasági elnök az Alkotmányban meghatározott időszakra köteles kitűzni a választásokat, de az időpontot ezen belül – „felülbírálnak és politikai felelősség nélkül” – ő határozza meg.

Ezek alapján az OVB saját hatáskörének hiányát állapította meg a kifogásban megjelölt cselekmények elbírálására, tekintettel arra, hogy a köztársasági

elnök III-1/00282/2010. számú határozata nem minősül a Ve. hatálya alá tartozó jogi aktusnak.

Ugyanerre az álláspontra helyezkedett a Legfelsőbb Bíróság is az OVB 64/2010. számú határozata ellen indult bírósági felülvizsgálat iránti kérelem tárgyában hozott Kvk.II.37.151/2010/4. számú végzésében, kiegészítve továbbá az OVB megállapítását az Alkotmány 31/A. § (2) bekezdésére hivatkozással, miszerint a tisztsége gyakorlása során az Alkotmányt vagy valamely más törvényt megsértő köztársasági elnökkel szemben az országgyűlési képviselők egyeteme indítványozhatja a felelősségre vonást. Ennek alapján az Alkotmány *expressis verbis* nevesíti a köztársasági elnök esetleges felelősségre vonásának a rendjét, így maga az alaptörvény zárja ki, hogy az Országos Választási Bizottság minősítse a köztársasági elnök tevékenységét, vagy felülvizsgálja a választások kitűzéséről rendelkező határozatát.

A Legfelsőbb Bíróság mindemellett megállapította, hogy az OVB csak a Ve. személyi hatálya alá tartozók magatartásával kapcsolatos választási kifogásokat vizsgálhatja, valamint csak a törvény személyi hatálya alá tartozó személyeken kérheti számon a választási szabályok és alapelvek betartását. A köztársasági elnök pedig nyilvánvalóan nem tartozik a törvény személyi hatálya alá – amely a Ve. 1. §-a alapján megállapítható –, lévén nem választási szerv, ráadásul a Ve. V. fejezete ekként nem is nevesíti.

Véleményem szerint az Országos Választási Bizottság érvelése és jogértelmezése teljes mértékben logikus és következetes, amely minden tekintetben megfelel a hatályos magyar szabályozásnak. Ugyanakkor ez nem mondható el a Legfelsőbb Bíróság fent idézett végzéséről. Amíg az OVB az érvelésében a köztársasági elnök határozatáról, mint jogi aktusról állapította meg, hogy az nem tartozik a Ve. hatálya alá, addig a Legfelsőbb Bíróság ugyanezt állapította meg *magáról a köztársasági elnökről*. Ugyanis a Legfelsőbb Bíróság végig *személyi hatályról* beszél, mialatt az OVB érvelésében a *szervi hatály* hiányára hivatkozik. A különbség természetesen nyilvánvaló: a szervi hatály hiányának következtében a köztársasági elnök határozatát az OVB nem vizsgálhatja felül, lévén a választási eljárásról szóló törvény nem nevesít olyan jogorvoslati lehetőséget a köztársasági elnök országgyűlési választás kitűzéséről szóló határozata ellenében, amelyben az OVB lenne illetékes; továbbá, amint arra az OVB a kifogást elutasító határozatában kitért, az ügyben a köztársasági elnök vonatkozó jogkörének jellegénél fogva a hatásköre egyébként sem lenne megállapítható.

A Legfelsőbb Bíróság által többször hivatkozott személyi hatály hiánya ugyanakkor lényegesen eltérő jelentést hordoz, amely igen mélyre nyúló jogi visszasságokat eredményezne. Már önmagában az

a megállapítás lényegében értelmezhetetlen, hogy a köztársasági elnök nem tartozik a törvény személyi hatálya alá, tekintettel arra, hogy a köztársasági elnök mint tisztség, és a köztársasági elnök mint a tisztséget betöltő személy két különböző jogi fogalom. Ennek megfelelően a köztársasági elnöknek – mint a köztársasági elnöki tisztséget betöltő személynek – választópolgárként szükségszerűen és mindenképpen a törvény személyi hatálya alá kell tartoznia. Nyilvánvaló tehát, hogy a Legfelsőbb Bíróság a végzés meghozatalakor a köztársasági elnököt, mint tisztséget zárta ki a Ve. személyi hatálya alá tartozók köréből. Ugyanakkor e tény vajmi keveset változtat a megállapítás téves mivoltán, amelynek bizonyítására az alábbiakban teszünk kísérletet, kiindulópontként és tényként elfogadva a Legfelsőbb Bíróság személyi hatályra vonatkozó álláspontját.

Amennyiben a Ve. személyi hatálya nem terjed ki a köztársasági elnökre, úgy az országgyűlési választás időpontjának (időpontjainak) meghatározásakor és kitzúzésekor csak az Alkotmány vonatkozó szabályaira kell tekintettel lennie, és – ennek megfelelően – kizárólag azokat köteles betartani. Ennek alapján minden olyan szabály és részletszabály, amely érinti ugyan az országgyűlési választás időpontjának kitzúzését, de az Alkotmány nem, csak a választási eljárásról szóló törvény tartalmazza, funkcióját veszti. A választási eljárás nem egy szakasza – példaként kiemelve a Ve. 86/A. § (1) bekezdését, miszerint „az országgyűlési képviselők választásának második fordulóját – az első forduló kitzúzésével egyidejűleg – az első fordulót követő 14. napra kell kitzúzni” –, címzett nélkül maradna, tekintve, hogy az Alkotmány 30/A. § (1) bekezdésének d) pontja alapján önálló, diszkrecionális jogkörében eljárva egyedül a köztársasági elnök jogosult az országgyűlési választások időpontjának kitzúzésére. Figyelemmel a Legfelsőbb Bíróság által megállapított tényre, hogy a Ve. személyi hatálya nem terjed ki a köztársasági elnökre – azaz, a köztársasági elnök nem címzettje a jogszabálynak –, a Ve. 86/A. § (1) bekezdése értelmét veszíti, hovatovább okafogyottá válik.

Jóllehet e gondolatmenet folytatása messzire visz, mégis úgy vélem, hogy szükségszerű. A választási eljárásról szóló törvény tehát – továbbra is a Legfelsőbb Bíróság személyi hatály hiányáról szóló megállapítását alapul véve – a köztársasági elnökre nem vonatkozik, ennek megfelelően gyakorlatilag *nem köti az országgyűlési választás időpontjának kitzúzésekor*. A Ve. általános szabályai között található 4. § (1) bekezdése ellenére – ugyanakkor továbbra is betartva az Alkotmány 20. § (1) bekezdését és az abban foglalt *restrikciókat* – ekként az országgyűlési választások időpontját kitzúzhatné húsvéthétfőre, május 1-jére, de akár pünkösdre is, sőt – nem lévén

köteles betartani a csak a választási törvényben nevesített 72 napos korlátot –, kitzúzhatné a választást a szavazás napjának előestéjén is. Attól a pillanattól kezdve ugyanis, hogy a választási eljárásról szóló törvény személyi hatálya nem terjed ki a köztársasági elnökre, az államfő a törvényt betartani nem köteles, lévén őt a jogszabály címzettként nem jelöli meg. Ám a kérdéses végzés ennél súlyosabb következetlenséget is tartalmaz.

A Legfelsőbb Bíróság hivatkozik az Alkotmány 31/A. § (2) bekezdésére, amely egyértelműen és világosan meghatározza az alkotmány- vagy törvényt sértő köztársasági elnök felelősségre vonásának a rendjét. Többek között erre hivatkozással utasította el a bírósági felülvizsgálat iránti kérelmet, éppen abban az indokolásban kifejtve ezt, amelyben a személyi hatály hiányát is megállapította. Tekintettel tehát, hogy a Ve. személyi hatálya nem terjed ki a köztársasági elnökre, az államfő meg sem sértheti azt; a Ve. szabályainak be nem tartásával ekként törvényt sértést nem követhet el. Így – feltéve, de meg nem engedve –, ha a köztársasági elnök a fentebb, példaként említett módon eljárva az országgyűlési választások időpontját a szavazás napjának előestéjén tűzné ki, az országgyűlési képviselők nem élhetnének az Alkotmány 31/A. § (2) bekezdésében biztosított jogukkal, és nem kezdeményezhetnék az államfő felelősségre vonását. E tárgyban az indítványtételi jog csak abban az esetben illetné meg őket, ha a köztársasági elnök az Alkotmányt, vagy más törvényt megsértene. Lévén az Alkotmány nem, csak a Ve. fogalmazza meg a választás időpontjának kitzúzésére vonatkozó időbeli korlátot, az államfő az Alkotmányt nem sértené meg. Nem sértené meg viszont a választási eljárásról szóló törvényt sem, mivel az rá nem vonatkozik, nem lévén a személyi hatálya alá tartozó. Márpedig olyan törvény megsértéséért felelősségre vonni bárkit, aki nem tartozik az adott jogszabály személyi hatálya alá nem csupán logikai, de egyúttal jogi képtelenség is lenne. Ekként egyik, Alkotmányban rögzített vagylagos feltétele sem teljesülne a köztársasági elnök felelősségre vonásának, ugyanis az államfő sem alkotmány-, sem pedig törvényt sértést nem követne el. A Legfelsőbb Bíróság részéről ezért igen súlyos önellentmondás a végzés tárgyát képező ügyben hivatkozni az Alkotmány 31/A. § (2) bekezdésére, lévén az abban rögzített és biztosított felelősségre vonási eljárást éppen a végzésben foglalt jogértelmezésével – ti. a köztársasági elnök nem tartozik a Ve. személyi hatálya alá – zárja ki.

Jóllehet a Legfelsőbb Bíróság tárgyi tévedése súlyosnak minősíthető, az ügy érdemi megítélése szempontjából ennek sok jelentősége nincs, tekintve, hogy sem a Legfelsőbb Bíróság, sem az OVB – bár érvelése teljes mértékig helytálló – nem reflektál kellőképpen

magára a jogi problémára: mindketten megmaradnak az eljárási, főként hatásköri kérdéseknél. Így a kérdés továbbra is nyitva marad: követett-e el törvénysértést a köztársasági elnök a 2010. évi országgyűlési választások kitűzése során?

A Ve. 4. § (1) bekezdése alapján a választást úgy kell kitűzni, hogy a szavazás napja ne essen nemzeti ünnepre vagy (a Munka Törvénykönyve szerinti) munkaszüneti napra, illetőleg az azokat megelőző vagy követő napra. A 2010. április 11. napjára kitűzött országgyűlési választások során e követelmény mégis sérül, tekintettel a külképviseleti szavazásra, amelynek a magyarországi szavazás napját 7 nappal meg kell előznie; ekként esve április 4. napjára, éppen húsvétvasárnapra. A Ve. 4. § (1) bekezdése a *szavazás napjára* vonatkozóan állapít meg korlátokat. Tekintettel arra, hogy a szavazás napja az a nap, amikor a választópolgár ténylegesen, *de facto* él választójogával, elmondható, hogy a választási eljárásról szóló törvény 4. § (1) bekezdése sérül. Ugyanis a külképviseleten szavazó magyar állampolgár számára a 2010. évi áprilisi országgyűlési választások során a szavazás napja április 4., vagyis húsvétvasárnap. Ezt látszik alátámasztani az Alkotmány 70. § (1) bekezdése és a választási eljárásról szóló törvény *preambuluma* is, amely egyértelműen kimondja, hogy a választójog általános és egyenlő. Ennek megfelelően az az álláspont, amely a szavazás napjára vonatkozó törvényi korlátot kizárólag a magyarországi szavazás napjára vonatkozóan tartja alkalmazhatónak, nehezen védhető, éppen a választójog egyenlőségének alkotmányi alapelve miatt. Sőt, kiindulva abból az általános alapelvből, amelynek értelmében az egyik oldalon megállapított kötelezettség a másik oldalon jogosultságot teremt, tovább árnyalhatjuk a képet. A Ve. 4. § (1) bekezdésében megállapított törvényi korlát – amely a választási szervek oldalán kötelezettséggé állapítja meg, hogy a választások időpontjának kitűzése során mely napok tiltására kell figyelemmel lenni –, a választópolgárok oldalán jogosultságot teremt: jogosultságot arra, hogy választójogukat ne munkaszüneti napon vagy nemzeti ünnepen gyakorolják. Ennek megfelelően – ismét visszautalva a választójog egyenlőségére – e jogosultság ugyanúgy megilleti a választójogukat külképviseleti szavazáson gyakorló választópolgárokat, mint bárki mást.

Nyilvánvaló tény, hogy a külképviseleti szavazásra a világ bármely pontján sor kerülhet. Hasonlóképpen egyértelmű, hogy az egyes országok vallási, kulturális, történelmi vagy egyéb okokból különböző napokat tekintenek nemzeti ünnepnek, és különböző, kultúrkörönként eltérő ünnepek napját nyilvánítják munkaszüneti napnak. Továbbá ahhoz sem férhet kétség, hogy a köztársasági elnök a választások idő-

pontjának kitűzésekor ezeket a szempontokat nem képes figyelembe venni, és ez tőle el sem várható. Mégis helytelen lenne arra hivatkozni, hogy a köztársasági elnök éppen a kulturális, vallási, történelmi, vagy akár földrajzi tényezők különbözősége és sokszínűsége következtében nem veheti figyelembe a választások időpontjának kitűzésekor a külképviseleti szavazás időpontját. A választási eljárásról szóló törvény alapján ugyanis a köztársasági elnöknek csak a *magyar* Munka Törvénykönyve szerinti munkaszüneti napokat, illetőleg a nemzeti ünnepek napjait kell figyelembe venni – ugyanakkor ezeket *köteles* figyelembe venni. Ráadásul a más országok és kultúrák ünnepei azért sem befolyásolják (befolyásolhatják) a külképviseleti szavazást és ekként – ha a 2010. évi gyakorlatától eltérően a köztársasági elnök mégis figyelembe veszi (venné) a külképviseleti szavazás időpontját az országgyűlési választás idejének kitűzésekor – a választás időpontját, mert a magyar külképviseletek minden országban magyar felségterületnek minősülnek.

Felmerülhet ugyanakkor a kérdés, hogy volt-e a köztársasági elnöknek lehetősége a választások időpontját másik napra tűzni. Abban az esetben, ha – figyelembe véve a törvényességi, célszerűségi és eredményességi szempontokat – nem volt, úgy a törvénysértés ténye nem állapítható meg. Az országgyűlési választások időpontjának meghatározása (és ekként kitűzése) koránt sem bizonyul egyszerű feladatnak, lévén az Alkotmány 20. § (1) bekezdése alapján április vagy május hónapban kell megtartani, amely időszak bővelkedik a munkaszüneti napokban. Mégis meg kell állapítanunk, hogy a köztársasági elnöknek lett volna lehetősége más időpontot találni, mint a határozatában kitűzött 2010. április 11. napja. A vasárnapi szavazás követelménye ugyanis *nincsen jogszabályban rögzítve*, az nem több pusztán megszokásnál. A munkaszüneti nap, illetőleg a nemzeti ünnep alapján történő korlátozás azonban *törvényi erejű*, azt a Ve. 4. § (1) bekezdése *expressis verbis* tartalmazza. Tekintettel továbbá arra, hogy a vasárnapi szavazás semmiképpen nem *desuetudo*, azaz nem tekinthető törvényrontó szokásjognak, a törvényi követelmény nyilvánvalóan és szükségszerűen előbbre való szempont, mint a megszokás. Ekként egy szombati napra (például 2010. április 10.) kitűzött választás nem sértette volna meg a Ve. 4. § (1) bekezdését, ugyanakkor minden törvényi követelménynek megfelelő – és megfeleltethető – lett volna.

Mindazonáltal megjegyzendő, hogy az alapvető probléma máshol gyökerezik. A külképviseleti választás bonyolultsága és célszerűtlensége semmiképpen nem lehet hosszú távon tartható állapot. Figyelemmel arra a tényre, hogy a Ve. 71/A. § (4) bekezdése értelmében a szavazás általában a külkép-

viseleten – vagy ha a külképviselet épülete e célra nem alkalmas, akkor a külképviselet által biztosított egyéb helyiségben – történik, komoly logisztikai kihívást okoz a választójogukat külföldön gyakorló választópolgároknak. A külképviseleti szavazás esetén nem beszélhetünk szavazókörokról vagy más, a külföldi állam területiális értelemben vett, a szavazás szempontjából releváns felosztásáról. Ekként előfordulhat, hogy a választópolgárt a külképviselettől, avagy a szavazás helyétől – különösen magyarországi léptékel nézve – hatalmas távolságok választják el, amely a komoly anyagi és időbeli ráfordítások következtében nagymértékben csökkenti a választási hajlandóságot. Nem beszélve továbbá arról a tényről, hogy a XXI. századi technika fejlettsége lehetővé tesz olyan al-

ternatív szavazási módszereket (elektronikus úton, elektronikus aláírással védett formában stb.), amelyek mind a külföldön tartózkodó választópolgárok, mind a magyar állam számára anyagi és megvalósítási szempontból is megkönnyítené a külképviseleti szavazás menetét.

Még egyszer megjegyzem, hogy – hatáskörük nem lévén – sem az Országos Választási Bizottság, sem a Legfelsőbb Bíróság nem tért ki arra a kérdéskörré, hogy sérül-e a Ve. 4. § (1) bekezdése azáltal, ha a köztársasági elnök az országgyűlési képviselők 2010. évi általános választása első fordulójának időpontját 2010. április 11. napjára tűzte ki. Előbbi gondolataimmal erre a problémára kívántam felhívni a figyelmet.

Somfai Balázs
egyetemi docens

Harmat Gabriella
joghallgató

„Diákok a gyermekekért” gyermekjogi program

2009 novemberben egy ELSA kávéházi összejövetel keretében a gyermeki jogokról és az önkéntes tevékenységről beszéltem a hallgatóknak. Röviddel ez után keresett meg Harmat Gabriella joghallgató és tájékoztatt, hogy várhatóan hallgatók részéről is lenne érdeklődés a gyermekek érdekében kifejtett önkéntes munka iránt. Ezt a megkeresést számos megbeszélés, valamint sikeres hallgatói látogatás követett egy pécsi gyermekotthonban. A megbeszélések eredményeként kidolgozott és alábbiakban részletezett programot ajánlom tisztelettel a hallgatók és kollégáim figyelmébe!

„Az Egyezményben részes államok elismerik minden gyermeknek jogát olyan életszínvonalhoz, amely lehetővé teszi kellő testi, szellemi, lelki, erkölcsi és társadalmi fejlődését.”

(A Gyermek Jogairól szóló Egyezmény, 27. cikk)

1. A programról általában

A „Diákok a gyermekekért” Program egy 2009/2010-ben hallgatói és oktatói kezdeményezésre létrejött esélyegyenlőségi program, amelynek elsődleges célja, hogy aktív hallgatói közreműködéssel az önhibáján kívül családjából kiemelt, vagy más okból családon kívül, gyermekotthonban nevelkedő gyermekek számára hasonló lehetőségeket biztosítson, mint amilyeneket más, szerencsésebb helyzetben lévő társaiknak családjuk biztosítani tud. A program célja továbbá, hogy előmozdítsa a hallgatók aktív társadalmi szerepvállalását, nyitottabbá tegye őket a társadalmi problémákra, és ezzel együtt erősítse bennük a társadalomért való felelősségvállalás érzését. Ennek érdekében a hallgatók a PTE-ÁJK Polgári Jogi Tanszék Családjogi és Szociális Jogi Csoportja által vezetett szeminárium keretében kapott elméleti felkészítést követően lehetőséget kapnak arra, hogy a program keretében végzett munkájukkal maguk is hozzájáruljanak a gyermekotthonban élő/nevelkedett gyermekek testi, szellemi, értelmi, erkölcsi fejlődéséhez, esélyegyenlőségük elősegítéséhez.

2. Filozófiánk

„Az ember nem csak azért felelős, amit tesz, hanem azért is, amit nem tesz meg.”
(Protagoras)

A II. világháborút követően az UNICEF elsődleges célja az volt, hogy Európában 6 millió gyermeknek egy pohár tejet és egy darab kenyeret adjon. Szerencsésnek számított az a gyermek, akinek fedél volt a feje felett és enni is kapott. A körülmények és a társadalmi normák azonban gyorsan változnak. Ma azt várjuk el a jövő generációjától, hogy beszéljen nyelveket, ismerje az informatika világát, legyen művelt és tájékozott, szerezzen diplomát és másokkal legyen toleráns. Tudjuk, hogy az elvárásoknak megfelelni nem könnyű, még családban nevelkedve sem. Jelenleg Magyarországon 17 000 gyermek és 4000 fiatal felnőtt él – saját érdekében – családjából kiemelve nevelőszülőknél és gyermekotthonokban.

A nevelőszülői elhelyezés során a nevelőszülők kísérletet tesznek arra, hogy családjuk helyett családjuk legyenek a gyermekeknek. Azonban ez a lehetőség nem minden gyermeknek adatik meg, ők gyermekotthonokban vagy lakásotthonokban élnek. Mindez azt jelenti, hogy ezek a gyermekek szállást, ellátást és gondoskodást kapnak, ami nem pótolhatja a társadalom legkisebb, ugyanakkor legfontosabb „szervezeti egységét” a családot. Ezért a legnagyobb igyekezet és legjobb tudás ellenére is az intézményi elhelyezés nem tudja nyújtani mindazt, amit a hagyományos családmódel biztosítani hivatott. Mi hiszünk abban, hogy a gyermekotthonokban élő vagy azt elhagyó gyermekek/utógondozottak, (továbbiakban: gyermekek) életét jelenlétünkkel, tudásunkkal, kapcsolatainkkal színesebbé és ezzel talán könnyebbé és jobbá tehetjük.

3. A szeminárium

A program első pillérét jelentő félévenként meghirdetésre kerülő szemináriumot a Családjogi és Szociális Jogi Csoport és a PTE Pszichológia Intézet egy-egy oktatójával együttműködve hirdeti és közösen felügyeli a hallgatók tevékenységét. A szemináriumot a hallgatók többször is felvehetik és teljesíthetik (így biztosítva a hallgatókkal való hosszabb távú együttműködés lehetőségét). A szeminárium hat óra keretében elméleti felkészítést ad (gyermekvédelem, pszichológia, mentori tevékenység stb. tárgykörben.), majd ezt követően a gyermekotthon, utógondozói hálózat fogadja a hallgatókat.

4. Az önkéntes mentor (hallgató)

A program második és egyben legfontosabb pillére a hallgatókból álló mentorhálózat. A mentor (hallgató/barátságos látogató) a gyermekekkel rendszeres és személyes kapcsolatot tartó hallgató, aki a program hatékony megvalósítása (gyermek testi, lelki, szellemi, erkölcsi fejlődésének, esélyegyenlőségének elősegítése) érdekében végzi tevékenységét. A mentor rendszeres önkéntes – egy-két hetente végzett, másfél óra – munkája révén a gyermeket és önmagát egyaránt fejlesztő tevékenységet folytat. A mentori tevékenység gyűjtőfogalom, amelybe besorolható minden olyan eljárás, módszer és technika, amely a gyermek megismerését, egyéni fejlesztését, személyiségének gazdagítását, értékelését, ellenőrzését célozza. E körben a hallgatók (mentorok) lehetséges feladatai és vállalt kötelezettségei a következők.

A mentor segíthet:

1. a gyermek rendszeres látogatásával,
2. a gyermek szellemi és erkölcsi fejlődését szolgáló ismeretek bővítésével,
3. a kulturális értékek közvetítésében, a tájékoztatásban,
4. a gyermek tanulmányai figyelemmel kísérésével, szükség esetén a felzárkóztatásban,
5. pályaválasztással kapcsolatos információk (szakmákról, továbbtanulási lehetőségekről, az oktatási és egyéb intézményekről, munkaerő piaci helyzetről, munka- és az átképzési lehetőségekről) adásával,
6. diákmunka keresésében,
7. szórakoztató, művészeti és kulturális programok szervezésében, a gyermek szabadidejének hasznos és tartalmas eltöltésében,
8. a gyermeki jogok, kötelességek megismerésében,
9. általános jogi kérdésekben (nem konkrét ügyekben),
10. tájékoztató anyag kidolgozásában, a gyermekek részére tartott előadásban (*emberi jogi*: pl. emberi méltósághoz való jog, *egészségügyi*: pl. drog, AIDS, alkoholizmus, betegjogok, *büntetőjogi*: fiatalkorúak és az erőszak, *családjogi*: fiatalkorúak házasságkötése, apasági vélelmek, gyermekek jogai és kötelezettségei),
11. a gyermek ügyeinek intézésében,
12. az utógondozói feladatok ellátásában.

A mentor jogosult az Intézmény területére – az előre meghatározott napokon és időpontokban – belépni és a gyermekekkel konzultálni (fejlesztő – mentori – tevékenységet folytatni), az Utógondozói Hálózat működési területére belépni és a kijelölt utógondozóval konzultálni (fejlesztő – mentori – tevékenységet folytatni), köteles a Gyermekekothon

házi rendjében foglaltakat betartani, az Intézmény vezetőjével, dolgozóival illetve az utógondozóval együttműködni, köteles a gyermekekkel való beszélgetés során tudomására jutott információkat bizalmasan kezelni, amennyiben gyermeki jogokkal kapcsolatos sérelmeket észlel, azt az Intézmény vezetőjének (nevelőnek) jelezni, köteles „emléknaplót” vezetni tevékenységéről és a támogatott gyermekkel kapcsolatos olyan – nem bizalmas – információkról, amelyek a gyermek fejlődését valamint a vele való folyamatos munkát elősegítik, köteles tevékenységét a szeminárium időtartama alatt legjobb tudása szerint, lelkiismeretesen végezni. Amennyiben olyan ok merül fel, melynek következtében mentori tevékenységének ellátására a továbbiakban nem képes, köteles ezt az illetékes oktatónak jelezni.

5. A szupervízió

A szupervízió mentorok tevékenységét szakmailag támogató módszer, a két-három hetenkénti csoportos találkozások során pszichológus- és jogászoktól jelenléte mellett. A szupervízió olyan tapasztalati tanulási folyamat, amelynek során a „szupervizált” (továbbiakban: hallgató) ismerteti szakmai problémáját a szupervíziós ülésen. A probléma közben transzformálódik, vagyis újabb és újabb problémákat hív elő. A folyamat a leghatékonyabb tanulási út, hiszen a hallgató saját munkatapasztalatain keresztül zajlik, ezáltal jobban beépül tudatába, ezeket nehezebben felejtje el. Problémamegoldást segítő folyamat, de a szupervízor nem mondja meg a hallgatónak, hogy mit kellene tennie, tartózkodik a döntéstől, amely átvinné a felelősséget. Ez a ciklus, akkor ér valamit, ha folyamat jellegű; ami kb. 12–15 ülést jelent kb. kétheti gyakorisággal. Általában nem az ülésen történnek a fontosabb események, hanem az ülések között. Ezért előnyös, ha feljegyzi a hallgató az időközben felmerült gondolatait, tapasztalatait és ezeket ismerteti a következő ülésen. (Török Iván, www.palyanet.hu)

6. „Diákok a Gyermekekért” Alapítvány célja

A hallgatók mentori tevékenysége során a gyermekek részéről várhatóan számos olyan igény merül majd fel, amelyek maradéktalan kielégítésére az állam nem vállalkozhat, azonban a gyermekek fejlődése és az esélyegyenlőség biztosítása szempontjából fontosak.

A „Diákok a Gyermekekért” Alapítvány létrehozásának célja ezen igények kielégítéséhez szük-

séges megfelelő anyagi háttér biztosítása. E körben az Alapítvány lehetőségeihez mérten (esetenként a gyermekotthonnal együttműködve/közösen) anyagi támogatást biztosít:

- a gyermekek tanulmányait elősegítő, valamint kiegészítő foglalkozások (pl. különórák, szakkörök, sport, zene, tehetségfejlesztés, stb.) költségei,

- egyéb programok (színház, mozi, kirándulás pl. Csodák palotája, Országház, Millenáris park stb.) lebonyolítása során felmerülő kiadások (belépő, utazás, szállás, étkezés),

- speciális tréningek (konfliktuskezelő, emberi jogi stb.) díjai,

- pályaválasztással (pl. oktatási és egyéb intézmények, szakmák megismertetése, diákmunka keresés stb.) kapcsolatos segítségnyújtás dologi kiadásai rendezéséhez.

Az Alapítvány – a Gyermekotthonnal való megállapodás alapján – szükség esetén megkötöti a diákokkal az önkéntes tevékenységről szóló törvényben előírt szerződéseket.

7. Jövőbeni terveink

Terveink között szerepel, hogy a gyermekvédelem mellett a kórházi egészségügyi ellátásban részesülő gyermekek ellátásába, támogatásába, a velük való foglalkozásokba (tanulás, játék stb.) bevonjuk a diákokat a jelenlegihez hasonló rendszerbe. Ennek keretében csatlakoznánk a jelenleg a fővárosban működő Kórházi Önkéntes Segítő Szolgálat Alapítványhoz, amely 1998-ban indította útjára a Szent Margit kórházban önkéntes segítő programot. 2000 decembere óta közhasznú alapítványként segítik a kórházban fekvőket. Ma már 8 kórházban és 3 intézményben 200 állandó önkéntes munkájával állnak a betegek szolgálatára. Az Alapítvány szervezett keretben biz-

tosít azok számára, akik – önkéntes alapon, belső indíttatásra – valamilyen módon segíteni szeretnének a rövidebb-hosszabb kórházi tartózkodásra kényszerülőknek, legyenek gyerekek, vagy idős emberek.

További elképzelésünk, hogy – a Kriminológiai és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszékkal együttműködve – a fiatalkorú elkövetőket érintő – büntetést elkerülő – jótételi eljárásokban hozott döntések végrehajtásában részt vegyünk, mint kortárs mentorok. A Fővárosi Igazságügyi Hivatal Pártfogó Felügyelői Szolgálatának projektjének célja – jelenleg – egy közösségi jótételi programhálózat kiépítése a fővárosban. A jótételi program keretében elsősorban fiatalkorú és fiatal felnőtt (18–24 éves) bűnelkövetők a közösség javára végzett munkájával nyújtanak jótételt az őket fogadó civil szervezeteknél, családsegítő szolgálatnál. A jótétel teljesítése során minden fiatal egy kortárs-segítő mentor támogat a Pártfogó Felügyelői Szolgálattal és a civil szervezetekkel együttműködésben. A programba bekerülő fiatalok munkaerő-piaci tanácsadásban és folyamatos személyre szabott esetkezelésben részesülnek, amely hatékonyan segítheti reszocializációjukat. Ha a büntetőjogi mediáció során a sértettek valamely, a közösség javára teljesítendő jótételben kívánnak megállapodni, választhatnak a jótételi munkaprogramok közül, illetve előírható a programban való részvétel a pártfogó felügyelet külön magatartási szabályaként is. A projekt célja, hogy a fiatalkorú és a fiatal felnőtt elkövetők esetében bővítse a szimbolikus jótétel lehetőségeit a közösség aktív közreműködésével a helyreállító igazságszolgáltatás elveinek megfelelően.

Együttműködést tervezünk az UNICEF Magyar Bizottságával, a Betegjogi, Ellátottjogi, Gyermekjogi Közalapítvánnyal, a Család, Gyermek, Ifjúság Közhasznú Egyesülettel, a Jogismeret Alapítvánnyal, valamint a „Compassito” emberi jogi program gyermekeknek akcióval.

Szabó Gábor
egyetemi docens

Rawls igazságosság-elmélete és kritikái

John Rawls híres műve, a *The Theory of Justice* (Az igazságosság elmélete) 1971-ben jelent meg.¹ A könyv hatása felbecsülhetetlen a modern politikai filozófia szempontjából. Számos ponton a korábbi természetjogi hagyomány folytatásának tűnik, több ponton ugyanakkor jelentősen el is tér ettől. A mű a modern demokratikus állam igazságossági kritériumait kívánja meghatározni és nem kutatja az általánosan értelmezett hatalom eredetét, forrásait. A modern politikai filozófia elmúlt három évtizedének termése nem kis részben a Rawls-hoz való viszonyulás mentén született meg.

Rawls a hagyományos természetjogi koncepciók természeti állapota helyett kidolgozza az „eredeti helyzet” (original position) fogalmát. Az eredeti helyzet egy olyan hipotetikus állapot, amelyből Rawls megpróbálja levezetni azokat az igazságossági elveket, melyekben minden racionálisan gondolkodó egyén egyetértene, akik ha felismerik saját érdekeiket, alapvetően késznek mutatkoznak azok követésére.

Rawls az igazságosságot a társadalmi intézmények legfőbb erényeként mutatja be, ahol az utilitaristák véleményével ellentétben a társadalom egészének jóléte nem élvezhet prioritást az egyének sérthetlenségével szemben. A társadalom, ami politikai közösséggé szerveződik, Rawls szerint nem más, mint a kölcsönös előnyök érdekében létrehozott együttműködésen alapuló vállalkozás. A társadalom egyes tagjainak érdekei között abban mutatkozik azonosság, hogy ezek az előnyök mindenki számára értékesek. Érdekellentét mutatkozik ugyanakkor az előnyök elosztásának vonatkozásában. Rawls amellett próbál érvelni, hogy bizonyos elveket mindenki elfogad akkor, ha azok egyensúlyt teremtenek az eltérő érdekek és igények között. A jól berendezett kormányzat, az alapvető társadalmi intézmények, az ilyen, kölcsönösen elfogadott elveken kell, hogy alapuljanak.

Mik lehetnek egy ilyen konszenzusnak az előfeltételei? A Rawls által felvázolt eredeti helyzet sajátos feltételei adják meg erre a választ. Az igazságosság alapelvei a „tudatlanság fátyla” mögött minden racionális személy által kölcsönösen jóváhagyott alapelvek. A „tudatlanság fátyla” azt jelenti, hogy a jóváhagyás résztvevői nincsenek tisztában a társada-

lomban elfoglalt pozíciójukkal, saját képességeikkel, a szerencsejavakkal való ellátottságuk mértékével. Tisztában vannak azzal, hogy mindezen körülmények tekintetében különböznek egymástól, de nincsenek tudatában e különbözőségek tartalmával.

A gazdasági és társadalmi körülmények, mint adottságok, nem kis részben határozzák meg az ezekben beleszülető emberek esélyeit, az étellel kapcsolatos várakozásait. A kedvezőbb helyzetbe születők sokkal jobb esélyekkel vágnak neki az életnek. A születéskor már adott körülmények, adottságok közötti egyenlőtlenségek az egyéneknek nem felróhatóak, legalábbis az életbe belépő generációk szempontjából.

Rawls mindezek alapján éles határvonalat húz a *helyes* és a *jó* fogalmi közé. A társadalom, amely olyan egyének sokaságából áll, akiknek partikuláris céljaik vannak, a jóról alkotott egyéni vélemények eltérései ellenére kell mindenki számára elfogadható alapelvek szerint működni. A *jó* fogalma tehát a *jó életről* alkotott egyéni felfogások sokféleségére utal. A szerencsejavakkal való ellátottság egyenlőtlensége ezeknek az eltérő, a *jó életről* alkotott felfogásoknak a megvalósíthatóságát egyénenként ugyancsak eltérő eséllyel teszi csak lehetővé. A *helyes* tehát azokat az alapelveket jelöli, melyekben annak ellenére ért egyet minden racionális, korlátozottan önérdekkövető egyén, hogy tisztában van azzal, hogy a *jó életről* egyénenként kialakult véleményekben jelentős eltérés mutatkozik.² Az igazságosság lényege, hogy egy politikai rendszer olyan elvek alapján rendezhető be legjobban, melyek a jóról alkotott egyetlen koncepciót sem előfeltételezik. Az igazságosság elvei tehát azáltal nyernek igazolást, hogy összhangban vannak a helyesről alkotott felfogással. A helyes, mint erkölcsi kategória elsődleges a jóval szemben és független attól.

A jól berendezett kormányzat mindezek alapján nem foglal, és nem is foglalhat állást abban a kérdésben, hogy az egyes embernek mi a legfontosabb. Rawls tehát elsődleges politikai-jogi elvvé emeli a *pártatlanság* követelményét, anélkül, hogy etikai választ keresne az egyéni élet lényegére vonatkozó kérdésekre. Nem arra a kérdésre kíván válaszolni, hogy mi az, ami jó nekem, mint embernek, hanem arra, hogy mi az, ami jó nekem, mint állampolgárnak. Ami állampolgárként mindenkinek jó, azaz kölcsönösen előnyös, az az egyenlő jogok élvezete, kiegészítve azzal, hogy az egyéni életcélok megvalósításának esélye is minél egyenlőbb legyen. Ez annyit jelent, hogy a *jó* élet egymástól személyenként eltérő értelmezései szabadon válhassanak valóságos életstratégiákká úgy, hogy ezzel elismerjük mindenki más ugyanerre vonatkozó hasonló jogát.

Rawls saját igazságosság koncepcióját hangsúlyozottan *politikainak* (instrumentális jellegűnek) vallja,

megkülönböztetve ettől az átfogó (vallási, erkölcsi, filozófiai) igazságosság koncepciókat.³ A politikai igazságosság független minden átfogó igazságossági doktrínától. Ugyanakkor a sokféle átfogó igazságosság vitatkozó hívei között létrejehet az *átfedéseken alapuló konszenzus*, melynek lényege az igazságosság pártatlan, politikai-jogi természetű alapelveiben való megegyezés. Egy szabad és egyenlő polgárokból álló társadalom stabil marad, még ha egyes vonatkozásaiban egymással összebékíthetetlen vallási, erkölcsi nézeteket valló személyek alkotják is azt.

Az eredeti helyzetben minden személy saját maga számára kívánatosnak tartja az úgynevezett *elsődleges javakból* való minél nagyobb részesedést. Ezek az elsődleges javak alapvető jogok és szabadságok, lehetőségek, jövedelem, anyagi javak és az önbecsülés társadalmi alapjai. E javak igazságos elosztása pártatlanságot, azaz eljárási semlegességet jelent.

A Rawls által újraértelmezett társadalmi szerződésbe foglalt megegyezés első elve szerint:

1. Mindenkit megillet a szabadságjogok egyenlő élvezete a lehető legszélesebb mértékben.

2. Az ún. „különbözeti elv” szerint a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket úgy kell elrendezni, hogy

a) a legkedvezőtlenebb helyzetben lévők javát szolgálja

b) mindez terjedjen ki a méltányos esélyegyenlőség feltételei mellett mindenki előtt nyitva álló állásokra, pozíciókra.⁴

Ezekben az alapelvekben fognak megegyezni a felek abban az eredeti helyzetben, melyet a tudatlanság fátyla jellemez, ha minden szerződő fél egyenlő, szabad, és képes a ráció szerint dönteni. Rawls e két igazságossági elvet a számozások szerint fontossági sorba rendezi. Eszerint az egyenlő szabadság elve elsőbbséget élvez a különözeti elvhez képest. A *különözeti elv* egyfajta *esélyegyenlőségi követelmény*, mely azt fogalmazza meg, hogy a jobb helyzetű egyének helyzetének javulása csak akkor igazságos, ha együtt jár a legrosszabb helyzetű egyének esélyeinek *nagyobb mértékű javulásával*. Mivel az eredeti helyzetben senki nem volt tisztában saját pozíciójával, ezért senki nem merte kockáztatni helyzetét azzal, hogy az esélyek egyenlőtlenségét növelő elvekhez adja hozzájárulását.

A rawlsi elméletben létfontosságú, hogy az eredeti helyzetben elfogadott igazságosság elvei, vagyis a helyes normái valóban értéksemlegesek, azaz a jóról alkotott vélekedésektől függetlenek legyenek. Ha ez a cél nem teljesül, akkor tarthatatlanná válik az a feltevés, hogy az igazságosság elvei megelőzik a jóról alkotott nézeteket.

Rawls kritikusi közül többen vetették fel az eredeti helyzetben kötött társadalmi szerződés kötelező

erejének kérdését. A legfőbb probléma eszerint az eredeti helyzettel az, hogy a szerződő felek éppen azokkal a körülményekkel nincsenek tisztában, amelyek alapjaiban határoznák meg az érdekeiket. Hogyan lehet hát kötelező az igazságosság két olyan alapelve, amelyeket az érdekeink teljességének ismerete nélkül hagyunk jóvá. Rawls csak úgy tudja biztosítani, hogy a felek az eredeti helyzetben a többé-kevésbé egalitárius liberális demokrácia igazságossági elveiben állapodjanak meg, hogy a szereplőket kizárólag önértékeik maximalálására törekvő individuumként határozza meg. Sejtethető, hogy önfeláldozó héroszok, vagy minél többek elismerésére vágyó kreatív művészek nem biztos, hogy ezekben az elvekben egyeznének meg.

Rawls egyik leghíresebb kritikusrává éppen tanítványa és közeli munkatársa, Robert Nozick vált. Nozick 1974-ben publikálta „Anarchy, State, and Utopia” című művét. Ebben Nozick amellel érvel, hogy Rawls igazságosság elvei közül a különözeti elv biztosan nem igazolható. A szerző érveit jórészt Locke természetjogi koncepciójára alapozza. A természeti állapot Locke által adott leírásából ugyanis Nozick szerint csak egy minimális állam vezethető le. Miután Rawls egy olyan államot tart csak igazságosnak, amely a javakat és az esélyeket újraosztja, ez az állam nem nélkülözheti a progresszív adórendszert, ami Nozick szerint bizonyos értelemben a kényszermunka igazolását jelenti.⁵ Nozick koncepcióját az egyéni jogok abszolutizálására építi, melyben kiemelt szerepe van a tulajdon és a szerződés szabadságának. A polgári kormányzatról szóló értekezésében Locke is arra a következtetésre jutott, hogy természetes jogunk van mások hozzájárulása nélkül saját vagyonunkat gyarapítani. Amennyiben a javak jogszerűen kerültek a birtokunkba, úgy ezt az állapotot bármely külső hatalomnak, így az államnak is tiszteletben kell tartani. Minden újraelosztási célú beavatkozás a jogszerűen kialakult tulajdoni viszonyokba, nagyobb igazságtalanság az egyenlőtlenség hatásaival kapcsolatos közömbösségnél. A javak és így az esélyek pillanatnyi megosztása egy közösségen belül ugyanis egyéni döntések sokaságától, kockázatvállalási hajlandóságtól, teljesítménytől függ. Nozick szerint a minimális államnak *maximálisan tiszteletben kell tartania az egyének szabadságát* és ezzel együtt önmagukért való felelősségét. Nozick tehát az *egyén felelősségét* helyezi szembe a Rawls által védelt esélyegyenlőséggel. Ami az életbe belépő generációk szempontjából nekik fel nem róható okokból adódó egyenlőtlenség, az lehet, hogy a szülők, idősebb generációk erőfeszítéseit, felelősségérzetét tükrözi, tehát morális szempontból egyáltalán nem igazolható a kiegyenlítés.

Nozick érvelése a disztributív igazságossággal kapcsolatban egészen más hangsúlyokat mutat, mint

Rawlsé. Míg előbbi a *javak megoszlásának a folyamatára*, utóbbi a *javak megoszlásának eredményére* koncentrálnak. Nozick vitába száll már azzal a tétellel is, hogy a disztributív igazságosságnak bármilyen előre meghatározott, kötött alapelvei lehetségesek volnának. „A disztributív igazságosság kötött elveinek hívei mindig annak meghatározására törekednek, hogy kiknek kell részesednie, milyen indokok alapján, és a javak teljes megoszlásának képe foglalkoztatja őket. Mind-egy, hogy adni, vagy kapni jobb-e, a kötött elosztási elvek hívei összességében figyelmen kívül hagyják azok szempontjait, akik adnak. (...) A vitákban azt kérdezik, hogy joga van-e az embereknek örökölni, azt sosem, hogy joga van-e örökül hagyni, vagy ha az embernek joga van a tulajdonához, akkor arra is joga kell hogy legyen, hogy meghatározza, hogy kikkel hajlandó osztozkodni azon, ami az övé.”⁶

Rawls igazságosságelméletében a hangsúly az egyenlőtlen képességek és adottságok kompenzációján van, Nozick ezzel szemben a lehető legnagyobb egyéni szabadságot az egyéni érdekek, az egyéni felelősség és az erkölcsi szempontból semleges véletlen fogalmával köti össze.

A Rawlssal szembeni kritikák másik jellegzetes csoportját a kommunárius politikai filozófiák adják. Rawls és követői szerint a disztributív igazságosság elválasztható és elválasztandó az egyes emberek jó-ról alkotott koncepcióitól. A kommunáriusok ezzel szemben az arisztotelészi *zoon politicon* fogalmából indulnak ki. Az ilyen megközelítések szerint a jó élet elsődleges az igazságosság neutrális elveivel képest. Minden egyén csak mint a közösség tagja értelmezhető. A közösségek számukra identitást adnak, melynek szerteágazó formáit alkothatja a nemzet, a nyelv, a kultúra, a történelmi sorsközösség, a vallás és az életmód. Ezek az identitásképző tényezők a *közös jó* eszméjének egybefűző erejét jelentik.

Rawls koncepciójában ugyanakkor olyan dezocializált és dekuluralizált „steril” individuumok jelennek meg, akik képesek az igazságosság rendező elveiben megállapodni. Ezen rendező elvek megelőzik bármiféle közös jó eszméjének egybefűző erejét.

A kommunárius érvekből az következik, hogy az igazságosság fogalma kulturálisan, „szféránként eltérő”.⁷ Ennek ellentétét állítja az elsődleges javak imént felvázolt rawlsi koncepciója. Különösen Michael J. Sandel hangsúlyozza a pártatlanságként felfogott igazságosságnak minden egyéb eszménnyel szembeni elsőbbségével kapcsolatos fenntartásait.⁸ Ennek alátámasztása érdekében vázolja fel a közösség három koncepcióját.

Az első formát instrumentális közösségnek nevezi.⁹ Ebben az egyén, csak mint magánszemély létezik, ahol a reciprocitás elve szerint a kölcsönös érdekeken túl semmi sem köti össze az embereket. A közösség

tehát csupán az egyéni érdekek érvényesítésének a terepe, ahol a Rawls által felvázolt igazságosság határain belül teljesen közömbös az, hogy az egyes személyek mit vallanak a jó életről, és hogyan törekednek annak megvalósítására. A közösség itt csupán olyan előnyöket jelent, melyek az önző célok követésének kooperációjából adódnak. Ez a felfogás azonban még Rawls számára is túlságosan atomisztikus, de Nozick számára kétségkívül elfogadhatónak tűnik.

A második típus, melyet Rawls is magáénak vall, olyan közösség, melyben az egyéneknek vannak közös céljaik, melyek legfőképpen magában az *együttműködésben*, mint közösen értékesnek tartott eszközben öltenek testet. Az egyének érdeki itt néha kiegészítik egymást, vagy átfedésben vannak. Ez a modell nem zárja ki annak lehetőségét, hogy valaki mások jólétét is számításba veszi, tehát nem közömbös ez iránt. A cselekvés ezekben a közösségekben éppúgy alapulhat jószándékon, mint pusztán önzésen. Rawls értelmezésben tehát a közösség nem pusztán egy *külső keret*, hanem részben egy olyan *belső* kapocs, amelyben az érintettek az együttműködés szükségességének közös érzésében osztoznak.

Sandel szerint azonban sem az első, sem a második modell nem alkalmas az erős közösségi kötelek alapjainak feltárására, különösképpen nem az állampolgári kötelezettség filozófiai megalapozására. Az egyén ugyanis Sandel szerint semmiképpen sem szakítható ki szociális-kulturális meghatározottságai-ból. A kommunáriusok szerint kiemelendő tényező, az identitás az egyén és a közösség között kialakuló interakció eredménye. Az érdekek és az identitás nem választhatók el olyan mereven Sandel szerint, mint ahogy azt Rawls felvázolja. Sandel *kognitív identitás* fogalma azt hangsúlyozza, hogy az érdekek az én egyik olyan részét képezik, vagyis a *helyes* elvei a priori a *jóról* alkotott koncepciók által meghatározottak.

A fentebb leírtak sommázataként elmondható, hogy a közösséget autonóm, racionális, és korlátozottan önérdékkövető egyének kölcsönös előnyök érdekében létrehozott társulásaként felfogó Rawls és az identitás determináló tényezőit hangsúlyozó kommunáriusok közötti vita igen termékenyen hatott a politikai filozófia elmúlt évtizedeire, nem kevésbé, mint az egyéni szabadságot abszolutizáló libertárius koncepciók ütközése a születéskori egyenlőtlenlégek iránt egyáltalán nem közömbös Rawls véleményével. A jövő kérdése, hogy a kortárs politikai filozófia és gyakorlat mit tud megőrizni Rawls szociális érzékenységéből.

Felhasznált irodalom

Nozick, Robert: *Anarchy, State, and Utopia*. Blackwell, Oxford 1980

Rawls, John: *Az igazságosság elmélete*. Osiris, Budapest 1997

Rawls, John: *Political Liberalism*. Columbia University Press, New York 1996

Rawls, John: „A helyes elsődlegessége és a jó eszméi”. In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai II.* (Szerk. Ludassy Mária) Atlantisz, Budapest 1992

Sandel, Michael J.: *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge University Press, Cambridge 1982

Walzer, Michael: *Spheres of Justice*. Blackwell, London 1985

Jegyzetek

¹ Magyar nyelven: Rawls, John: *Az igazságosság elmélete* (Ford. Krokóvay Zsolt) Osiris, Budapest 1999

² Részletesen az „Igazságosság elmélete” mellett: Rawls, John: „A helyes elsődlegessége és a jó eszméi” In: *Az angolszász*

liberalizmus klasszikusai II. (Szerk. Ludassy Mária) Atlantisz, Budapest 1992. 245–283. o.

³ Rawls, J.: *Political Liberalism*. Columbia University Press, New York 1996. xliii–xlv, 11–15.o.

⁴ Rawls, i.m. (1997) 361. o.

⁵ Nozick, Robert: *Anarchy, State and Utopia*. Blackwell, Oxford 1980. 169. o.

⁶ Nozick, i. m. (1980) 168. o.

⁷ Az „igazságosság szféráiról” a komunitárius irodalomban ld. Walzer, Michael: *Spheres of Justice*. Blackwell, London 1985

⁸ Michael J. Sandel: *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge University Press, New York 1982. 147–151. o.

⁹ Ebben még Rawls megkülönböztetésére támaszkodik. Vö. Rawls i. m. (1997) 603. o.

Varga Károly
kutatóprofesszor

Ibükosz darvai a hazai igazságszolgáltatásban

*Embent hív, istent kér esengőn:
de segítségül senki sem jön...
S aztán lerogy, szíven találva,
de surrog fent a darvak szárnya...
S szól: „Darvak fenn az égi bolton,
ha nem emel szót senki már,
panaszoljátok fel ti sorsom!”
S szemében kihál a sugár.
.....
S most a körlépcsőn, a magasban
egy hang a csöndbe beleharsan:
„Nézd, Timotheosz az eget:
Ibükosz darvai ezek!”
S az égbolt hirtelen sötét lesz,
s látni, hogy a színház felett
surrova tovahúzás sötétes
rajzással a darusereg...
A szín törvényszék lesz...*

Friedrich Schiller: *Ibükosz darvai*
(Ford.: Rónay György)

1. A racionális jogrenden belüli versus szinkronicitásból várható igazságszolgáltatás

1.1 A „szocialista törvényesség” hiánybetegségének átörökítése

E mottóul választott versszakok – a Plutarchos mitikus tanmeséjéből mind Goethe, mind Schiller által irodalmi feldolgozásra kiszemelt, majd az előbbtől az utóbbi végső balladai megformálására átengedett képek – annyiban modellírozhatják hazai igazságszolgáltatásunk itt vázolt három évtizednyi szegmensét¹, hogy ott is, és ezekben is a véletlen egybeesés (szinkronicitás) pótolhatta az igazságszolgáltatás normális rendszerének funkcionálását. Ott „Die Szene wird zum Tribunal”, az égre nyitott körlépcsős színház lesz a törvényszék egy földi tanúk nélkül elkövetett rablógyilkosságnak az *Eumenidák* műve általi megtorlásában. Itt pedig az esettanulmány evidenciái arra utalnak, hogy a „szocialista törvényesség” korszakának igazságszolgáltatási gyakorlatából hiányoztak a

tényállás kiderítésének és az igazságosság érvényre juttatásának feltételei, és ami még megrendítőbb: *e feltételek a kereteiben már jogállami igazságügy első két évtizedében sem tértek vissza, hanem helyreállításukat – a klasszikus balladai égen átsurrogó varjúraj szinkronicitásának mintájára – csak véletlen egybeesések alapján remélhettük.*²

1.2 A szinkronicitás feléledő tana, amit esettanulmányunkban nem igénylünk

A hihetetlen, mégis valós³ véletlen egybeesések megfigyelése és értelmezése „az emberiség hajnala óta jóformán minden kultúrában megtalálható; és valójában minden vallás igazolása, ereje nagyrészt éppen az ilyen élményekre támaszkodik; sőt az olyan emberek figyelmét is megragadta, akiknek csekély vagy épp semmilyen vallási elhivatottságuk sincs” (Redfield et alii, 2002, 141). A *véletlenek rejtélyes szerepének* „a XX. század utolsó évtizedeiben induló és a XXI. első évtizedeiben fokozódó tudatosodását” hirdető Redfield „világ-bestsellere” (1993, – magyarul 1995 és 2005)⁴ által képviselt szellemi áramlat ugyan csábító *frame*-et (Goffman, 1974) kínál néhány kultúranthropológiai, szociálpszichológiai, ill. vallástudományi téma újraértelmezésére, de tekintetbevétele jelen érvelésünkhöz irreleváns, mivel a közvélekedéssel azonos álláspontunk szerint az igazságszolgáltatás normális működésének racionális intézményi rendszerben kell megvalósulnia. Így az általunk mottóul választott Schiller-ballada megidézte véletlen egybeesés *istenítéletét* gondolatmenetünkben természetesen nem a mitikus világkép újbóli rehabilitációja példázatának, hanem – éppen ellenkezőleg – tényleges racionális jogrendünk súlyos kritikájának szánjuk, miszerint teljesen elfogadhatatlan, ha egy jogállam *deus ex machina* nélkül nem képes igazságot szolgáltatni.⁵

1.3 Új tervek a bírósági működés reformjára

Az esettanulmányban ismertetett perfollyam, amely az említett justizmordot a pártállam utolsó tíz évéből zökkenőmentesen görgette át a jogállam első húsz évébe, méltó *kihívásként* szolgálhat a hazai igazságszolgáltatás új vezetője által meghirdetett reformtörekvésekhez. *Baka András* ugyanis hitet tett „a hivatásrend erkölcsi mércéje mint a jogállam garanciája” mellett, „amely nélkül a bíróságok maguk is hozzájárulnának ahhoz, hogy ebben az országban ne a várt stabilitás, s ne a rend és tisztesség uralkodjon”. – Éles szavak, de vajon milyen feltételekkel apellálhatunk hozzájuk? A választ tőle kapjuk:

„Miközben a leghatározottabban vissza kell utasítanunk a különböző oldalakról érkező, az igazságszolgáltatást és a bírók függetlenségét, pártatlansá-

gát kétségbe vonó megnyilvánulásokat, méltatlan támadásokat, a szakmai dilettantizmuson alapuló kritikákat⁶ – nyilatkozta a 2009. évi bíróság napján –, *nyitottnak kell lennünk a jogos bírálatok meghallgatására. Ez minden előrelépés és változás alapvető követelménye.*” (Magyar Nemzet, 2009. július 16.)

Tehát ha sikerül bizonyítanunk bírálatunk – pontosabban az általunk idézett felelős szakemberek bírálatát – *jogosságát*, az új főbíró ígéretét bírjuk eziránti nyitottságára. Egy másik interjújában (Népszabadság, 2009. július 7) az Országos Igazságszolgáltatási Tanács elnökeként már konkretizálta is a bírósági munka színvonala, illetve a bírósági működés hatékonysága érdekében teendő néhány tervezett intézkedését, beleértve az *ügyek elhúzódsának ledolgozását* – amihez mi az itt beszámolt *három évtizedes (!)* perrel megfelelő munkaanyagot szállíthatunk – , illetve az *ítéletek elemzésére létrehozandó szervezetet, amely áttekintené a problematikus jogterületeket*” (amit a Népszabadság riporterének kissé meghökkent rákérdezésére pontosít: „csak néhány főből álló csoportot, új szervezetre nincs pénzünk”), – amely elemző csoport egyik első erőpróbájaként a jelen per aktatömegét tudnánk tisztelettel felajánlani.

2. A hatékonysági reformot alapozó elemzésre felkínált perláncolat sarokpontjai

(2.1) Egy tájvédelmi területen, avargyúruval koronázott domb oldalában két közút között három teleksor húzódik. Egy hatvanas évekből származó területrendezési terv a közbezárt földrészletsort a lejtő alsó szegélyén elhelyezkedő közútról felnyúló teleknyelkekkel táratta fel, és a domb tetején futó útról egy helyen kampósan beágazó, öt tulajdonos telkeihez tartozó 180 m-es füves ösvényt megszüntette. Így a szakhatóság már a hatvanas évek óta az enkláv földrészletek parcellázását csak a rendezési terv szerinti, alulról bekötő teleknyelkek hozzávásárlásával engedélyezte.

Ezen előírás alapján vették meg 1969-ben a máig tartó per törvénytisztelő kárvallottjai a maguk közös teleknyelét az alsó közútra, holott a kampós ösvény a felsőről benyúlva az ő telkükön is áthalad, miután és mielőtt három további tulajdonos földrészletén keresztül elérné a megyei pártbizottsági ingatlanközvetítés tárgyát képező, törvénytelen módon építési telekké változtatott földrészletet.

A pártbizottság 1979-es ingatlanközvetítésének lebonyolítása után a PB-kedvezményezettnek először kisajátítás nélkül öt szomszéd telkeiből 600 m²-t levágva „állami úttá” nyilvánították a felső közútról kampósan benyúló ösvényt.

Ám ezt a károsult szomszédok tiltakozására a Megyei Földhivatal kénytelen volt „felmérési hibaként” jogerősen megszüntetni, és elutasítani a PB-protezsált írásbeli követelődését, hogy a mások telkeiből levágott ösvényt tartsák állami tulajdonban: vissza kellett adni eredeti tulajdonosaiknak.

A megyei építészeti szakhatóság pedig a jogszabályellenesen kiadott építési engedélyt jogerősen megsemmisítve, kiadását a rendezési tervben előírt teleknyél megvételéhez kötötte.

(2.2) A megyei tanács VB-titkárához az építési engedély jogerős visszavonása után, a földrészlet már továbbadó személytől levél érkezett. Benne a nevezetes kitétel: „Az engedélyben kikötött feltételeknek eleget tettek... Az útépités megtörtént”. A megyei tanács VB-titkár, ezzel az öt magát is megtévesztő (?) levéllel fedezte eljárását, hogy miért utasította az illetékes kisvárosi tanács műszaki osztályát a jogerősen megsemmisített építési engedély újbóli kiadására, amit az meg is tett. Ám a közvetlenül illetékes községi tanács a megyei szint kedvezményezettjét még 1981-ben is határozatban marasztalta el a szolgálommentes telken való átjárással megvalósított birtokháborításért, amely elmarasztalást és eltiltást a Pesti Központi Kerületi Bíróság 1982-ben *autós átjárásra továbbra is fenntartotta*, miután kiküldött szakértője a talajminta laboratóriumi vizsgálatával megállapította, hogy az út homokliszttal kevert iszapos humusztalaj (mélyépítő zsargonban a „legveszélyesebb fosóhomok”), aminek gépkocsis útként történő használata a tereplépcsőbe épített présház és pincéje állagát folyamatosan károsítja. Régebbi és újabb bemérések összevetése alapján egy másik igazságügyi szakértő kimutatta, hogy az építményre roskadó út időközben 80 cm-t süllyedt, és a földtömeget ma már csak az épület tartja.

(2.3) A per 1983-ban átkerült a megyébe, ahol a bíróság az igénymentességet bizonyító okmányokkal és a pusztán szívességi használatról szóló tanúvallomásokkal szemben autós átjárási szolgálmi jogot alapított a PB-védenc részére. Amikor a károsultak ennek rosszhiszemű lépéseiről értesítik a bíróságot, akkor először 1986-ban a megújított per bírói székében az építési engedélyt kiadó, visszavonó, majd újra kiadó városi tanács VB-titkárásszonyának férje hárítja el a bejelentett megtévesztés kivizsgálásának köteleességét, majd 1990 után az igazságtevés feladatát „egy kis vidéki város bírója számára túlméretezettnek érző” – az igazságtevéssel járó érdeksérelem ódiomát az eljárási szabályok megsértésénél kockázatosabbnak tartó – másik bíró riad vissza a csalárd úton létrehozott állapot felülvizsgálatától.

Ugyanez a bíró az illetékes környezetvédelmi igazgatóságtól *általa bekért szakvéleményt is* – mivel az is csak a rendezési terv szerinti teleknyél megszerzését tartotta elfogadhatónak – törvénytelen

elhallgatta az ezzel szembe forduló, a jogsértő állapot fenntartó ítéletének indoklásában, amit a környezetvédelmi hivatal állásfoglalásában felpanaszolt.

(2.4) *Justizmord justizmordot szül.* A rosszhiszeműség ilyen sikerétől felbuzdulva a másik belső szomszéd éppen arra hivatkozva, hogy itt pár évvel ezelőtt törvénytelenül adtak ki építési engedélyt, most maga akart „beférni” a beépítési sűrűség normáiba. Elhallgatta, hogy ugyanabban a cipőben jár, amiben a múltkori törvénytörtő: hogy ti. az ő telkének sincs közúti érintkezése, ő is három szomszéd telkén akar autóval átjárni. Az építési engedélyt a községi önkormányzat kiadta. Ám minisztériumi felülvizsgálat nyomán visszavonta. A köztársasági megbízott viszont ezt a visszavonást vontta vissza. Mind a köztársasági megbízott, mind a bíróság elismerte, hogy ennek az építési engedélynek a kiadása jogszabályellenes volt. Mégis védtek a justizmord új kedvezményezettjét azzal az indoklással, hogy a jogsértést nem ő, hanem a hatóság követte el.

Ez a közbülső szomszéd 1983-ban maga is csak kötelezve lett a legbelső autós átjárási szolgalmának tűrésére, neki nincs szolgálma. Mivel azonban ilyenek hiányában is nagy autóforgalommal átjár a kárvallottak telkein (ügynökség által külföldi vendégeknek kiadott, építési engedély nélkül felépült nyaralójához) ő is bírói úton követelte a szolgalmat megadását, ahelyett, hogy a neki is előírt teleknyelet megvénne, közösen a megyei PB-VB-ingatlanközvetítése által csalással és bírói asszisztálással jogelőnyhöz jutott személy jogutódjával.

(2.5) Az ő keresete ellen indította az autós átjárás tűrésére kötelezett három szomszéd 2006-ban a per újabb fordulóját. Azt kérték, hogy a bíróság szüntesse meg a jogutód átjárási szolgalmát vagy legalább – egyikük présháza és pincéje állagának védelmében – *korlátozza gyalogos átjárásra*. A jogutód ellenkeresete az volt, hogy a bíróság kötelezze a felpereseket a telkeiken áthaladó ösvény gépkocsiforgalmúvá való kiépítésének tűrésére.

Amikor az egyik igazságügyi szakértő nyilatkozta, hogy út és építmény törvényesen ilyen közel – 1 m-re (!) – nem állhat egymástól, amelyik később jött létre, az törvénytelen, a bíróság a következő tárgyalásra a kronológiai sorrend dokumentálását rendelte el. Ám ez a téma csak addig volt „perdöntő”, amíg a felperesek nem dokumentálták, hogy ők saját tereplépcsőjükbe érvényes építési engedéllyel már 1975-ben építették présházukat és pincéjüket az alperes jogelődjének építési engedélyét pedig a szakhatóság még öt évvel később, 1980-ban is, éppen út hiányában semmisítette meg. Itt tehát ugyanaz történt, mint a környezetvédelmi igazgatóságtól a bíró által bekért szakvéleménnyel: csak úgy lett volna perdöntő, ha az előre kész ítéletet erősítette volna,

mivel azonban ennek ellentmondott, elhallgatás lett a sorsa.

Az elsőfokú ítélet mindkét oldal keresetét elutasította, amivel a 30 éves törvénytörtő állapotot a maga megoldatlanságában hagyta tovább üszkösödni. Ám bár az indoklásban tett egy olyan megjegyzést, ami megvédeni látszik a felpereseket legalább a „justizmordot fiaztató” másik szomszéd nyomulása ellen.

„Nyomatékosan utal a bíróság arra, hogy az alperes ingatlanának a legegyszerűbb, a környezetét legkevésbé zavaró megközelítése nem a meglévő nyomvonalú út lenne. A megközelítést sem a korábbi, sem a készülő szabályozási terv nem a felső útról, hanem az alsó irányból tartja megvalósíthatónak. A bizonyítás során feltárt adatokat, tényeket nyilvánvalóan nem lehet figyelmen kívül hagyni abban az esetben, ha egy újabb szolgalmi jog alapítása iránt terjesztenek elő kérelmet a meglévő nyomvonalat érintően.”

Az elsőfokú bíróságnak ez a legalább részben empatikus attitűdje ébresztett bizalmat az igazságot 30 éve keresőkben aziránt, hogy a másodfok 2009 nyarán már túl mer lépni ezen a megoldást tovább odázó magatartáson. Ezzel szemben itt visszalépés történt:

A másodfok ítéletének indoklásában „felróható magatartásnak” bélyegezte azt, hogy a felperesek nem elégednek meg a présházukra és pincéjükre rározkadó, homokliszttel kevert humuszos iszaptalajú út támfallal való megerősítésének „megoldásával”. Az, hogy már a pártállamban is törvénytelenül áterőszakolt állapot drasztikusan lecsökkentette ingatlanuk értékét, nem látszott érdekelni az eme leprafoltot szépségflastrommal kúráló ítélkezőket.

3. A perláncolat patológiáinak saját szakértőink által adott értelmezése⁷

3.1 A justizmord tényezői a létezett szocializmus előtt és alatt

Az ifjúkori tanulótárs, jogtudós, volt alkotmánybíró, aki a permenet egy eklatáns jogsértő fordulóján a *jog-szociológiai esettanulmány* említett mentőötletét adta („*legalább megörökítődik, mi minden történhet ma Magyarországon*”) ugyanabban a beszélgetésben próbált plauzibilis magyarázatot találni a történetekre. Erről az eszmefuttatásáról az eltelt három évtized közepén a „*Az igazságügy »adó tartozása«*” címmel *Sulyok Vilmos Ignác* pseudonym alatt a *Valóság*, 1994. áprilisi számában számoltunk be, amit itt felidézünk:

„Az alkotmánybíró kényelmes foteljeiben ülünk. – *Igen. Ez justizmord! Az igazságszolgáltatás igazságtalansága.*”

Kissé tagolva mondja. (Nekem átfut a fejem: milyen hosszú szavak.) Folytatja:

– Ez ismert dolog. Gyerekkoromból emlékszem (együtt jártunk a vidéki szerzetes gimnáziumban több, mint negyven éve): mindenki tudta, amikor szegény ember gazdaggal pereskedik, sokszor a gazdag nyeri meg a pert, mert a szegénynek nincs elegendő eszköze megvédenie a jogát. De most? Most miből keletkezhet az igazságszítás igazságtalansága? Kiváló professzorom, Óriás Nándor szokta mondani: az igazságszítás annyira szétosztja az igazságot, hogy semmi sem marad belőle. Most nincs ilyen különbség az eszközökben. Most az van, hogy *a bíró nem csinál magának munkát, nem jár utána. Nem csinál magának gondot, nem kotorja fel a témát, mert abból további bonyodalmak származhatnának. Ezekkel szemben ellenmotivált. Egyszerűbb neki jóváhagynia az elbíráltakat, mintsem kiderítenie, mi is a jogszerűség és az igazság.*” (i.m. 31)

Az egyik jogtudós megítélése szerint tehát az egyértelműen *justizmordnak* minősíthető eset magyarázata már nem a hagyományos osztálytársadalmon keresztül húzódó hasadék szegények és gazdagok, gyengék és hatalmasok között (amelynek mélységéről is – mint Móricz Árvácskája és a belőle készült osztályharcos film szembesítésénél láttuk –, célszerű óvatosabban nyilatkozni), hanem egy rendszerpatológia, az igazságkeresés bonyolultabb változataiban való elmélyüléssel szembeni *ellenmotiváltság*, amit az esetek egy részében nem képes kiegyensúlyozni a szerepbetöltők értékorientációja és attitűdrendszere. – Másik jogi szakértőnk ezen a vonalon halad tovább.

3.2 Eljárási törvények megsértése a „létezett szocializmusban” – és utána

A pert jól ismerő bíró és jogtudós, aki másfél évtizeddel ezelőtt, a perfolyam közepén Tolnai Bíró Ábel pseudonym alatt a Valóság ugyanazon számában hozzászólt az említett Sulyok (1994) cikkhez (Tolnai, 1994), gyökérproblémának azt tartja, hogy az ezeréves jogfejlődésünk során kialakult általános kikötést: a „*jóhiszeműséget és tisztességet*” (*bona fides, Treue und Glauben*), a pártállami alkotmányjogi rendelkezés „a társadalom érdekeivel való összhangban állás”, illetve „a szocialista együttélés követelményei” fogalmakkal cserélte fel⁸, és ezt a jóhiszeműség és tisztesség alapkövetelményét ugyan a Ptk-t módosító 1991. évi XIV. törvény visszahozta, ám ez számos esetben – mint ebben a monstre perben is – „*írott malaszt*” maradt, vagyis nem ment át a jogalkalmazási gyakorlatba. E vezérelv szerint „... hogy az ítélet igazságot vagy justizmordot (súlyos bírói tévedést!) szolgált-e, az a tény hivatott eldönteni, hogy az absztrakt jogszabálynak az adott

életviszonyra történő alkalmazása nem válik-e el az objektív erkölcsi rendtől, avagy ezek éppenséggel nem kerülnek-e szembe egymással” (i. m. 46.).

De rámutat arra is, hogy a jóhiszeműség követelménye még a jogalkalmazásra feljogosított szerveket megelőzően, alapvetően az állampolgárokra is vonatkozik. „A jogot ugyanis elsősorban mindenkinek önmagának kell alkalmaznia... Csak ha valaki mégsem a jogszabályoknak megfelelően jár el, illetve kétség fér az egyén jogalkalmazásához, akkor válik a döntés joga a bíró feladatává. A jogalkalmazók tágabb értelemben maguk a jogalanyok vagyis az állampolgárok, szűkebb értelemben viszont a bíró, aki a bíróság tagjaként a jogkeresők előtt az igazságszolgáltató államot személyesíti meg... Amikor a Sulyok Vilmos Ignác tanulmányában említett személy bejárati út nélküli telkének problémájával kapcsolatban – csalárd módon – azt jelentette be az államigazgatási hatóságnak, hogy azt ‘megoldotta’ (azt a minden alapot nélkülöző közlést téve, hogy ‘*az útépítés megtörtént*’), ám azt elhallgatta, hogy ez a ‘megoldási mód’ nem azonos az államigazgatási hatóság által megkívánt nyeles bejárat létrehozásával, akkor ezzel *szándékosan tévedésbe ejtette az államigazgatási hatóságot.*”⁹

Ám ha már a jogalany a megyei legfőbb hatalommal összejátszva csalárd módon, rosszhiszeműen járt el, akkor legalább az igazságszolgáltatástól el lehetett volna várni, hogy vessen gátat a *dolus malus*¹⁰ terjeszkedésének, maga ne hódoljon be neki. S ha ez a diktatúrában még nem is volt reális óhaj, de a jogállamban már jogos elvárás lehetett volna¹¹, illetve immár lehetne, sőt kell is, hogy legyen. Tarr professzor úr tanulmánya már másfél évtizede rámutatott arra, hogy *az eljárási törvényeknek a bíróságok általi megsértése következtében (!) a jogállami feltételek sem voltak elegendők ahhoz, hogy az igazságszolgáltatás eljusson a tisztesség és jóhiszeműség alapkritériumának érvényesítéséig.*

„Mindhárom fokú bíróság figyelmen kívül hagyta azt, hogy éppen ez a csalárd megtévesztés, *dolus malus* az, amellyel nevezett a szükségbeli út jogi megállapíthatóságának a feltételeit produkálta. Ezt nem vizsgálták, tehát *törvényt sértettek. Törvényt sértettek* annak megállapításával is, hogy a szolgálat elbirtoklással való megszerzésének törvényi feltételei megvannak, hiszen nevezett korábban állami törvénytelen tulajdonbavétel alapján kívánt bejárati utat szerezni. Csak ennek a kísérletnek a meghíúsulása után – miután az út állami tulajdonban való megtartására irányuló kérelmét a földhivatal elutasította és az utat eredeti tulajdonosai nevére jegyezte be – következett az elbirtoklás útján való átjárás szerzésre való hivatkozás. Ez ugyancsak szándékos megtévesztés (de már a bíróság megtévesztése!), következésképp ugyancsak *dolus*

malus. Ezt pedig a bíróságoknak azonnal észlelniük kellett volna. Feltételezhető hogy ezt a tényt vagy a tényállás-tisztázási szándék hiányában, vagy a *dolus malus* fogalma ismeretének híján nem méltatták figyelemre. Bármelyik eset áll is fenn – az 1991-től megváltoztatott jogszabályi és szemléletváltozás folytán – mindegyik *súlyos törvénysértés!* Mindezekből megállapítható, hogy az *eljárási jog megkívánta törvényi kötelezettségüket nem teljesítették, s az eljárási szabályokat ezáltal sértették meg. A dolus malusra alapított keresettel indított perben tehát az előbb felsorakoztatott tényeket kellett volna vizsgálat tárgyává tenni... A valóságnak megfelelő tényállást egyik fokú bíróság sem állapította meg. Így érthető, hogy nem megfelelő jogszabályt alkalmaztak!* (47.)

Tehát e másik jogi szakértő már nevéen nevezi a justizmord mögötti, *bírósági eljárásjogi törvénysértést*, amit ő két lehetséges fogyatékoságból eredeztet: vagy a tisztázási szándék, vagy a bírói felkészültség hiányosságából.

4. A jóhiszeműség rehabilitálása a törvény szövege után a bírói gyakorlatban is

Meggyőződésünk, hogy a perfolyam idézett jogi szakértőink általi elemzéséből az OIT elnöke által az ítéletek utólagos analizisére tervezett munkacsoport érdemileg meríthet. A téma egyértelművé tételére idézünk egy passzust a LB elnökének benyújtott, említett tanulmányból. Tisztelt Elnök Úr! ... a 10+20 év justizmordot szemlélő írásom igazságértékének élesebb fénybe állítására legyen szabad a sok tucat megerősítő dokumentum közül csak egyet felidézniem. Ez a Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Minisztérium hatósági főosztálya vezetőjének levele a szóban forgó út tárgyában, amely 1988. végéről datálódik, tehát abból a történelmi pillanatból, amikor már a diktatúra informális normái meglazultak. Vagyis villanófény érthette a *már a pártállamban is törvénytelen megyei PB-VB-akciók eredményét. „Szeretném az Önök segítségét is kérni – írja a másodfokú szakhatóság főosztályvezetője. – Ha az út építésének bármely jelét tapasztalják, szíveskedjenek erről az illetékes Községi Tanács VB. szakigazgatási szervét és az illetékes Környezetvédelmi Igazgatóságot azonnal értesíteni. Bejelentésük alapján mindkét hatóságnak kötelessége intézkedni a jogellenes magatartás megszüntetése iránt. Ha pedig nevezett mégis megkapná az út kiépítésére az engedélyt, szíveskedjenek arról a KVM Hatósági Főosztályát értesíteni. A KVM mint másodfokú szakhatóság intézkedni fog a jogszabállyal ellentétes döntés megsemmisítése érdekében.”*

A szakmailag illetékes felügyeleti szerv tehát arra kéri a justizmord áldozatait, hogy jelentsék

fel az azt fönntartani próbáló bármely instanciát. Így értelemszerűen a 2009 nyarán jogerős ítéletet hozó megyei bíróságot is, amely konzerválta a *dolus malus*-szal létrehozott állapotot, és ítéletének indoklásában „felróható magatartásnak” bélyegezte azt, hogy a felperesek nem elégednek meg a prészázukra és pincéjükre rároskadó út támfallal való megerősítésének „megoldásával”. Kinél „jelentsük fel” e bíróság ügyünkben eljáró tanácsát? A megyei bíróság elnökénél, vagy Önnél, a jogállami magyar igazságszolgáltatás vezetőjénél?

– Törvénytisztelő, józan állampolgárok lévén, természetesen eszünkbe sem jut ilyen esztelenség. De bizalommal apellálunk Elnök Úrnak a 2009-es bíróság napján tett ünnepélyes ígéretére, mely szerint törekvése, hogy a bíróságok „*a hivatásrend erkölcsi mércéje mint a jogállam garanciája*” mellett, segítsék elő „*hogy ebben az országban a stabilitás, a rend és tisztesség uralkodjon*”, és számolhatunk az ennek akadályozását érintő jogos bírálatok iránti nyitottságával, ezek meghallgatásával, mint ami az Ön Credójában is „*minden előrelépés és változás alapvető követelménye*”.

Tisztelt Elnök Úr, Tisztelt Jogász Professzió (Hivatás)!

Amikor másfél évtizeddel ezelőtt nem-jogász, de saját szakmámban az *objektív érvényességigény* értékét valló és követő kutatóként próbáltam értelmezni a „*furcsa per*” történéseit, megkérdeztem a fentebb idézett jogtudóst és alkotmánybíró:

– Vajon a ti szakmátokban nem lehet eljutni olyan egyértelmű objektív eredményekhez, amilyenre mi a szociológia szigorúbb metodikájú válfajában törekszünk?

Ő válaszában – a kérdést is pontosítva – a következőt mondta:

– Disztingválni kell: a jogtudományban természetesen vannak különböző iskolák és irányzatok, ott helyénvalóak az egymástól eltérő értelmezések, melyek önmagukban racionálisan védhetők, de gyakran lehetetlen eldönteni, hogy közülük melyiké az objektív igazság (*veritas*). Ám az igazságszolgáltatás rendszerében meg kell és meg lehet célozni az egyértelmű igazságosság (*iustitia*) eredményét.

Ez akkor is bevilágító volt és most is az. Csak nyitott kérdés maradt, hogy a valóság hogyan igazodik ehhez. Valószínűleg már a Római Jog világát megelőző görög gondolkodást is ez a kérdés izgathatta, és ezért képzelték el az *Eumedinákat*, akiknek műve az *Ibükosz*nak is megadott „*darvas*” igazságszolgáltatás. A létezett szocializmus ideológiája szerint *Árvácska* a polgári társadalom áldozata, tehát annak a társadalomnak az igazságszolgáltató intézményi rendjétől nem, csupán az igazságosság-istennők közvetlen benyúlásától (*tűz-vész*) remélhet igazságtételt. Láttuk, hogy ez a nagy író valóságátkörözésének meghamisítása. Sőt a jelen

esettanulmány evidenciái szerint éppen a létezett szocializmus és utóéletének *inerciája* bénította le a jog intézményi működését. Éledő reményünk: a polgári társadalom rendjének újraerősödésével párhuzamosan újból érvényre jut a *tisztetség és jóhiszeműség*, mindenekelőtt a bírói gyakorlatban, de fokozatosan az állampolgárok mentalitásában és magatartásában is.

Irodalomjegyzék

Combs, A. és Holland, M.: Szinkronicitás: Egybeesések a tudomány és a legendák történetében. Édesvíz Kiadó, Budapest 1997

Goffman, E.: Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience. Harper, New York 1974

Horváth Gy.: Célkeresztben az igazságszolgáltatás. Magyar Nemzet 2008. április 5.

Jung, C. G.: Synchronizität als ein Prinzip akausaler Zusammenhänge in: Jung – Pauli: Naturerklärung und Psyche. Studien aus dem C. G. Jung Institut, Zürich 1952

Kende P.: Elorzott igazság: Újabb röpirat bíróról, ítéletekről. Budapest 2008

Koestler, A.: A vak véletlen gyökerei. Európa Könyvkiadó, Budapest 2002

Merton, R. K.: Social Theory and Social Structure. The Free Press, New York 1967

Mezei Balázs: „Három nemzedék – s ami utána már nem következik” Valóság 2009. szeptember

Móricz Zsigmond: Árvácska. Atheneum, Budapest 1941

Pauli, W.: Der Einfluß Archetypischer Vorstellungen auf die Bildung Naturwissenschaftlicher Theorien bei Kepler in: Jung – Pauli: Naturerklärung und Psyche. Studien aus dem C. G. Jung Institut, Zürich 1952

Redfield, J., Murphy, M., Timbers, S.: Isten és a fejlődő világegyetem. Magyar Könyvklub, Budapest 2002

Redfield, J.: Mennyei prófécia. Alexandra, Pécs 1995, 2005

Sulyok V. I.: Az igazságszolgáltatás „adótartozása”. Valóság 1994. 4. sz.

Tarr Gy.: Gondolatok két hiányosságról. Magyar Jog 1994. 3. sz.

Tolnai B. Á.: „A jogász álláspontja az igazságszolgáltatás »hiánygazdálkodásáról«, Valóság 1994. 4. sz.

Újkéri Cs.: Justitia sarujában. Magyar Nemzet 2009. július 16.

Varga K.: János pap országa, és ami utána már nem következik. (Kézirat) A Valóságnak benyújtva.

Weber, M.: A tudomány mint hivatás. In: Max Weber: Tanulmányok. Osiris, Budapest 1998

Jegyzetek

¹ Amiből a pártállami időszakra egy, ám a politikai rendszerváltozás utánra már kettő (!) esik. A jelen esettanulmány két Valóság-cikknek (Sulyok Vilmos Ignác /1994/ és Tolnai Bíró Ábel /1994/), illetve egy Magyar Jogban megjelent közleménynek (Tarr György /1995/) bő másfél évtizeddel későbbi folytatása, ahol az előzmények a harmincéves perfolym első felét ismertetik (lásd az alábbiakban).

² Például, hogy a szerzőnek egy másik megye falujában gyermekkori játszótársa, akiről hosszú évtizedekig nem is tudta, hova került, lett az itt fókuszált megye pártbizottsága általi ingatlanközvetítés nyomán törvénytelenül építési engedélyhez jutott színészno házának tervezője, aki a kistérség közigazgatási és igazságszolgáltatási apparátusai közvetlen ismerete folytán véletlen informátora lehetett olyan tényekről, mint pl., hogy a kiadott, majd a törvényi feltételek hiányában visszavont, végül pártutasításra újra kiadott építési engedélyért felelős tanácsítók asszony férje volt az a bíró, aki jogerős

ítélettel szentesítette a törvénytelenység súlyos következményeit, amiket még a jogállami igazságszolgáltatás sem volt képes mindmáig felszámolni.

Vagy a másik ifjúkori tanulótlárs, aki jogász és egyetemi tanár lett, és a megismert szövevény szálait alkotmánybírói helyzetismeretéből átlátva, adott mentőötletet a szerzőnek:

- Hiszen te szociológus vagy, írd meg mint jogszociológiai esettanulmányt! Legalább megörökítődik, mi minden történhet ma Magyarországon.

Az ilyen véletlenek és ötletek nélkül végképp kihunyhatott volna a restitutio justitiae reménysugara.

³ Ezt a legerősebbek közé tartozó paradoxont Arthur Koestler A vak véletlen gyökerei c. könyvében úgy jellemzi, hogy az ilyen „szinte fájó intellektuális kényelmentlenség” nemcsak a kételkedőket kínozzák, hanem azokat is, akik talán vonakodva, elismerik realitásukat... „A habozó hívők számára – én is ezek közé tartozom – (ez) olyan mint a nyakfájás. Jobb lenne nélküle, de hát van” (2002, 288–289).

Ebben a művében Koestler is súlypontilag a szinkronicitás újkori atyamesterét, C. G. Jungot idézi, akinek aranyszínű szkarabeuszbogara lett a nem-okásági kapcsolatok témakörének emblémája.

„Egy ifjú hölgynek, aki a kezelésem alatt állt, egy kritikus pillanatban volt egy álma, melyben arany szkarabeuszt kapott valakitől. Az álmáról beszélt, én pedig a zárt ablaknak háttal ülve hallgattam. Hirtelen zajt hallottam a hátam mögül; valami kopogtatást. Megfordultam és láttam, hogy egy bogár odakintről neki-nekirepül az ablaküvegnek. Kinyitottam az ablakot, és elkaptam a levegőben, ahogy berepült. A szkarabeusz nálunk élő legközelebbi rokona volt; egy közönséges rózsabogár (Cetonia aurata) – szokásától eltérően az adott pillanatban nyilvánvalóan erős késztetést érzett arra, hogy bejusson a sötét szobába.”

⁴ Am Koestler az igazi elismerést Jung szerzőtársának, a Nobel-díjas fizikus Wolfgang Paulinak adja:

„Pauli forradalmi jelentőségű felvetése az volt, hogy a nem-kauszális események elvét ki kell terjeszteni a mikrofizika területéről (ahol érvényessége nem kérdéses) a makrofizika birodalmára is (ahol használhatósága egyelőre vitatott)... Feltehetően azt remélte, hogy ha ők ketten Junggal egyesítik erőiket, képesek lesznek kidolgozni egy makro-fizikai elméletet, amely a paranormális eseményekre is magyarázatot ad”.

James Redfield Mennyei prófécia című, „kalandos példázat” műfajmegjelölésű könyve több mint három évig szerepelt a New York Times sikerlistáján, és két éven át volt világviszonylatban a legnagyobb példányszámban elkelt amerikai könyv, (amely már nálunk is két kiadást ért meg), abba a szellemi áramlatba tartozik, amely a világ „varázstanítását” - vö. Max Weber (1919, 1998) - felvilágosodás óta tartó folyamatának széles világnézeti spektrumon történő felülvizsgálatát célozza.

⁵ Ilyen deus ex machina igazságszolgáltatásról tud a magyar irodalom- és filmtörténet is, csak hogy ez épp megcsúfolása a Plutarchos-Schiller-i, Eumenidák által helyreállított világrendnek. A létezett szocializmus irányító kultúrpolitikusai (jelesül Aczél György) íratlan, de jól működő elvárásai szerint a Horthy-rendszer osztálytársadalmát ábrázoló művekben csak ilyen istenítéletektől lehetett várni igazságszolgáltatást. Erre az alkotók által internalizált elvárásra egyebek között jó példa Móricz Zsigmond Árvácska című kisregényének Ranódy-Sára-féle filmes feldolgozása, amely meghamisítja a könyörtelen társadalomkritikus, de a tényekhez hűnek maradt Móricz polgári igazságszolgáltatásról szóló beszámolóját.

„De már kedvesapám sincsen, és Szennyessné sincsen, mert egyszer csak jön haza a Verő mutér, és mondja ebédnél: - Hallottatok ilyet, a csendörök keresik a mi államinkat.

És csakugyan ötet keresték, el is vitték a csendörök, és kikérdezték, hogy halt meg az öreg bácsi, a takács, az istállóban, ő elmondta, hogy adta neki Zsabamári a kis csuprot, hogy vigye ki az atyusnak, és az azt mondta:

– „Étető van benne?” mer acst monta csabamári, nem fog többet panacskodni csenkinek, ha ecstet megiccsa.

Roszzabbul beszélt, mint máskor, de úgy mondta, ahogy még akkor.

Jól értették a csendőrök, és aztán híre jött, hogy kiásták a bácsikát a sírból, és az orvosok megvizsgálták, és a Zsabamárit fel fogják akasztani.”

[Kedvesapám az Árvácskát 'karóba vágó' szomszédot lepuffantó, de a pici gyerek lányt maga is molesztáló, majd a megtorlástól való félelmében öngyilkossá vált második nevelő-apa; Szennyesné, vagyis Zsabamári a kislányt védő öreg bácsi gyilkosa; Verő mutér a harmadik nevelőanya; a mi államink pedig maga Árvácska]

A gyilkosságra tehát a kisregényben – amiről Móricz azt írja, hogy „irtóztató könyv, de a fantáziának egy sora sincs benne” – Árvácska vallomása és a holttest exhumálása nyomán derül fény, és a megtorlás a jogállami igazságszolgáltatás alapján történik. Ám a Kádár-rendszerben született, egyébként magas művészi értékű filmnek (Rendező: Ranódy László, Forgatókönyvíró: Elek Judit és Ranódy László, Operatőr: Sára Sándor, Főszereplő: Czinkóczi Zsuzsa) ahhoz az ideológiához kellett igazodnia, hogy a burzsoá osztályuralom intézményrendszere ilyen igazságosztásra eo ipso nem lehetett képes, hanem itt is csak valamilyen istenítélet szinkronicitásáról kellett fantáziálni (!). Ezt az elvárást a film alkotói úgy oldották meg, hogy az egyébként műfajilag indokolt tömörítést (a három nevelőszülői helyszín kettőbe való összevonását) arra használták fel, hogy a másodikban elkövetett gyilkosság megtorlásául a harmadik helyszín összefüggéseiből kiragadva előre hozott tűzvész teték meg közvetlen igazságosztásnak, nyomtalanul eltüntetve a jogállami működésre történt utalásokat.

⁶ Baka András feltehetőleg ezek közé sorolná Kende Péter „Elorzott igazság” (2008) c. könyvét, ugyanígy Horváth György (2008) és Újkéri Csaba, (2009) is.

Ezért is nem kerestem meg Kende Pétert, hogy ő segítsen nyilvánossághoz juttatni ezt a teljes emberöltőnyi justizmordot, hanem még mindig az intézményi illetékessel remélem tisztázhatni. Annyi azért megragadott a Kende könyvében (aminek talán ő maga sincs tudatában), hogy amikor olvasóinak a könyv által kiváltott döbbenetére figyel fel („ami velük történt, az nem kivételes balszerencse, hanem az igazságszolgáltatásnak nevezett rendszer jellemzője”), akkor csak visszacsatol a szociológusok által már évtizedekkel korábban felfedezett és pluralisztikus ignoranciának elkeresztelt jelenségre (Merton, 1967, 377). Ezt legjobban a rendszerváltozás előtti közvélekedéssel világíthatjuk meg, hogy ti. a létezett szocializmusban igen sokan álltak a rendszerrel szemben, miközben azt hitték, hogy a többiek támogatják.

⁷ Itt a cikknek nyilvánosságot adó jogtudományi folyóirat szakmai presztízsére tekintettel valóban csak jogi szakértőinket idézzük, tehát saját 1994-ben publikált fejtegetéseink felidézéséről lemondunk. Pusztán illusztrációként egy rövid passzust villantunk fel akkori tanulmányunkból:

„Ahogy az alkotmánybíró a maga szakmájából Óriás Nándort, úgy a szociálpszichológus is idézheti a hazai alkalmazott pszichológiai szakma megújítóját, Radnai Bélát. Ő hívta fel figyelmünket a józan ész gyakoribb használatára. Ha egy diák egy matematikai példában olyan eredményre jut, amely – minden előírászerűen alkalmazott algoritmus ellenére – rögtön átlátható ostobaság, akkor ott baj van a pedagógussal! Azt kellett volna ui. először megtanítania, hogy a dolgoknak van egy józan ésszel eltéveszthetetlen aránya, és ami ehhez nem illeszkedik, az – bármilyen fejlett „dezanropomorfi” módszerekkel érték is el – hajtófát sem ér. Ennek a pernek a dokumentumaiban lépten-nyomon feltűnik e Radnai-szabály megsértése. A szociológusban fölmerülhet, hogy a jogászoknak talán nem volt Radnájuk, és nagy a kísértés náluk, hogy a formulák igazságát keressék ott is, ahol a józan ész eleve jelzi, hogy lélektani nonszenszbe lyukadnak ki. Pl., hogyan lehetsé-

ges, hogy egy bírónak nem elég nyomós érv egy préháznak és pincének az út oldalába való építése arra az odafigyelő magatartásra, amely kizárja az elbirtoklást? (Radnai: „Miert nem indul ki az illető önmagából?”) Magáról talán el tudná képzelni a bíró úr, hogy

miután telkét az adásvételi szerződésben garantáltan per-, teher- és igénymentesen vásárolta,

és a szolgalmmentességet az építés előtt, biztonság okáért még telekkönyvi szemlével is megerősítette,

továbbá a tanácsnál biztosítékot szerzett arról, hogy az a telken belüli tereplépcsőn haladó ösvény, melynek oldalába a rendezési terv szerint felépíti a préházát és bele a pincéjét, ugyanezen rendezési terv szerint meg van szüntetve,

akkor ne élt és viselkedett volna annak tudatában, hogy azon az úton nincs szolgalm?

...És egyáltalán. Nem lehetne-e elvárni az igazságszolgáltatás professziójától – kezdve a „kis vidéki városi bíróságoktól”, de feljebb haladva egyre inkább és a csúcson már ezer ezrelékig –, hogy egy perben próbálják megragadni az egészet, a Gestalt-ot: hogy mi is történt lényegében? Vajon tényleg olyan rendkívüli szellemi teljesítmény volna egy ekkora alakzat egészét átlátni? Vagy a Legfelsőbb Bíróság hatalmas szellemi potenciálját az egymás sarkát taposó dömpingperek annyira felemészítik, hogy egy ilyen egész-látásra már nincs is érkezése?” (Sulyok, 1994. 37)

⁸ Aminek tényleges gyakorlatába belefért, hogy a megyei pártbizottság által protezsált ügyfélnek más állampolgárok telkeiből állami utat vágjanak le, majd amikor itt visszakozót kellett fújniuk, ugyanezen földdarabot mégis úgy vágják le tőlük, hogy gépkocsis szolgalmat biztosítsanak neki rajta, tönkretéve a túsra kötelezett polgár építményét és drasztikus értékcsökkenéssel a nyugalmas üdülőtelkeket sűrű autóforgalom országútjává tegyék, és amely „szocialista együttélés”-típust a jogállami igazságszolgáltatás is – eljárás törvények megsértése árán (!) legitimálhatta.

⁹ Aligha férhet kétség ahhoz, hogy itt a megyei legfelsőbb hatalom által vezérelt „önmegtévesztésről” van szó: a PB-VB által protezsált személynek ennek érdekében sugallták (ha nem diktálták) a hatóság megtévesztésére alkalmas alibiszöveget.

¹⁰ A szerző itt megjegyzi: „A dolus subsidiarius delictum fogalom, ami azt jelenti, hogy alá esnek mindazok a csalárd, károsító magatartások, amelyek egyéb delictumok keretébe nem illenek bele, mondja a klasszikus római jog, vagyis amelyek miatt más kereset nem indítható.

¹¹ Ha a bíróságok zökkenés nélkül át is görgették a perben eluralkodott justizmordot a rendszerváltozás küszöbén, a pártbizottság protezsáltjának ügyvédje 1990-ben logikusan következtethette, hogy az „új érában” már tarthatatlanná válik az előző hatalom alapozta jogi pozíció. Vagyis azt, hogy a megyei tanács VB-tikára által kiadott önmentő, a megtévesztés ódiúmat a PB-protezsált ügyfélre háritó dokumentumot 1986-ban ugyan még jogellenesen figyelmen kívül hagyhatta a párthatalom elvárásaihoz igazodó bíróság, de e hatalom 1990-es szétfoslása után ezzel már nem lehet számolni. – És itt következett be a perfolymatban a jelen sorok írójának és mindmáig felperes társának fölhöz ragadt cselekedete, ill. mulasztása. Az ellenfél ügyvédje azt kérte kettőjüktől, hogy az immár biztos vesztesre álló ügyfélnek némi vigasztdíj ajánljanak fel egy összeget, amiért védené el a per folytatásától, lemond a hatalom támogatta csalással szerzett igényről és megvásárolja a rendezési tervben neki is előírt teleknyelet. Ám a két akkori alperes egymás között nem tudott megegyezni a vigasztdíj belső arányában. Egyikük úgy érvelt, hogy az ő telkéből kisebb részt bitorol el az autós átjáró, másikuk pedig úgy, hogy egyformán fontos mindkettőjüknek, hogy visszaálljon az eredeti szolgalmmentesség. Az összeg beérkezének hiányában azután az ügyvéd mégiscsak folytatta a pert, és ezt a fordulót is megnyerte.

Zlinszky János

professor emeritus, v. alkotmánybíró
PPKE Jog- és Államtudományi Kar

Észrevételek a magánjog új törvénykönyvéhez

I. A személyi jog problémái

A magánjog sarkalatos elve az ember személyiségének méltósága. Az elv érvényesítéséhez szükséges egyértelműen meghatározni, mit értünk ember alatt, ki számít embernek. A hagyományos meghatározás, amely szerint elve születésétől számít az ember valakinek, ma bizonyos kiegészítésre, pontosításra szorul. A javaslat nem tartotta feladatának, hogy az Alkotmányt megelőzően a méhen kívül fogant és felnevelt ember vonatkozásában a jogi személyiség kezdő időpontját meghatározza. Tudatában van annak, hogy a jelenlegi megoldás, noha az anya által hordozott magzat életével kapcsolatban súlyos elvi állásfoglalást jelent a jogalanyiságnak a születéssel, de a fogamzásra visszaható történő megszerzése, valójában azon gyakorlati igény által vezérelt megoldás, amely a terhesség idejére az anya életének és érdekeinek a magzat létét megelőző rangsort kíván a jogban biztosítani. A terhesség ideje alatt ezért áll az anya személyi szabadságával és jogi státusával szemben a magzat érdekeit óvandó csak az állam általános életvédelmi kötelezettsége. Ez a gyakorlati-társadalmi indok azonban az *in vitro* fertilizált (méhen kívül megtermékenyített) és mesterségesen táplált-nevelt embrió esetében nem alkalmazható. Sőt, kifejezetten ellentétesek lennének szempontjai a méhen belül nevelődő magzati élet keletkezésével. Márpedig a mai technikai fejlettséggel számot vető és előre is mutató törvénynek e kérdéssel szembe kell néznie.¹

A mesterségesen megtermékenyített csírasejt esetében az élet keletkezése annak első pillanatától megragadható. Első pillanattól teljesen kiszolgáltatott az őt létrehozó és életben tartó külső tényezőknek. Ha valahol veszélye van annak, hogy emberi lény, emberi élet tárgyává válik, esetleg akár forgalom tárgyává, az ilyen embrió vagy lombikbébi, bizonyosan olyan helyzet. Ezért az így keletkezett emberi élet vonatkozásában indokolt lenne, akár a személyi státussal járó védelmet, akár más, emberként történő nyilvántartásba vételt és megfelelő jogi védettséget biztosító körülményeket teremteni, az általános életvédelmi kötelezettségen és az ember tárgyasí-

tásának tilalmán túl is nevesítve ezeket a teljesen kiszolgáltatott és védtelen embriókat. Mégpedig meg kellene adni már a fogantatástól, egészen az önálló lét kezdetéig, amit viszont a „születés” terminus helyett vagy annak kibővítésével, az önálló légzés és anyagcsere megindulásának pillanatára kellene kifejezetten rögzíteni. Mindez ugyan nem (csak) a magánjogi törvényhozás feladata, de annyiban mégis szóvá kell tennünk, mert különben emberi élet árúvá, jogtárggyá alacsonyítása ellen a törvényes rend nem nyújt kellő védelmet.

II. Családi jogi kérdések

Az új törvény különböző emberi kapcsolatok jogi helyzetét közelíti a házasság, a család alkotmány szerint kiemelő, előnyben részesítendő jogi állásához. Ennek során nem ügyel arra, hogy a családnak az Alkotmány megkívánta kiemelt, előnyös helyzetét a társadalom érdekében megőrizze. Ennek máris mutatkoznak visszahatásai. A család megkülönböztetett alkotmányos védelmének van társadalmi alapja, több is, ezért minden támadással szemben állítható, hogy az most sem szorítja tiltott megkülönböztetéssel hátrányos helyzetbe sem az élettársakat, sem az egyneműek kapcsolatát. A család védelmének alkotmányos indoka, hogy a társadalom fennmaradásának a gyermekek előfeltételei, a gyermekek fejlődésének pedig természetes tere a családi közösség. Az Alkotmány elsősorban a gyermekek érdekében védi a szülők és gyermekek közösségét, ahogy védi az árvákat, az özvegyeket, az egyedülálló nevelőket, s ha nincs, ha felbomlott, ha elpusztult a család, intézményes pótlását teszi állami-társadalmi feladattá a gyermek érdekében. Tudományos tételnek ismerhető el, hogy a megfelelő családi közeg nem pótolható egyenértékűen a gyermek fejlődése szempontjából mégoly gondos és körültekintő módon sem. Ezért a család szilárdsága alkotmányosan védendő társadalmi érdek. Másrészt a tudomány mai egységes álláspontja szerint a két ember szilárd szeretetkapcsolata törvényesített viszonyban egyéniségük kibontakozása szempontjából jelentős társadalmi érték. Bár egymagában az egészséges és biztonságos környezetben felnövekvő nemzedék szempontja is elegendő alapjául szolgálhat a megkülönböztetett alkotmányos védelemnek, nem közömbös a házastársi egységben kiteljesedő emberség társadalmi hatása sem, és ezért a kapcsolat szilárdsága gyermek nélkül sem a társadalom számára.

Védjük a család szilárdságát? A jogvédelem elsődleges tárgya a kiszolgáltatott társadalmi helyzetben lévő kiskorú gyermek. A gyermekes szülő – házasságon kívül is – az állami támogatás legtöbb

előnyét igénybe veheti. A családi, házasságban élő közösségnek a jog lényegében a közszerzemény elismerése terén, az egymás helyettesítésének elvi elfogadásában, a törvényes öröklés vonalán és a névviselés kérdésében nyújt bizonyos előnyöket. A családot bomlasztó társadalmi hatások elleni következetes fellépés, noha alkotmányos parancs írja elő, hiányzik állami politikánkból. Véleményszabadság, sajtószabadság, művészi szabadság, személyi szabadság felelőtlen kiteljesedése esetén nehéz is azt állami eszközökkel érvényesíteni. E téren a társadalomnak kellene helyes értékrenddel szembefordulnia a családot bomlasztó hatásokkal, s a nevelés vonalán kellene ilyen hatások ellen idejében felvértezni az ifjúságot. Ne feledjük: piacgazdaságban az kerül piacra, amire akad fogyasztó!

1. A társadalom gazdaságos megújulása

A gyermekes családok és más gyermekes szülők védelmének van egy, ugyan nem természetörvény erejével ható, de nagyon is gyakorlatias további szempontja is. A modern ipari társadalomban tény, hogy a gyermek felnevelésének, a róla való gondoskodásnak a család a legcélszerűbb, a leghatékonyabb, és ezért anyagilag is a legkevesebb társadalmi terhet jelentő módja. A gyermek felnövekedése után viszont nem a család, hanem a társadalom hasznára fog tevékenykedni. A modern ipari társadalmakban a gyermek felnövekedése után szüleinek gazdaságilag nem „hoz” többletet, (mint korábbi társadalmakban tette), ezzel szemben a társadalomnak igen. Viszont a növekvő gyermek eltartása, gondozása, taníttatása, lakásának biztosítása komoly anyagi teher a szülők vállán. Abból a végső soron kedvezményezett társadalom hazánkban csak áttételesen veszi ki többé-kevésbé a részét.

2. Jogegyenlőség – esélyegyenlőség

Esélyegyenlőtlenség áll fenn a modern ipari társadalmakban a gyermekes szülők kárára, s az Alkotmány szerint (70/A. § (3) bek.) az államnak az esélyegyenlőtlenség kiküszöbölését célzó rendelkezésekkel kell törekednie a jogegyenlőség megvalósítására. Ez a tétel nem csupán azt jelenti, hogy valamilyen támogatás jár a gyermekét gondozó-nevelő szülőnek, hanem azt, hogy olyan támogatás, amelynek mértékével a jogegyenlőség részét képező esélyegyenlőség társadalmi szinten megvalósul. Gyermekes és gyermektelen felnőttek nem csak a táplálkozás, ruházkodás, lakásellátás terén kell egyenlő esélyekkel rendelkeznie, de a pihenés, üdülés, egészség, pályán való előrehaladás vonatkozásában is hozzá kell a gyermekét nevelő szülőnek mindahhoz jut-

nia, ami társadalmi ellentételezéssel megoldható. Bizonyos gondok, nehézségek, érzelmi, időbeli, egészségügyi „ráfordítások” társadalmilag úgysem ellentételezhetők. Azokat a szülőknek természetes emberi hivatásukból kell vállalniuk és hitünk szerint természetfeletti szinten kaphatnak érte ellentételezést – még ha a gyermekből származó örömök jó része már evilági előnyként is szembeállítható a gondokkal, amint azt nagy jogászunk, Frank Ignác szépen mondotta.

3. A gyermeknevelés mint közteher

A gyermekek nevelésének költsége a társadalom hasznára forduló befektetés. A modern társadalmak többsége elismeri, hogy a nevelés költségeit közteherként kell elszámolni (beszedni és oda juttatni, ahol a kiadás felmerül, a családfenntartónak, a nevelő vagy oktató intézménynek). Mind a szociális biztonság, mind az egyenlő közteherviselés alkotmányos elve azt kívánja, hogy a családi kör ne jelentsen a családfenntartónak létbizonytalanságot okozó többletterhet, ne kelljen a közterhekből családja eltartása révén másoknál aránytalanul többet hordania. A jogrend a gyermeke eltartását nem vállaló szülőt megterheli a gyermek eltartásának és nevelésének arányos költségével. Méltányosnak tűnik, hogy a nevelés feladatát vállaló és azt becsületesen teljesítő szülők viszont a társadalmi megbecsülésen túl – ami közérdekű, közhasznú tevékenységnek eleve kijár – a társadalomtól arányos anyagi támogatást kapjanak. Helyes lenne az Alkotmány vonatkozó szakaszában (70/I. §) kimondani, hogy minden polgár köteles jövedelmi, vagyoni és *családi* viszonyainak megfelelően a közterhekhez hozzájárulni. Akkor egyértelművé válnék, hogy a családi pótlék nem kegyből juttatott segély, hanem a társadalmi terhek arányos elosztásáról az Alkotmány kötelezően rendelkezik.

4. A család szociális biztonsága

Ettől még távol állunk. Az Alkotmány 70/E. § (1) bekezdése midőn rendeli, hogy a magyar állampolgárnak öregség, betegség, rokkantság, özvegyiség, árvaság és önhibáján kívül bekövetkezett munkanélküliség esetében joga van a megélhetéséhez szükséges ellátásra, egyúttal elismeri, hogy szociális biztonságot nyújtó rendszerünkben az öregek, özvegyek, árvák biztonsága nincs hézagmentesen megoldva. A családi fészekből kiesettek juthatnak létüket fenyegető nyomorba, s ekkor állampolgári jogon jár számukra a létminimum. De hát nem jár családi jogon már maga a biztonság is? Nem jár szociális biztonságként a családot alapító fiataloknak az a tudat, az a lehetőség, hogy tisztas munkával,

takarékos, céltudatos, beosztó életvitellel észszerű időn belül gondoskodni tudjanak maguk és várt gyermekeik részére otthonról és a polgári élethez szükséges méltó körülményekről? Köztisztviselői pályán ez akár a családi illetményrendszerrel is megoldható lenne, kevesebb adminisztrációval. Egyenlő munkáért ugyan az Alkotmány szerint egyenlő bér jár, de ha elismerjük, hogy a családon belül gyermekek nevelésével végzett tevékenység közhasznú, ezt a többlettevékenységet az illetménybe alkotmányosan is be lehetne építeni. Ám megoldható a kiegyenlítés egyéni teljesítménybérezés mellett is, a családi munkatöbblet fejében nyújtott megfelelő pótlékkal. A lényeg, hogy valahogy meg kell oldania a társadalomnak a családok szociális biztonságát Alkotmányból levezethető parancs alapján.

Ez ugyan nem a polgári (magán) jog feladata jogrendünkben, de mindenesetre a családot illető biztonsági – támogatási igény érvényesítésének anyagi jogi rendje meg kellene hogy jelenjék a Magánjogi Törvénykönyvben. Ez megindíthatná ezen igények érvényesíthetőségét. Amint a magánbeteg-ellátó intézet, vagy a magángondozó – ápoló, – gyermeknevelő intézet az átvállalt közfeladatnak ellenértékére igényt tarthat s azt meg is kapja, meg kellene kapnia a rászoruló gyerekekről, betegről, ápolandó – ellátandó öregről egyénileg gondoskodó rokonnak, családtagnak is a közkiadások forrásaiból az erre szánt / rendelkezésre álló anyagi eszközöket. S ha a feladatot magánfél vállalja, magánjogi igényként kell a térítést biztosítani.

III. Dologi jog

Köztulajdon keletkezése magántulajdonból (kisajátítás) – magántulajdon keletkezése köztulajdonból (privatizálás) az egyenlő védelem alkotmányos követelménye, és a kétféle tulajdon fogalmi elhatárolása tükrében, megoldandó jogalkotási feladat. (Alk. 13. §)

Az új magánjogi törvénykönyv dologi jogi részében javasolom felvenni a következő részt a „Tulajdon átruházása” c. rész elé: „Törvény erejénél fogva tulajdon keletkezik a dolgon annak keletkezésekor (gyümölcs, alkotás, építés, átalakítás), megszűnésekor (egyesülés, növedék, beépítés, megosztás), birtokbavétellel (elhagyott dolgon, vadászattal és halászattal, méhek befogása, kereskedelmi vétel), tartós birtoklással és használattal (elbirtoklás), a törvényben meghatározott további feltételek mellett (eredeti tulajdonszerzés esetei). Köztulajdonból magántulajdon csak törvényes jogalappal jöhet létre. A magánjogi formában történő átruházás ezt a tulajdoni váltást nem eleve alapozza meg. Jó- vagy

rosszhiszem a tulajdon keletkezését csak a törvény előírásai szerint befolyásolja”.

A Ptk. javaslatában a dologi jogi részben a birtok és ezzel együtt a birtokszerzés előzi a tulajdonról szóló részt. Ez praktikus, hiszen a tulajdon leglényegesebb külső megnyilvánulási formája a birtok. A jogrend fő követelményét képező jogbiztonságnak a fennálló birtokállapotot kell védenie annak minden erőszakos megváltoztatása ellen. Amellett, a birtokkal szemben, a tulajdonnak a belső autonómia-szempontja miatt sokkal kevesebb törvényes megkötésre van szüksége, a jog világában a vele való rendelkezés belügy, „ad singulorum utilitatem” jön létre, míg a birtokbiztonság és birtokvédelem a „status publicus” védelmét szolgálja, közcélúbbnak érezzük.

A szocialista korszak jogfelfogása bizonyos tulajdonellenességet a közgondolkodásba belevitt: a birtoknak mintegy a munka és a vele szerzett érték az előfeltétele, a tulajdon a dologtalan, társadalommal kevésbé törődő értéktermelés világának eleme: aki tulajdonról beszél, tőkét gondol, és a tőke hozadéka „szükséges rossz”. Újra tudatossá kell tennünk, hogy a tulajdon alkotmány védte alapjog, az emberi lét tartozéka, erkölcsi töltésű tartalma van, amivel lehet visszaélni, de nem lehet mellőzni fogalmi tisztaságát a jog világából. A dologi jognak nem a birtok, hanem a tulajdon az alapfogalma. A tulajdon fogalmát azonban az új kodifikálás során érdemes alapjaitól újra végiggondolni.

Első szempont e végiggondolás során jogfilozófiai kérdés, bár polgári jogi vetülete is van. A tulajdon fogalma nem egységes a jogban, hanem kifejezetten heterogén, többbretű viszonyok összefoglalója. Attól, hogy egy dolog az enyém, nem kellene azt feltétlen „tulajdonomban lévőnek” tekinteni. Ha a bisztróban egy pohár sört veszek és megiszom, azon idő alatt, amíg nálam van, amíg az enyém, a tulajdonra vonatkozó elképzeléseknek kicsiny hányadát tölti csak ki: a fogyasztási javakra elég lenne a jogos birtok fogalmát alkalmazni.

A gyári, kereskedelmi árukészlet, a banki pénztár készpénzállománya ugyancsak nem igényelné azt, hogy a jog tulajdonként kezelje. Itt is elegendő lenne a jogos birtok védelme, gyorsabb is, rugalmasabb is, mint a tulajdonkategória. A forgó vagyon jellege éppen a forgás, a mozgás, míg a tulajdonkategória jellemzője a tartósság, állandóság. A tulajdon fogalma valójában elsősorban tartós vagyoni elemként megjelenő dolgokra alkalmazandó, másrészt személyes jelleggel szerzett és személyes választás szerint tartott dolgokra és javakra. Míg az első két vagyonrész – egyszerű fogyasztási javak és forgó tőke – vonatkozásában a birtok fogalma, keletkezése és a birtokvédelem tökéletesen kielégíti mind a társadalmi biztonság, mind a gazdálkodás igényeit,

a valódi tulajdonkategória igazi tárgyai számára ez a szemlélet nem kielégítő. Azok vonatkozásában nem piaci, hanem eszmei értékük a lényeges, azt kell biztosítani, s ezeknél a tulajdon keletkezése során a birtokba kerülés, annak módja csak egyik körülmény, amit vizsgálni kell. A tulajdon tárgya és a tulajdonos között bizonyos belső kapcsolat van (lehet), amely nem fejezhető ki anyagi értékmérővel. A valódi tulajdonviszony nem ténykérdés, hanem minden vonatkozásban jogkérdés, az alapjogvédelem megjelenése a magánjogban.

A tulajdon jogára áll ugyan az a modern szemlélet, hogy szintén a jogalanyok közötti viszonyban szabályoz, mint minden jogviszony, – egyik oldalon szabadságot véd, másik oldalon tartózkodásra kötelez. Mégis talán plasztikusabb, lényeglátóbb volt az a római tulajdonfogalom, amely e kategóriában a dolog ura és a dolog közötti jogi, jogvédett kapcsolatot láttatta, vagy azt is láttatta. (E kapcsolat ugyanis az, amit alkotmányos alapjogként biztosítunk.)² A valódi tulajdon tárgyai máig ezek a vindikálható jóságok, dolgok. Ezek azok, amelyeknél nem a vagyoni érték erejéig, hanem az adott dolog tulajdonában, hatalmi helyzetében és rendelkezési szabadságában védtek meg a dominust. Ezekre áll, hogy csak komoly közcél érdekében vonhatók el az arányosság és szükségesség alkotmányos szabályai szerint. Az emberi élethez tartozó kapcsolatok jellegzetes része ugyanis ez a személyes tulajdonlás!

A második gondolat, ami kiindulásom alapjául szolgál, alkotmányos tétel.³ Az Alkotmány különböztet köztulajdon és magántulajdon között. Az Alkotmány szóhasználata szerintem nem egészen szerencsés akkor, amikor az állam tulajdonát „nemzeti vagyon”-nak nevezi, ahelyett, hogy közvagyonnak nevezné. Nem azt hangsúlyozza, hogy a vagyon jellege közcélú, hanem azt, hogy ez a közvagyon az egész nemzetet, a politikai közösséget illeti, – anélkül, hogy kimondaná, miszerint csak ez a nemzeti vagyon köztulajdon. Egyértelmű azonban az Alkotmányból és annak magyarázatából is, hogy a köztulajdon alatt az állami vagyon tárgyain túl az önkormányzati vagyon, sőt a közalapítványi vagyon is értendő. A köztulajdon tárgyaira nem a gazdálkodással meghatalmazott kezelő teljes autonómiája érvényes, hanem „törvényben meghatározott módon és felelősséggel” kell azokkal rendelkezni. Éppen ezért a közvagyon tárgyaival való gazdálkodás, azok felhasználása, átruházása, értékesítése vonatkozásában a Ptk. által megszabott vagyoni jogi formai szabályok az érvényesség vonatkozásában ugyan alkalmazandók, de nem elegendők, hanem a közjogi jogosítás, célkitűzés a döntő. Ezt a Ptk. szerinti átruházási, juttatási, ügyleti forma illetve tartalom nem pótolja. Indokolt ennek a Ptk-ban

hangsúlyt adni.⁴ Nekünk a Ptk-ban csak a *res in patrimonio* fogalomkörrel kell foglalkoznunk.

A köztulajdonból magántulajdonba vagy fordítva való átminősülés nem egyszerűn tulajdonosváltás, hanem tulajdoni kategóriaváltás: a dolog lesz jogilag más! Ennek az átváltásnak nem csak magánjogi vagyoni jogi szempontból kell hibátlannak lennie, hanem közjogi szempontból is, (elsősorban abból, ha köztulajdon válik magántulajdonná!). Ha tehát köztulajdonból kerül magántulajdonba valamely dolog, akkor azon a dolgon minőségileg új tulajdon keletkezik. Ami másrészt azt is jelenti, hogy a magántulajdonos nem magánjogi jogutódja a köztulajdon kezelőjének, hanem eredeti szerző. Ugyanígy a köztulajdonba jutott magántulajdon tulajdonosának a közvagyon kezelője csak akkor jogutódja formailag, ha arra külön törvényes rendelkezés van. (A dolog a terheivel együtt vált tulajdoni kategóriát.) Mind a köztulajdon, mind a magántulajdon jogcímen, törvényes rendelkezésen alapuló védettséget élvez. Tulajdon tehát jogcím nélkül nem keletkezik. Jogellenes tulajdon nincs, fogalmilag nem létezhet, mert tulajdon jog ellenére nem jön létre. Ahhoz, hogy valamely dolog tulajdonba kerüljön, törvényi rendelkezés szükséges, ez a tulajdon mindkét nemére áll. Indokolt a Ptk-ban ezt kimondani.

Olyan felfogás, amely szerint minden a közé, ami nem másé, csődbe visz: tudomásul kell venni, hogy, ha nem is nagy számban, de vannak *res nullius*, senki dolgai. (Ezzel nem ütközik, hogy e dolgok tulajdonbavétele megkötött kör számára válják lehetővé törvény alapján, de addig, amíg nem kerültek tulajdonba, nem áll fenn rajtuk tulajdon (ettől még lehetnek vagyon részei: az el nem vált gyümölcsön sem áll fenn önálló tulajdon, noha a földolog tulajdonosának vagyona. Esetleg nem is őt illeti elválás után!) A tulajdon egy dolgon vagy természetétől, vagy a tulajdonba vevő aktusa (többnyire birtokba vevő vagy rendelkezési aktusa) alapján jön létre, törvény meghatározta módon. (Nem csak: lásd az örökös automatikus ex lege tulajdonszerzését jogunkban!) Ugyancsak törvény meghatározta módon keletkezik köztulajdonból magántulajdon. (Példa: bérfizetés: közpénztárból jogszerű kifizetés – ha a kifizetés ugyan a pénztáros által, de jogalap nélkül, rosszhiszemű összejátszással, közvagyonra sértő módon történik, indokolt lenne az átvett pénzt nem tulajdonba adni, míg a magánmunkáltató által így teljesített kifizetés esetén a büntetőjogi védelem és az anyagi felelősség elegendő védelmet ad.)

Természetűl tulajdon többnyire a dologgal válással, vagy a dolog jellegének, (bölcséleti fogalommal formájának) megváltozásával keletkezik. A tulajdont szerző aktusa szükséges a birtokba vé-

tellet, illetőleg birtokban tartással történő tulajdon keletkezéshez. A törvény esetenként külön feltételeket is előírhat, kereskedelmi vételnél kereskedőtől jóhiszemű visszterhes, telekkönyvbe jegyzett tulajdonostól visszterhes és bejegyzett, vad és hal esetén jogosultság, talált tárgy esetén jogszerű eljárás előírása. Mindazonáltal mindezen esetekben a dolog első (eredeti) tulajdonba kerül. Ezek tehát elválnak az átruházással történt szerzés eseteitől. Önálló megjelenítésük a törvényben a fogalmi tisztázás miatt tűnik indokoltnak.

IV. Áttörhető-e a *nemo plus iuris elve* a piaci biztonság kedvéért?

Mivel a rómaiak a piaci vétel kedvezményét nem vezették be soha, nem adtak nekünk példát arra, hogyan is kell ez esetben a tulajdonost védeni. Legfőbb ideje, hogy az alkotmányos előírást követve, a magánjog pótolja ezt, és a mulasztásban rejlő alkotmányellenességet szüntesse meg. Iktassuk be a magánjogi törvénykönyvbe: „Aki más tulajdonát nemtulajdonosként kereskedelmi forgalomba bocsátja és ezáltal a tulajdon elvesztését jogellenesen okozza, köteles a tulajdon elvesztéséből adódó teljes kárt a volt tulajdonosnak megtéríteni. Ha a végeladás előtt több kereskedő kezén ment keresztül az áruba bocsátott dolog, a volt tulajdonos káráért egyetemlegesen felelnek. Akit más tulajdonát képező ingatlanra ingatlantulajdonosként az ingatlan-nyilvántartásba jogalap nélkül bejegyeztek, ha e minőségében az ingatlant visszterhesen más tulajdonába jogellenesen átjegyeztetni engedi, a volt nyilvántartáson kívüli tulajdonosnak ebből eredő teljes káráért felelősséggel tartozik”. Ezzel felelhetünk meg az alkotmányos tulajdonvédelem kötelezettségének az új-magánjogi törvénykönyvben. Önáltatás lenne azt gondolni, hogy más már létező jogszabály alapján a volt tulajdonos érdeke ugyancsak védhető. Elsősorban a jogalap nélküli gazdagodásra gondolhatnánk. Ám a tulajdonossal szembeni jogsértés független attól, hogy az ő tulajdonának tárgyát kereskedelmi forgalomba bocsátó vagy nyilvántartás alaptalan címén eladó gazdagodott-e, esetleg hogy a több láncszem közül éppen a jogsértő nem volt-e veszteséges. Más tulajdonát kereskedelmi forgalomba akkor sem szabad bevinni, ha az ezt megvalósító ráfizet, vagy semmit sem nyer a maga ez irányú működésén. A szabályt a kötelmi jog „Kötelmek jogellenes magatartásból” részében indokolt elhelyezni, a kártérítéstől elkülönülő fejezetben. Annak érvényesítésére egyébként – ha lesznek – az objektív jogellenes kárért való felelősség szabályai általában alkalmazhatók.

V. Az objektív kárfelelősség és az elvárhatóság ütköztetése

Nem vagyok ugyan a polgári jog hivatalos oktatója, mégis a római jogon keresztül egy életen át a magánjog művelésével foglalkoztam, s mint a Ptk. szerkesztőbizottságának tagja is érzek bizonyos felelősséget azért, hogy a magánjog újrakodifikálása minél jobban betöltse hívatását, alkalmas legyen a társadalmi viszonyok helyes kifejezésére, akár jobbítására is. Ennek okán szeretném, egyébként a szerkesztőbizottság többi tagjával eredetileg egyetértésben, kialakított álláspontomat a nyilvánosság elé tárni, bízva abban, hogy az előadottak belső logikája talán meggyőzőn hathat a gondolatoktól idegenkedőkre is.

A Ptk. deliktualisnak mondott felelősségi tétele (339. §) közismert. „A jogellenes károkozó köteles a kárt megtéríteni. Mentésül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható.” Ez a megfogalmazás az 1953-as szerkesztők számára a vétkességi felelősség feloldására, objektívizálására született. E vonatkozásban, bár félnék, de mégis a fejlődés, az objektív kárfelelősség irányába mutató lépésként értékelendő.

Az új törvénykönyv szerkesztőbizottsága a koncepció kiadásakor ennél egy lépéssel továbbment. A kimentési ok nélkül fogalmazta meg a jogellenesen okozott kárért való felelősség tételét, s csupán a szociális méltányosság indokolta bírói mérséklésnek adott helyt a kárfelelősség megállapításánál. Lényegében a Marton Géza elmélete szerinti kárfelelősség került megfogalmazásra, azzal, hogy ez nagyban-egészben megfelel a bírói gyakorlatnak.

A Legfelsőbb Bíróságon történt egyeztetés során a Bizottság szövege nem várt határozott ellenállásba ütközött. A bírák, elégedetten a jelenlegi szöveggel s az annak alapján kialakított gyakorlattal, ragaszkodtak a Ptk. kárfelelőssége elvárható magatartás esetén történő korlátozása meghagyásához, nem csak a kárviselési kötelezettség mérséklése, hanem már a kárfelelősség megállapítása kérdésében is. Legalábbis abban a körben, ahol a felelősség valamely okon, kockázati indokok vagy bizonyítási nehézségek miatt, a fokozott felelősség irányában el nem megy. Maga a kettősség egyszerű és fokozott magánjogi felelősség között is mutatja a ragaszkodást, legalábbis a magánfelek között, a szubjektív felróhatósági tényezőhöz: hisz egyébként önmagában a jogellenesség eléggé felróható lenne minden jogállami viszonylatban!

Mit jelent, milyen üzenetet hordoz a társadalom felé a bírói álláspont a szerkesztőbizottsági szöveghez képest? Nyilván azt, hogy elképzelhető magánjogi elbírálás alá eső élethelyzet, amikor *nem várható el a jogkövető magatartás* a társadalmi, gazdasági életben

részt vevő jogalanytól, amikor a jogellenesség és az ezzel okozott kár elfogadandó, azt a sértett mintegy természeti csapásként, a társadalmi együttélés velejárójaként, tűrni tartozik. Magyarán jogállamban, bizonyos helyzetekben a jogkövető magatartás nem kötelező, nem várható el, túlzottan magas mércét jelent. Létezik engedett, tűrt, de legalábbis nem szankcionált jogellenesség!

Úgy vélem, a jog betartása és betarttatása mindannyiunk hivatása. Minden olyan üzenet a társadalom felé, amely a jogkövetést nem minimumként írja elő, hanem esetenként felmentést ad ez alól, a jogbiztonság ellen intézett veszélyes, beláthatatlan következményekkel járó támadás. A jogbiztonság a jogállam fő értéke, előzi az igazságosságot.⁵ A társadalom tagjaitól a jogkövetés elvárása nem maximális, hanem minimális elvárás. Más kérdés, hogy ha a kárviselés tekintetében ennek következetes keresztülvitele szociális igazságtalanságra vezető következményekkel jár, a társadalmi szolidaritás jegyében esetleg mérsékelhető a jogszerű eredmény bírói mérlegeléssel, de erre a szerkesztőbizottság eredeti koncepciója is módot adott volna. Az elvet azonban, hogy a jog rendjének a követése minden körülmények között kötelező, nem szabad feladni, nem szabad azon rést nyitni. „*Venti velut agmine facto qua data porta ruunt et terras turbine perflant*” mondja Vergilius – ahol kaput találnak a szelek, kirohannak azon csatasorban, és felkavarják a föld színét. Egy tűrt jogellenesség, egy el nem várható jogkövetés elismerése sorozatot vonhat maga után, mert a jogállam lényegét töri át. Egy időn túl diszkrimináció lesz megkövetelni a jog betarttatását, a jogellenesség kerülését! Ne nyissunk ilyen veszélyes kaput. Annál kevésbé nyissunk, mert alakuló piacgazdaságunk teli van olyan helyzetekkel, amiket a jogalkotó nem győz követni. Nem az a baj, hogy túl magas a jog mércéje a társadalmi, gazdasági életben részt vevők számára, hanem hogy túl alacsony. Különbözik nem hangoznék egyre másra panasz azért, mert a jog nem tilt bizonyos társadalmilag egyértelműn elmarasztalt magatartásokat: erkölcstelen, de jogos – mondjuk és sajnálkozva tárjuk szét tehetetlenségünkben karjainkat!

Még a római jog sem ment olyan messzire, hogy a jogellenesség objektív tiltásán túlterjeszkedett volna – halljuk az ellenvetést. Sőt, a római jog finomodásának gyümölcse, hogy a *damnum iniuria datum* lex Aquilia szerinti objektív jogellenesség alapján megállapított büntető felelősségéhez legalább a *culpa levissima*, a hiba minimuma bizonyítását megkívánta: aki úgy okozott jogellenes kárt, hogy semmiféle cselekvősége nem volt a dologban, mentesült a kárviselés kötelezettségének büntetése alól.

Tetszetős lenne az érvelés, de hibás. Először is, a római jog a kártérítést magán delictumként büntette,

tehát nem reparációs, hanem pönális követelést állapított meg az *iniuria*, jogellenesen okozott kár esetében. Még e büntető tartalom ellenére sem tért rá e téren a kárfelelősség szubjektív, vétkességi alapjaira, csupán valamely cselekvőséget kívánt meg. Mulasztással a deliktualis kárért való büntetőjogi felelősséget nem lehetett megalapozni. Másrészt a római jog azokban az esetekben, amikor szerződésen kívül, de valamely társadalmilag elvárható állapot fenntartása, őrizet ellátása terén mulasztás történhetett, mert a kötelezettség terén jogellenes kára keletkezett kívülálló harmadiknak, cselekvőségre tekintet nélkül marasztalt: a háztulajdonost, a vadállattartót, a rabszolga (majd az alkalmazott) közreműködését igénybe vevőt, a családért, háznépért felelős pater familiast. Ahogy Marton megállapította, azokat, akiknek lehetőségük volt a viszonyok alakítása terén a kárveszély elhárítására, tekintet nélkül arra, hogy adott esetben őket személyes felróhatóság a kár létrejötte miatt terhelte-e. Másrészt a római jog egy sor esetben a jogellenes okozás kerülésén túli magatartást is elvárt a kárelhárítási lehetőség körében. Ismeretes Sabinus leírása a faágakat nyeseő emberről, akit marasztalni lehet a ledobott ágak okozta kárért, ha az arra járók figyelmeztetéséről nem gondoskodott, függetlenül attól, hogy saját területén, tehát jogosan dobálta-e le az általa levágott ágakat.

Számos tárgyi bizonyítéka van annak, hogy a római jog túlmélt a kifejezetten kikötött teljesítés megkövetelésén, a norma szó szerinti betartásának elvárásán, s e vonatkozásban a finomodása, a rendszer fejlődése, nem a jogellenesség megkövetelésének csökkentése, hanem a társadalmi elvárásnak a pusztán törvény betartásán túl való növelése felé mutat. A formai jogkövetés mindvégig megálló mértéke mellé a tartalmi jogkövetés követelménye épül be a jogrendszerbe: a *contra legem* tiltásán túl az *in fraudem legis agere* szankcionálása. *Non verba legum tenere, sed vim ac potestatem*, nem a törvény szavát, hanem a benne rejlő hatalmi célzatot (*vim*) és annak utasítását kell követni. Erre a fejlődésre teszi fel a koronát a klasszikus kor gyakorlata, amelyet Papinianus megfogalmazása őrzött meg számunkra legszebben, noha számos példából, elemzésből le lehetne vezetni: az erkölcsileg tiltott magatartásnak nem lehet jogot keletkeztető hatása, nem minősül jogilag facerének, releváns aktusnak. A Legfelsőbb Bíróság legutóbb az ún. Tocsik-ügyben ezt az álláspontot fogalmazta meg, mikor semmisnek minősítette a társadalmi erkölcsbe ütköző szerződést, megvonva attól a joghatályt. Bátor, iránymutató lépés volt ez, de a jogalkotónak nem szabad mindenben a bírói gyakorlatra hagyatkoznia. Alsóbb bíróságaink tétovázása azon ügyekben, amelyekre nyílt világos norma nem vonatkozik, a kodifikátortól még inkább megköveteli, hogy ahol lehet, nyilatkozzék világosan.

Két veszély is leselkedik a jogfejlődés során a magánjogi viszonyok világára. Az egyik, hogy a jogalkalmazó a törvény szövegéhez ragaszkodva, attól egyenesen indítatva, elkezd mérlegelni tűrhető és tűrhetetlen jogellenesség között. Óhatatlan az irányba fog ez vezetni, hogy szubjektíve lesznek olyanok, akiktől elvárható, és olyanok, akiktől nem várható el a jogkövetés. S míg a bíró, nyilván jóindulatú mérlegelés szerint, egyes néprétegek, csoportok jogsértését, kártevését még belül fogja értékelni az elvárhatóságon (ezzel egyúttal e csoportok hátrányos helyzetében nyújtva pozitív diszkrimináció révén kiegyenlítő igazságosságot) – a társadalom viszont további szegregációval, együttműködés elkerülésével, a maga kártól való megóvását kívánva elérni, ugyanezen csoportok fokozott diszkriminálásával fog reagálni az ilyen gyakorlatra. (Hajdan az „albérlőt nem lehet kitenni” elv a kiszolgáltattak védelmére született, és az albérletek uzsoraárúvá tételét eredményezte: a társadalom megfizetteti a kockázatot, általában rátartással, a védelem épp azt eredményezte, amit kerülni akart, ellehetetlenítette az albérlők helyzetét.) A másik veszély, hogy elkezdenek a kötelezettek alkudni a maguk felelősséggel kapcsolatos kötelezettségeikről. Az elvárhatóság fogalmának előnye, hogy a bírónak jogot ad esetenként a társadalmi helyzet, a társadalmi elvárás mérlegelésére, sőt ezt kötelezettségévé teszi: csak adott körülmények ismeretében dönthető el, mi várható el valójában tárgyi, személyi körülményeket figyelembe véve. Ám ha az elvárhatóság a jogellenesség megengedését szolgálja, azok, akiktől a társadalom joggal „vár el” gondosságot, odaadást, akár áldozatot is, majd elkezdik méricskélgni, mi is az, ami még belefér a jogellenesség keretei közé.

A Legfelsőbb Bíróság kollégiumának a szerkesztőbizottság szövegével szembeni heves ellenállása arra indított, hogy újragondoljam az általam eredetileg Marton nyomán javasolt törvénysszöveget.⁶ Segített ebben a fent jelzett Legfelsőbb Bírósági döntés a „Tocsik-ügy” polgári részében, de az Orvosi Kamara törvény módosító javaslata is. Úgy vélem, valóban helyt kell adni a bírák eligazítása és a helyes társadalmi nevelés, preventio és kárelosztás elérése céljából az elvárhatóság gondolatának. Ám nem a jogellenes magatartásért való alapvető felelősséget korlátozó, hanem a társadalom elvárásai szerinti magatartás megszegéséért megállapítható kárfelelősség kiterjesztése értelmében.

Így a következőként javaslom módosítani az általam megszövegezett Fejezet 1. § szövegét: „1. § (1) Jogellenes magatartásáért minden jogalany felelőssé tehető (felelősséggel tartozik). Minden jogalany tartozik viselni a teljes kárt, amelyet jogellenes magatartásával (tevőleg vagy mulasztással) más(ok)nak

vagy a közösségnek okozott. (2) Jogellenes magatartással szerzett hasznot mindenki tartozik kiadni a szerződő félnek, a sértett félnek, vagy ha ilyen nincs, a közösségnek (az államnak). A kötelezettség a teljes jogellenesen elért haszonra kiterjed, függetlenül attól, hogy a sértett (a másik szerződő fél, a jogosult, a közösség) a hasznot maga elér(het)te volna vagy nem. (3) Azon kárért, amelyet valamely jogalany társadalmilag elvárható magatartás megszegésével vagy elvárható magatartás elmulasztásával, (luxuriózus, joggal visszaélő, erkölcstelen módon), bár jogsértés nélkül, másnak (a közösségnek) okozott, a bíróság az okozót felelőssé teheti. (4) A kár és a haszon egyaránt az oksági lánc bizonyítható határáig számítandó”.

Úgy vélem, a jogállami fejlődés utolsó éveit alapján, bíróságaink a (3) bekezdés alatt nyújtott fogódzót joggal várják a jogalkotótól. Míg a jogellenesség tárgyi mérce, megállapítása többnyire egyszerű, s az érte való felelősség megállapításánál csupán méltányossági mérlegelés játszhat szerepet. A társadalmi elvárhatóság terén viszont egyelőre nagy a zavar és sok a bizonytalanság. Főleg a köz- és magánszféra összekeveredése, már csak a privatizáció okán is, a közvagyonot kezelők jogilag sokszor kettős arcúata, a jogszabályi elhatárolások és a szakmai etikai előírások megfogalmazásának késedelmessége láthatón túl nagy terhet róttak a bíróságokra. Ehhez járul, többnyire a kényes, mert nagy érdekeket sértő ügyekben, a média és sajtó korántsem mindig a jogszerűt és erkölcsöset támogató hangja. Sokszor érezheti magát úgy a Bíróság, mint a számmal utazó apa és fia: bármelyik ül rajta, vagy ha mellette mennek is, mindig akad gáncsokodó, míg végül ők viszik a szamarat.

A szó grammatikai értelme egyébként a javasolt szöveget támasztja alá. A jogellenes tiltása természetes. Magánjogi viszonylatban egyértelmű és nincs szüksége korlátozásra, legfeljebb a jelentkező teher elosztásánál méltányosságra. A társadalom azonban a tételes jogszabály betartásán túl még sok mindent elvár tagjaitól. Nem azt kívánja megengedni, hogy a jogon túltegyék magukat. Ez senkinek sincs hatalmában. Azt várja el, hogy a társadalmi béke, a jóhiszemű és tisztességes együttműködés, a kölcsönös tájékoztatás, egymás kímélése, a közös értékek gondos óvása, kezelése, jövő nemzedékek érdekének szemmel tartása terén, a szolidaritás, a szakszerű és pontos hivatásteljesítés, más érdekeire odafigyelés terén a tőlük telhetőt megtegyék. A magánjog és a közigazgatási szabályok, mindenik a maga területén, erre nevelnek, és ennek érdekében alkalmaznak preventív intézkedéseket, szankciókat. Nem kell mindjárt a büntetőjog nehéztüzérségét felvonultatni. Közigazgatási jog és magánjog nyújtanak megfelelő

zárt rendű eszköztárat a társadalom békéjének és biztonságának védelmére. Már ha élünk vele!

VI. Munkajogi problémákról

A jogalany valamely feladat személyes ellátására több jogágban vállalhat kötelezettséget. E vállalása személyes autonómiáján alapuló szabadságából fakad, és jogáganként más-más jellegű kötelezettséget alapoz meg. A közjog keretében vállalt feladat – akár választás alapján, akár alkalmaztatás alapján kerül felajánlásra, – köztisztviselői illetve közalkalmazotti viszonyt létesít. Ezeknek külön törvényekben megvan a maguk szabályzata, a legfontosabb, választáson vagy kinevezésen alapuló köztisztviselőkkel járó hatalom és kötelezettség, e jogviszonyok tartalma alkotmányban meghatározott. A vállalati, kereskedelmi, ipari termelés keretében vállalt feladat az újkori értelemben vett klasszikus munkaviszony. Alkotmányos megalapozottsága a munkához való jog, az egyenlő munkáért egyenlő bér elve alapján járó munkabér, illetve a végzett munka mennyiségéhez és minőségéhez igazodó jövedelemhez való jog, a pihenéshez, szabadidőhöz, szabadsághoz való jog, és az ezen jogok céljából, a munkavállalók érdekérvényesítése céljából történő szervezkedéshez való jog (Alk. 70/B §). Ezek az alapjogok korlátozzák e területen a szerződési szabadságot és a piaci verseny lehetőségét, és beleviszik a munkajog területébe a szociális biztonsághoz való alapjogot, mint a munkáltató kötelezettségét, továbbá a munkavédelem (Alk. 70/D. § (2) bek.) és a munkanélküliség esetére biztosított ellátás (Alk. 70/E. § (1) bek.) nevesített kötelezettségeit.

A magánmunkáltató és magánalkalmazott között létrejövő szolgálati szerződés (magánmunkaviszony-szerződés) alkotmányos alapja az otthon, a saját vállalkozás, a személy és család ellátásának autonómiája: e viszonylatokban a személy jogosult segítséget ellenérték fejében igénybe venni, és a kétoldalú kötelezettséget szerződéssel megalapozni. Magánszemélyeknek szabadságában áll ilyen munkaviszonyt létesíteni vagy attól eltekinteni. A munkáltató szabadságában áll annak tartamát és tartalmát meghatározni ajánlatával, és szabad megállapodással választhatja ki a neki tetsző személyt a jelentkezők közül. E magán-munkaviszonyokban alkalmaztatásra senkinek sincs alapjoga, mint ahogy ilyet vállalni senki sem köteles. Az ilyen viszonyokban nem a munkához való általános alapjog, hanem a személyi szféra alakításához való alapszabadság érvényesül, mindkét fél részéről. Ezért ez a jogviszony magánjogi jogviszony, és arra a magánjogi törvénykönyvnek kell nevesített keretet meghatároznia, mint

általában diszpozitív iránymutatást. A két elsőnek felsorolt, közjogi, személyes szolgálati terület érték-tartalmát a közszel szembeni hűség és elkötelezettség, illetve a piaci tisztesség adja, a harmadik, magánjogi, kapcsolatban a személyek között létrejövő kölcsönös ráutaltság és bizalom.

Nyilván vonatkoznia kell e szerződéscsoportra is a szerződések általános szabályainak, így az uszoras jelleg tilalmának, a szolgáltatás-ellenszolgáltatás közötti arányosság elvének, a felek egyenlő emberi méltóságából következő személyes kapcsolat elvárásának. A 19–20. század ide vonatkozó jogalkotásával, illetve tervezeteivel és bírói gyakorlatával szemben már elfogadhatatlan a szolgálatot vállalóval szemben házi fegyelmi – fenyítési jogkör elismerése. Követelmény a munkaviszonnyal járó lakás, étkezés biztosítása esetén a szolgálatot vállaló intimszférájának biztosítása, a helyben biztosítható komfort nyújtása, másrészt betegsége vagy kora, állapota miatt kiszolgáltatott munkáltató biztosítása a helyzettel való visszaélés ellen. A szerződést kitöltő szolgálatok, szolgáltatások széles skálája miatt csak nagyon általánosan lehet ezeket a biztosítékokat meghatározni, általában a felek között *contractus contrahentibus legem ponit*, amint erre már régi magánjogi forrásaink is hivatkoznak. Csak a feltétlenül szükséges keretek kitöltése és meghatározása igényel Ptk.-rendezést. Ott viszont a rendezés azért elengedhetetlen, mert a viszony személyes jellege, és eshetőlegesen mindkét fél kiszolgáltatott helyzete, érzelmi és bizalmi kötődése miatt e viszony lényegesen eltér a másik két jogterület szolgálati viszonyaitól. Ugyancsak el kell határolni a magánjogon belül e viszonyt a megbízási és a vállalkozási szerződésektől. Mindkét utóbbi esetben sajátos szakismeretek fogják a szerződés egyik követelményét kitenni, mindkét esetben eredménykötelem-jellegű lesz a viszony, szemben a magánmunkáltató és munkavállaló közti praestare jellegű – elsősorban rendelkezésre állást igénylő – kapcsolattal.

Míg az ÁPTK, a PTK és az MTJ a kötelmi jog különös részében szolgálati szerződés néven említik a magánmunkáltatói szerződést, a Nagy Szladits IV. k. Vincenti Gusztáv feldolgozásában különböztet munkabéri és szolgálati szerződés között. A tágabb értelemben felfogott munkabéri szerződés alatt ért minden olyan viszonyt, amelyben a munkavállaló szolgálatoknak, munkának más részére való teljesítését vállalja, a munkáltató pedig időbérben, esetleg akár teljesítmény alapján munkabér fizetésére kötelezi magát. Ezen belül szolgálati szerződés az a kétoldalú szerződés, amelynek egyik oldalán az alkalmazott személy szolgálat(ok) – munkavállalását munkabér, szolgálati javadalmasítás fejében munkarejének tartósabb jellegű lekötésével és ebből eredő függőséggel kötelezi magát.

Egyik szerződésnek sem előfeltétele a kizárólagos lekötés egy munkáltató felé. Egyik szerződésben sincs a szolgáltatás neme meghatározva. Mindenesetre olyan szerződéses viszonyok ezek, amelyekben a munka végzésének – végeztetésének *kockázatát* teljes egészében a munkáltató viseli, és a munkavállaló a szerződés teljesítése során bizonyos *függő viszonyban* áll a munkáltatóval, saját tehetsége szerinti igyekezettel és hozzáértéssel tartozik eljárni.

A szerződés vélelmezetten visszterhes: így akkor is jár ellenérték, ha az nem került kikötésre. A visszterhességet csak külön megállapodással lehet kizárni. Vélelmezetten ingyenes a szolgáltatás, ha azonos háztartásban élő fél nyújtja a háztartás fenntartójának, ha csak a helyzetből másra nem lehet következtetni, a felek másként nem állapodtak meg, vagy a nyújtott szolgáltatás az élvezett tartással és lakással szemben aránytalanul magas. Ha a szolgáltatás ellenértéke más előny (tartási, öröklési szerződés, élettársi kapcsolat) s utóbb ez az előny elesik, úgy a nyújtott szolgáltatás szerződés hiányában is munkabér / szolgáltatási viszony jelleggel számolandó el. A gyakorlat elismerte munkabéri szerződésnek azt a viszonyt is, ahol a munkavállaló azért vállalta a munkát, mert annak végzése során harmadik személyektől remélte az ellenérték elnyerését (ilyen pl. az alkalmi pincér – a borral való reményében, házmester a kapupénz fejében, hordár az őt igénybe vevők juttatása fejében) és ezért vállalta a szolgáltatás ellátását a munkáltató felé. Sajátos fajtái a munkaszerződéseknél a kereskedő vagy iparos inas (tanonc), kereskedő vagy iparos segéd, háztartási alkalmazott, állandó betegápoló, házi tanító, mezőgazdasági üzemi alkalmazott, üzlet-üzem-gazdaságvezető. Ezek vonatkozásában további jogszabályok részlet-szabályokat előírhatnak, a Ptk. elveinek figyelembevételével. Adott helyzetben tőlük különös szakmai ismeretek megkövetelhetők s ezek tekintetében a szakszerűségért (de nem az eredményért) felelősséggel tartozhatnak (így vadász, gépkocsivezető, szakács, ápoló, házitanító stb.).

Munkaadó lehet akár természetes akár jogi személy, lényeg, hogy a viszony egyedi, bizalmi mozzanat, így Bt. Kft., egyszemélyes vállalat. Munkavállaló általában cselekvőképes természetes személy lehet. A korlátozottan cselekvőképes gondnoka (gyámja, szülője) hozzájárulásával köthet munkaszerződést, és munkabérével az erre vonatkozó különös rendelkezések szerint már nagykorúságának elérte előtt is rendelkezhet. A munkavállalás jogát egyes munkafajtákra külön jogszabály további feltételekhez (szakképesítés, büntetlenség, egészség, kor, nem stb.) kötheti. Régibb gyakorlatunk ismerte annak szabályozását, hogy ágyastársak (élettársak) egymással köthetnek-e visszterhes munkaszerződést. Ma az

élettársak vagyoni viszonyai szabályozottak, úgy vélem, a kérdés nem tartozik e szerződés körébe.

Régebbi jogunk a férjes asszony háztartási szolgáltatási szerződésének megkötéséhez a férj beleegyezését tette szükségessé, valamint a magánalkalmazott felvételére a férjet jogosította. Ma a nemek egyenlőségére tekintettel sem az asszonyok, sem általában házastársak munkavállalását a házastárs hozzájárulásához kötni nem lehet, és az egyik házastárs által munkáltatóként kötött munkabéri, szolgáltatási szerződést a közös háztartás vagy gazdaság keretében a másik által is megkötöttnek kell vélelmezni. Kérdés, mennyiben felel másodlagosan az egyik házastárs által a munkahelyén, iparában, irodájában stb. alkalmazott személy járandóságaiért a másik házas fél. Ugyancsak eldöntendő – már csak a bér közszerzeményi jellegére tekintettel is, hogy van-e az alkalmazott házastársának az alkalmazás körében okozott kárral kapcsolatban háttérfelelőssége.

A szerződés lényeges tartalma a nyújtandó szolgáltatás, munkavégzés pontos megjelölése. Nem lényeges elem az ellenérték kikötése, csak az ingyenesség kikötését indokolt formához kötni. Viszont ha a szerződést a bér rögzítése nélkül kötötték, indokolt lehet annak megállapítására gyorsított, akár hatósági eljárásban lehetőséget adni azzal, hogy az első megállapítás akkor is kötelező és végrehajtható, ha az ellen a munkáltató jogorvoslással él. Indokolt viszont a korlátozottan cselekvőképes személy munkaszerződésénél az írásbeli alakot megkövetelni a munkavállaló oldaláról. Hosszabb tartam esetén a gyám hozzájárulását is formához lehet kötni. Megjegyzem, véleményem szerint a munkaszerződéshez hasonlóan hiányzik a Kódexből a magánautonómia körébe eső társasági szerződés is, noha ugyancsak egész más vezérelvei vannak, mint a gazdasági társulások, vagy közjogi jellegű egyesületek alakításának. Az alapjogok hangsúlyosan védett jellege, a gyülekezési és társulási szabadság elismerése mellett paradox, hogy magánfelek alakította, rokonszenven, rokon érdeklődésen alapuló társulásokra alkalmazni kívánják az egyenlő elbánás szabályait!

VII. A kegyeleti magánjog kérdései – személyi jog, vagyoni jog és kötelezettség

Alkotmányunk szerint az egyes ember személyisége születésétől haláláig tart. Ezen idő alatt jogalany, alkotmányos szabadságok, alapjogok, köz- és magánjogok alanya, védettje, jogosítottja és kötelezettje. Személyi jellegénél fogva sohasem lehet a jog tárgya. Szubjektum, nem objektum. Ám az ember nem csak egyes ember, hanem része a társadalomnak is. Egy

genus – a homo sapiens – speciése, mégpedig ismételtelhetetlen, nevesített, egyszeri speciése. Nem kívánok e szemlélet gyökereivel most foglalkozni, de a mai jog- és társadalomelmélet oldaláról rögzítem, mint uralkodó tant. Egyelőre hiába feszegeti korlátjait a tudomány, sorozatreprodukció, klónozás, más hasonló kísérletek lehető távolban való csillogtatásával. A szép új világ epszilonsorozatai egyelőre váratnak magukra, s a lehetőség felvetésének mind erkölcsi, mind jogi gátjait észleli az ötletekre válaszoló józan közvélemény. Az ember tehát egyedi jelensége fajtájának, egyszer létre jön – e lét előfeltételeinek biztosítására jogos elvárásokkal – s egyszer befejezi e létét, hátrahagyva értékeit, és igényelve jó híre fennmaradását. Ez a jó hír, lecsengő életünk távoli jövőben halkuló visszhangja, úgy tűnik, minden anyagelvű józan szemlélet ellenére nem közömbös számunkra. Az jó hírért, névért, Az szép tisztességért Ők mindent hátra hagynak – mondja a vitézekről, koruk példáiról, Balassa. „A rossz, mit ember tesz, túléli őt, a jó gyakorta sírba száll vele” – így ügyes szónoki fogással Antonius, aki temetni jött Cézárt, és nem dicsérni, mert csak erre kapott engedélyt. Ezt viszi magával az élet peremére szorult lángész, a nagyorrú Cyrano – a makulátlan becsület!

Nem tisztem, nem is lehetőségem idézni mind a művészi megfogalmazásait az ember után maradó jó hírnévnek, az őt halála után is megillető kegyeletnek. A jog világa szürke, hogy mindenki számára egyértelmű legyen, cicoma nélküli, hogy biztonsággal olvasható legyen. Mégis, van ennek a világnak is művészete, ami nem a költőiség, de az értékek világába vezet: igazság, egyenlőség, méltányosság, a személy egyszeri, egyedi volta előtti tiszteletadása a többi személyeknek. Róma polgára, egyenlő az egyenlők közt, kandallója párkányán őrizte ősei szobrait, tisztelettel övezte hamvaikat. Már ők hittek abban, hogy „nem hal meg az, ki milliókra költé dús élte kincsét, ámbár napja múl, hanem lerázván, ami benne földi, egy éltető eszmévé finomul, mely fennragyog, s nőttön nő tiszta fénye, amint időben, térben távozik, melyhez tekint fel az utód erénye: óhajt, remél, hisz és imádkozik... Erre a visszhangra, az egyre növekvő kegyeletre kevesen tarthatnak igényt. Halandók vagyunk mindnyájan – mondatja Felix *Dahn*, a nagy költő, jogász és történész *Narsessel* – s halhatatlanok csak kevesek közülünk, a haláluk után. Ám minden embernek kijár az egyedi távozás lehetősége, az őt szeretők, tisztelők gyásza előtti meghajlás, a visszfény csendes elhomályosulásának kivárása. A kegyelet és a becsület.

Ennek a kegyeletnek, amellyel az eltávozott társ után tekint a társadalom egyelőre visszamaradó része, van közjogi vonatkozása. A tisztelet a közért áldozott élet, a sokak számára értéket termő élet, a

példát mutató értékmegvalósítás előtt közösségi, helyi, testületi, népi vagy nemzeti kegyeletet ébreszt. Az anyagelvű társadalom tévútjain fenn kívánjuk tartani, meg kívánjuk őrizni a szellemi és erkölcsi érték becsületét példaként, buzdításul, ösztönzésül. Hogy törvényi alapja van az ilyen közkegyeletnek, szükségszerű, egyszerre sajnálatos és örvendetes. Sajnálatos, hogy meghasonlott korunkban törvény kell arra, aminek természetes jó érzésből kellene fakadnia. És örvendetes, hogy ha kell ehhez törvény, hát van rá törvényünk, csak élnünk kell vele.

Ám a társadalom kegyeletes emlékezetén túl minden eltávozott személy kegyelete magánszférájának is lényeges része. A jó hírhez való joga nem hal meg vele együtt. A becsülete védett jogtárgy lesz, az azt hordozó személy hagyatékának személyi jogi részeként. Magánjog, törvény védi szellemi hagyatékát, szerzői, alkotói jogait, és törvény biztosítja emlékének védelmét azok számára, akiknek ez az emlék kedves – hozzátartozói, illetve jogutódai, örökösei és hagyományosai számára. Nem tárgyasodik ez a kegyelet, noha per tárgya lehet, hanem a személyiség visszfényeként jelenik meg a jog szürke világában. Amint a magatehetetlen gyermek, a magáról gondoskodni már nem képes öreg vagy beteg személy marad, noha mások gondozására szorul, és e gondozás egyik alapvető szempontja, hogy személyes méltóságát a magatehetetlen is már – még megtartsa, így a kegyeleti személyi jogi védelem is a személynek szól, aki már nincs, de volt, és aki (nem amely!) továbbra is, személytelenül is, igényt tarthat nevesített tisztessége megőrzésére, védelmére.

Ez a jog nem abszolút. A tudományos és történeti kutatás, mint a tudomány szabadsága, ugyancsak védett alkotmányosan. A valóság megismerésére általában mindenkinek személyes joga van, feltéve, hogy e valóság nem más személyes szférájának belső kérdése. Ezért a bírói gyakorlat esetről-esetre döntheti el, hogy melyik jogot részesíti elsőbbségben. Másrészt egyelőre a Ptk. nem nevesíti a halál utáni jó hírnévhez való jogot, e negatív vetületében. A Ptk. 78 § nem tér ki arra, hogy a jog túléli a jogosult személyt. Nem lehet valaki szerzőségét letagadni, bitorolni, elvonni, – de lehet-e róla tudva hamisat állítani, jó hírét ferde beállításban feltüntetni, esetleg annak rontására tudva vagy gondatlanul hamis okiratot, adatot felhasználni, közölni. Véleményem szerint az új Ptk. személyi jogi részében indokolt lenne e jog anyagi jogi nevesítése, tovább élő jellegnek hangsúlyozása, nem csak a vele kapcsolatos védelem rendezése, mégpedig határidő nélkül: amíg valakinek fennmarad a híre, igénye van arra, hogy az valóban, torzítás nélkül maradjon fenn. A róla szóló értékítélet, mint a vélemény szabadság része, lehet szabad, de a róla szóló tényállítás halála után sem lehet hamis.

Az elhunyt személy személyiségi jogai védelmét a Ptk. 84. § (3) bek. a hozzátartozóra, valamint arra bízza, aki az elhunyt végrendeletében juttatást kapott (a megfogalmazás tágabb, mint az örökös fogalma). Közérdekű védelem esetén az ügyész is jogosult fellépni. Egyelőre sem jogszabály, sem bírói gyakorlat nem tisztázza, mi a követendő két képviseleti jog kollíziója esetén (több hozzátartozó, pl egy filmesítéssel kapcsolatban, iratok halál utáni publikálásával kapcsolatban, közkegyeleltre igényt tartó személy történeti jelentőségű szerepének nyilvánosságigénye és ugyanerre családi védettség igénye ütközése esetén. Ezek adott esetben érdekes személyi jogi konfliktushelyzeteket vethetnek fel.

Régebben meghalt személy személyiségi jogai érdekében a leszármazók lesznek a jog képviselőinek jogosultjai. Az egyenes ági rokon ugyanis, a távolságra tekintet nélkül, közeli hozzátartozónak, a házastárs egyeneságbeli rokona hozzátartozónak minősül. (Hogy e kegyeleti vagy jóhírnévhez kapcsolódó védelem szempontjából – a névazonosság okán – a testvér leszármazóját nem volna-e indokolt jogosítani, inkább, mint a házastárs leszármazóját, de lege ferenda megfontolást érdemelne.) Hogy aztán több, esetleg ellentétes álláspontot képviselő leszármazó között a közelség rangsort szab-e, avagy a képviseleti jogosultság együttes-e, egyetemes-e vagy esetleges, ugyancsak jogilag rendezetlen kérdés, noha esetleg családi iratok felhasználása, kutatása, képmás használata, életrajz irodalmi vagy történelmi feldolgozása vethetnek fel tisztán személyi jog vonatkozásában is vitákat. Bizonyos jogszabályi irányvonalaknak az új polgári törvénykönyvben történő megadása esetleg elvi szinten későbbi, kegyelethez nem illő vitáknak vehetnek elejét. Élő példaként idézhetem a nemrég tragikusan elhunyt Wass Albert írónk műveinek kiadási joga körüli, még le nem zárt méltatlan vitákat a közeli hozzátartozók között.

A képviseleti – rendelkezési jogosultság/kötelezettség mindjárt a halált követő intézkedésekkel kapcsolatban felmerül(het). Az elhunyt tisztas eltemetése, végakaratainak érvényesítése, a kapcsolódó költségek fedezése részben még a hagyatéki eljárás részei, ugyancsak hátrahagyott tartozásainak rendezése is. A polgári jog állapít meg a hagyatékot terhelő költségek között rangsort, amelyben az elhunyt élete végéig történő gyógyíttatása és tisztas eltemetése elsőséget élveznek más hitelezői igényekkel szemben. (Ptk. 677. § (1) bek.)

Az eltemetéssel kapcsolatos rendelkezési jog (és kötelezettség) általában az együtt élő családtago(ka)t illeti (terheli), így a házastársat, felnőtt gyermekeket, ezek hiányában vagy fellépésük elmaradása esetén a közelebbi rokonokat, (egyelőre nem szabályozott, hogy) az öröklésre meghatározott

rend szerint (végrendeleti, illetve törvényes örökösök). A hatóságok előtti eljárásban a közintézmények általában el szokták fogadni az intézkedő hozzátartozó felléptét. Ritkán adódik abból jogvita, hogy ki jogosult intézkedni, s ha többféle elképzelés merül fel az örökhagyó tisztas eltemetetésével kapcsolatban, melyik érvényesüljön. Ebben irányadó lehet az elhunyt kinyilvánított akarata, de ez *lex imperfecta*: a hozzátartozók attól el is térhetnek, pl. temetési mód, hely megválasztásában, egyházi szertartás igénybevitelében vagy mellőzésében stb. (A római jog adott esettel kapcsolatban kifejezetten felmentette a felelősség alól az örökösöt, aki az örökhagyó végintézkedési akaratát megszegve, tisztességgel temetette el azt és nem egyszerűen elszórta hamvait (D. 28. 7. 27. – általánosabban D. 28. 7. 18.)

Az eltemetés jog által előírt „tisztas” módjának nincs kialakult bírói – hatósági gyakorlata. Tisztas eltemetés elfogadható minden olyan szokásos mód, amelynek során az elhunyt emléke nem kifejezetten sérül, szándéka nem indokolatlanul és kirívón kerül elvetésre. Köz- és magánkegyelet ütközése esetén a magánkegyeletnek, a család akaratának (kivált, ha az elhunyt kinyilvánított akaratára támaszkodik) elsőbbsége van (Pl. csendes, zártkörű gyászszertartás, egyházi végtisztesség megadása terén), de általában elvárható, hogy valamilyen formában a köz részéről (település, munkahely, hivatás stb.) megnyilvánuló részvét megnyilatkozásának szervezeten teret adjanak. Sérti a személy kegyelethez való jogát minden olyan eljárás, amely a tisztas eltemetés lehetőségétől megfosztja. Önkényuralmi rendszerek ilyen jellegű eljárását a történelem már sokszor kifogásolta, iparkodott lehetőség szerint utóbb jóvátenni. Az államhatalom részéről a meg nem felelő életvitel, jogrend elleni cselekvőség miatti rosszallás véget ér a halállal. A minimális tisztasséggal történő eltemetés a köz ellenségének is kijár. Más kérdés, hogy közületek részéről a tisztasság megadása szabad, diszkréciós jog, tehát az egyházával nyíltan, konokul és haláláig szembefordult egyén részére az egyházi végtisztasság az egyház belső szabályzata szerint megadható, de meg is tagadható. Minthogy e kérdés a vallásszabadság védelme alatt áll, az állásfoglalással szemben jogorvoslati lehetőség nem létezik. Ugyancsak akadálya lehet átmenetileg a végtisztasság bizonyos módjának a közérdek: bűncselekmények áldozatainál, járványban elhunytak vonatkozásában, előírhatók vagy éppen megtilthatók olyan temetési módok, amelyek későbbi nyomozás akadályai lehetnek, vagy újabb betegség forrásait képezhetik (a halott égetése vagy éppen annak megtiltása). Ez esetben a közérdek elsőbbségének szabálya érvényesül, és annyiban korlátozhatja a kegyelethez való jogot, amennyire az szükséges és arányos. Ha-

tóság ilyen sürgős esetben a jogorvoslati fórumok döntésének bevárása nélkül is, közérdekből azonnal végrehajtható intézkedéseket hozhat, sőt hozni köteles is lehet, a kegyeletre jogosult család ellenére is.

A további jó hír és a végtisztesség során megadott utolsó nyugvóhely lesznek, lehetnek a továbbiakban a kegyelet tárgyai. Míg a jó hír a személyi jogvédelem körében vethet fel kérdéseket, a sírral, nyughellyel kapcsolatos jogok és kötelezettségek felvetnek közrendi, fenntartási, használati jogokat és kötelezettségeket, vagyoni vonatkozásokkal is. Ezek jogi rendezésében egyelőre számos hézag létezik, noha a Nemzeti Kegyeleti Bizottság gyakorlata, a hozzánk érkező kérelmek mutatják, hogy a temetők és sírkertek fenntartásával, kezelésével, megszüntetésével kapcsolatban távolról sincs minden rendben. Piacgazdaságban piacra kerülhet a kegyelet is: egyeseknek nagy üzlet, másoknak a veszteséget még súlyosbító komoly teher, de családon belül előjogok, előnyök és hátrányok miatti súrlódások forrása is lehet egy-egy kedves hozzátartozó utolsó nyughelye. (Ismét utalnék a római jogra, amely a sírhelyül szolgáló ingatlant, a sírhoz vezető utat kivette a *res commercii*, a forgalom tárgyát képezhető jogok közül, s e jogok sérelme esetére közjogi, deliktuális, mégpedig populáris keresettel érvényesíthető eszközöket adott a hatóságnak. Rendezetlen jogilag és vita tárgya lehet, hogy a még nem telített sírba az üres helyekre ki temetkezhessék, – kit lehessen behelyezni. Ennek a lehetőségnek egyre komolyabb anyagi és esetleg akár kényelmi értéke is van.

Nincs egyelőre arra joggyakorlat, hogy a sírhely tényleges gondozása a jogosultak valamelyike részéről keletkeztet-e többletjogot az esetleges sírhely-meghosszabbítás vonatkozásában. Semmiféle norma vagy szabály nem rendezi, hogy valamely sírhely gondozása, esetleges meghosszabbítása keletkeztet-e a sírhasználathoz jogot olyanok számára, aki(k) a Ptk. 84. § szerint eleve nem esnek a személyi jogok érvényesítésére jogosítottak közé (nem leszármazók, nem juttatottak stb.) Ilyen élethelyzetek pedig adódnak. Ugyancsak nem rendezi ma semmiféle szabály azt a kérdést, hogy olyan rátemetés esetén, amikor az elporlasi idő egészségügyi előírásának figyelembevételére nem indokolt (urnaelhelyezés), legalább az urna lejáratí idejével hosszabbodik-e a sírhely használati ideje. Ebben a vonatkozásban a teljesen szabad elhelyezés és minden jogi következmény

nélküli elhelyezés különböző válfajai találhatók a gyakorlatban, tetézve olyan gondokkal, hogy pl. a fizető urnaelhelyező megszerzi-e az adott sírhelyre még lehetséges koporsós temetés jogát is, vagy az urna elhelyezése a további koporsós rátemetést eleve kizárja, netán a két kérdés egymástól teljesen független, esetleg szabad megállapodás tárgya.

Rendezetlen az a kérdés, mennyiben várhatja el a temetőkert kezelője a sírhely jogosultjától magának a sírhelynek a fenntartását és karbantartását – ha nem építészeti veszélyeztetettség forog fenn. Az egyszeri használati megváltás minden további rendben tartás alól mentesít, vagy az ilyen megkötéseket előre, szerződésben kell a feleknek rendezniük. A jogalkotó rendeleteiből kiérezhető szándéka mintha erről, a magánautonómia körébe való utalásról tanúskodnék. Kérdés ismét, hogy ha települési, közterületképi okok a gondozás szigorítását indokolják, mennyire lehet annak visszaható hatálya azokra, akik más körülmények közt, más elvárások ismeretében szerezték meg a sírhelyhasználat jogát. Úgy érzem, az ismertettek és a felvetett gondolatok is mutathatják, mennyire szükséges lenne az új, magánautonómiát elismerő, és nemzeti kegyeletet ébreszteni kívánó világunkban a temetéssel, sírhellyel, személyi és vagyoni vonatkozásaikkal kapcsolatos átfogó, átgondolt, elvi rendezés.

Jegyzetek

¹ Zlinszky János: Jövönk az élet tisztelétén nyugszik, in *Iustum, aequum, salutare* II. 2006. 3–4. 47–51.

² A római jog főleg kezdetben, de mindvégig különbséget tett „*meum est*” – enyém – és „*meum est ex iure (Quiritium)*” – az én tulajdonom – között, az utóbbi kapcsolatnak tartva fenn a valódi dologi *in rem* védelmet, míg az elsőnél többnyire megelégedett az *in personam* védelemmel. Az első csoporthoz tartozó dolog elvonására *in personam* – *interdictum* vagy *actio furti, Aquiliae* volt a jogrend reakciója, a második csoport tárgyai vindikálhatók!

³ Zlinszky János: *Superflua lex? Non loquitur?* Magyar Jog 2007. 12. 724–729.

⁴ E köztulajdon tárgyát képező dolgok vonatkozásában indokolt lenne mielőbb rendezni a közületi vagyonnal való rendelkezés szabályait, és hasznos lenne – in parenthesis – éppen az azonos védelem okán, visszaállítani a közigazgatási bíróságokat. A polgári bíróságok ugyanis a közvagyon védelmére – a magánautonómiától függő petitumhoz kötöttség miatt – nem alkalmasak, amint ezt az elmúlt évek gyakorlata világosan igazolta. Az alkotmányos helyzet akkor valósul meg, ha az egyenlő védelem nem formailag egyenlő, hanem egyenlőn hatásos védelmet fog valóban jelenteni. Ez pedig nem az azonos formai kezelést, hanem a lényegnek megfelelő eltérő kezelést igényelné.

⁵ 11/1992. (III.5.) AB hat. III. 4.

⁶ Magyar Jog 2001. 8. 449–456.

AD HOC

Ádám Antal
professor emeritus

In memoriam Herczegh Géza

Gyászbeszéd Herczegh Géza Gábor
akadémikus temetésén (2010 január 29)

Mélyen Tisztelt Professzor Úr, Dékán Úr, Alkotmánybíró Úr, Kedves Géza!

1. Az a megtisztelő és szomorú feladat hárul rám, hogy a PTE Állam- és Jogtudományi Kara, valamint az Alkotmánybíróság képviselőjeként, és természetesen magam nevében is, búcsúzzam Tőled. Eseményekben változatos, erőfeszítésekben és sikerekben gazdag életben több mint két évtizeden át voltál a pécsi Jogi Kar tekintélyes oktatója, és kiemelkedő szerepet betöltő, népszerű személyisége. 1967-ben szívesen fogadtad a Kar meghívását a megüresedett Nemzetközi Jogi Tanszékre. Nagyrészt saját kutatási eredményeidre épülő, a történelmi előzményeket és korszakunk világpolitikai folyamatait, valamint különös eseményeit meghatározó dinasztikus, területszerző, gyarmatosító, nagyhatalmi, megtorló, nemzeti, etnikai, vallási és egyéb rugóit szakszerűen és színesen elemző, a diplomáciai aktivitás műhelytitkait is felvillantó előadásaid látványos érdeklődést váltottak ki hallgatóidból, és elismerést eredményeztek oktatótársaid körében is.

Professzori kinevezésed 1980-ban egyhangú kari és egyetemi testületi előterjesztésre épült. A Kar oktatásszervezési, kutatási, fejlesztési, személyzeti és egyéb ügyeinek tárgyalásai során kinyilvánított korrekt, egyensúlyozó és progresszív állásfoglalásaid szinte szükségszerűen vezettek el ahhoz, hogy a Kar Tanácsa egymást követően kétszer kért fel a dékáni tisztség betöltésére. A kari és egyetemi tanácsi jegyzőkönyvek, tervezetek, előterjesztések, véleményezések, beszámolóik levéltári iratai az utókor számára is dokumentálják az akkori viszonyok között lehetséges koncepcionális igényességedet.

Nehezen viselted a hamis szólamokat, terhes volt számodra a formális, üres fecsegés, a terméketlen szócséplés, de érdemi problémákról kész voltál akár egyetlen hallgatóval, kollégával vagy kisebb-nagyobb létszámú csoportokkal órákon keresztül is fáradhatatlanul tárgyalni.

A pécsi Jogi Kar vezető testületei és neves tanszéki utódaid, élükön Bruhács János professzorral, nem fe-

ledkeztek meg a Karnak, az Egyetemnek, a városnak nyújtott áldozatos és hasznos szolgálataidról. Erről tanúskodik, hogy kezdeményezésükre ünnepélyes keretek között 1998-ben Egyetemünk honoris causa doktorává avattak. A megelőző tartalmas együttműködést honorálva pécsi professzorként promoveáltak díszdoktorrá a Marburgi Philipps Egyetemen is 1990-ben.

2. Pécs, a pécsi évek nemcsak tüneményes szakmai pályafutásodnak, hanem boldog családi életednek, tehetséges, szép és vidám gyermekeid élményekben gazdag felnövekedésének, valamint társas kapcsolataidnak is sok kellemes eseményt nyújtó színhelye és időszaka volt. Pécshez kapcsolódik kora gyermekkorod néhány különös emléke is. Szívesen emlegetted az Anna utcai elemi iskola összevont négyosztályos képzéséhez kötődő néhány érdekes élményedet. A professzor házaspárok közötti hagyományosan protokolláris kezdeti vizitek egy részéből rövid idő után oldott, baráti összefüggések lettek. Hányszor töltöttünk Nálátok, nálunk és más kollégáknál nem ritkán külföldi vendégek részvételével felejthetetlenül hangulatos estéket.

3. Kedves Géza! A hazai rendszerváltozás és azon belül saját sorsunknak kedvező alakulása lehetővé tette, hogy a Magyar Köztársaság kiemelkedő szerepre hivatott egyik új intézményének, az Alkotmánybíróságnak munkájában, éppen az alapozó időszakban közreműködhettünk. Személyes tapasztalatom alapján állítom, hogy egzakt nemzetközi jogi ismereteidre, és sokszempontú, bölcs szemléletre nagy szüksége volt a testületnek. E megállapítás megalapozottságát az is bizonyítja, hogy alkotmánybírává választásod előtt született néhány döntését a testület kezdeményezésedre a későbbi hasonló ügyek elbírálásakor kiegészítette, illetve korrigálta. Nem csodálható, hogy rövid idő eltelté után a testület tagjai az Alkotmánybíróság helyettes elnökévé választottak.

4. 1993 tavaszán Sólyom László elnök úr összefogásával részt vettünk, és aktívan szerepeltünk az Európai Alkotmánybíróságok Szövetségének párizsi konferenciáján, amikor az egyik szünetben a francia fővárosban külügyi szolgálatot teljesítő kedves rokonod, Kovács Péter professzor, jelenlegi alkotmánybíró lelkesen hozta az örömhírt, amely szerint az ENSZ illetékes testülete megerősítette megválasztásodat a Hágai Nemzetközi Bíróság tagjává. Egyidejűleg gratuláltunk ujjongva, és sajnáltuk őszintén, hogy értékes szerepedet az Alkotmánybíróság működésében nem folytathatod. A következő évek bizonyították, hogy fáradtságos és színvonalas hágai bírói munkásságod nemcsak Számodra és a bíróság működésére volt termékeny és sikeres, hanem bővítette hazánk, Magyarország ismertségét és növelte tekintélyét is.

5. Kedves Géza! Korábban is gondoltam rá, de akkor nem fogalmaztam meg, ezért most mondom el azt a tapasztalatomat, hogy rendkívül sokan, nők és férfiak egyaránt határozottan törekedtek Neked imponálni, kitartó erőfeszítéssel igyekeztek elnyerni barátságodat, de nem hivatali vagy más előnyökért, hanem azért, mert ez pozitív erkölcsi minősítést, emberi és társadalmi rangot jelentett számukra. És mivel Te minden tisztességesen közeledő ember egyéni gondjai, sajátos ambíciói iránt érdeklődést tanúsítottál, és ezekről őszintén nyilatkoztál, az érintettek méltán vélték úgy és hirdették büszkén, hogy Herczegh Géza barátai közé tartoznak. Megalapozottan valószínűsíthetjük, kevés hazai tudóst tisztel baráti

érzéssel Magyarországon és Európában olyan sok személy, mint Téged. Ennek alapján határozottan állíthatjuk, hogy tudományos és oktatói sikereid elérése, nemzetközi és hazai tisztségeid gyakorlása, címeid és kitüntetéseid viselése közben, töretlenül érvényesített tiszta emberséged személyiségednek az utódok számára is példát mutató, különös fényrel ragyogó ékessége.

6. Professzor Úr! Dékán Úr! Alkotmánybíró Úr! Nagyrabecsült Kedves Barátom! A PTE Állam- és Jogtudományi Kara, az Alkotmánybíróság, családom és a magam nevében tisztelettel, köszönettel és baráti szeretettel búcsúzom Tőled. Nyugodjál békében. Isten Veled.

Császár Kinga
PhD-hallgató

„Symbols and Ceremonies in the European Legal History”

Jogtörténeti konferencia a pécsi Jogi Karon

Immár második alkalommal került megrendezésre a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar és a krakkói Jagelló Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszékének közös konferenciája, 2009. szeptember 21. és 22. között a pécsi Jogi Kar Jogtörténeti Tanszékének szervezésében, ezúttal „Symbols and Ceremonies in the European Legal History” címmel.

A konferenciát Kajtár István tanszékvezető nyitotta meg, aki kifejezte a közös konferencia ismételt, sikeres megszervezése nyomán érzett örömét, és üdvözölte a tudományos eredmények megosztásának lehetőségét.

A nyitóelőadást Kazimierz Baran, a Jagelló Egyetem Jogtörténeti Tanszék tanszékvezető professzora tartotta, „*The message smuggled by the martyrdom of St. Stanislaus in the constitutional tradition of Poland*” címmel Szent Stanislaus vértanúságáról, mint a lengyel jogtörténet egyik kiemelkedő szimbólumáról. Szent Stanislaus Krakkó püspöke a 11. században (1030–1079), vértanúságának története a 13. században vált ismertté. Személyét az előadó az angol történelemből ismert, Thomas Becket történelmi alakjához hasonlította. Baran professzor beszámolt a 11. századi lengyel uralkodók és püspökök hatalmi viszonyairól, és mint addig páratlan eseményről, Szent Stanislaus püspök Bátor Boleslaus királlyal (1039–1081) történt szembeszegüléséről. Betekintést nyert a hallgató a 19. század, valamint a jelen kor történészeinek e témában folytatott kutatásai eredményeibe, illusztrálva a Krakkói Törvényszéki Intézet által a püspök koponyáján végzett vizsgálatokat. A koponyán megfigyelhető az erőszakos halál nyoma, amely a 19. században született feltételezésekkel ellentétben bizonyítani látszik, hogy a püspököt meggyilkolták, nem pedig kivégezték felségárulásért. Ugyan a püspök halálát illetően különböző elméletek születtek, napjainkban folyó kutatások igazolják, hogy legendája máig élő. Szent Stanislaus vértanúságának története az uralkodóval való szembenállás szimbóluma lett a lengyel jogtörténetben.

Kajtár István tanszékvezető professzor a *bor és a szőlő jog- és kultúrtörténetéről* tartott előadása nyomán megbizonyosodhattunk arról, hogy „borvidékeink”

históriája a régmúltba vezet bennünket, és a kert valamint annak gyümölcse, mindenekfelett a venyige, áthatja jelképeink titokzatos világát. A szőlőskertek mindennapjai szorososan kötődnek a hagyományos magyar stílushoz. A konferencia résztvevője azon kívül, hogy megismerhette a magyar bor és a szőlőkertek, hegyközségek jog- és kultúrtörténetét, a magyar borvidékeket és a kiváló magyar borok fajtáit, egy rövid időre elkalandozhatott és a villányi vagy éppen a tokaji borvidék lejtőin érezhette magát.

Peres Zsuzsanna „*The Cultural Heritage of the Hungarian fideicommissa*” című előadásából részletes betekintést nyerhettek a hallgatók a magyar hitbizományok kulturális örökségébe, különös tekintettel az Esterházy-örökség sorsára. Az előadás témája a magyar „hitbizományi” jog kezdeteinek bemutatása az előadó általa vizsgált hat nemesi család, a Thurzó, az Esterházy, a Pálffy, a Zichy, a Szirmay és az Erdődy család felemelkedésének történetén keresztül. Az előbbi családok a család vagyonát és maguk az örökgyógyók által szerzett nem kevés mennyiségű vagyont törekedtek örökösökük közül egynek a kezében összpontosítani. Az előadó, az 1687:9. tc. elfogadását megelőző időszakból, olyan rendelkezésekről számolt be, amelyek céljukat tekintve – a vagyon osztatlanul megőrzése a család számára – előkészítették a terepet a hitbizomány bevezetésére. Beszámolt Magyarország legrégebbi nemesi családjai kiemelkedő történelmi jelentőségű személyeiről, és betekintést engedett különösen a Thurzó, a Pálffy és az Esterházy család kincstárába. A korszak arisztokratái számára elengedhetetlen volt, hogy nemesi származásukat kincstárjukkal is alátámasszák. Az előadásban szereplő családok hasonló politikai és katonai karriert futottak be Magyarországon. Talán a leghíresebb, a legtöbb vagyont szerző és a 17. századtól politikailag legmeghatározóbb család az Esterházyaké volt. A család több híres leszármazóval rendelkezett, udvarhoz való hűségükkel folyamatosan bizonyították jutalomra való érdemességüket, katonai sikereik révén biztosítva volt felemelkedésük, amelyet az uralkodók a hercegi, grófi és bárói címek adományozásával honoráltak. Az előadó részletesen ismertette a Thurzó- és az Esterházy-gyűjtemény darabjait, amely óriási kincsmennyiség létezéséről tesz tanúbizonyságot, ezenkívül beszámolt az Esterházy-örökség sorsáról az első világháborútól egészen a jelenkorig.

Marian Matecki a *templomos lovagrend jelképrendszerét* mutatta be. Az európai jogtörténetben jelentős helyet foglalnak el a katonai lovagrendek, így különösen a tragikus sorsú templomosok. Az előadó gazdagon illusztrálta a lovagrend tevékenységének korabeli összetevőit, megjelenítette a rend szimbólumait, építményeit, egyaránt kitért a korabeli ikonográfiára és a megmaradt emlékekre.

A hallgatóság átfogó és differenciált képet kapott a templomos lovagrend jogtörténeti-kultúrtörténeti hagyatékáról.

Andrzej Dziadzio I. Ferenc József császárnak a koronatarományokban tett látogatásai szertartásairól és azok szimbólumairól számolt be az uralkodó 1880-as galíciai látogatásának esetén keresztül. A császár prágai látogatásaival ellentétben, amelyet a cseh nép gyakran bojkottált, a galíciai látogatás a lojalitás légkörében zajlott. Célja, kétségkívül, a lengyel és osztrák kormány közötti politikai „modus vivendi” megerősítése volt. Az 1880-as krakkói látogatás leginkább spekulatív eredménye a Wawel-kastély pompájának helyreállítása lett, amely azután az uralkodó rezidenciájául szolgált. Az uralkodónak a Monarchia respektált területeire tett látogatásai, többé vagy kevésbé, de kétségkívül politikai indíttatású, az uralkodó kívánalmainak bevezetését könnyítő szertartások voltak.

Herger Csabáné „*For better or for worse, till death*” címmel a házasságkötésre vonatkozó, az európai jogi kultúrában fellelhető jogszokások jelképrendszeréről tartott előadást. Megismerhettük a zsidó-keresztény kinyilatkoztatás, valamint a római-germán örökség európai jogi kultúrára gyakorolt hatását, ami a házasság, család intézményének társadalmi rendeltetését, a házasságkötés módját, a szertartások jellemzőit, valamint a házasság felbontásának jogalapját illeti. Az provokáló előadás végkicsengése szerint, ma, amikor az értékek relativizálása következtében a házassági köteléki jogi normákat jelentős mértékben fellazították, az európai és a magyar jogi kultúrában

egyaránt nyitott a kérdés, vajon a házasság egy férfi és egy nő, avagy pusztán két partner kapcsolata és vajon erkölcsi közösség-e, amelyben a hűség fontos szerepet játszik. Ezen erkölcsi relativizálás szemtanújaként a jogtörténészek a tradicionális házasságkötési eskü jut eszébe, az „amíg a halál el nem választ tőle” szavak, amelyek nélkül Európa népei aligha élhették volna meg a 21. századot.

Végezetül Władysław Pęksa a lengyel jelképek és szertartásoknak a 17. században létrejött, kozák quasi-államra gyakorolt hatásáról tartott előadást. Beszámolt a kozák államszerű képződmény 1648 utáni létrejöttének körülményeiről, valamint a Lengyel-Litván Köztársasággal folytatott viszálykodás ellenére átvett alkotmányos mintákról. Az előadás nyomán a hallgató megismerhette a kozák quasi-állam hivatalai, méltóságai elnevezésére, az állam és a hatalomgyakorlás megjelenítésére használt, lengyel-litván eredetű jelképek rendszerét, amelyek közül a leghíresebb szimbólum a Hetman tisztségét jelképező pálca lett.

Úgy érzem, a hagyományteremtő céllal szervezett, kétnapos konferencia mindét szervező fél számára rendkívül eredményesnek mondható, hiszen a jogtörténészeknek lehetőségük nyílt nem csak a szervezett előadások, de a kötetlen beszélgetések alkalmával is kutatási eredményeik megosztására, tudományos ismereteik gazdagítására. Eredményes volt a hallgató számára is, aki színvonalas előadások révén átfogó képet kapott a magyar és lengyel jogtörténet fontosabb jelképeiről és szertartásairól, és azoknak az európai kultúrtörténettel való kapcsolatrendszeréről.

Halász Vendel

PhD-hallgató

Recht ohne Grenzen – A jogtörténet sem ismer határokat*

Immár több mint 17 éves múltra tekint vissza a grazi és pécsi jogi egyetemek jogtörténeti tanszékeinek együttműködése. Ebből az alkalomból, e gyümölcsöző kapcsolat sokadik állomásaként jelent meg az a kötet, melyet alkalmam nyílik ezúton bemutatni.

A műben Gernot Kocher, a grazi Karl Franzens Universität jogtörténet professzora a személyek jogállásában beálló változásokat, jogi helyzetük romlásának jellemző megjelenítését mutatja be a középkor ikonográfiájának tükrében. A műből megismerhetjük, hogy miként került megjelenítésre a korlátozott jogállású személyek esetében a bíróság előtti perindítás képességének hiánya. Megtudhatjuk továbbá egy 13. századi miniatúra ábrázolása alapján, hogy miként jelképezhette a középkorban a személyes szabadság feladásának szándékát a saját torok megragadása. Ezen megrendítő mozdulatot végezték ugyanis a kép tanúsága szerint a bibliai József testvérei, mikor más ellenszolgáltatást nem tudtak volna gabonavásárlásukért cserébe felajánlani. A berlini Alexanderroman a személyes jogállás megváltozásának nem hétköznapi esetére szolgáltat példát számunkra. Az ábrázolás alapján ugyanis Nektanebus király a vesztes csatát látva a könnyebb menekülés érdekében levágja haját. Ezzel a tettel megkönnyítette saját maga számára a közemberek közti elvegyülést, de elvesztette különleges uralkodói képességét a germán jog szerint. Meg kell említenünk továbbá a kolostorba való belépést megőrkítő jelenetet, mely a személyt a világi jogrendből a középkorban mintegy kiemelte, úgyszólván civil halálához vezetett. Ezen értékes megfigyelésekkel is bizonyítja a szerző, hogy milyen erőteljes kifejező erővel rendelkeznek a középkor illusztrációi.

Markus Steppan a vizsgálati őrizet elrendelésének kérdéseivel foglalkozik a 16., 17. és 18. századi büntetőeljárások tükrében. Művében bevezetőként

* Festschrift zum 15. Jubileum der Grazer und Pécsi Rechtshistoriker Hrsg. Eszter Cs. Herger/Krisztina Korsósne Delecasse, Markus Steppan/ Róbert Szekeres. Pécs 2007. A Pécsi Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének kiadványai 10. sz. (Új sorozat 7. sz. 143 o.

bemutatásra kerülnek a szabadságelvonás különböző formái, majd ennek egyik típusaként a vizsgálati őrizet jellemzői. A szerző áttekinti e jogintézmény megjelenését a Constitutio Criminalis Carolinában és a kapcsolódó kommentárirodalmat. Feltárja az osztrák tartományi bírósági rendtartások által az elrendelésére meghatározott szabályokat. Lehetőségünk nyílik megismerni, mely bűncselekmények bírtak a korban olyan jelentős súllyal, hogy alkalmazásra kerülhetett esetükben a vizsgálati őrizet. Az olyan rendkívül komolynak tekintett bűncselekmények, mint az istenkáromlás illetve a pénzhamisítás, viszsztatérő elemnek tekinthetők a szabályozásokban. A tanulmány írója szintén megemlíti, hogy már ebben az időszakban is kifogásolták egyes szerzők a börtönökben uralkodó állapotokat. Ugyanakkor Blumblacher illetve Frölichsborg kommentárjaikban leginkább azon okból érveltek a jobb körülmények mellett, hogy a fogoly a rá váró büntetést el tudja szenvedni, – illetve amennyiben ártatlan, a munka világába képes legyen visszatérni.

Daniela Almer családjogi tárgyú munkájában a gyermekek gondozása és a gyermek jólétének veszélyeztetése közötti ellentétes kapcsolatra hívja fel a figyelmet egy jogeset bemutatásával. A tanulmány első részében a vonatkozó osztrák jogi szabályozás bemutatását olvashatjuk. A kiskorú gyermekekkel foglalkozó joganyagot ennek alapján az ABGB harmadik fejezetében, illetve külön jogszabályokban lelhetjük fel. Ennek alapján kerül bemutatásra a gondozás akadályozásának és a gondozás jogától való megfosztás lehetőségének jogi háttere. Az osztrák Legfelsőbb Bíróság (OBH) döntései alapján meghatározást nyújt a gyermekjólét fogalmáról és annak veszélyeztetéséről. Ezt követően egy megtörtént jogeseten keresztül kerül bemutatásra annak lehetősége, amikor a gondozásra jogosulttól megvonásra kerül a gyermek gondozásának joga, mégpedig a gyermek jólétének veszélyeztetése miatt. Így biztosít a mű mind elméleti, mind gyakorlati betekintést az osztrák gyermekvédelmi jogba.

Kajtár István „A magyar forradalmak és szabadságharcok szimbólumrendszere” címmel az 1956. évi forradalom 50. évfordulójának alkalmából a nagy politikai változások, népfelkelések és szabadságharcok szimbolikájába avatja be az olvasót. A tanulmány kiindulópontjaként az államhatalmi jelképekről olvashatunk. Ezt követi a francia forradalom szimbolikájának elemzése, mely lerakta e területen a későbbi jelképrendszerek alapjait.

A magyar forradalmak és szabadságharcok szimbolikájának bemutatását a Rákóczi-szabadságharcra kezdi a szerző. Megtudhatjuk, hogy a kuruc korszakban nagy jelentőséggel bírt a könnyűlovasság (huszárság) dicséretét megvalósító művészet

és irodalom. Fontos szerepe volt a hőstettek elismerésében a Rákóczi Ferenc által adományozott Emlékérmének.

Az 1848–49. évi szabadságharc szimbólumrendszere kapcsán a szerző bemutatja, hogy a kialakult jelképek hogyan járultak hozzá egy új polgári állam felépítéséhez. Olyan kiemelkedő jelentőségű, nemzetünk fejlődésének részét képező vívmányok származnak ebből a korból, mint az áprilisi törvények, de ekkor történt meg a magyar honvédség kialakulása. Ennek megfelelően történt meg március 15-e nemzeti ünnepé nyilvánítása, illetve Kossuth Lajos emlékének törvénybe iktatása.

Ezt követően betekintést nyerhetünk az 1956. évi forradalom és szabadságharc szimbólumrendszerébe, melynek például fontos részét képezte a lyukas zászló, de ilyenek tekinthetők a forradalom alatt felállított hősi emlékművek és művészeti ábrázolások is. Kiemelendő az a megfigyelés, mely a párhuzamos legitimációs igények meglétére és szerepére utal a korszakban. Ugyanis Nagy Imre kormányának kezdeti legitimációját a forradalom alatt az utcán kivívott legitimációs igény, a bukás után pedig a munkástanácsok legitimációs igénye követte.

Úgy vélem, a tanulmány méltó megemlékezést jelent a szabadságharcok, kiemelten ebben az esetben az 56-os forradalom hősei előtt. Az ő forradalmi tetteik mára kultúránk részét képezik. E terület vizsgálata azért is mondható kiemelkedő jelentőségűnek, mert hazánk kultúrájában számos példa van arra, hogyan vált egy dacos forradalmi cselekedet (kokárda kitűzése, lyukas zászló) nemzeti szimbólummá.

Herger Csabáné a *summum ius patronatus*ról ír művében a 19. századi Magyarország vonatkozásában. A mű kezdetén kifejtésre kerül számunkra, hogy a *summum ius patronatus* intézménye magában foglalja a király katolikus egyházzal szembeni jogait, illetve azt a jogot, mely minden egyház felügyelete során megilleti. Hazánkban a királyoknak az a joga, hogy kinevezhessék az egyházi vezetőket, az állam és az egyház viszonyát volt hivatott szabályozni. Ez a jog, amint azt szerző művéből megtudhatjuk, I. István apostoli királyságának eszményéből került levezetésre, és megjelent hazánk jogtörténetének számos forrásában. Végül tulajdonképpen Mária Terézia uralkodása alatt nyert végső definiálásra. Jelentős változás történt viszont e jog gyakorlásában a 48-as forradalom és szabadságharc alatt, mely e jogintézményre vonatkozó szabályozás tükrében is hűen tükrözi hazánk közjogi helyzetének változását. A függetlenség kikiáltása után pl. a Szemere-kormány úgy rendelkezett, hogy ezt a jogot a kormányzó hivatott gyakorolni a kulturális miniszter útján. A műben bemutatásra kerül számunkra e jog gyakorlásának további alakulása az 1917. évi Codex Iuris Canonici

megszületéséig, beleértve még a Habsburg-ház bukása utáni kitekintést is.

Peres Zsuzsanna művében hazánk történelmének egyik jelentős arisztokrata családjának, a Pálffy családnak történetét mutatja be. Feleleveníti első híres tagjának, Pálffy Miklósnak (akit a „Győr hőse” névvel is illettek) életének főbb állomásait, a katonai szolgálatban szerzett elévülhetetlen érdemeit. A mű megírásához a szerző hiteles, korabeli forrásanyag szövegét hívta segítségül. Kiemelném például azon, 1599. július 24-én kiadott adománylevel tartalmának és hátterének leírását, mellyel Pozsony vármegye örökös főispánját és Pozsony várának kapitányi rangját adományozták Pálffy Miklósnak. Ezt a pozíciót aztán leszármazói 200 éven keresztül töltötték be. Nem lenne ugyanakkor teljes az életéről alkotott kép, ha a török hódítás elleni küzdelem mellett nem esne szó arról, hogy a római katolikus vallás védelmezőjeként járt el. Nagylelkűségére példa, hogy iskolát és szegényházat alapított. A család történetének bemutatásában fontos mérföldkő Pálffy Miklós Fugger Máriával kötött házassága, mely a dinasztia vagyonának megalapozásához is hozzájárult. Az e frigyből született leszármazottak sorsára történő kitekintést szintén fellelheti a műben az olvasó.

Szekeres Róbert „*A krízisek és gazdaság: az osztrák-magyar bank története*” című tanulmánya a jelenlegi pénzügyi és gazdasági válságra tekintettel is kiemelt aktualitással bír. A szerző írásában bemutatja az osztrák nemzeti bank 1816. évi megalakulásának körülményeit, az intézmény feladatát. Elemzi, hogyan vezettek a 19. században lefolytatott költséges osztrák háborúk jelentős államadóssághoz, illetve milyen szerepet szántak e kiadások finanszírozásában az osztrák jegybanknak. Kiemeli a königgrätz-i csata után kialakult gazdasági és szociális krízis katalizátor szerepét a kiegyezés létrejöttében. Ezt követően olvashatunk a tanulmányban a közös osztrák-magyar bank létrehozásáig vezető folyamatokról, az intézmény tevékenységéről. Kiemelem a világháború alatti gazdasági krízishelyzetben folytatott jegybanki tevékenységről adott leírást, amely rendkívül szemléletesen világítja meg azokat a gazdasági és monetáris intézkedéseket, melyeket egy háborút viselő állam finanszírozásának fenntarthatósága végett kellett meghozni. A mű végezetül a Magyar Nemzeti Bank 1920. évi megalakítását tárgyalja.

Kiss Ildikó a 18–19. század büntető ítélkezésének gyakorlatába avatja be az olvasót a dél-dunántúli joggyakorlat vizsgálatával. Ebben az időszakban a nem nemesek közti ügyekben a Praxis Criminalis rendelkezései érvényesültek leginkább megfigyelése szerint. Ez 1696-ban a Corpus Iuris Hungarici részévé vált, és fontos szerepet játszott a Somogy megyei ítélkezésben egészen 1816-ig. A büntetések sokszor

kegyetlenek voltak a *Praxis Criminalis* alapján, számos testi szankcióval. A szerző megtörtént jogeseteken keresztül érdekes példákat szolgáltat számunkra a *Praxis Criminalis* alkalmazásáról. Kiss András 1745-ös perén keresztül rálátást nyerhetünk, hogy e kódex tartalmazta a büntethetőség kizárásának lehetőségét is, mint az esetünk szempontjából releváns jogos önvédelmet. Az enyhítő és súlyosító körülmények szintén szabályozásra kerültek, mint ahogy ezt Salamon István 1778-as gyilkossági peréből, illetve Tamádi György 1761-es esetéből megismerhetjük. A mű további számos érdekes jogesetet tartalmaz az olvasó számára, melyek bevezetnek bennünket hazánk jogtörténetének gyakorlati vonatkozásaiba, a *Praxis Criminalis* alkalmazásába.

Nagy Noémi tanulmányában a *halálbüntetés* alkotmányosságának kérdését vizsgálja az Egyesült Államokban a Legfelsőbb Bíróság gyakorlatának tükrében. A halálbüntetés morális, jogi és krimi-

nológiai vonatkozásai gyakran képezik élénk vita tárgyát. Az Egyesült Államokban is időről időre felvetődnek olyan vélemények, hogy alkalmazása megsérti a kegyetlen és embertelen büntetések alkotmányban rögzített tilalmát. Szerző a vonatkozó angol nyelvű szakirodalom segítségével, e témára vonatkozó jogesetek feltárásán keresztül ad képet számunkra az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának ítélkezési gyakorlatában végbemenő fejlődésről. Az első jelentős ide kapcsolódó esettől, az 1972-es *Furman v. Georgiától* a legutóbbi, 2005-ös *Roper v. Simmons*-ügyig nyomon követi az ítéleteket, és ezeken keresztül a Bíróság megközelítésének, jogi szemléletének alakulását. A legutóbbi ítéleteket (a 2002-es *Atkins v. Virginia*, illetve a 2005-ös *Roper v. Simmons*) figyelembe véve azt a megállapítást teszi a szerző, hogy a Supreme Court joggyakorlatában olyan változás tendenciája figyelhető meg, amely a jogok kiszélesítésére törekszik.

Jusztinger János
egyetemi adjunktus

Pókecz Kovács Attila
tanszékvezető egyetemi docens

A pécsi jogi kar könyvbemutatója (2009)

A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara 2009. november 24-én immár harmadik alkalommal rendezett könyvbemutatót oktatóinak közelmúltban megjelent műveiből. Az oktatói kar szakirodalmi munkásságának szellemi gazdagságát jelző rendezvényen a hazai jogtudomány jeles képviselőinek tolmácsolásában tizenegy kötettel ismerkedhetett meg közelebbről a Rektori Aula közönsége.

Maczonkai Mihály Dékánhelyettes Úr köszöntőjét követően a rendezvény szervezője, *Pókecz Kovács Attila* tanszékvezető egyetemi docens megnyitó beszédében kiemelte, hogy a pécsi jogi kar, mint az ország egyik legjelentősebb szellemi műhelye az elmúlt esztendőben megjelent tudományos kiadványainak száma természetesen jóval meghaladja a programban szereplőt, a rendezvényen bemutatásra kerülő tizenegy mű azonban mind teljesítette azt a kritériumot, hogy azokat a karral jogviszonyban nem álló, külsős, tudományos fokozattal rendelkező recenzensek mutassák be.

A könyvbemutatón elsőként a jogi karunk egykori professzorai előtt tisztelgő, *Kajtár István* tanszékvezető egyetemi tanár szerkesztésében 2008-ban megjelent *Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923–2008)*¹ című antológiába nyerhettünk bepillantást *Mezey Barna*, az ELTE Magyar Állam- és Jogi történelmi Tanszéke vezetőjének recenziójában.

A kötetben a pécsi Állam- és Jogtudományi Kar mint a hazai jogászképzés egyik fellegrárájának hajdani, jogásznemzedékek jogi ismereteinek kialakításában mértékadó iskolamestereiről a jelen fiatal oktatóitól² talál reprezentatív portrétanulmányokat az olvasó. A recenzens kiemelte, példaértékű s tiszteletre méltó az a munka, törekvés, amit a pécsi egyetem és a jogi fakultás végez saját identitásának megőrzéséért. A bemutatott életrajzok egy rendkívül zaklatott időszakot fognak át, olyan történelmi korszakot, mely forradalmaival, háborúival, diktatúráival, kétség kívül nemcsak az egyetemet, a jogi kart rázta meg, hanem az egyes oktatói életpályákra is nagyon erősen hatott. Mindezek dacára, a kötetben található oktatói-tudományos portrék mindegyike – a szerzők mellett a szerkesztőt is dicsérve – elegánsan

távolságtartó a konkrét történelmi eseményekkel és a belőlük levonható következtetésekkel szemben. A recenzens megállapításai szerint figyelemre méltó végül az a tudományos muníció, ami az egyes professzori életrajzokból sugárzik, mindezeknek a fiatal oktatói generáció – az egyes életpályákat új esztendővel gazdagító – tollából történő bemutatása pedig igazán értékessé és hosszú időn keresztül bátran használhatóvá teszi e könyvet.

Polyák Gábor: *A médiarendszer kialakítása*³ című kötetét *Kovács András*, a Legfelsőbb Bíróság bírójának mutatta be. A recenzens mindenekelőtt felhívta a figyelmet, hogy a kötet előszavában a szerző által is „rettentő terjedelműként” (417 oldal) aposztrofált mű, látszólagos hosszúsága ellenére remek összefoglalását adja a médiarendszer kialakítása szabályozási feladatainak és az azok megoldására alkalmas szabályozási eszközöknek. A monográfia még kezelhető terjedelműen belül képes részletes áttekintést adni a médiarendszer kialakításának általános kérdéseiről, az engedélyezés, mint eszköz szabályozásáról, az engedélyezési rendszerekről valamint a műsorterjesztési infrastruktúrához való hozzáférés témaköréről. Az egyes médiaszabályozási kérdéseket egy jogász számára több nagyon fontos nézőpontból, alkotmányjogi, közösségi jogi és – elsősorban a német és az osztrák szabályozást vizsgálva – összehasonlító jogi szemszögből is elemzi a szerző. A könyv egyik legfontosabb értékeként mindezt kiegészíti egy igen kritikus szemlélet az alkotmánybírói és általában a szabályozói gyakorlattal szemben is.

A monográfia szerkezetileg három fő részre osztható: az első a szabályozási célokkal a második a szabályozási eszközökkel, a harmadik pedig műsorterjesztés kérdéskörével foglalkozik. A mű egyfajta történetiséget is megjelenítve tulajdonképpen azt mutatja be, hogy a digitális átállás felé haladva a szabályozói beavatkozás küszöbe hogyan változik, illetve hogy a mediaszabályozás milyen módon kerül át, konvergál bele lassanként a hírközlési jogba. *Kovács András* a mű első szerkezeti egysége kapcsán a pluralizmust, mint fontos szabályozási célt emelte ki, a második részből a szerző által kritizált ún. szabad belátáson alapuló döntési jogkör és az általános pályázati feltételek normatív tartalmának alkotmányossági problémáira hívta fel a figyelmet. A harmadik rész, a mediaszabályozás és a hírközlési jog kapcsolatának elemzésével összefüggésben a két jogterület érintkezése során felmerülő eljárásjogi kérdéseket hangsúlyozta a recenzens. *Kovács András* véleménye szerint a könyv igazi értéke, hogy valamennyi döntéshozó számára hordoz fontos információkat egy rendkívül bonyolult területen.

A jogtörténet területéről Gernot Kocher: *Szimbólumok és jelek a jogban. Történelmi ikonográfia*⁴ címmel, *Herger*

Csabáné fordításában megjelent monográfiáját Mezey Barna, az ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének vezetője mutatta be.

A recenzens mindenekelőtt kiemelte, hogy a korai, írásbeliség nélküli társadalmi berendezkedéseket alapvetően meghatározták a szimbólumok. Szimbólumkutatók közös álláspontja szerint ezek a szimbólumok olyan jelek, tárgyak voltak, amelyek az egyének a közösséghez fűződő viszonyát igazolni lehetett. A megfelelő infrastrukturális feltételek hiányában az egyes szimbólumokba csomagolt képi üzenetek jelentős szerephez jutottak a társadalom jogtudatának formálásában, fejlesztésében is. Gernot Kocher, grazi jogászprofesszor 1992-ben, „Zeichen und Symbole des Rechts. Eine historische Ikonographie”⁵ címmel megjelent és most már magyar nyelven is hozzáférhető alapmunkájában a jogi ikonográfia gazdag, képekbe és tárgyakba burkolt szimbólumait mutatja be.

A mű elején hosszasan foglalkozik a szerző a szimbólumok jelentőségével és azzal, hogy megértjük-e azok üzeneteit. Rendelkezünk-e ma a kép-olvasás azon képességével, mint korábban azok a társadalmak, amelyek erre szocializálódtak, egy olyan kor társadalmi, amelyben minden kézmozdulatnak jelentősége volt. Így a kötet tartalmazza például az egymás nyelvén nem értő, írni nem tudó földközi-tengeri kereskedők által a szerződéskötésekkel használt – az egyes számjegyeknek megfelelően katalógusba rendezett – kézzeljelzéseket. Természetesen e szimbólumok ma is körülvesznek bennünket az élet minden területén, így a jog világában is. A monográfia 257 darab képet tartalmaz, mindegyik alatt megtaláljuk az ábrázolt esemény részletes elemzését is.

A könyv fordítása művészi, rendkívül olvasható, szépirodalmi műhöz hasonlítható, egyben tanúskodik arról, hogy fordítója nemcsak a német és a magyar nyelvnek van a tökéletes birtokában, hanem a szakmának is. Magát a tudományát hazánkban még csak most alapozzák, így a szerzőnek a magyar nyelvben nem létező, megfelelő fogalmakat kellett keresnie, megtalálni a terminológiát, a kifejezőkészséget úgy, hogy az érthető legyen az olvasó számára.

A mű aktualitása, hogy mindenki keresi a szimbólumokat, hiszen szolidaritást, barátságot, együttgondolkodást jelentenek, van egy általános társadalmi igény irántuk, úgyszintén a másik oldalról, a hatóságok részéről is, hogy minél több üzenetet közvetítsenek képi jelekben a normák címzettjei felé.

A monográfiának azonban van egy nagyon fontos didaktikai, oktatástechnikai üzenete is, hiszen a mai hallgatók már egy sokkal inkább képi, mediatisztált világban nőttek fel, az üzeneteket más, új, elsősorban

képi formákban kapták meg. Bár a jogot pusztán képekben nem lehet oktatni, de meg lehet értetni és közelebb lehet hozni ilyen módon.

„Ha valaki elolvassa, megtudja, miért vágják ketté az okleveleket, mit jelent a gabonakalász a bírósági jelenet ábrázolásakor, miért eltérő formájúak az uralkodói koronák, miért akasztották az egyik bűnözőt lombos, a másikat kopasz fára”.

A könyvbemutató negyedik köteteként *Karoliny Eszter – Komanovics Adrienne – Mohay Ágoston – Pánovics Attila – Szalayné Sándor Erzsébet: Az Európai Unió joga*⁶ című könyvét *Osztoivits András* a Legfelsőbb Bíróság beosztott bírása mutatta be.

„Az európai közösség egy jogközösség. Aki ennek egységességét veszélyezteti, az alapokat kérdőjelezi meg” – a recenzens *Walter Hallstein*, az alapító atyák egyikének próféciját idézve hangsúlyozta, hogy az Európai Bizottság első elnökének szavai ötven év távlatából is helytállóan bizonyulnak. Jóllehet az elmúlt években úgy tűnhetett, hogy az európai integráció a jogközösségen túllépve egyre szélesebb területekre próbálja kiterjeszteni hatáskörét, és egyfajta értékközösségként is próbálja az Európai Unió polgárainak életét összefogni, szabályozni, éppen a legaktuálisabb fejlemények, így a Lisszaboni Szerződés ratifikációja igazolja, hogy a legszilárdabb alapja az integrációnak még mindig a jogrendszer maradt.

A szerzők nem kevesebbre vállalkoztak, mint hogy éppen ezt a rendkívül meghatározó, az Európai Unió alapját képező jogrendszert speciális szempontból, speciális célközönség, a jogi szakvizsgára készülők számára dolgozzák fel. Ez a tény meghatározta nem csupán a kötet tartalmát, hanem a szerkezetét is. A tartalmát annyiban, hogy az – tételről tételre haladva – kifejezetten a jogi szakvizsga kérdéssor anyagához igazodik, a szerkezetét pedig oly módon, hogy a speciális célközönségből adódóan nem találunk a könyvben lábjegyzeteket, nincsenek jogirodalmi viták, a szerzők ehelyett leíró jelleggel a jogi szakvizsgára való felkészüléshez elengedhetetlen ismereteket kívánják összefoglalni. A kötet végén található egy ajánlott irodalom és egy adatbázis jegyzék is, melynek tartalmát szintén a szakvizsga követelményeknek megfelelően határozták meg.

A recenzens kiemelte, függetlenül attól, hogy az Európai Unió melyik pillérébe tartozó jogterületet, jogkérdést céloz meg egy-egy tétel, a szerzők egyaránt otthonosan mozognak a rendkívül széles spektrumú, eltérő jogi természetű, egyes uniós jogintézmények tárgyalásakor. Rendkívüli alaposágot tapasztalunk az egyes közjogi kérdések kidolgozásánál, de nem marad hiány az olvasóban a magánjogi területeken sem.

Összefoglalva az elmondottakat, a szerzőknek mindenképp önmérsékletet kellett gyakorolniuk a

kötet megírásakor, hiszen nem azt volt szükséges bizonyítaniuk, hogy ők maguk milyen ismeretekkel rendelkeznek egyébként az egyes jogintézményekről, hanem a célközönség érdekeit szem előtt tartva azoknak a legfontosabb anyagrészeknek, információknak, rendelkezéseknek az összegyűjtése, kiemelése, amelyek a jogi szakvizsgához feltétlenül szükségesek.

Az Európajog területéről ismételtelen a jogtörténethez visszatérve *Kajtár István – Pohánka Éva* szerkesztésében megjelent *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923.*⁷ című kötetet Mezey Barna, az ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke vezetője mutatta be.

A megjelenésében is impozáns könyv „A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete” című, 2009. október 16-án megrendezett tudományos konferenciához kapcsolódó gyűjteményes kötet, egyben egy érdekes kísérlet arra, hogy eseményszerű és élményszerű színes tablót adjon magáról a joglyceumokról és a jogakadémiai oktatásról.

A kötetben a Pécsi Püspöki Joglyceum majd' egy évszázados, sajnos korántsem folyamatos működésének alappillérei, oktatók és diákok mindennapjai elevenednek meg, mindezt beleágyazva a szélesebb magyarországi jogi, jogakadémiai oktatás rendszerébe. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara e tanulmánykötet kiadásával, közvetlen elődje, a Pécsi Jogakadémia szellemiségének felidézésével kíván példaértékű emléket állítani a magyarországi jogi felsőoktatás egyházi, felekezeti intézményeinek, egyben – felhívva a figyelmet a Pécsi Joglyceumnak a hazai jogakadémiai oktatásban betöltött szerepére – tiszteleg *Szepesy Ignác* püspök felsőoktatásért tett erőfeszítései előtt.

A kapcsolódó konferencián előadásként elhangzott, a kötetben már tanulmányként megszerkesztett művek rendkívül alaposan, több nézőpontból világítják meg a joglyceum-históriát. Egyesek országos keretek közé helyezik azt, mások paralel képet mutatnak, összehasonlíthatóságot teremtenek a többi egyházi, felekezeti – így az egri, miskolci – jogakadémiával, vannak, amelyek jogtanárokkal, egyesek különböző jogágak, jogterületek oktatásának a tematikájával foglalkoznak, megint mások érintik az egyházzal, mint fenntartóval való viszonyt, bemutatják az oktatás körülményeit.⁸

Mezey Barna a kötet értékei között külön is kiemelte, hogy önálló tanulmány foglalkozik a joglyceumi könyvtár, mint jogi szakkönyvtár történetével, hiszen a könyvtárán keresztül lehet csak igazán lemérni, hogy mit írtak és mit tanítottak egy adott oktatási intézményben. A kötetbe belekerült egy bibliográfia is, amely a joglyceumi, jogakadémiai képzésnek közel kimerítő forrásjegyzéke⁹, illet mind ez idáig nem lehetett elérni az országban.

A recenzens véleménye szerint két dolog sugárzik határozottan a kötetből: az egyik, hogy mennyire akarta a város ezt a jogi oktatást, hogy mi mindent tett annak érdekében, hogy az meggyökeresedjen, és a maivá váljon, a másik pedig az egyház óriási szerepe, a püspökök elkötelezettsége – anyagiakkal, kapcsolatokkal és az egyház tekintélyének az oktatás mögé állításával – a jogászképzés szervezése iránt.

Továbbra is a jogtörténetnél maradva, *Béli Gábor: A nemesek négy bírója. A szolgabírók működésének első korszaka 1268–1351.*¹⁰ című monográfiáját Mezey Barna tanszékvezető egyetemi tanár mutatta be.

A recenzens kiemelte, a mű legfontosabb érdeme, hogy segít az olyan toposzok, rögeszmék és közhelyek levetkőzésében, amelyek minden szakmának sajátjai. A szolgabírói intézményt számos jogtörténeti munka vizsgálta már, méltatta a szolgabírók szerepét a megyei bírászkodásban, igazgatásban, de azoknak a kérdéseknek, hogy egyáltalán meddig vezethető vissza a működésük, őket a megyék nemesei már kezdetektől saját kebelből választották-e mind ez idáig nem szenteltek kellő figyelmet. A szerző szakítva a korábbi – csupán a szolgabírói intézmény eredetét illetve a már karaktert nyert bírói hivatalnak a XIV. század második felétől betöltött szerepét kutató metodikával – az Árpád-kortól 1351-ig mutatja be és tárgyalja a szolgabírók részvételével működő vidéki bíróságok szervezetének kiépülését és változásait, végigkövetve azt a folyamatot, ami a delegált királyi bíróságtól a megyei nemesek által saját kebelből választott bírótársakkal működő törvényszék állandósulásához vezetett.

A szolgabírókkal kapcsolatos avítt ismeretek felszámolását, másként kezelését célozza tehát Béli Gábor, aki a jelenleg élő jogtörténészek között leginkább képes és alkalmas arra, hogy az adott korszak okleveleit olvassa, fordítsa, feldolgozza, megértse és megértesse.

A témával ugyancsak foglalkozó történészekkel szemben a kiváló latinista szerző páratlan felkészültsége teszi hitelessé bizonyításait, melyek során lépésről lépésre, oklevélről oklevélre haladva követi nyomon, hogy mi történt és, ami ennél is bonyolultabb, mi nem történt. A források gondos áttekintése után egészen világosan mutatja ki, hogy a szolgabírói intézmény eredetét a Kehidán bírászkodó zalai királyi szolgálakkal összefüggésbe hozó, illetve az 1268 előtti működését feltételező, eddig általánosan elfogadott nézetek többé nem tarthatóak. A szolgabírók előfutárainak tekinthető bírók csak a nemeseknek illetve királyi szolgálknak az esztergomi gyűlésen megfogalmazott petícióját megerősítő 1267. évi dekrétumhoz kapcsolódóan felállított bíróságokon tűntek fel először 1268-ban. A megyei nemeseknek a szolgabírói hivatal betöltésében kétségkívül már a kezdetektől

volt befolyása, de a nemesek négy bírói eleinte királyi parancs alapján jártak el és töltötték be a tisztüket, számukra a királyi delegálás adott bíraskodási jogot. A szerző igazolt álláspontja szerint a tisztségviselés végetti választás nem egy időben és nem egyetemes jelleggel jelent meg, hanem fokozatosan, a XIV. század végére általánossá válva.

*Kecskés László: A polgári jog fejlődése a kontinentális Európa nagy jogrendszereiben*¹¹ című kötetét *Osztovis András*, a Legfelsőbb Bíróság beosztott bírása mutatta be.

Kiemelte, hogy a mai magyar jogi felsőoktatás keretei között, amikor egyre inkább előtérbe kerülnek azok a vélemények, melyek szerint a jogi képzésnek elsősorban tételesjogi tárgyak oktatásáról kell szólnia, viszonylag ritka, hogy egy szerző ilyen mélységű, terjedelmű monográfia megírása mellett kötelezze el magát. A recenzens véleménye szerint azonban egy jogásznak, mint a társadalom értelmiségi rétegéhez tartozónak, az egyetemi tanulmányai során olyan ismereteket is át kell adni, amelyek az adott jogintézményeket távolabbról, társadalmi-gazdasági vonatkozásokban is megvizsgálva, segítenek megérteni az összefüggéseket a tételesjogi szabályok között. Ugyan nem biztos, hogy az a szemléletmód, amit a szerző a műben az olvasónak kínál, az egyetemről kikerülve a napi szintű munkavégzésben azonnal készpénzre lesz váltható, de ad egy olyan tág horizontot, nagyobb rálátást, ami elengedhetetlen az alapos jogászai munkához.

Az összehasonlító jog fejlődésében két fő irányt különböztethetünk meg: az egyik a jogalkotási összehasonlító jog, amikor kifejezetten egy-egy nagyobb kódex előkészítésének keretei között kerül sor más országok jogrendszereinek megismerésére, az ott bevált jogintézmények átvételére, és beszélhetünk e mellett egy sokkal lassabban fejlődő, módszertani vitáktól sem mentes, tudományos vagy elméleti jogösszehasonlításról is. A szerző nem kíván a tudományos-elméleti összehasonlító jognak azon csapdájába esni, hogy kizárólag a módszertani kérdésekre koncentráljon, ehelyett egy szerényebb célkitűzéssel élve a magyar jogrendszer fejlesztéséhez, a nemzetköziesedő polgári jog egyetemi oktatásához nyújt adalékokat, sémákat, néhány nagy európai jogrendszer polgári jogának bemutatásával.

A mű a római jogi alapoktól kezdve vizsgálja az egyes magánjogi intézményeket, nem hagyja figyelmen kívül a kánonjog eredményeit sem, majd a nagy kontinentális jogrendszerek közül a francia, olasz, benelux, német, osztrák, svájci, görög és dán polgári jog fejlődésére tér ki. Végigolvasva a monográfiát, meggyőződhetünk arról, hogy a polgári jog fejlődéstörténetét mindvégig egyfajta kettősség, a partikularizmus és az univerzalizmus közti út jellemezte.

Hiszen koronként eltérő igény mutatkozott arra, hogy a magánjogi viszonyokat egy-egy városállam, ország határai között szabályozzák-e, vagy pedig az egyre inkább bővülő kereskedelmi magánjogi jogviszonyok eredményeként szükség van-e a határokon átnyúló, nemzetek feletti, egyetemes, átfogó törvénykönyvek kidolgozására. Ez a dilemma nyilvánvalóan megjelenik az Európai Unió vonatkozásában is, éppen ezért a mű utolsó fejezetében végigveszi azokat a szakértői bizottságokat, akadémiai csoportokat is, amelyek az európai magánjog, szerződési jog egységesítése érdekében dolgoznak.

A vizsgált nemzeti jogrendszerek közül a recenzens Svájcot kiemelve hangsúlyozta, hogy az említett ország példája jól modellezi az unió előtt álló lehetőségek tárházát is. Ugyan a kantonális berendezkedésű szövetségi államban a történeti fejlődés eredményeként rendkívül zártak az egyes kantonok, az 1907-ben elkészült svájci polgári törvénykönyv mégis minden egyes kantonra kiterjedően képes egységesen szabályozni a polgári jogi viszonyokat, az 1999-es alkotmánymódosítás pedig szövetségi hatáskörbe utalta a polgári eljárásjogi törvény megalkotását is.

A recenzens megállapítása szerint, a monográfia elolvasása után az olvasó minden bizonnyal másként fog tekinteni a polgári jogra, a mű sokkal életközeli, szerethetőbbé teszi ezt a joganyagot, mely kizárólag a tételesjogi szabályozás ismeretében nem lehetséges.

A bemutatott kötethez kapcsolódó hozzászólásában Ádám Antal professzor kiemelte, hogy a szerző kiválóan hasznosította a korábban már megjelent összehasonlító munkákat, azokat remekül, közérthetően szintetizálta és kiegészítette, a monográfia tanulmányozását ezért mindenkinek feltétlenül ajánlja.

*Bruhács János: Nemzetközi jog I. Általános rész*¹² című tankönyvét *Kardosné Kaponyi Erzsébet* egyetemi docens, a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének munkatársa mutatta be.

A recenzens véleménye szerint egy tökéletesre csiszolt, jól tagolt, világos rendszerű tankönyvet vehet kezébe az olvasó, melynek mindegyik fejezete remekül felvillantja, bemutatja a nemzetközi jog egy-egy spektrumát. A mű az igényes, önképzésre is kész hallgatók elvárásait veszi alapul, ugyanakkor használható és érthető természetesen valamennyi diák számára.

A nemzetközi jog rendkívül nagy változásokon ment át az elmúlt évtizedekben, amit a szerző maga is megjegyez a kötet bevezetőjében: új nemzetközi szerződéseket kötöttek, fontos határozatokat hozott a Biztonsági Tanács, bővült a különböző nemzetközi bíróságok gyakorlata is, a globalizáció szinte mindenre hatással van, minden egy kicsit nemzetközivé

vált. A nemzetközi jogot művelni éppen ezért ma már nemcsak kevesek privilégiuma, hiszen egy átlagembernek is tisztában kell lennie bizonyos nemzetközi jogi alapfogalmakkal ahhoz, hogy megértse a körülötte zajló világot. A tankönyv nagyon jól leképezi azokat a változásokat, amelyek egyrészt magának a nemzetközi jog fogalmát illetően, másrészt a nemzetközi jog alanyainak körében, illetve a nemzetközi jog rendszerében történtek.

Az egyes fejezetek közül a recensens külön is kiemelte a nemzetközi felelősségről valamint a viták békés rendezéséről írottakat, egyben hangsúlyozta, hogy a tankönyv egésze rendkívül logikusan felépített, áttekinthető, a műben elemzett, példaként szereplő jogesetek pedig újak, naprakészek.

Zárszavában Kardosné Kaponyi Erzsébet abbéli reményének adott hangot, hogy azok a hallgatók, akik kezükbe vehetik Bruhács professzor tankönyvét, felismerik kivételezett helyzetüket, hiszen egy olyan tudáskincs összefoglalását kapják, amelyet igazán csak ritkán láthatunk. Végezetül kiemelte, bízik benne, hogy – e munkát mintegy megkoronázandó – a közeljövőben megjelenik a kötet folytatásaként a nemzetközi jog különös részét tárgyaló tankönyv is.

A polgári eljárásjog területéről *Kengyel Miklós és Harsági Viktória* szerkesztésében, *Der Einfluss des Europäischen Zivilverfahrensrechts auf die nationalen Rechtsordnungen*¹³ címmel megjelent kötetet Csehi Zoltán egyetemi docens, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kereskedelmi Jogi Tanszékének vezetője mutatta be.

A recensens véleménye szerint a könyv kiemelkedően fontos a magyar magánjog kultúrájában, pusztán azért is, mert a heidelbergi jogi kar egyik legnívósabb intézetének a fennhatósága alatt, az európai polgári eljárásjog központjában született meg, adták ki, ami azt mutatja, hogy a magyar magánjognak, polgári eljárásjognak vannak olyan képviselői, akik közvetlenül az európai jogtudomány élvonalában álló intézetekkel vannak kapcsolatban és érdemben tudnak hozzátenni ehhez a friss és gyorsan változó materiához és mindahhoz, ami ezen a téren Európában történik.

Az európai, nemzetközi eljárásjog egy viszonylag új terület, az Amszterdami Szerződés módosításaként került a közösségi joganyagba. Rendkívül tágran megfogalmazott célként rögzítették, hogy az Unió a határokon átnyúló vonatkozású polgári ügyek tekintetében igazságügyi együttműködést alakít ki, amely a bírósági és bíróságon kívüli határozatok kölcsönös elismerésének elvén alapul. Biztosítják többek között a bírósági és bíróságon kívüli iratok határokon túlr történő kézbesítését, együttműködést a bizonyítás-felvétel terén, a polgári eljárások zökkenőmentes lefolytatását gátló akadályok megszüntetését, szük-

ség esetén a tagállamokban alkalmazandó polgári eljárásjogi szabályok összeegyeztethetőségének előmozdításával.

E széles körű célok következményeként a Tanács és a Bizottság által Amszterdam óta létrehozott joganyag hatalmas mennyiségű, polgári és kereskedelmi ügyekben egy igen szoros, az állami szuverenitásnak a bírászkodás, igazságszolgáltatás területén történő nagymértékű feladásával járó együttműködés alakult ki az államok között.

E folyamat alakításához tud örvendetes módon érdemben hozzájárulni a magyar polgári eljárásjog két képviselője. A kötet nagyon jó példa arra, hogy Magyarország sajátos történelmi, földrajzi adottságai révén remekül tudja integrálni a szomszédos államok eltérő jogi megoldásait, és ezeket úgy képes szintetizálni, hogy azok a centrum elvárásainak is eleget tegyenek.

A könyv szerkezetileg három részből áll: az első, számos szerző különböző megközelítési módját ismertetve, az európai jognak a nemzetközi jogrendszerekre gyakorolt hatását vizsgálja. A második része egyes speciális jogi normák átültetését részletezi, míg a harmadik rész egy összefoglaló áttekintést képez.

Az alkotás rendkívül hasznos az elvárható jogi intelligencia fejlesztésében nem csak azoknak, akik az adott szakterületen tevékenykednek, hanem azoknak is, akik a magánjog európai vetületeivel foglalkoznak, de igen fontos információkat biztosít a napjainkban élő magánjog kutatói, megfigyelői és gyakorló számára egyaránt.

A recensens zárszóként kiemelte, hogy a mű egy tudományos munkafolyamat adott állapotát tükrözi és ezen túl azt mutatja, hogy magyarországi szerzők is érdemben hozzá tudnak járulni az európai jobb jövő alakításához.

A pécsi jogi karon régóta élő hagyomány – miszerint 70. születésnapjukat ünneplő professzorukat tanítványaik, kollégáik egy tanulmánykötettel köszöntik – folytatásaként 2009-ben *Csapó Zsuzsanna* szerkesztésében jelent meg az *Ünnepi tanulmányok. Bruhács János professor emeritus 70. születésnapjára*¹⁴ című színvonalas kötet, amelyet Kardosné Dr. Kaponyi Erzsébet egyetemi docens, a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének munkatársa recenziójában ismerhettünk meg.

A *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata* sorozat 143. számaként megjelent, Bruhács professzor előtt tisztelgő kötet számos, rendkívül színes, érdekfeszítő, a nemzetközi jog időszerű kérdéseiben elmélyedni kívánók számára hasznos tanulmányt foglal magába. Így találunk benne írásokat a világűrjog, a környezetvédelem, a kisebbségvédelem területéről, a tengerjog, a nemzetközi büntetőjog izgalmas témáiról, a nemzetközi viták rendezésének,

az emberi jogok védelmének aktuális kérdéseiről, de nem maradnak ki az uniós intézmények, az európai politikák elemzésével foglalkozó tanulmányok sem.¹⁵ A látszólagos tarkaság ellenére valamennyi értekezést összekapcsolja azonban – ahogy a kötet szerkesztője előszavában megfogalmazza – a nemzetközi jog és az Európajog iránti elkötelezettség, valamint Bruhács János személye és pályafutása előtti mély tisztelet és megbecsülés.

A recenzens kiemelte, hogy a kötet az ünnepelt személye előtt való tisztelgés és a tudományos tartalom rendkívül szerencsés ötvözetét adja. Egy olyan könyvet tarthat kezében az olvasó, amelyben – *liber amicorum*-ként – a magyar nemzetközi jogászok színe-java megbecsülésük, barátságuk jeleként egy-egy értékes tanulmányt szentel a nemzetközi jog pécsi professzorának köszöntésére. Kardosné Kaponyi Erzsébet a kötet különös érdeméért említette, hogy a szorosan vett nemzetközi jogi kérdések mellett, az Európajog, az Európai Unió előtt álló aktuális kihívásokkal, az uniós joganyag, intézmények, politikák kérdéseivel is foglalkoznak egyes tanulmányok, és a magyar nyelvű írásokon kívül, idegen nyelvű publikációkat is olvashatunk.

A választott témák gazdagságából, a gondolatébresztő címekből, az egyes írásokból nemcsak az tűnik ki, hogy a nemzetközi jog egy folyamatosan fejlődő tudományterület újabb és újabb megválaszolatlan kérdéseivel, de Bruhács professzor iskolateremtő, utódnevelő hatása is tetten érhető.

A rendezvény utolsóként bemutatásra kerülő kötete *Pókay Marietta – Ormai Judit – Zelnik Zsófia: English for Law Students – 2.*¹⁶ című angol szaknyelvi tankönyve volt, *Rébék-Nagy Gábor* tanszékvezető egyetemi docens, a PTE-ÁOK Egészségügyi Nyelvi és Kommunikációs Intézetének munkatársa recenziójában.

A recenzens véleménye szerint a mű hiánypótló munka, mert szellemiségében egészen más, sokkal stimulálóbb az eddig megjelent szaknyelvi könyveknél. A kötet helyes arányokat tart az általános és a szakszókincs és annak használati szabályainak alkalmazását illetően, egyben jól tükrözi, hogy a szaknyelv nem azonosítható a terminológiával, annál sokkal komplexebb, egy adott nyelv meghatározott, speciális célra történő használatát jelenti. Tartalmazza az általános és a szakmai diskurzus szabályait és az adott szaknyelvi terület nyelvhasználatára jellemző retorikai funkciókra és műveletekre vonatkozó ismereteket is. A szerzők rendkívül széles skáláját tekintik át a könyvben a jogi szaknyelvre jellemző szövegeknek, lévén több mint negyven műfajjal találkozhatunk benne.

A tankönyv tematikáját tekintve, az első részében, az első hat leckéjében a kormányzat, a törvény-

hozás, az alkotmány, a választási eljárás és a helyi önkormányzás témakörét dolgozza fel rendkívül érdekes, izgalmas formában majd ezt követi egy átfogó teszt.

A kötet második felének leckéi az Európai Unió jogalkotásával és jogalkalmazásával foglalkoznak, így az unió kialakulásával és intézményeivel, a közösségek bíróságaival, a szerződésekkel, azok elkészítésével, uniós munkajoggal, társasági joggal valamint polgári joggal, és ezt a szerkezeti egységet is egy összegző, áttekintő teszt zárja.

Didaktikai szempontból a tankönyv tudatosan állítja többféle módszerrel – írott és hangzó szövegek megértése kapcsán is – kihívás elé is az angol szaknyelvet elsajátítani kívánó joghallgatót. A könyvhöz a hatékony nyelvtanulást segítő CD-melléklet és megoldókulcs is kapcsolódik.

A recenzens véleménye szerint a mű teljes mértékben megfelel a szaknyelvi tankönyvekkel szemben támasztott elvárásoknak, megalapozza a Profex jogi és közigazgatási szaknyelvi vizsgára való felkészülést, témaválasztásában, feladatszabásában, megjelenésében és szakmai didaktikai megfontolásában kiválóan alkalmazható elsősorban intézményes, nyelvtanár felügyelete melletti, de akár egyéni szaknyelvtanulásra is.

A rendezvény záró mozzanataként Ádám Antal professzor úr adott tájékoztatást a könyvbemutató közönségének három, a programban nem szereplő kari kiadványról, az 1994-ben indult *Jura* című tudományos periodika¹⁷ új számáról, a *PhD-tanulmányok* sorozat legfrissebb, 23 lektorált tanulmányt tartalmazó nyolcadik kötetéről¹⁸ és a közelmúltban megjelent, *Kausser Lipót* családjának két évszázados történetét megjelenítő, színes, barokkos stílusban megírt *A Kausser Saga* című kötetéről¹⁹.

Összegzésként megállapíthatjuk, a pécsi jogi kar 2009. évi könyvbemutatója a korábbi évekhez hasonlóan harmadik alkalommal is kiváló lehetőséget teremtett a különböző tudományterületek képviselői közti párbeszédre, reményeink szerint sikere kellően inspirálóan hat a leendő szerzők számára ahhoz, hogy az idejében is hasonlóan színvonalas rendezvénynek adhasson otthont karunk.

Jegyzetek

¹ Szerk. Kajtár István: Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923–2008) Antológia, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs 2008

² A kötet szerzői: Alkotmányjog: Chronowski Nóra, Jusztinger János, Kocsis Miklós, Tilk Péter. Büntetőjog: Gál István László, Kóhalmi László, Lengvári István. Családjog: Dudás Attiláné Korinek Beáta Zsófia. Filozófia: Szabó Gábor. Jogbölcsélet-Politika: Monori Gábor. Jogtörténet: Peres Zsuzsanna, Szekeres Róbert. Közigazgatási jog: Bencsik András, Fábrián Adrián, Rózsás Eszter. Munkajog: Kajtár Edit. Nemzetközi jog: Csapó Zsuzsanna. Perjogok: Király Lilla, Mészáros Bence, Nagy Mariann. Polgári jog – Kereskedelmi

jog: Csöndes Mónika, Kecskés András. Római jog: Jusztinger János, Pókecz Kovács Attila. Statisztika: Gál István László, Szőke Gergely László

³ Polyák Gábor: A médiarendszer kialakítása, HVG-ORAC, Budapest 2008

⁴ Ford. Herger Csabáné: Gernot Kocher: Szimbólumok és jelek a jogban. Történeti ikonográfia, PTE Jogtörténeti Tanaszék, Pécs 2008

⁵ Gernot Kocher: Zeichen und Symbole des Rechts. Eine historische Ikonographie. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1992

⁶ Karoliny Eszter – Komanovics Adrienne – Mohay Ágoston – Pánovics Attila – Szalayné Sándor Erzsébet: Az Európai Unió joga, Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2009

⁷ Kajtár István – Pohánka Éva: A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923, PTE ÁJK, Pécs 2009

⁸ A kötet szerzői: Balogh Ágnes, Csöndes Mónika, Horváth István, Jusztinger János, Kajtár István, Lengvári István, Márfi Attila, Mezey Barna, Pohánka Éva, Pókecz Kovács Attila, Rajczi Péter Pál, Schweitzer Gábor, Stipta István és Tengely Adrienn.

⁹ A bibliográfiát Kokovai Szabina, a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár Történeti Gyűjtemények Osztályának osztályvezető-helyettese állította össze.

¹⁰ Béli Gábor: A nemesek négy bírója. A szolgabírók működésének első korszaka 1268–1351, Dialóg Campus–PTE ÁJK, Budapest–Pécs 2008

¹¹ Kecskés László: A polgári jog fejlődése a kontinentális Európa nagy jogrendszereiben, HVG-ORAC, Budapest 2009

¹² Bruhács János: Nemzetközi jog I. Általános rész, Dialóg Campus, Budapest–Pécs 2008

¹³ Miklós Kengyel – Viktória Harsági: Der Einfluss des Europäischen Zivilverfahrensrechts auf die nationalen Rechtsordnungen, in: Heidelberger Schriften zum Wirtschaftsrecht und Europarecht, Band 54., Nomos, Baden-Baden 2009

¹⁴ szerk. Csapó Zsuzsanna: Ünnepi Tanulmányok. Bruhács János professor emeritus 70. születésnapjára, PTE ÁJK, Pécs 2009

¹⁵ A kötet szerzői: Blutman László, Bodnár László, Csapó Zsuzsanna, Ernst Ildikó, Gál Gyula, Hercegh Géza, Horváth Zsuzsanna, Kardos Gábor, Kardosné Kaponyi Erzsébet, Karoliny Eszter, Komanovics Adrienne, Kovács Péter, Lamm Vanda, Mohay Ágoston, Pánovics Attila, Prandler Árpád, Szalayné Sándor Erzsébet, Szappanyos Melinda, Tóth Norbert.

¹⁶ Pókay Marietta – Ormai Judit – Zelnik Zsófia: English for Law Students – 2. PTE ÁJK, Pécs 2009

¹⁷ Jura 2009. 2. szám, Dialóg Campus, Budapest–Pécs 2009

¹⁸ szerk. Ádám Antal: PhD-tanulmányok 8., Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Doktori Iskolája, Pécs 2009

¹⁹ Kauser Lipót: A Kauser Saga, PTE ÁJK, Pécs 2009

Nagy Zoltán András
egyetemi docens

In memoriam Földvári József

Súlyos veszteség érte a pécsi tudományos életet, 84 évesen, 2009. december 12-én Budapesten elhunyt Földvári József, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Büntetőjogi Tanszékének korábbi tanszékvezető egyetemi tanára. Földvári József 1926. október 9-én született az (akkor Somogy megyei) Atalán. Középiskolai tanulmányait Kaposvárott, egyetemi tanulmányait a PTE Állam- és Jogtudományi Karán végezte, ahol 1951-ben szerzett „summa cum laude” oklevelet. Egyetemi oktatói és tudományos pályáját még hallgatóként 1950-ben kezdte a Büntetőjogi Tanszéken, ahol több mint fél évszázadon át dolgozott, 1968-tól egyetemi tanárként. Az állam- és jogtudományok kandidátusa tudományos fokozatot 1958-ban, a Magyar Tudományos Akadémia doktora címét 1972-ben nyerte el.

A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának dékánhelyettese volt 1971 és 1974 között, a dékáni teendőket 1974-ben látta el. Rektorként 1975-től 1984-ig dolgozott a Pécsi Tudományegyetemen. Rektori tevékenységének időszakában kezdődött el az akkor egy karral rendelkező Egyetem újabb karokkal való bővítése és a pécsi felsőoktatási intézmények integrációjának folyamata. 1975-től 1980-ig országgyűlési képviselő, az Országgyűlés Jogi, Igazgatási és Igazságügyi Bizottságának tagja volt. Szakmai tudásával segítette a hatályos Büntető Törvénykönyv megalkotását. A Minisztertanács által 1989-ben a koncepciók perек felülvizsgálatára létrehozott bizottság társelnökéként a jogász albizottságot vezette.

Földvári József munkásságából kiemelkedik „Az egység és halmazat határesetei a büntetőjogban” című 1962-ben kiadott monográfiája, amely a valódi és a látszólagos alaki és anyagi halmazat problémáin túl feldolgozza a folytatólagos bűncselekmény, továbbá a törvényi egység és a visszaesés kérdéseit is. A mű első harmadában olvasható a Szerző által vallott, és tankönyveiben is található bűncselekménytan történeti fejlődése és rendszere. Meghatározta a bűncselekmény fogalmi ismérveit, és ezek alapján annak tartalmi lényegét.¹ A társadalomra veszélyesség, tényállásszerűség, bűnösség fogalmi triászát Magyarországon azok vallják, akik Földvári tankönyveiből tanultak. Más szerzők a bűncselekmény fogalmát más ismérvekből építik fel, illetőleg eltérő értelemben használják. Megjegyzem azonban, hogy akár három, akár négy ismérvből építjük fel a bűn-

cselekmény fogalmát, ugyanazt „az almát szeleteljük fel”. Amennyiben a bűncselekmény fogalmi ismérvei többször fordulnak elő, akkor bűncselekmény többségről beszélhetünk. Ez a sommás megállapítás jelenti a dogmatikai megalapozását az egység és többség elhatárolásának, ám ez a jogalkalmazásban és a joggyakorlatban okoz még némi problémát az egység és halmazat megítélése.

Földvári József felfogásából kiemelést érdemel az alaki és anyagi jogellenesség elválasztása², azaz a tényállásszerűség és a társadalomra veszélyesség elkülönítése, amely a bűncselekmény megállapításának hiányát is megalapozhatja. Az anyagi és alaki halmazat elemzése kapcsán a büntetlen elő- és utócselekmények értékelésekor, azok funkcionalitásából indult ki. Nézete szerint az alap-, valamint a hozzákapcsolódó cselekmények funkcionális kapcsolatának megléte, illetőleg hiánya alapozza meg, vagy veti el az anyagi halmazatot³. „Az egység és halmazat határesetei a büntetőjogban” című mű az akkori politikai és kötelező szovjetorientált gondolkodása közepette bátran nyúlt a német klasszikus büntetőjogi irodalomhoz, és a hazai magyar polgári büntető-jogtudomány – különösen Finkey Ferenc – munkáihoz.

Földvári professzor másik nagy kutatási területe a büntetéstán, a büntetés-végrehajtás. E terület elméleti munkásságának kiemelkedő eredménye az 1970-ben megjelent „Büntetés tana” című monográfiája, amelyben a büntetés jogi, szociológiai, pszichológiai, pedagógiai összefüggéseit foglalja össze. Meggyőződése, hogy az elítélt nem tárgy, hanem alanya a büntetés-végrehajtásnak, így őt a köteleességek mellett jogok is megilletik, amelyek érvényesülése, kibontakozása segíti, segítheti visszailleszkedését a társadalomba. Elméleti alapozását nyújtja a büntetőjogi felelősségnek, a büntetés célja és jogalapja meghatározásának, a büntetés-kiszabásra vonatkozó törvényi rendelkezéseknek. A monográfia részletesen elemzi a büntetőjog szankciórendszerét és az akkori törvényi szabályozás fogyatékosait. Nem véletlen, hogy Földvári József hosszú évekig volt a Magyar Börtönügyi Társaság elnöke.

Professzor úr az 1987-ben megjelent „Kriminálpolitika” című monográfiájával zárta tudományos munkásságát. Ez a mű nemcsak összegezte szakmai véleményét a büntetőjogról, kriminálpolitikáról, a büntető törvényhozásról- és jogalkalmazásról, hanem a rendszerváltás (rendszerváltoztatás) előtti szellemi pezsgését, a szovjet büntetőjogtól való távolodást tükrözte, azaz a jövő büntetőjogára vonatkozó gondolatokat tartalmazza. Hangsúlyozva felhívja a figyelmet arra, hogy a büntetőjog eszköztárát, lehetőségeit gyakran túlértékelik, és a társadalmi – gazdasági nehézségek visszaszorításának „gyógyírját”

látják benne.⁴ A büntetőjog szubszidiárius jellegét több művében, közöttük tankönyveiben is elemzi. Ennek tételei az alábbiak.

1. Büntetőjogot csak büntetőjogi jelenségekre. Annak meghatározására, hogy valamely cselekmény mikor éri el a társadalomra veszélyességnek azt a fokát, amikor a büntetőjogi szabályozás válik szükségessé, általános definíció nem adható. Nem létezik a tértől és időtől független garofalói „természetes bűncselekmény” fogalom. Óvatosan hozzáteszem, hogy véleményem szerint a társadalomra veszélyesség sem ad választ valamely cselekmény kriminalizálására. Bár a büntető törvénykönyv meghatározza a társadalomra veszélyesség fogalmában az állami, társadalmi, gazdasági rend, az állampolgárok személyének, jogainak sértését, illetőleg veszélyeztetését, amely indokolja a büntetőjogi rendelkezések megalkotását, ám hogy ezeket az értékeket sértő, vagy veszélyeztető cselekmények mikor érik el a büntetendőség szintjét, erre már nem adható tértől és időtől független magyarázat. Ennek meghatározásában jelenik meg a törvényalkotó politikai és jogi felelőssége, amelyet vállalni kell az állampolgárok előtt.

2. Földvári József rendszerében az előző megállapításból következik az a tétel, amely szerint a nem jogi eszközök elsődlegességet élveznek a jogi eszközökkel szemben. Olyan társadalmi – gazdasági környezetet kell kialakítani, amely a társadalmi konfliktusokat csökkenti, illetve azok „méregfogát” távolítja el. Visszaköszön Franz von Liszt közel egy évszázada megfogalmazott és nem vitatható kijelentése: „A legjobb kriminálpolitika a jó szociálpolitika.” A bűnözés multikauzalitása miatt ma már legfeljebb a bűnözés egy-egy területének visszaszorításában, dinamizmusának fékezésében lehet alkalmas eszköz a célzott szociálpolitika.

3. A korábbi gondolatmentből fakad az a tétel, hogy jogi eszközök között a büntetőjog ultima ratio lehet. E körben elsősorban a szabálysértési jog körületekintő szabályozására hívja fel a figyelmet Földvári József.

4. E büntetőjogi eszközök közül is a legenyhébbek alkalmazásának kell prioritást biztosítani. Ennek hatástalansága esetére válik elkerülhetlenné a büntetőjog teljes eszköztárának az alkalmazása.

A jogalkalmazásra vonatkozó követelmények elemzése köréből a bagatell bűncselekmények összetett problémáira,⁵ a jogalkalmazás szelektáló tevékenységének ellentmondásos voltára hívom fel a figyelmet. Ezek azok a kisebb súlyú bűncselekmények, amelyek felderítésére már nem jutnak személyek és tárgyi eszközök. Ám a környezetünkben elkövetett bagatell-bűncselekmények felderítése, és elkövetőik felelősségre vonása formálja véleményünket a közbiztonságról, a rendőrség és más nyomozó szervek

munkájáról. Komoly probléma ez, amelyről szakmai és politikai szinten is érdemes elgondolkodni.

Az 1993-as *bayreuthi díszdoktori értékezésében*⁶ vitatta az Alkotmánybíróság elévülés kérdésében hozott döntését. Az Alkotmánybíróság határozatának alapja a magyar Alkotmány 57. § (4) bekezdése, amely szerint „Senkit sem lehet bűnösnek nyilvánítani és büntetéssel sújtani olyan cselekmény miatt, amely az elkövetés idején a magyar jog szerint nem volt bűncselekmény.” Azaz a nullum crimen sine lege – több mint kétszáz éves, először politikai, majd alkotmányjogi elvét nevesíti a magyar Alkotmány is. Mikor mondhatjuk valamely cselekményről, hogy az bűncselekmény? Földvári József szerint adott cselekmény diszpozíciószerűsége, azaz a Btk. Különös részi megfelelése mellé a Btk. Általános Részében meghatározott feltételek is szükségeltettek. A büntethetőséget kizáró körülmények fennállása esetén az elkövetett cselekmény nem bűncselekmény, azaz ezek megléte esetén nincs crimen. Ebből az következik, hogy a büntethetőséget kizáró körülmény a nullum crimen sine elvének része. Az „Alkotmányban megfogalmazott visszaható erő tilalma magában foglalja a büntethetőséget kizáró körülmények újbóli, az elkövetőre hátrányos megváltoztatásának tilalmát is.”

Más a helyzet a *büntethetőséget megszüntető körülmények* kapcsán. Ezekben az esetekben az elkövetett cselekmény már bűncselekmény. Ezek fennállásakor a megtörtént bűncselekmény elkövetőjének felelősségre vonása – valamely törvényben meghatározott körülmény miatt – lehetetlenül. E körülmények a „megvalósult bűncselekményt nem tehetik meg nem valósulttá, csak az elkövető megbüntetésének a lehetőségét szüntetik meg.” Így a büntethetőséget megszüntető okok *kívül esnek a bűncselekmény, a crimen fogalmán*, ezzel a „nullum crimen sine lege” elvén is. Amiből az következik, hogy a büntethetőséget megszüntető körülményeket megállapító rendelkezések változtatásához nem szükséges alkotmányjogi kontroll, annak az elkövetőkre hátrányos megváltoztatása nem ütközik az Alkotmányba. Az kizárólag büntetőjogi szabályozás felelőssége és tárgya. Földvári József nem fogadta el a bűncselekmény üldözésének politikai okból történő mellőzését az Alkotmánybíróság által elévülési nyugvási oknak minősítését. Leszögezte, hogy ez nem egyszerűen mulasztás az állam részéről, ahogy az Alkotmánybíróság megfogalmazta, hanem egy tudatos politikai döntés.

A koncepciók perek felülvizsgálatát végző bizottság alelnökeként, e tevékenységéről, annak tapasztalatairól csak egy újságcikk és személyes közlések maradtak fenn.

A perek anyagainak átvizsgálása „rendkívül érdekes munka volt, de rendkívül elszomorító is”.⁷ „Sokféle emlékezetes, megrázó eset” megismerésében

volt része. Az akkori bírák, vérbírák ténykedéséről azt mondta, hogy voltak olyanok, akik kényszer hatása alatt sem vállalták, ők többnyire az életükkel fizettek, és voltak, akik hittel, vagy karrierből végezték el a „piszkos munkát”. A vérbírói és mások karrierizmusáról megjegyezte, hogy „Lehet-e becsületes úton valaki 30 évesen a Fővárosi Bíróság elnöke, mint ahogyan Olti Vilmosnak sikeredett?”

Személyes beszélgetései során több név, és jogszet említése között, sokszor szólt a legnagyobb felháborodást kiváltó *Mansfeld* Péter ügyéről, amelyet ő vizsgált. Meggyőződése az, hogy Mansfeldet nem az 1957-ben elkövetett lopásaiért, és nem egy rendőr lefegyverzésért ítélték halálra, hanem az 1956-os ellenállói tevékenységért (Budapesten, a Széna térieknél volt összekötő), továbbá Piros László volt belügyminiszter lakásából történő fegyverszerzésért.

Az Egyetem Szenátusa 1996-ban oktatói munkásságáért, a büntetőjog területén nyújtott kimagasló tudományos teljesítményéért, az Egyetem és a Jogi Kar nemzetközi kapcsolatainak fejlesztéséért, rektorként végzett egyetemszervező munkásságáért professor emeritus címmel ruházta fel Földvári Józsefet. Tudományos és közéleti tevékenységéért pályája során számos kitüntetésben és díjban részesült. Ezek közül

a legjelentősebb a Szent-Györgyi Albert-díj, amelyet 1995-ben nyert el. A Bayreuth-i Egyetem pedig 1993-ban díszdoktori (doctor honoris causa) címet adományozott Földvári professzornak.

Jogászok generációi tanultak Földvári Józseftől. A hallgatóival, munkatársaival szemben igényes tanulást, munkát követelt meg. A büntetőjogban a jogi precizitást, a humanizmus érvényre juttatását tekintette meghatározónak. Tankönyvei jelenleg is tananyagok nemcsak a pécsi, hanem más egyetemek jogi karán is.

Földvári József temetéséről akarata szerint családja gondoskodott. Hamvait Budapesten, a Szent István Bazilikában, szeretett felesége mellé helyezték örök nyugalomra. Emlékét megőrizzük!

Jegyzetek

¹ Földvári József: Az egység és halmazat határesetei a büntetőjogban, KJK, 1962. 59–111. o.

² Földvári József: 1. j. 100–111. o.

³ Földvári József: 1. j. 114–145. o.

⁴ Földvári József: Kriminálpolitika, KJK 1987. 61–64. o.

⁵ Földvári József: 4. j. 186–189. o.

⁶ Universität Bayreuth Rechts- und Wirtschaftswissenschaftliche Fakultät – Ehrenpromotion Professor Dr. Földvári József, Bayreuth 1993. 25–30. o.

⁷ Dunántúli Napló 1994. II. 24. 6. o.

A JURA korábbi számainak tartalomjegyzéke

I. évfolyam 1. szám

Studium

Lábady Tamás: Az eszmei kártérítés antikija

Colloquium

Fabó Tibor: A jótállás

Bodnár Imre: A visszaesés szabályozása a hatályos magyar büntetőjogban

Komanovics Adrienne: Az Európai Unió intézményei I.

Antiquarium

Válságban van-e a parlamentarizmus?

Iurisprudentia

Bércesi Zoltán: „Erkölcsváltás” a polgári jogban

Vadál Ildikó: A döntéshozatal szabályozásának lehetőségei...

Corpus iuris

Prospectus

Vadál Ildikó: Európába megy-e a megye?

Ad hoc

Váradai Gábor: A jóhiszemű szerzés minősítéséről

I. évfolyam 2. szám

Studium

Ádám Antal: Az alapjogok jellegéről és védelméről

Kajtár István: Egy hatalmi szimbólum kultúrtörténeti gyökerei – a sas

Colloquium

Komanovics Adrienne: Az Európai Unió intézményei II.

Bércesi Zoltán – Váradai Gábor: A tulajdonszerzés dinamikája

Antiquarium

Koncz János: Önkormányzat és közigazgatás

Jurisprudentia

Szécsényi László: Gyógyszertárosokra vonatkozó reklámtilalom és az EK Szerződés 30. cikke

Corpus Iuris

Prospectus

Kajtár István: Útikalauz az Osztrák Császárság kormányzat-történetéhez

Ad hoc

Fenyvesi Csaba: Nyelvében él a nemzet

II. évfolyam 1. szám

Studium

Nochta Tibor: Biztosítási jogunkról – fogyasztóvédelmi összefüggésekben

Colloquium

Petrétei József: Az önkormányzatok fogalmáról, jellegéről és alkotmányi szabályozásáról

Nochta Tibor: A lízingszerződés

Jurisprudentia

Szécsényi László: A cégnévben szereplő kültag felelősségéhez

Corpus Iuris

Prospectus

Kajtár István: Arcképek Közép-Európa jogászrendjének történetéből

Rózsás Eszter: Alkotmányfejlődés és jogállami gyakorlat

Ad hoc

Szilovics Csaba: Néhány gondolat az 1990. évi XCIII. illeték-törvényt módosító T/237. sz. törvényjavaslathoz

Fenyvesi Csaba: Curriculum vitae

III. évfolyam 1–2. szám

Studium

Ádám Antal: A közjog fejlődésének postmodern vonásairól

Kengyel Miklós: Illúzió és valóság

Colloquium

Béli Gábor: Érdekek és adományok

Bércesi Zoltán: A szolgáltatások szabad áramlása az Európai Közösségben

Szécsényi László: A váltójog történetének vázlata

Antiquarium

Szászy-Schwarz Gusztáv: Parerga

Corpus Iuris

Prospectus

Király Mária: A szász tükrök és a mai jog

Chronowski Nóra: „Az Alkotmánybíróság a jogállam szolgálatában”

Forum

Szilovics Csaba: Az amerikai pénzügyi, igazgatási rendszer néhány sajátossága

Walter Tibor: „Egyedi érvényű kormányzati rendelet” avagy a helyi jogalkotás torzszülöttje

IV. évfolyam 1. szám

Studium

Ádám Antal: Értékrendezés az ezredfordulón

Kajtár István: „C.S.S. Alabama” (Adalék a tengeri háborúk jogtörténetéhez)

Colloquium

Bércesi Zoltán: A polgári jog alapelveinek fejlődése a Magánjogi Törvényjavaslattól napjainkig

Herke Csongor: A fiatalkorúak elleni büntetőeljárás

Jurisprudentia

Bércesi Zoltán: Graffiti a Berlini Falon

Corpus Iuris

Ad hoc

Fenyvesi Csaba: „Small countries have to be smarter” avagy mitől sikkes, eleven, ügyes, élénk Hollandia?

Petrétei József: Joghallgatók szakspecifikus idegennyelvi képzése a trieri egyetemen

Király Eszter M.: A katedrán

Boleratzky Lóránd: In memoriam dr. Arató István

Ádámné Babics Anna: Az Európai Unió Dokumentációs Központja a Nemzetközi Jogi Tanszéken

IV. évfolyam 2. szám

Studium

Szilovics Csaba: Az erkölcs szerepe a jogkövetésben...

Szécsényi László: Az értékpapír elmélete

Colloquium

Nagy Zoltán: A bankkártyával összefüggő visszaélések

Herke Csongor: A tárgyalásmellőzéses eljárás

Jurisprudentia

Balogh Ágnes: Az összbüntetésbe foglalás kérdéséhez

Corpus Iuris

Historia

Kajtár István: Töredékek a XIX. századi magyar állam- és jogrendszer modernizációjához

Király Eszter: Autonómia és vallásszabadság az erdélyi szászok történetében

Universitas

Pókecz Kovács Attila: A franciaországi jogi doktori (PhD) tanulmányok

Forum

Bércesi Zoltán: Quo vadis szerzői jog?

Prospectus

Kajtár István: 1848 az osztrák minisztertanács jegyzőkönyveinek tükrében

Kupa László: Szilágyi Dezső

V. évfolyam 1. szám*Studium***Kajtár István:** Ikonográfia – ikonológia**Balogh Ágnes:** A német büntetőjogi reform aktuális kérdései*Colloquium***Herke Csongor:** A katonai büntetőeljárás**Komanovics Adrienne:** Az emberi jogok európai védelmi mechanizmusának reformja**Bércesi Zoltán:** A magyar reklámjog rendszere*Jurisprudentia***Bankó Zoltán:** Az „üzemi igazságszolgáltatás” elmélete és gyakorlata**Szécsényi László:** A Német Labdarúgó Szövetség (DFB) európai kupamérkőzésekre vonatkozó hasznosítási jogai*Historia***Király Eszter:** Az állam és az egyház kapcsolata az Amerikai Egyesült Államok történetében**Nagy Zoltán:** 120 éves a Csemegi-kódex*Prospectus***Nochta Tibor:** Recenzió Lábady Tamás: A magyar magánjog (polgári jog) általános része című tankönyvről**Szlovák Tibor:** Tudósportré és korlenyomat a XIX. sz. második felének politikai hullámverései tükrében*Curriculum***Kupa László:** Somló Bódog**VI. évfolyam 1-2. szám***Studium***Andrássy György:** Nyelvek az ezredfordulón. Fennmarad-e a világ nyelvi sokfélesége és miként hat erre a jog?**Ádám Antal:** Az állami egyházjogról**Béli Gábor:** Árpád-kori törvényeink**Bruhás János:** A nemzetközi folyók jogáról szóló 1997. évi New York-i egyezmény**Visegrádi Antal:** Politikai és jogi kultúrák az Európai Unióban*Colloquium***Balogh Zsolt György:** Jogügyletek a hálózaton: az elektronikus kereskedelem**Bene Beáta:** A joghatósági megállapodások a Brüsszeli Egyezmény 17. cikkelye alapján**Gál Gyula:** Flachbarth Ernő, a tudós és professzor**Herke Csongor:** A bíróság elé állítás**Kóhalmi László:** Leánykereskedelem**Nagy Éva:** Az orvos magánjogi felelősségének kialakulása**Pecze Dóra:** A távollevők között kötött szerződések kérdéséhez**Szilovics Csaba:** A liberalizáció lépései a devizabelföldi termézetes személyek devizabirtoklása terén*Forum***Kajtár István:** A pécsi egyetemi szintű jogászképzés története**Kengyel Miklós:** Jogászképzés a rendszerváltás után*Ad hoc***Kamarás Éva Kornélia:** A korrupcióról. Egy konferencia margójára**VII. évfolyam 1. szám***Studium***Ádám Antal:** A világvallások hasonló és eltérő elemeiről**Berke Gyula:** A munkajogi jogutódlás**Jürgen Harbich:** Religionsunterricht in öffentlichen Schulen Deutschlands**Herger Csabáné:** A tradíció és a modernizálás dilemmája Anglia vallási viszonyaiban**Illéssy István:** Az Alkotmánybíróság működésének kezdeti problémái**Kecskés László:** A jogalkotásért és a jogharmonizációért való állami kárfelelősség összekapcsolása**Heinrich Scholler:** Der Status der Kirchen als öffentlichrechtliche Körperschaft in der Bundesrepublik**Tóth Mihály:** Gondolatok az eutanáziáról – avagy egy büntetőjogász kritikus pillantása a „kegyes halál” álarca mögé**Vókó György:** A büntetés-végrehajtás időszerű kérdései*Colloquium***Chronowski Nóra – Petrétei József:** Az Európai Unió alkotmánytervezete**Fenyvesi Csaba – Koltai Katalin:** Védői iratmegtekintés (ügymegismerés) a nyomozás során**Kajtár István:** Kérvénykultúránk jogtörténeti gyökerei**Komanovics Adrienne:** Számháború Nizzában, avagy az Európai Unió jövője*Forum***Király Lilla:** A jogállamiság rögzös útjai**Rózsás Eszter:** Jogászképzés az Egyesült Államokban*Ad hoc***Chronowski Nóra:** A „Tudományos Dialóg” jogtörténeti különszámáról**Cseresy Ferenc:** „Kovács Péter: A schengeni kérdés”**Drinóczi Tímea:** „Tízéves az Alkotmánybíróság”**Kamarás Éva Kornélia:** „Az egyházak és az állam viszonya”**VII. évfolyam 2. szám***Studium***Bessenyő András:** A jogügyletek érvényessége és hatályossága**Bércesi Zoltán:** Az ügyész szerepe a környezetvédelemben**Gál Gyula:** A világhírű jog néhány alapkérdése az ezredfordulón**Kajtár István:** Községi önkormányzat és modernizáció a 19. századi Közép- és Kelet-Európában**Kertész Imre:** Miért túlzásúfoltak a börtönök?**Meleg Csilla:** Társadalmi változások és jogászai gondolkodásmód*Colloquium***Ádám Antal:** Molnár Kálmán**Benedek Ferenc:** Óriás Nándor**Blutman László:** A bírósági határozatok közzététele és az Alkotmány**Chronowski Nóra:** Az alkotmánybíráskodás**Drinóczi Tímea:** A jogi segítségnyújtással kapcsolatos problémák és a kezdeti megoldási lehetőségek az Európai Unióban**Fenyvesi Csaba:** A védelem ügymegismerési korlátozása**Bognerné Karátson Eszter:** A nemzeti környezetpolitika és a szabad kereskedelem konfliktusa a WTO keretében**Veress Emőd:** A román Alkotmánybíróság szervezete és hatásköre*Forum***Sárvári Katinka:** Kábítószer a büntetés-végrehajtásban*Ad hoc***Ádámné Babics Anna:** A Grazi Egyetem Jogi Karának Európai Dokumentációs Központjáról**Peres Zsuzsanna:** Ismertető „A magyar államiság első ezer éve” című konferenciakötetről**Szekeres Róbert:** Fejezetek a pécsi tudományos diákköret évtizedeiből**VIII. évfolyam 1. szám***Studium***Ádám Antal:** Az alkotmányi értékek fejlődési irányairól**Drinóczi Tímea – Petrétei József:** A gyülekezési jog a Magyar Köztársaságban**Erdő Péter:** A katolikus egyház jogrendje. A kánonjog helye és sajátossága a jog világában

Földvári József: Gondolatok az újszülött megölésének büntetéről

Kiss György: Az egyenlőségi jogok érvényesülése a munkajogban

Komanovics Adrienne: Az Európai Alkotmány felé vezető úton

Lábady Tamás: A deliktuális felelősség változásáról és ennek a polgári jogi kodifikációra gyakorolt hatásáról

Pókecz Kovács Attila: A locatio conductio operis eredete

Varga Csaba: Kodifikáció az ezredfordulón

Colloquium

Békés Imre: Földvári József köszöntése

Tóth Mihály: Pillanatképek a pécsi Büntetőjogi Tanszék múltjából

Fenyvesi Csaba: A védő a különleges eljárásokban

Herke Csongor – Tremmel Flórián: A Rendőrtiszti Főiskolát végzettek levelező képzéséről

Tilk Péter: Az Alkotmánybíróság szervezete és eljárása az új ügyrend szabályainak tükrében

Forum

Csapó Zsuzsanna: Delicta iuris gentium, a természetes személyek nemzetközi jogon alapuló büntetőjogi felelőssége és a felelősségre vonás folyamata

Ad hoc

Emlékbeszéd Lajos Iván jogász-mártír mellszobrának leleplezése alkalmából (**Tigyi József – Ormos Mária – Ádám Antal**)

Hegedűs Krisztina Lídia: „Összehasonlító jogi kultúrák”

VIII. évfolyam 2. szám

Studium

Barcsi Tamás: Az erény mint alapvető etikai fogalom elméleti és gyakorlati vonatkozásairól

Xavier Boissy: A törvények alkotmányellenességének vizsgálata Franciaországban: az elutasítástól az elfogadásig

Chronowski Nóra: A szabadsághoz és a személyi biztonság-hoz való alapvető jog

Hubay Gábor: A biztosításközvetítés „árnyoldalai”, avagy a jutalék visszakövetelésének jogalapja

Kajtár István: Architektúra a jogi kultúrtörténetben

Kiss László: A névjog mint alkotmányos alapjog

Korinek László: A kriminológia fogalma, feladata, helye a társadalomban és a büntetőjogi tudományokban

Nemessányi Zoltán: Ingyenes bizomány?

Peres Zsuzsanna: Házassági szerződések a törvény és a gyakorlat szerint a XVIII–XIX. századi Magyarországon

Polyák Gábor: Közérdek és kiegyensúlyozottság a média-szabályozásban

Szilovics Csaba: Marketing beáramlása a magyar közpénzügyi rendszerbe

Visegrády Antal: Újabb esetvonalások a posztmodern jogbölcseleti irányzatok tablójához

Colloquium

Chronowski Nóra – Petrétei József: Előkészületben az Európai Unióhoz való csatlakozással összefüggő alkotmány-módosítás

Ivancsics Imre: Néhány gondolat a megyei közgyűlés tagjainak választásáról

Jakab András: A norma szerkezete

Hugh Spall: A Comparison of the Rules Governing Contactual Liability under U.S. and Hungarian Law when a Person without Authority Agrees on behalf of a Privately Owned Business Firm to a Contract with Another Privately Owned Business Firm

Forum

Óriás Nándor: Emlékeim töredékei

Varga Csaba: Losonczy István, a filozófus jogtudós

Ad hoc

Fenyvesi Csaba: Gondolatok a kriminalisztika oktatásáról

Ivancsics Imre: Nyolc éve kezdődött az Államigazgatási Főiskolát végzett Diplomások Levelező Tagozatos Jogászképzése

Takács Tamara: Jogászképzés a 21. század Európájában

IX. évfolyam 1. szám

Studium

Ádám Antal: Kérdések és válaszok a filozófiában

Balogh Ágnes: A HIV-vírussal való fertőzés és az AIDS jogi vonatkozásai

Bércesi Ferenc: A kistérség mint a regionalizáció alapegysége

Cserne Péter: Az univerzalizmus partikularitása: Losonczy István. A mulasztási bűncselekményekről

Drinóczi Tímea – Petrétei József: Az egyesületi jog alkotmányjogi megközelítése

Gál Gyula: A fejedelem légijoga

Kiss György: A munkajog jogforrasi rendszere és az alapjogok I.

Mázi András: Ingatlanok kétszeri eladásának büntetőjogi értékelése a polgári korszakban

Pálné Kovács Ilona: Mérlegen a magyar közigazgatás – regionális politikai dimenziók

Tilk Péter: Alkotmányjogi kérdések az ítéletábrákkal összefüggésben

Colloquium

Fenyvesi Csaba: A védői jogállás sajátosságai a katonák elleni büntetőeljárásban

Maros Kitti: A jogi gondolkodás Japánban

Sárvári Katinka: A kábítószer-fogyasztás büntetendőségéről az Európai Unió tagállamainak szabályozásában

Szilovics Csaba: Új hangsúlyok az adóigazgatás munkájában

Forum

Éva Kamarás: Families based on homosexual partnerships and a different approach to the same-sex marriage debate

Herbert Küpper: A magyar önkormányzatok német szemmel

Mészár Róza: A bünszövetség, a bünszervezet, valamint a csoportos elkövetés értékelése és a bírói gyakorlat

Óriás Nándor: Emlékeim töredékei II.

Zeller Judit: A alkotmányi alapértékekről egy konferencia kapcsán

Ad hoc

Kajtár Edit: A munkához való alapjog és a munkajog kölcsönhatásai

Kóhalmi László: Tudományos emlékülés Losonczy István professzor tiszteletére

Nagy Zoltán: Fenyvesi Csaba: A védőügyvéd

Pókecz Kovács Attila: Hamza Gábor: Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján

IX. évfolyam 2. szám

Studium

Chronowski Nóra – Petrétei József: Észrevételek az „új” jogalkotási törvény koncepciójához

Fábián Adrián: A német általános közigazgatási eljárás alapjai

Gilbert Gornig: Ruf nach einer europäischen Verfassung

Gyulavári Tamás: Az Európai Unió szociális joga: érdekek keresztüztében

Kiss György: A munkajog jogforrasi rendszere és az alapjogok II.

Petrik Ferenc: Melyiket válasszuk? (A közigazgatási bíráskodás modelljei)

Schanda Balázs: Állami egyházjog a kibővülő Európai Unióban

Somlyódy Péter Edit: Paradigmaváltás az önkormányzatok közötti együttműködésben – Város vagy régió?

Tilk Péter: Az Alkotmánybíróságra vonatkozó új szabályozási elképzelésekről

Colloquium

Barcsi Tamás: Erkölcsi döntés és életvédelem. Gondolatok az abortuszkérdés etikai szempontú elemzéséhez

Csizmadia Tamás – Visegrády Antal: Az Y-séma a skandináv jogi gondolkodásban

Vértesi Lázár: Az ügyvédek hivatástörténetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig

Walter Tibor: A területi államigazgatási szervek koordinációja és ellenőrzése

Andrija Zdravevi – Danijela Rupi: Nasciturus im Römischen Recht

Forum

Fenyvesi Csaba: Szemelvények a jog humorából I. (egyetemi-tárgyalótermi)

Komanovics Adrienne: Equal treatment of men and women in the armed forces

Óriás Nándor: Emlékeim töredékei III.

Ad hoc

Döme Attila: A joggyakorlat aktuális jogelméleti kérdései (Gondolatok Visegrády Antal: „Jogi kultúra, jogelmélet, joggyakorlat” című könyve alapján)

Hegedűs Krisztina Lídia: Jogi kultúra és jogelmélet

Komanovics Adrienne: Emlékkönyv Flachbart Ernő tiszteletére

Peres Zsuzsanna – Mázi András: Jogtörténeti tanulmányok VII.

Tilk Péter: „Zarándokutak. Vallástudományi töprengések a harmadik évezred küszöbén”

X. évfolyam 1. szám

Studium

Ádám Antal: A közjogi szerződésekről

Bédi Imre: A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetéről

Benke József: A reményvétel „iskolapéldái” a római jogban

Jakab András: A közigazgatás helye a magyar államszervezetben

Szalayné Sándor Erzsébet: A jogorvoslat duális rendszere az Európai Unióban

Tilk Péter: A hivatalos iratok kézbesítésének néhány alkotmányossági problémája

Veress Emőd: Az alkotmánymódosítás céljai és eredményei Romániában

Andrija Zdravevic – Danijela Rupcic: Nasciturus im Römischen Recht

Colloquium

Fenyvesi Csaba: Gondolatok a büntetőeljárás új alapelveiről és mellékszereplőiről

Julesz Máté: A reconsideration of civil environmental liability and insurance

Kajtár Edit: An Effective Model: Mediation Training in the U.S.

Kákai László: Pártok és civil szervezetek szabályozási kérdései a helyi önkormányzatokban

Kecskés László – Soós Tamás: Az európai sportjog néhány problémájáról

Nagy Éva: A magánjogi irányelvek átültetése és a kodifikáció Ausztriában

Sléder Judit: A sértett jogállása a nyomozásban

Forum

Filó Erika: „30 éves” a jogi továbbképzés Pécsen

Romulus Hidro – Veronica Rebreanu: Legal Clinical Education – A Practical Teaching Method for Students in Law

Peter Gilles: A polgári eljárásjog oktatása a 21. század elején

Óriás Nándor: Emlékeim töredékei IV.

Somfai Balázs: A beteg gyermek jogai

Ad hoc

Kajtár István: Az osztrák kormányzat válságos időkben

Peres Zsuzsanna: Néhány szóban az államalapítás milléniumi tanulmánykötetéről

Than Alexandra Katalin: Vargha László professzorra emlékezünk

Zelnik Istvánné: Dr. Szűcs Stefánia (1915. október 23.–2003. október 25.)

X. évfolyam 2. szám

Studium

Bankó Zoltán: A távmunka a Munka Törvénykönyve speciális szabályainak rendszerében

Csapó Zsuzsanna: Európa biztonságpolitikai architektúrája

Drinóci Tímea: Az országgyűlési képviselő joga a tájékoztatáshoz

Gál Gyula: Állami világyűjtok

Horváth Csaba: A civil társadalom és a demokrácia

Kecskés András: A kárfelelősség antik gyökereiről

Kengyel Péter: Az Európai Unió kisebbségpolitikája

Kovácsy Zsombor: A dereguláció lehetőségei a magyar jogban

Nochta Tibor: A magánjog kereskedelmi jogias szemléletéért

Petrétei József: Jogösszehasonlítás és összehasonlító alkotmányjog

Heinrich Scholler: Der gleiche Zugang zu den Gerichten

Vókó György: Nemzetközi büntető igazságszolgáltatás körkötésben

Colloquium

Kun Tibor: Betekintés a francia nyelvű afrikai mozi jelenébe

Nagy Éva: Kölcsönszerződésből fogyasztói hitel

Rózsás Eszter: A gyermekvédelem rendszere

Forum

István Horváth: Light and Shadow

Monori Gábor: Konferencia az Európai Közösségek versenyjogáról

Óriás Nándor: Emlékeim töredékei V.

Ad hoc

Illéssy István: Giovanni Sartori: Összehasonlító alkotmány-mérnökség.

A kormányzati rendszerek struktúrái, ösztönzői, teljesítményei

Tilk Péter: Samu Mihály: Általános jogpolitika. A jog depolitizálása

XI. évfolyam 1. szám

Studium

Arany Tóth Mariann – Bankó Zoltán – Dux László – Kun Attila – Rúzs Molnár Krisztina: Munkajogi kodifikációs megoldások Közép-kelet Európában

Ádám Antal: A biztonság az értékek között

Boguslaw Banaszak: Der Sturz des Eisernen Vorhangs und die Verfassungsentwicklung in Mitteleuropa – Beispiel Polens

Bruhács János: A határon túli környezeti károk orvoslásának problémája: nemzetközi magánjogi egyezmények

József Bulcsú Fenyvesi: Application of International Law as Applicable Law under the First Sentence of Art 42(1) of the ICSID Convention

Hajas Barnabás: A jelölő szervezetek esélyegyenlőségéről a 2004. évi EP választási kampányban

Herger Csabáné: Tradíció vagy modernizálás? Az 1894-95. évi egyházügyi törvények, különös tekintettel a polgári házasságról szóló törvényre

Jakab András: Ki a jó jogász? Avagy tényleg jó bíró volt Magnaud?

Máté Julesz: Un égard particulier au droit privé de l'environnement (quelques remarques d'importance)

juridique soulevées par l'urgence de l'harmonisation communautaire européenne)

Jusztinger János: A vételár a római jogban: „emtionis substantia constitit ex pretio”

Adrienne Komanovics: Democracy, legitimacy and freedom of information in the European Union

Szabó Gábor: Az új világregend és az emberi jogok

Colloquium

Balog Ádám – Gelányi Anikó: Ingatlanpiacok adózása Magyarországon és Romániában

Birkás Antal: A kálvinista dogmafelfogás és az alkotmányeszmé

Armin Stolz: Die Verwaltungsorganisation in Österreich und Ungarn im Vergleich

Zsigmond Anna: Két márk: A. Custine és A. Tocqueville. „Az orosz bárka” és Amerika Európából

Forum

Óriás Nándor: Emlékeim töredékei VI.

Tóth Mihály: A tett-központú büntetőjogtól a sértett-központú büntetőjogig (Ferencz Zoltán emlékére)

Ad hoc

Hahn Melinda: Boguslaw Banaszak professzor honoris causa doktorrá avatása a PTE Állam- és Jogtudományi Karán

Hahn Melinda – Kocsis Miklós: Az európai uniós tagság alkotmányjogi következményei (Nemzetközi alkotmányjogi konferencia Pécsen)

Zeller Judit: A 75 éves Ádám Antal köszöntése

XI. évfolyam 2. szám

Studium

Ádám Antal: Az ősi vallásokról

Hans-Jörg Albrecht: Der Wandel im Konzept der Sicherheit und seine Folgen für die europäische Innen- und Rechtspolitik

Ambrusné Kéri Katalin: A nők jogai a középkori iszlámban

Andrássy György: A kultúra és az Európai Unió

Drinóczi Tímea: A gazdasági alapjogok elmélete Olaszországban

Hautzinger Zoltán: A magyar katonai büntetőeljárás hatálya

Horváth István: Az elvárások és a realitás...

Jakab András: A jogrendszer horizontális tagozódása

Ferenc Kondorosi: Global Human Rights Profile at the threshold of the XXI. century

Harro Otto: Diskurs über Gerechtigkeit, Menschenwürde und Menschenrechte

Balázs Somfai: Equal Rights of the Sexes in Family Relations

Szabadalvi József: Egy „tiszultabb, szintetikus módszertani felfogás” – Irk Albert jogbölcséleti munkássága

Szilágyi András: Hatósági szerződések Magyarországon

Zsidai Ágnes: A jog genus proximuma (Horváth Barna processzuális jogelmélete)

Közlemény

Colloquium

Máté Julesz: Thoughts on the 2004/35/CE directive on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage

Neudörfler Éva: A jogválasztás intézménye a német jogban

Pánovics Attila: 25 éves az Európai Közösség madárvédelmi direktívája

Rózsás Eszter: A gyermeki jogok rendszere

Tóth Norbert: Az „északi paradigma” – az Ílandi területi autonómia

Forum

Csaba Szilovics: The role of handwriting and document expert in the point of view of the tax lawyer

Ad hoc

Ádám Antal: Észrevételek Jakab András „A jogrendszer horizontális tagozódása” c. tanulmányához

Dieszler László: In memoriam Péterfia Zoltán (1909–2005)

Kóhalmi László: PhD Tanulmányok 4. – Tanulmányok Finszter Géza 60. születésnapjára

Kun Tibor: Giuseppe Mantovani „Kultúrák háborúja”

Nemessányi Zoltán: „Kajtár István: Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe”

Than Alexandra: Tanulmányok a Belügyi Doktori Iskola hallgatóinak tollából

XII. évfolyam 1. szám

Studium

Boros János: Pragmatizmus és demokratikus jogalkotás

Drinóczi Tímea – Zeller Judit: A házasság és a család alkotmányjogi helyzete

Horváth István: Az elvárások és a realitás II.

Juhász László: A bírói határozatok írásba foglalásának kialakulása a magyar jogban

Kelemen Dániel: Az angol társasági jog fejlődése

Kóhalmi László: A jogi személlyel szemben alkalmazható büntetőjogi intézkedések

Herbert Küpper: Das parlamentarische Misstrauen gegenüber der Regierung – die deutsche Verfassungspraxis und § 39/A ungarischer Verfassung

Kitti Maros: Research on peyotism from a legal anthropological aspect

Nagy Éva: A fogyasztási célú hitelezés kialakulása

Pánovics Attila: A Nemzeti Civil Alapprogram működésének tapasztalatai

Zeller Judit: Jogalkotási feladatok az Európai Unió Alkotmányával összefüggésben

Colloquium

Ádám Antal: Az azték, a maja és az inka vallásról

Adrian Mihai Inceu – Irimie Popa: Income tax and the flat tax in Rumania

Adrian Mihai Inceu – Irimie Popa: Law and accounting interference

Juhász Botond: A Miskolci Doktoranduszok Jogtudományi Tanulmányai című sorozat jogtörténeti tanulmányai

Máté Julesz: Advances in legislation relating to soil protection

Varga Tamás: Politikai magatartás és részvétel

Forum

Miljeno Brekalo – Nada Petricevic: The Legal Character of Transformation and Privatization of Social Ownership in the Republic of Croatia

Ad hoc

Dávid Lilla: Emlékkönyv Losonczy István professzor halálának 25. évfordulójára

Fábián Adrián: PhD-tanulmányok 1.

Horváth Dóra: „A fenntartható fejlődés és az emberi jogok”

Horváth Dóra: Európai jogi jogesetmegoldó verseny Ljubljanában

Juhász Botond: Hazai Jogtörténészek Találkozója IV.

Kovács Eszter: A Jogtörténeti tanulmányok VIII. kötetéhez

Kun Tibor: „Aurelio Lepre: Háború és béke a XX. században. Az államok közötti konfliktusoktól a civilizációk ütközéséig”

Rónaszéki Andrea: „Fenyvesi Csaba–Herke Csongor–Tremmel Flórián: Új magyar büntetőeljárás”

XII. évfolyam 2. szám

Studium

Béli Gábor: Degré Alajos, a jogtörténész

Chronowski Nóra – Zeller Judit: Alkotmányos követelmények az országgyűlési képviselők választásán

Gál Gyula: Ötvenhatos emlékeim

Metzinger Péter: Summum ius summa iniuria, avagy a jog joga

Gábor Polyák: Gemeinschaftsrechtliche Gründe der Rundfunkliberalisierung

Simon Károly László: Az állítási kötelezettség és az állítási teher a polgári eljárásjogban

Colloquium

Vid Jakulin: Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism

Máté Julesz: Air pollution: public and private law aspects

Király Lilla: Mely tagállami bíróságnak van előterjesztési kötelezettsége az előzetes döntéshozatali eljárásban az Európai Bírósághoz a polgári jogvitákban?

Koltay András: Sullivan on Tour: A New York Times v. Sullivan-szabály Angliában, Ausztráliában és Új-Zélandon

Forum

Aknai Tamás: Az európai magyar művészet Pécssett

Szalayné Sándor Erzsébet: A pécsi Jogi Kar 2006–2007. tanévét megnyitom...

Ad Hoc

Hajdú Mária – Miklósa Mónika – Pető Beáta: Az Alkotmány-jogi TDK Németországban

Jancsák Ramóna: Fogvatartottak az Európai Unióban, a világ börtönnépességének listája alapján

Kajtár István: Históriai-joghistoriái kötetek déli szomszéd-államaink ismeretéhez

Kelemen Dániel: Gondolatok Nochtá Tibor „A magánjogi felelősség útjai a társasági jogban” című könyvéről

Kulcsár Gabriella: Beszámoló az első pécsi Kriminológiai Nyári Egyetemről

Than Alexandra Katalin: Tremmel Flórián professzor születésnapját ünnepeltük

Várszegi Zsófia: Adenauer kiállítás

XIII. évfolyam 1. szám

Studium

Andrássy György: Az 1956-os forradalom 50. évfordulójára

Bessenyő András: A jog léte avagy lét(ezés) a jogban

Oliver Diggelman: Az egyéni felelősség alapelve a nemzetközi büntetőjogban

Dobai Sándor: Jog és erkölcs viszonya az abortusz tükrében

Bernd Hecker: Mitwirkung an freiverantwortlicher Selbsttötung im Lichte der deutschen Strafrechtspraxis und -dogmatik

Horváth Dóra: Tilalmak a világvallásokban

Ildikó Ernst: ICAO, the Core Organization of Civil Aviation – as the Main Machinery of Security?

Julesz Máté: Felelősség az emberi környezetet veszélyeztető magatartásokért I.

Kecskés András: A betéti társaságról

Nagy Zoltán: Tradicionális bűncselekmények számítógépes hálózatokon

Colloquium

Ádám Antal: A reformáció és a protestantizmus

Csapó Zsuzsanna – Mohay Ágoston Csanád: Ljubljana-i nemzetközi konferencia a nemzeti és európai bíróságok szerepéről a nemzetközi közjog és az Európai Unió jogának alkalmazásában

Decastello Alice: A közvetítói törvények összehasonlítása, különös tekintettel az egészségügyi közvetítói eljárásra

Vild Éva: A Szentszék és a magyar állam viszonyáról

Forum

Kengyel Miklós: Az Andrássy Egyetem. Német nyelvű posztgraduális és doktori képzés Magyarországon

Ad Hoc

Balogh Ágnes: „Tanulmányok a Btk. Általános Részének kodifikációjához”

Herger Csabáné: A 65 éves jogtörténész, Gernot Kocher köszöntése

Horváth Dóra: „A biztonság dimenziói. Jobbiztonság, közbiztonság, biztonságos környezet”

Kocsis Miklós: „Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 50. évfordulójára”

Kocsis Miklós: „Gazdasági alkotmány és gazdasági alapjogok”

Kovács Eszter: „Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok”

Kun Tibor: „Keresztény egyházak, vallási pluralizmus és liberális demokrácia Európában”

Papp Csilla: Gyakornokként az Európai Bizottságnál

Zsigmond Anna: „Miscarriage of Justice. The Elimination of Jewish Attorneys in Hungary during the Holocaust”

XIII. évfolyam 2. szám

Studium

Lorena Bachmaier Winter: Telephone Tapping in the Spanish Criminal Procedure

Drinóczi Tímea: Bevezetés az olasz alkotmánytörténetbe – a Statuto Albertino-tól a köztársasági Alkotmányig (1848–2006)

Fenyvesi Csaba: Az igazságkereső szembesítés a tradicionális és a modern jogban

Gáspár Gabriella: A női jogok a magyar rendi társadalomban

Grezsú Katalin: A bírósági tolmács helye és szerepe az ombudsmani döntések tükrében

Jirí Herczeg: Zum Entwurf des allgemeinen Teils des neuen tschechischen Strafgesetzbuches

Horváth Csaba: Az 1956-os forradalom képe a hivatalos politikai és történelemfelfogásban (1957–1989)

Julesz Máté: Felelősség az emberi környezetet veszélyeztető magatartásokért II.

Eszter Karoliny – Mária Márton – Gergely Varga: Of football players and European law

Nőt Bálint: Az 1956. évi forradalmat és szabadságharcot követő koncepciók jellegű perek – Dr. Szilágyi József büntetőeljárása

Attila Pánovics: The ‘Paraquat’ Cases – Why is Article 230 EC Interpreted against European Environment Protection Organisations?

Polyák Gábor: A közszolgálati műsorszolgáltatás alkotmányjogi pozíciói

Samu Mihály: A jogpolitika mibenléte

Heinrich Scholler: Von der Kirche der „spaltigen Religion“ des Augsburger Religionsfriedens zur modernen Garantie des Pluralismus von Religionsgesellschaften

Colloquium

Ádám Antal: Zsinati konstitúció a katolikus egyház és a világ viszonyáról

Oliver Diggelman: Switzerland and the European Convention on Human Rights: Particularities in a Nutshell

Drinóczi Tímea – Silvia Mazzo: A helyi önkormányzati választások szabályozása Verona városában

Imre Garaczi: Geschichte und Kultur

Kajtár István: A császári és királyi haditengerészet jelképei – jogtörténeti háttérrel

Kocsis Miklós: A felsőoktatási joggal összefüggő korai alkotmánybírói határozatokról

Szabó Gábor: Rousseau és a természetjog

Végh Tibor: Mit üzen a Szent Korona?

Ad Hoc

Jusztinger János – Pókecz Kovács Attila: A pécsi Jogi Kar könyvbemutatója 2007

Kajtár István: „A Schwarzenberg minisztérium jegyzőkönyvei az 1850-es esztendő derekáról”

Kun Tibor: „Paolo Pombeni: A jelenkori történelem választóvonalai és fordulópontjai”

XIV. évfolyam 1. szám*Studium*

- Ádám Antal:** Hans Kelsen tiszta jogtanáról
Herger Csabáné: „Szabad egyház szabad államban” – A katolikus autonómiamozgalom a 19. századi Magyarországon
Horváth Csaba: Van-e nyertese az önkormányzati választásoknak?
Jeges Sára – Varga Károly: A szalutogenetikus életstratégia értéktényezői
Julesz Máté: Az íratlan szabálytól a kodifikált normáig: az állatvédelem állatorvosi lova
Kondorosi Ferenc: A gyűlöletbeszéd büntetethez a nemzetközi emberi jogi okmányok tükrében
Korinek László: Út a statisztikától a rendészet elméletéig
Damjan Korošec: Neueste Modernisierungsversuche des Sexualstrafrechts Sloweniens
Herbert Küpper: A gyűlekezési alapjog Magyarországon és Németországban
Viorel Pasca: Discrimination and the fight against it by means of criminal law
Petrétei József: Az alkotmányozó hatalomról
Constantin Dragoș Popa: Some aspects concerning the solving of appeals by the tax administration bodies in Romania
Tremmel Flórián: A tanúvédelem hazai körképe
Zlinszky János: Akadémikusok a magyar jog kiegyezés utáni fejlesztésében

Colloquium

- Benke József:** Az egyetemek egyeteme: a Museion
Fábián Adrián: A miniszterelnök és a miniszterek szerepe a magyar közigazgatásban
Jancsák Ramóna: Fiatalkorúak a külföldi büntető igazságszolgáltatásban
Juhász Zita: A szexualitás szabályozása egy szakrális jogrendben
Kiss Mónika Dorota: A közjogi önkormányzati struktúra Lengyelországban
Kocsis Miklós: A felsőoktatási joggal összefüggő újabb alkotmánybírói határozatokról
Schweitzer Gábor: Molnár Kálmán közjogász professzor pécsi évtizedei
Szabó Gábor: A szervezeti etika alapvető kérdései
Ad Hoc
Ihász Boglárka: Konferencia a tízéves Gyermekvédelmi törvényről
Kajtár István: Jogtörténeti munka a 19. század végi magyar igazságszolgáltatási reformokról
Kun Tibor: „Franco Garelli: A katolikus Olaszország a pluralizmus korában”

XIV. évfolyam 2. szám*Studium*

- Dobai Sándor:** Globalizáció és jog
Fenyvesi Csaba: A büntetőeljárás szembesítés helye és szerepe az európai uniós államokban
Halmi Gábor: Népszavazás és képviselői demokrácia
Adi Oroveanu Hanțiu: The regulation of the protection of offence victims in the Romanian legislation
Hautzinger Zoltán: A katonai büntetőjog tudománya
Horváth Csaba: Országos népszavazások Magyarországon
Julesz Máté: Környezetvédelmi kazuisztika és társadalmi absztrakció
Nemessányi Zoltán: Rejtett képviselő az angol jogban
Németh János: A közigazgatási szerződésből eredő jogviták elbírálása
Poloma László: A trianoni békeszerződés hatása a Bethlen-korszak hazafias nevelésére és oktatáspolitikai reformjaira

- Rác Géza:** Társadalmi dimenziók a klasszikus Indiában. Az igazi kasztrendszer
Ruxandra Răducanu: A New Incrimination in Romanian Legislation in the Field of the Criminal Offences Regarding Sexual Life
Varga Tamás: Magyar politikai kultúra és történelmi-politikai tudat a kétezres években
Visegrády Antal: A mediterrán jogi kultúrák
Colloquium
Ádám Antal: Ősi kínai bölcseszavak
Borbás Beatrix: Az állami immunitás és felelősség tendenciái Magyarországon – múlt, jelen, jövő
Jancsák Ramóna: Külföldi gyakorlat a szabadságvesztés büntetésüket töltő nők helyzetéről
Kecskés László: Beszámoló a magyar polgári jog kodifikálásának hányatott sorsáról és egy, a reményt újraélesztő tudományos ülésről
Ferenc Pápai – Klára Rubletzky: The development and tendencies of legal training
Pókecz Kovács Attila: Benedek Ferenc életműve (1926–2007)
Mónika Pogátsnik: Jewish law, morality and religion
Tiborc Csaba: Joghatal 1956-ban
Tóth Zoltán: Mibe kerül egy országos népszavazás társadalmi szinten? Üvegseb és fekete pénz

Forum

- Berke Gyula:** Tanévnyitó dékáni beszéd

Ad Hoc

- Bencsik András:** „Ünnepi kötet Ivancsics Imre egyetemi docens, decan emeritus 70. születésnapjára”
Máthé Gábor: Lektorai vélemény az „Ünnepi kötet Ivancsics Imre egyetemi docens, decan emeritus 70. születésnapjára” c. kötetéről
Moizs Attila: Wim Fonteyne: „Szövetkezeti Bankok Európában – politikai kérdések”

XV. évfolyam 1. szám*Studium*

- Borbás Beatrix:** Felelősség a bírósági jogkörben okozott károkért
Farkas Gergely: Húszéves a rendszerváltó alkotmány(ozás)
Ivancsics Imre: A helyi és a kisebbségi önkormányzatok feletti törvényességi ellenőrzésről
Julesz Máté: Az egészséghez való jog negatív tartományban nem értelmezhető
Kajtár Edit: A sztrájkjog gyakorlása a Legfelsőbb Bíróság esetjogának tükrében
Kiss Mónika Dorota: A falugyűlés hatásköre a községekben
Herbert Küpper: A közvetlen demokrácia Magyarországon és Németországban I.
Moizs Attila: A vagyonnevesítés etikai és jogi problémái a takarékszövetkezeteknél
Nagy Zoltán András: A jogi személy büntetőjogi felelősségét megállapító törvényről
Náthon Natalie: Az algériai zsidóság jogi helyzetének változásairól
Rozs András: Az 1956-os forradalom és szabadságharc Pécs városi résztvevői ellen folytatott büntetőperes eljárások, 1957–1959
Trócsányi Sára: Az információs kárpótlás történetéből
Varga Csaba: A kontinentális és az angolszász jogi mentalitás jövője az Európai Unióban
Zeller Judit – Kocsis Miklós: A magyar parlamenti képviselők függetlensége a gyakorlatban

Colloquium

- Bényey Noémi:** A menedékjog magyar és külföldi szabályozása
Kovács Boglárka: Az Alpok-Adria Munkaközösség, mint határokon átnyúló interregionális együttműködés

Somfai Balázs: „Bullying”, azaz iskolai erőszak

Forum

Ádám Antal: Az emberi törekvés és elégedettség jelentőségéről, valamint a haladó, az elavult és a káros minták szerepéről Csíkszentmihályi Mihály kutatásai alapján

Oliver Diggelmann: Das dunkle Kapitel der US-Verfassungsgeschichte

Gazdag László: Böngészés a görög mitológiából

Hautzinger Zoltán: Gondolatok „Kiss Anna: Jog és irodalom. Bűnbe esett irodalmi hősök” című könyve alapján

Korinek László: A pécsi jogi kar XX. százada

Vogl Márk: „Az emberi jogok és a nyelvek”

Ad Hoc

Bíró Gyula: „Fenyvesi Csaba: Szembesítés (Szentől szembe a bűnügyekben)”

Borsa Dominika: Közigazgatási konferencia a pécsi Jogi Karon

Juhász Botond: „Zur Geschichte des Rechts, Festschrift für Gernot Kocher zum 65. Geburtstag”

Kajtár István: Az Osztrák Császárság kormányszata hatalom-politikai kurzusváltás előtt

Kajtár István: A népi jogéletről Makón (1781–1821)

Kun Tibor: „Davide Grassi: Az új demokráciák. Demokrati-zálódási folyamatok a berlini fal leomlása után”

Nagy Noémi: „Gernot Kocher: Szimbólumok és jelek a jogban. Történeti ikonográfia”

Tömösvári Noémi – Osztopáni Krisztián: Konferencia a gyűlöletbeszédről

Varga Károly: „Geert Hofstede és Gert Jan Hofstede: Kultúrák és szervezetek: Az elme szoftvere”

XV. évfolyam 2. szám

Stúdium

Csapláros Diána: „Az eltűnt fedezet nyomában” – gondolatok a Ptk. 203. szakaszáról

Drinóczi Tímea: A vállalkozásokat érintő adminisztratív költségek és terhek mérésének előfeltételei

Drinóczi Tímea – Petrétei József: A jogalkotás tervezése és koordinációja

Hajas Barnabás: A gyűlekezések bejelentésével kapcsolatos rendőrségi eljárások szabályairól

Herger Csabáné: Az asszimiláció útján? Az izraeliták egyházi autonómiája

Kocsis Miklós: A felsőoktatási autonómia alkotmánybíróági értelmezéseiről

Kondorosi Ferenc: A gazdasági válság hatása a nemzetközi kapcsolatokra és az államok politikájára

Kozmáné Szigeti Andrea: Új külön bíróság a török bírósági szervezetben

Herbert Küpper: A közvetlen demokrácia Magyarországon és Németországban II.

László János: Felelősségtulajdonítás és nyelvi konstrukció

Petrétei József: A jogalkotási törvény felülvizsgálatáról

Pókecz Kovács Attila: A római köztársaság válsága I. (i. e. 133–44)

Schweighardt Zsanett: Áldozatvédelem, áldozatsegítés és a büntető felelősségre vonás

Simon Károly László: A perhalmozás tilalma: a perfüggőség

Máté Szabó: Disobedience and Criticism. The Ethos of Ombudsman's Institution and the "East-European Revolution of Human Rights"

Colloquium

Csanád Antal: Legal transplantation in India?

Bencsik András: A közigazgatási szerződésekről – különös tekintettel a hatósági szerződésekre

Máté Julesz: The Central Budget is not an Everyday Financial Plan

Samu Mihály: A magyar alkotmányozás új útja

Heinrich Scholler: Über die zwanzigjährige Zusammenarbeit zwischen deutschen und ungarischen Vertretern des öffentlichen Rechts

Forum

Ádám Antal: Kiemelt megállapítások „Boros János: A demokrácia antropológiája” c. művéből és néhány kapcsolódó megjegyzés

Ad Hoc

Ádám Antal: „Csíkszentmihályi Mihály: A kreativitás. A flow és a felfedezés, avagy a találmányosság pszichológiája”

Kajtár István: Osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek az Októberi Diploma kiadását követő hónapokból

Karoliny Eszter – Szappanyos Melinda: Vendégoktatóként Koreában

Visegrády Antal: „Zsidai Ágnes: Jogbölcseleti torzó”